

Жахон АДАБИЁТИ

Адабий-бадший, ижтимоий-публицистик журнал

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№ 4(119)

2007 йил, апрел

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

МУНДАРИЖА

НАСР

ИВАН БУНИН. Ҳикоялар.	3
ЖЕЙМС ЖОЙС. Навқирон санъаткорнинг сийрати. Роман.....	21
МЕЛИС АБАКИРОВ. Қатағонда ўтган болалик. Қисса.....	104

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

МАҲМУД ҲАЗНАВИЙ. "Маҳмуднома". Ғазаллар.....	15
РОБЕРТ БЁРНС. Тўқис бахтдан йўқ нишон.....	99

МОЗИЙДАН САДОЛАР

СУЛТОНИЯ АРХИЕПИСКОПИ ИОАНН. Амир Темур ва унинг саройи ҳақида хотиралар.....	125
--	-----

БАРҲАЁТ СИЙМОЛАР

АБДУҒАФУР РАСУЛОВ. Абдулла Қаҳҳор ва ёшлар.....	144
Адиб адаби	149

ФАЛСАФА. МАДАНИЯТ. САНЪАТ

МАРИЦА БОДРОЖИЧ. Юлдузларга жило бериб.....	153
---	-----

АДАБИЁТ БЎСТОНИ

ДИЛАФРУЗ МУҲИДДИНОВА. Жорж Салим.....	167
---------------------------------------	-----

ТОШКЕНТ
АПРЕЛ

АДАБИЙ ТАНҚИД

КАМОЛА БОБОЖОНОВА. <i>Гёге ва Шарқ</i>	172
ХИДОЯТ АЗИМОВА. <i>Бадий тафаккур ёғдуси</i>	180

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

ЭРКИН УМАРОВ. « <i>Ҳақиқат — олий гўзалликдир</i> ».....	183
ОРТИҚБОЙ АБДУЛЛАЕВ. <i>Олимнинг умр китоби</i>	187

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

ЭЗОП. <i>Масаллар</i>	189
-----------------------------	-----

СЎЗ КЎРКИ

Шимолий Ҳиндистон халқ мақоллари.....	207
---------------------------------------	-----

Бош муҳаррир
ўринбосари:
Мирпўлат МИРЗО

Таҳрир ҳайъати:
Файзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ
Амир ФАЙЗУЛЛА

Жамоатчилик кенгаши:
Равшан АБДУЛЛАЕВ
Бобур АЛИМОВ
Одил ЁҚУБОВ
Туробжон ЖЎРАЕВ
Минҳожиддин МИРЗО
Абдулла ОРИПОВ
Файрат ШОУМАРОВ
Тўлепберген ҚАИПБЕРГЕНОВ
Рустам ҚОСИМОВ
Рустам ҚУРБОНОВ
Пўлат ҲАБИБУЛЛАЕВ

Навбатчи муҳаррир **А.ФАЙЗУЛЛАЕВ**
Рассом **А.БОБРОВ**
Техник муҳаррир **М.НИЗОМОВА**
Мусаҳҳиҳ Д.АЛИЕВА
Компьютерда саҳифаловчи **Н.ИБРОҲИМОВА**

Жаҳон адабиёти, 4. 2007

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Уч босма тобоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

Таҳририят манзили:
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Босишга рухсат этилди 20.04.2007 й. Бичими 70x108 1/16. Газета қоғози. Офсет босма.
Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1000 нусха. 07—570 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг “Ўзбекистон” НМИУда чоп этилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Жаҳон адабиёти, 2007 й.

ИВАН БУНИН

Хикоялар

СТЁПА

Кош қорая бошлаганда Чернь йўлидан кетаётган ёш савдогар Красилшиков жалада қолиб кетди.

У мовут чакмони ёқасини кўтариб, томчилар дув-дув томаётган картузини бостириб кийган ҳолда кўнжи узун этикларини аравачанинг ўқига қаттиқ тираб, тўсиқ орқасидаги ўриндиқда ўтирар, увишиб қолган ҳўл бармоқлари билан ивиб кетган тизгинни силтаб тортиб, югурик отни янада тез чопишга ундар, суюқ балчиқ сачратиб кетаётган чап томондаги гилдирак ёнида йирик кўнғир овчи ит тилини осилтириб, бир маромда физиллаб борарди.

Олдинига Красилшиков аравачани тош йўл бўйлаб чўзилган қора тупроқ сўқмоқдан ҳайлади, сўқмоқ кўпикланиб оқаётган кулранг бўтана билан тўлгандан кейин катта йўлга бурилиб, майда шағални гижирлатиб кета бошлади. Ён-атрофдаги дарахтлар ҳам, осмон ҳам янги узилган бодринг ва фосфор ҳиди уфуриб турган қуюқ ёмғир пардаси остида кўринмай қолган эди, кўз ўнгида ёруғ шуъла қора булутларни тешиб, кўзни олгудек ярақлаб чақнар ва бўшлиққа томир отган яшин бош устидан қалдираб ўтиб, бир лаҳзадан кейин худди қиёмат қойимдан дарак бераётгандек, даҳшат билан гумбурлаб портлар эди. От дамбадам чўчиб тушса-да, куч билан олға интилар, ит эса қулоқларини қисиб, жон ҳолатда сакраб-сакраб чошиб борарди...

Красилшиков Москвада ўсди, шу ерда ўқиб, университетни битирди, аммо ёзда Туладаги бадавлат хонадонларни эслатадиган чорбоғига келгач, мужиклар орасидан чиққан помешчик-савдогарга ўхшаб юришни ёқтириб қолди ва тилла қутичага солинган сигарета чекадиган, йилтиллаб мойланган этик, ён ёқа кўйлак, бурма камзул киядиган, рус кишиси эканидан ниҳоятда ғурурланадиган бўлиб қолди, ҳозир эса, жала ва қалдироқлар ичида, бош кийими ва бурнидан томаётган совуқ томчилар гашини келтираётганига қарамай, қишлоқ ҳаётига хос қайноқ лаззат оғушида сармаст эди. Ёз бўйи ўтган йилги саратонда машҳур артист жононга жазманлик қилиб, июл ойида уни Кисловодскка жўнатгунча Москвада дайдиб юрганини, бекорчилик, жазира-

*Русчадан
Ортиқбой
АБДУЛЛАЕВ
таржимаси*

Иван Алексеевич Бунин (1870-1953) — рус ёзувчиси, шоир ва таржимон. Рус қишлоғи, оддий одамлар ва дворянлар ҳаёти ҳақида ажойиб хикоялар, қиссалар, бадиалар ҳамда маълум даражада ўз ҳаёти йўлини акс эттирган. «Арсеньев ҳаёти» романининг муаллифи. 1933 йилда рус ёзувчиларидан биринчи бўлиб Нобель мукофотига сазовор бўлган. Асарлари чуқур лирик туйғулар, бетакрор рус табиатига улкан меҳр-муҳаббат билан суғорилган. Мазкур хикоялар адибнинг «Хилват хиёбонлар» тўпламидан олинди.

ма, кесилган темир бочкалардан бурқсиб чиқаётган кўкимтир қорамой тутуни ва иссиқ кўламсиқ ҳидга тўла ўнқир-чўнқир Москва кўчаларини, Кавказга отланган Малий театр артистлари билан Троицкий нишаблигида қилинган нонушталарни, Трамблэ қаҳвахонасидаги роҳатжон ўтиришларни, сўнг гилофи олинмаган мебеллар, қандиллар, нафталин ҳидли докаларга ўралган суратларга тўла хонасида интизорликда ўтказган тунларни тез-тез эслай бошлаганди. ...Ёзда Москва оқшомларининг адоғи бўлмайди, ўн бирларга борганда қоронғи тушади, кутиб ўтираверасан, ўтираверасан, ундан эса дарак йўқ. Ниҳоят, кўнғироқ, у кўркам ёзги либосда, нафаси тикилиб зўрға гапиреди: «Мени кечир, жоним, кунни билан бошим оғриб ётиб қолдим, совға қилган чойгулингниям чайнаб ташладим, шошилганимдан олифта бир извошчини ёллапман дегин, ўлгудек очман...»

Ниҳоят, жала ва момақалди роқ наъраси пасайиб, атроф сал ёришгандан кейин, олдинда, тош йўлнинг чап томонида яқинда хотини ўлган кекса мешчан Прониннинг таниш қарвонсаройи кўринди. Шаҳарга ҳали йигирма чақиримча бор, нафас ростламасак бўлмайди, ўйлади Красилшиков, от кўпикка ботиб кетган, тагин нима бўлишини ким билсин, у томонлар қоп-қорайиб ётибди, чақмоқ чақшини қаранг-а... У йўлни қарвонсаройга қараб солди ва ёғоч дарвоза қанотигача отни йўрттириб келди. — Бобо! — Қаттиқ қичқирди у. — Меҳмонни қабул қил! — Аммо тунукаси занглаган ёғоч уйнинг деразалари қоп-қоронғи, сас-садо йўқ, Красилшиков тизгинни қозиққа боғлаб, пиллапоядан соябонли йўлакка кўтарилди, орқасидан лойга беланган, жикқа ҳўл ити сакраб чиқди, унинг кўриниши ваҳимали, кўзлари чақнаб маъносиз ялтирарди, — тер босган пешанасидаги қартузни кўтариб қўйди, ёмғирда оғирлашган чакмонини ечиб, панжарага ташлади ва кумуш тўқали камар боғланган ён ёқа кўйлакда қолиб, қора лой сачраб, ола-чипор бўлиб кетган юзини артди, сўнг қамчиси билан почасига ёпишган лойларни уриб-уриб тушира бошлади. Оғил эшиги очиқ бўлса-да, уй ичида ҳеч ким йўққа ўхшарди. Молларга қарашяпти, шекилли, ўйлади у ва энгашиб, ён-атрофга тикилди: жўнаб кетаверган маъқулмикин? Кечки ҳаво оғир ва намчил эди. Ёмғирда эгилиб қолган буғдойзор томондан беҳисоб беданаларнинг хушхон хониши эшитилиб турарди, жала тинган, аммо тун бостириб келар, еру осмон хўмрайган зулмат қўйнида, тош йўлдан нарида, пастак қорамтир ўрмон орқасида совуқ булутлар янада қуюқлашган, дам-бадам қизғиш шуъла ёйилиб, атрофга ёвуз тилларини чўзарди — Красилшиков даҳлизга ўтди, қоронғида пайпаслаб меҳмонхона эшигини топди. Меҳмонхона ҳам қоп-қоронғи ва кимсасиз эди, фақат қаердадир осма соатнинг чиқиллаши эшитиларди. У эшикни тарақлатиб ёпди, оёғини судраб бориб, хонадаги бошқа эшикни очди: ҳеч ким йўқ, фақат иссиқ қора шифтга ёпишган мудроқ пашшалар норози бўлгандек гувилашди.

— Ўлиб қолишганими? — овоз чиқарди у ва шу заҳоти қоронғида сўридан сирғалиб тушаётган хўжайиннинг қизи — Стёпаннинг болаларга хос бийрон, ёқимли овозини эшитди.

— Сизмисиз, Василь Ликсеич? Мен бир ўзимман, оқсочимиз дадам билан уришиб, уйига кетиб қолди, дадам бўлса хизматкорни олиб, иш билан шаҳарга кетувди, бугун қайтиши гумон... Момақалди роқдан ўлгудек кўрқдим, бир маҳал бу ёққа кимдир келганини эшитиб, ўтакам ёрилаёзди... Салом, мени кечирасиз, марҳамат қилинг...

Красилшиков гугурт чақиб, унинг қора кўзлари ва қораматгиз юзини ёритди:

— Салом, тентаккинам. Мен ҳам шаҳарга кетяпман, мана, кўрмайсаним нималар бўлаётганини, кутиб турай деб кирдим... Сен бўлсанг, қароқчилар босди деб ўйлансанда-а?

Гугурт ёниб битди, аммо қизнинг хижолатомуз кулимсираётган юзи, бўйнидаги кўзмунчоқлари, сарғиш сатин кўйлак остидаги кичкина кўкраклари яққол кўриниб турарди... Бўйи Красилшиковдан икки баравар кичик, худди ёш қизалоққа ўхшайди.

— Ҳозир чироқни ёқаман, — деди қиз шоша-пиша ва Красилшиковнинг ўткир нигоҳидан баттар хижолат бўлганча стол устидаги чироққа қўл чўзди. — Сизни худо етказди, ёлғиз ўзим ваҳима қилиб ётгандим, — у майин товушда гапирар экан, оёқ учида туриб, эҳтиёткорлик билан чироқнинг кампирагини бураб, шишасини чиқарди.

Красилшиков унинг эгилиб турган қоматига тикилганча бошқа гугурт чўпини ёндирди.

— Тўхта, кераги йўқ, — бирдан у гугуртни ерга ташлаб, қизнинг белидан кучоқлади. — Тўхтаб тур, қани, менга бир қарагин-чи.

Қиз хавотирланиб, елкаси оша қаради, қўллари пастга тушириб, унга ўгирилди. Йигит уни бағрига тортди, қиз қаршилиқ кўрсатмади, фақат ҳайрат ва кўрқув ичида бошини орқага ташлади. У ғира-ширада қизнинг кўзларига юқоридан назар солар экан, кулиб қўйди:

— Яна кўрқаяпсанми?

— Васил Ликсеич... — қиз ялинчоқ оҳангда зўрға гапирди ва йигитнинг кучоғидан секин сирғалиб чиқишга уринди.

— Тўхта. Наҳотки мени ёқтирмасанг? Ҳар келганимда севишиб кетишингни биламан-ку...

— Сиздан яхши одам дунёда йўқ, — деб пичирлади қиз ҳароратли товушда.

— Ана, кўрдингми?..

Қизнинг лабларидан узоқ ўпди, сўнг қўллари пастга сирғалди.

— Васил Ликсеич... Худо ҳақи, қўйинг... Отингиз дарвоза олдида қолиб кетди-ку. Эсингиздан чиқариб қўйдингизми?... Отам келиб қолади... Қўйинг, керак эмас!

Ярим соатдан кейин у уйдан чиқди, отни ҳовлига киргизиб, бос-тирмага боғлади, юганини чиқарди, ҳовли ўртасидаги аравадан янги ўрилган ўт келтириб солди ва чарақлаб очилиб кетган осмондаги сокин юлдузларга тикила-тикила ичкарига кирди. Иссиқ қоронғулик оғушидаги жимжит хонага ҳамон олисдан заиф шуълалар тушиб турарди. Қиз сўри устида бошини кўксига солиштириб, ғужанак бўлиб ётар, бояги ишнинг ғалатилигидан ҳам кўрқиб, ҳам роҳат қилиб, беихтиёр иссиқ кўз ёши тўкарди. У қизнинг шўртанг кўз ёшлардан ҳўл бўлган юзидан ўпди, ўнг қўлида папирос ушлаганча чадқанча ётиб, унинг бошини елкасига қўйди. Қиз индамай, тинч ётарди; у чекиб, чап қўли билан юзига тегиб турган паришон сочларни эркалаб силади... Қиз тезда ухлаб қолди. У қоронғиликка тикилиб ётар экан, мамнун кулимсираб қўйди: «Дадам шаҳарга кетди...» Кетиш бунақа бўлади! Ярамас чол дарров билиб олади — қотмадан келган, жаҳли тез, қалин қоши бўлса қоп-қора, кўзлари ниҳоятда ўткир, ўлгудек ичганда ҳам ақлини йўқотмайди дейишади...

У уй ичи ёришиб, шифт билан пол ўртасидаги бўшлиқ бемалол кўринадиган бўлгунча ухламай ётди. Бошини буриб, ойнага қараб, уфқ яшил тусга кираётганини кўрди, ғира-ширада стол бурчагига қўйилган Исо Масиҳнинг бир қўлини кўтариб, одамларга ўткир нигоҳ ташлаб турган улкан суратига кўзи тушди. У қизга қаради: ёнбошлаган қўйи оёқларини йиғиб, сокин ухлаб ётибди. Бечора қизалоқ нақалар дилга яқин...

Осмон батамом ёришиб, девор орқасидаги хўроз бир-икки қич-қиргандан кейин у туришга шайланди. Кўкраги очик, сочлари ёйилиб кетган қиз ҳам сакраб туриб, ярим ёнбошлаб ўтирди ва ҳеч нарсани англамай унга тикилиб қолди.

— Стёпа, — деди у эҳтиёткорлик билан. — Вақт бўлди.

— Кетиб қоласизми? — шивирлади у гарангсиб.

Сўнг бирдан ҳуши жойига келди, қўлларини устма-уст қўйиб, кўкрагига ура бошлади:

— Қаёққа кетасиз? Энди сизсиз қандай яшайман? Мен нима қиламан энди?

— Стёпа, мен тезда қайтиб келаман...

— Дадам уйда бўлади-ку, сизни қандай қилиб кўраман?! Йўлдан нарига ўтиб, жон деб ўрмонда пойлаб турардим-у, мени уйдан ташқарига ким чиқаради дейсиз?

Йигит тишларини ғижирлатиб, уни чалқанчасига ағларди. Қиз қўлларини кенг ёйиб, охириги нафасини чиқараётгандек ширин энтикиб, «Оҳ» деб нидо қилди.

Бир оздан кейин у қўлагини, картузини кийган, қўлида қамчи, чиқиб келаётган куёшга орқа ўтирган ҳолда сўри олдида турар, қиз эса сўрида тиз чўккан кўйи болаларча хўнграб йиғлар, лабини хунук қийшайтириб, тез-тез гапирар эди:

— Васил Ликсеич... Худо ҳақи... азиз авлиёлар ҳақи, мени хотин қилиб олинг! Ўлгунча чўрингиз бўламан! Остонангизни ялаб ётаман! Олинг мени! Жон деб изингиздан кетар эдим, мени ким қўйиб юборади дейсиз?! Васил Ликсеич...

— Бас қил! — деди Красилшиков кескин. — Тез кунда келиб отангга учрашаман. Сенга уйланаман дейман. Эшитдингми?

У чўккалаб ўтирди, дарров йиғидан тўхтади, намланган кўзлари ярақлаб очилди:

— Алдамайсизми?

— Чин сўзим.

— Покланиш байрамида ўн олтига тўламан, — деди у шоша-пиша.

— Ана, демак, ярим йилдан кейин никоҳдан ўтишимиз мумкин экан...

Уйга келиши билан у нарсаларини йиғиштиришга тушди, кечкурун уч огли аравада темир йўлга жўнади. Икки кундан кейин у Кисловскда эди.

1938 йил 5 октябр

ҚўНАЛҒА

Бу воқеа Испаниянинг жанубидаги хилват тоғ чеккасида бўлиб ўтди.

Июн туни, тўлин ой чиққан, у осмонда увоққина бўлиб энг баланд нуқтада турар, биров пуштиранг нурлари одатда бинафшалар кулф уриб очиладиган дамларда, кундузги қисқа ёмғирлардан кейин келадиган иссиқ оқшомлардаги каби пастак жануб ўсимликлари билан қопланган ясси тоғ доvonларини нурга белаган, то уфққача ҳамма нарсани аниқ илгаш мумкин эди.

Ана шу доvonлар ўртасидаги торгина водий шимолга қараб чўзилиб кетган. Қирнинг соя тушиб турган бир томонида — ўлик сукунатга

чўмган кимсасиз тун кўйнида тоғ жилғаси бир меъёрда шовуллаб оқар, чиридоқ ва чиркак чивинлар қимматбаҳо шаффоф тошларга ўхшаб сирли ёғду сочиб, ҳавода тинимсиз учиб — сузиб юришарди. Водий қаршисидаги тобора пасайиб борувчи соя босган тепаликлар этагидан қадимдан қолган шабал йўл ўтганди. Пастда — текисликда бино бўлган тош шаҳарча ҳам ўта кўҳна эди. Қоронғи тушиб, эл ётадиган пайтда мана шу тош шаҳарча бўйлаб кенг оқ энли мурсак кийган ва бошига попукли дўппи кўндирган баланд бўйли бир марокашлик олдинги ўнг оёғини оқсаб босаётган тўриқ отда борарди.

Шаҳарча ўлик ва ташландиқ қиёфада кўринарди. Марокашлик олдинига дераза ойналари ўрни ваҳимали қорайиб турган, тош бинолар орасидаги қаровсиз боғлари ғовлаб кетган хилват кўча бўйлаб юрди. Ундан кейин узун ҳовузли, устунли пенштоқига кўкимтир маъбуда ҳайкали ўрнатилган черков ва қатор тураржой бинолари ҳамда карвонсарой жойлашган ёруғ майдонга чиқди. У ерда — пастки қаватдаги кичкина деразаларда ҳали чироқ ўчмаган эди. Мудраб келаётган марокашлик сергакланиб кўзини очди, жиловни тортиб, оқсоқ отни майдондаги ўнқир-чўнқирлар устидан жадал юришга ундади. От дупурини эшитиб, бўсағада ушоққина, озгин, туриш-турмуши тиланчига ўхшайдиган кампир пайдо бўлди, орқасидан сочини пешана гажак қилиб, яланг оёқлари га шиппак илган, капалак гуллари хира тортган оқиш калта кўйлакли ўн беш ёшлардаги қизалоқ чоғиб чиқди, остонада чўзилиб ётган жунлари силлиқ, калта қулоқлари тиккайган улкан қора кўппак ўрнидан турди. Марокашлик остонада имирсилаб қолди, ит эса шу заҳотиёқ кўзлари ёниб, даҳшатли оқ тишларини иржайтириб унга ташланди. Марокашлик қамчисини ўқталди, аммо қизча ундан олдин кўрқув тўла жарангдор овозда:

— Негра! — деб қичқирди. — Сенга нима бўлди?

Ит бошини энгаштириб, секин орқасига қайтди ва тумшуғини уйга қаратиб, ерга чўзилди.

Марокашлик бузук испан тилида салом бериб, шаҳарда темирчи борми, эртага от туёғини кўрсатмасам бўлмайди, отни қаерга боғлаш мумкин, унга ем-хашак топиладими, ўзимга кечки овқат пишириб берасизларми? — деб сўради. Қизча меҳмоннинг улкан қаддиқомати ва чечак изи қолган юзига қизиқсиниб тикилиб, хотиржам ётганига қарамай, ўзини хафа кўрсатаётган қора итини силаб-сийпа-ларди, қулоғи оғир кампир ҳар бир саволга шоша-пиша қичқириб жавоб қайтарарди: темирчи бор, хизматкор уй ёнидаги оғилда ухлаб ётибди, отга хашак солишади, меҳмон овқатдан ташвиш тортмаса ҳам бўлади: ёғда тухум қовуриш мумкин, аммо кечки овқатга фақат озгина совиб қолган ловия билан қовурилган карам қовурдоқ бор... Ярим соатдан кейин ҳамини маст юрадиган хизматкор қария билан отни саранжом қилган марокашлик ошхонада столда ўтириб очкўзлик билан овқат еб, оқ мусалласни ютоқиб ичишга тушди.

Карвонсарой биноси илвираб қолган эди. Пастки қавати пичанхона бўлиб, охирида юқори қаватнинг икки томонига олиб чиқадиган зинапоё бор эди; чапдаги сўри кўйилган кенг, пастак хона оддий одамларга мўлжалланган, ўнгдагиси ҳам айнан шундай бўлиб, бир пайтнинг ўзида ошхона ва емакхона вазифасини бажарарди, бутун шифти ва ён томонларини дуд ва курум босган, деворлари қалин, аммо ойналари кичкина эди, бир бурчагига ўчоқ қурилиб, кўпол ёғоч стуллар ва сўрилар кўйилган, ғадир-будир тош тўшамаси йиллар ўтиб силлиқланиб кетган эди. Шифтга осиелиқ занжири қорайган керосин лампа тутаб ёнар, мой ва қиздирилаётган ёғ ҳиди анқиб турарди — кампир

ўчоққа олов ёқиб совиб қолган қовурдоқни иситар ва қуймоқ пиширарди; меҳмон эса сирка билан яшил зайтун ёғига аралаштирилган яхна ловияни туширарди. У кийимларини ечмаган, мурсаги ҳам елкасида турар, йўғон чарм бошмоқ ичидаги оёқларини бор бўйича узатиб юборган, тўпигига ўралган оқ жун чолворини кўнжигга тикиб қўйганди. Қизалоқ кампирга қарашиб имирсиланиб юрар ва эркакнинг ўзига тез-тез қадалаётган ўткир нигоҳи, қуруқшаган чўтир юзидаги кўкимтир томирлари ва ингичка лабига кўзи тушганда, кўрққанидан ғалати бўлиб кетарди. Чиндан ҳам эркакнинг важоҳати кўрқинчли эди. Ниҳоятда баланд бўйи кенг мурсакда янада ҳайбатли кўринар, попукли дўппи остидаги қалласи эса кичрайиб қолганга ўхшарди. Юқори лабининг чеккаларида қаттиқ қора туклар диккайган, ана шундай бирикки тук иягидан ҳам чиққан эди. Бошини хиёл орқага ташлаганида, кекирдаги олдинга дўппайиб чиқиб, уни янада хунук кўрсатарди. Узун, қорамтир бармоқларидаги кумуш узуклари оқиш тус олган эди. У ер, ичар, аммо негадир индамай ўтирарди.

Кампир қовурдоқни иситиб, қуймоқни пишириб бўлгач, чўғи ўчган ўчоқ ёнидаги сўрига ҳорғин чўкди ва ундан қаерлик бўласан, қаерга кетяпсан, деб қичқириб сўради, эркак хирилдоқ овозда қисқа жавоб берди:

— Узоққа.

У қовурдоқ ва қуймоқни еб бўлгач, бўшаган май кўзачасини силкитиб кўрди, — қовурдоққа қалампир кўп солинганди, — кампир қизчага боши билан имо қилди. Қиз кўзачани олди ва пичанхона эшигини очиб, тилла кўнғизлар оҳишта сузиб, ғалати ёғду сочаётган тун қаърида ғойиб бўлгач, у кўкрак чўнтагидаги қутидан папирос олиб тутатди ва яна боягидек қисқа гап қотди:

— Неварангми?

— Жияним, етимча, — кампир қичқириб марҳум акаси — қизчаниннг отасини қанчалик яхши кўрганини ва уни деб қизлигича ўтиб кетаётганини, бу карвонсарой уники бўлганини, ўн икки йил олдин келини, саккиз йил олдин акаси вафот этганини ва бутун молу мулки ўзига қолганини, одамлар камайиб бораётган бу шаҳарчада ишлари юришмаётганини гапириб берди...

Марокашлик папирос чекиб, хаёлга чўмган ҳолда паришон тинглади. Қизча кўзачани тўлдириб югуриб келди, у қизни кўргач, папирос қолдиғини қаттиқ сўриб, узун қора бармоғи учини куйдириб олди, шоша-пиша янги папирос тутатди ва кампирга баланд овозда, — қулоғи оғирлигини сезган эди, — маънодор қилиб:

— Агар жиянинг майни ўз қўли билан қуйиб берса, жуда-мамнун бўлардим, — деди.

— У бундай қилмайди, — шартта кесди кампир, сўнг эзмаликни бас қилиб, лўндасига ўтди ва жаҳл аралаш қичқирди:

— Кеч бўлиб қолди, мусалласингни ичгин-у, бориб ёт, у ҳозир болохонада сенга ўрин солиб беради.

Қизнинг кўзлари чарақлаб кетди, буйруқни кутиб ўтирмасдан сакраб туриб, зинапоядан чопқиллаб юқорига чиқиб кетди.

— Иккаланиш қаерда ухлайсизлар? — сўради марокашлик ва тер босган пешонасидан дўппини сал нари суриб қўйди.

Кампир ёзда, у ер жуда иссиқ бўлади, мижозлар йўқ пайтларда — ҳозир улар бутунлай йўқ! — пастки қаватда, мана шу ерда ётамиз, деб қичқириб, қўли билан пичанхона рўпарасидаги хужрани кўрсатди ва тагин ишлари юришмаётганидан шикоят қилишга тушди: ҳамма нарса қимматлашиб кетяпти, шунинг учун кўноқлардан кўпроқ ҳақ олишдан бошқа иложимиз йўқ...

— Эрта тонгда йўлга тушаман, — деди марокашлик кампирнинг гапларига деярли кулоқ солмасдан. — Эргалаб фақат қаҳва берсанг бўлди. Ҳисоб-китоб қиламиз. — Қарайлик-чи, майда пулларим қаерда экан, — кўшиб кўйди у ва мурсаги ичидан юмшоқ қизил чарм ҳаменини чиқариб, бўғзидаги боғичини ечди, олтин тангаларни стол устига сочиб, ўзини гўё уларни диққат билан санаётгандек кўрсатди, кампир эса тангаларни кўрганда кўзи ўйнаб, ўчоқ ёнидаги сўридан туриб кетди.

Болохона қоронғи ва жуда иссиқ эди. Қизча тирқишларидан ёруғ нур тушиб турган дим, қайноқ хонага кириб, думалоқ стол ёнидан тез юриб ўтди ва пастдаги кичик ойналарни эслатадиган дераза табақаларини тўлин ой нур сочиб, юлдузлар сийрак кўринаётган тарафга қараб очиб юборди. Майин ҳаво кириб, нафас олиши енгиллашди, водийдан жилға овози эшитилди. Қизча осмондаги энг баланд нуқтага кўтарилган тўлин ойни кўриш учун гавдасини деразадан чиқарди; сўнг пастга назар ташлади, ҳовлида ити тумшугини кўтариб унга қараб турарди, беш йил олдин кимдир адаштириб карвонсаройга ташлаб кетган бу кучук унинг кўз ўнгида ўсиб-улғайган ва фақат итлардагина бўладиган улкан садоқат туйғуси билан унга қаттиқ боғланиб қолган эди.

— Негра, — шивирлаб хитоб қилди қизча, — нега ухламаяпсан?

Ит аста ингиллаб, тумшугини кўтарди ва пичанхонанинг очик эшигига қараб интилди.

— Қайт! Қайт! — жон ҳолатда шивирлаб буйруқ берди қизча. — Жойингга бор!

Ит тўхтаб, тагин тумшугини кўтарди, кўзларида қизғиш учкун ярқиради.

— Сенга нима керак? — эркалаб хитоб қилди қизча, у ҳар доим ит билан худди одамдек гаплашарди. — Нега ухламаяпсан, тентак? Ой безовта қиялпими?

Ит худди жавоб қайтармоқчи бўлгандек, тумшугини тагин юқори кўтарди ва яна секин ингиллади. Қизча елкасини қисди. Ит қизнинг ҳам жони дилига айланган, дунёда энг яқин, ягона дўсти бўлиб қолган эди. Ҳатто у нимани хоҳлаётганини сира адашмай англаб олаверарди. Аммо ҳозир ит нимани истаётганини, нимадан безовта бўлаётганини била олмади, шу туфайли бармоғини ўқталиб қаттиқ огоҳлантирди ва шивирлаб жаҳл аралаш кескин буйруқ берди:

— Жойингга бор, Негра! Ухла!

Ит ётди, қизча яна бир неча дақиқа дераза олдида туриб қолди... Балки анави кўрқинчли марокашлик гашига тегаетганмикан? Одатда ит карвонсаройга келувчиларни индамай қаршилар, ҳатто қароқчи-ю, таъқибдан қочиб юрганларга ҳам эътибор бермас эди. Шунга қарамай, негадир баъзи-баъзида айрим одамларни кўрганда момақалдиросдек наъра тортиб ташланиб қолар, шундай пайтларда уни фақат қизчагина тўхта-та оларди. Ким билсин, иссиқ ҳаво, қилт этган шабада йўқлиги ва кўзни қамаштирадиган ойдин тун уни жунбишга солиб, дарғазаб қилаётгандир? Фавқулодда сокин кечаётган тунда водийдаги жилғанинг шовқини баралла эшитилар, оғилдаги така бесаранжом бўлиб, туёғини дукурлатар, карвонсаройнинг қари хаҷири ё марокашликнинг оти уни беҳосдан босиб олдим, ким билсин, у бор овози билан аянчли маъраб фарёд солар ва бу шайтоний нола сукунат оламини бузиб, атрофга таралар эди. Қизча шод-хуррам кайфиятда ойнадан узоклашди ва бошқа дераза табақаларини ҳам очиб кўйди. Қоронғи хона ёришгандек бўлди. Бу ерда столдан ташқари девор бўйлаб қўйилган кенг учта каравот ҳам бўлиб, уларнинг устига дағал чойшаблар ёпилган эди. Қизча кираверишдаги биринчи каравот чойшабини суриб, бош тарафини тўғрилаётганда, хона

худди эртақлардагидек тиниқ, кўкимтир майин шуъла билан ёришиб кетди: тиллакўнғиз пешана гажагига келиб кўнган эди. Унга секин кўлини тегизди. Тиллакўнғиз бир милтиллаб кўриниб, бир кўринмай яна хона бўйлаб учиб кетди. Қизча оҳиста хиргойи қилиб пастга тушди.

Ошхонада марокашлик тик туриб, кампирга паст овозда, аммо қатъият ва жаҳл билан ниманидир уқдирар, кампир рад этиб, бошини чайқар эди. Марокашлик елкасини қисди ва тунд қиёфада ичкарига кириб келган қизчага ўгирилди, қиз беихтиёр ўзини чеккага олди.

— Жой тайёрми? — хириллаб қичқирди марокашлик.

— Ҳаммаси тайёр, — шоша-пиша жавоб берди қизча.

— Мен қаерга боришни билмайман. Кузатиб қўй.

— Ўзим кўрсатиб қўяман, — деди кампир жаҳл билан. — Мен билан юр.

Қизча кампир тик зиналадан туртиниб оҳиста кўтарилаётганини кўриб, изидан бораётган марокашликнинг бошмоғи қандай тўқиллаётганини эшитиб турди, сўнг ташқарига чиқди. Остонада чўзилиб ётган ит шу заҳотиёқ сакраб турди ва қувончдан силкиниб, унинг юзига суйканди.

— Тек тур, тек тур, — қизча шивирлаб уни эркалаган кўйи нари итарди ва остонага ўтирди. Ит ҳам қаршисига келиб чўққайди, қизча уни бўйнидан кучоқлаб, пешонасидан ўпди ва у билан бирга тебраниб, марокашликнинг болохонадан эшитилаётган хирилдоқ овозига қулоқ тутди. У энди кампирга нималарнидир хотиржам уқдирмоқда эди, аммо гапини англаб бўлмасди. Ниҳоят, унинг қаттиқ овози етиб келди:

— Майли, яхши, яхши! Фақат кечаси ичишимга сув келтириб берсин.

Зинадан оҳиста тушиб келаётган кампирнинг қадам товушлари эшитилди.

— У нима деганини эшитдим. Йўқ, мен унинг олдига бормаيمان. Ундан кўрқаман.

— Бекорларни айтибсан! — бақирди кампир. — Бундан чиқди, сен мана шу тўмтоқ оёқларим билан қоронғида сирғанчиқ зинадан яна чиқишимни хоҳлайсанми? Унинг кўрқадиган ҳеч нарсаси йўқ. Фақат у жуда аҳмоқ ва тажанг, аммо кўнгилчан йигит. Сенга ачинишини айтди, камбағал қиз экан, сепсиз қизни ҳеч ким хотинликка олмайди деди. Тўғри айтади, сепни қаердан олардинг? Ахир бутунлай хароб бўлдиқ. Қашшоқ одамлардан бошқа ким ҳам келади бу ерга?

— Мени кўриб, нега бирдан аччиғланиб кетди? — сўради қизча. Кампир чимирилди.

— Нималар деяпсан? — пўнғиллади у. — Мен унга бировнинг ишига бурнингни тикма дедим... Шунга хафа бўлди. — Сўнг жаҳл билан бақирди:

— Қани, бор энди, унга сув бериб кел. Бунинг учун сенга бир нима бераман деб ваъда қилди. Бор деяпман!

Қизча сув тўла кўзачани кўтариб, очиқ эшикдан кириб борганда, марокашлик ечиниб, каравотда чўзилиб ётар, ойнанинг ғира-шира ёруғида қирғий кўзлари, силлиқ қирилган кичкина боши яққол кўзга ташланарди. Хона ўртасидаги столда тиғи узун, ўқдони катта револьвер ялтирар, нариги каравотда устки кийимлари ошпоқ тепа бўлиб уюлиб ётар эди. Буларнинг ҳаммаси ваҳимали кўринарди... Қизча югуриб кириб, кўзачани столга қўйди ва зинғиллаб изига қайтди, аммо марокашлик сакраб туриб, уни қўлидан ушлаб олди.

— Тўхта, тўхта, — у тез гапириб, қизни каравотга тортди, ўзи туриб ўтирди ва қизнинг кўлини қўйиб юбормасдан шивирлади: — Ёнимда бир дақиқа ўтир, ўтир, қулоқ сол... фақат қулоқ сол...

Довдираб қолган қиз ноилож ўтирди. Эркак бир кўришдаёқ уни севиб қолганини айтиб, шоша-пиша қасам ичишга тушди, бир бўса учун ўнга тилла танга... йигирмата танга беришга тайёрман, улардан менда бир халта бор деб, ёстиқ остидан қизил чарм халтачани олди ва титраган қўллари билан боғични ечди; чойшаб устига олтинларни сочиб, гулдиради:

— Мана, кўрдингми, улар менда қанча?.. Кўрдингми?

Қизча кескин бош силкитиб, каравотдан турди. Марокашлик қизни яна тутиб олди ва қаттиқ чангали билан оғзидан ушлаб, каравотга улоқтирди. Қизча жон аччиғида кўлини тортиб олди ва кучи борича:

— Негра! — деб қичқирди.

Эркак яна қизнинг оғзи-бурнидан сиқиб ушлаб, кўли билан очилиб қолган оёғини кўтармоқчи бўлди, қиз юлқиниб бир теңди, у беихтиёр қорнини чангаллади ва шу дақиқада зинапоядан бўрон шиддаги билан учиб чиқаётган итнинг шарпасини эшитди.

У сакраб туриб, столдан револьверни олди. Лекин текинни ушлашга ҳам улгурмади, кучли зарбадан полга ағдарилиб тушди. Оғзини катта очиб, устига ташланган итнинг олов нафаси димоғига урилди, кўли билан юзини беркитиб ағанар экан, энгаги хиёл кўтарилиб кетди ва ит бир ҳамладаёқ унинг кекирдагини юлиб олди.

1949 йил, 23 март

БАҲОРДА — ИУДЕЯДА

Мени бир умрга майиб, оқсоқ қилиб қўйган бу воқеа айни навқирон йигитлик чоғимда, олис Иудеяда юз берган эди, — деб ҳикоясини бошлади баланд бўйли, қомати келишган, юзлари сарғимтир, қўй кўзлари ялтираб турадиган, жингалак калта сочлари оқарган киши. Чап тиззаси букилмаганидан у доим қўлтиқтаёқда юрар эди. — У пайтда Ўлик денгизнинг чап қирғоғида — афсонавий Содом ва Гоморрада иш олиб бораётган тадқиқот гуруҳига аъзо эдим, Истанбулда ушланиб қолган шерикларимни кутиб Қуддусда ётардим ва вақти-вақти билан Иерихон йўлидаги бадавийлар кўналғасида яшовчи шайх Аиднинг олдига бориб турардим; сафарга керакли ҳамма нарсани топиб бериш ва йўлбошловчилик қилишни зиммасига олган бу кишини менга қуддуслик археологлар тавсия қилишганди. Биринчи кун бир киши йўл кўрсатиб борди, маслаҳатлашиб, гапни пишитиб қайтдим; эртаси кун унинг ўзи Қуддусга келди; шундан сўнг манзилени ёлғиз топиб борадиган бўлдим, минишга келган чиройли байталини сотиб олдим, кейин у томонга кунда, кун ора қатнай бошладим... Кўклам фасли эди. Иудея сахий қуёш нурларига фарқ бўлган, «Кўшиқлар қўшиғи»да айтилганидек: «Киш ўтиб кетди, замин гулга тўлди, кўшиқ куйлаш даври келди, майна соз чалади, гуллаган узум новдалари муаттар бўй таратади». Топшюқ Иудея саҳросидан ўтадиган кўҳна Иерихон йўли ҳар галгидек кимсасиз, ташландиқ бўлиб, гармсел ва қум кўз очирмасди. Аммо бу чароғон баҳор кунларида мен ўзимни ниҳоятда бахтиёр, шод-хуррам ҳис қилардим; Шарққа биринчи марта келишим, мисли йўқ янги бир дунёни ўз кўзларим билан кўрмоқда эдим, бу дунёда яна бир мўъжиза — Аиднинг жияни ҳам бор эди.

Урдун водийсигача чўзилиб кетган Иудея саҳросининг ўзи бир олам, унда-бунда тиканак буталар ўсиб, илонлар ва какликлар макон

қурган чағир тошли, кумлоқ тепаликлар, яйдоқ қирлар абадий сукутта чўмиб ётади. Иудеяда бутун қиш бўйи ёмғир ёғиб, муздек шамоллар эсади; баҳор, ёз, кузда яна бир хил манзара ва қабристон жимлиги ҳукмрон, аммо ҳамма ерда жазирама иссиқ, мудроқ сукунат.

Кудуқлари бор кичик дараларда бадавийлар манзилига хос излар: гулхандан қолган кул, чодирларни тикиш учун доирасимон ёки тўртбурчак қилиб тахланган қатор тошлар кўзга ташланади... Мен борадиган шайх Аиднинг манзили ҳам тепаликлар орасидаги кенг кумлоқ ўтлоққа жойлашган, сариқ кумлар кўйнида ниҳоятда хунук кўринадиган қора наматдан япалоқ ёки тўртбурчак шаклда қурилган бир неча ўтовдан иборат эди. Бу ерга келганимда ҳар гал чодирлар олдида тутаб ётган тезак уюмини кўрар эдим, чодирлар ораси тор: ҳамма ерда итлар, отлар, хачирлар, эчкилар — уларни қаерда ва қандай боқишади — ҳалигача бунин билмайман, бир тўда яланғоч, қора-қура, жингалак соч болалар, баъзилари лўлини, бошқалари занжини эслатадиган, аммо лаблари юпқа хотинлар ва эркаклар уймаллашиб юришарди...

Уларнинг кийимлари ҳам жуда ғалати: жазирама иссиқ бўлишига қарамай, эркаклар тиззагача тушадиган қалин кўйлак, пахтали камзул, унинг устидан эса ола-була жундан — оқ ва қора рангда йўл-йўл қилиб тикилган, елкалари кенг, узун ва оғир қабо кийишади: бошларига бир учи яғринига ташланган, чеккаларига яна ола-була энли жун ипак ип икки марта айлангириб боғлаб кўйилган қизил ҳошияли йўл-йўл сариқ рўмол — кефийя ўраб олишади. Аёлларнинг кийими уларникига тамомила қарама-қарши: бошларига кубсимон рўмоллар ташлаб юришади, юзи очиқ, эгнида кубсимон узун кўйлак, ўткир учли энги оз бўлмаса ерга тегай дейди, эркакларнинг оёғида нағал қоқилган кўпол бошмоқлар; аёллар ялангоёқ юришади, болдирлари бирам ажойиб. Эркаклар чилим чекишади, аёллар ҳам...

Кўналгага иккинчи марта йўлбошловчисиз ёлғиз ўзим келганимда мени яқин дўстларидек кутиб олишди. Аиднинг чодирини ҳамманикидан катта эди, мен бу ерда — ичкарига кириш учун этаги кўтариб кўйилган қора намат чодир ёнида қатор ўтирган бир тўда кекса бадавийларга дуч келдим. Аид истиқболимга чиқди, ўнг кўлини лаби ва пешонасига тегизиб, таъзим қилди. Чодирга мени ўзидан аввал киргизди. Ичкари киргач, чодир ўртасига солинган гиламга ўтиришини кутиб турдим, сўнг мен ҳам унга ўхшаб ўнг кўлимни лабим ва пешонамга тегизиб ўтирган одамларнинг ҳаммасига таъзим қилиб чиқдим, кейин Аиднинг ёнига ўтириб яна шу ҳаракатларни такрорладим, албатта, менга ҳам шундай жавоб қайтаришди. Фақат хўжайин иккимиз қисқа ва оҳиста гаплашиб ўтирдик, одат шунини тақозо этарди, бундан ташқари, ҳали мен жонли араб тилини яхши билмасдим, бошқалар чекар ва сукут сақлашарди. Чодирдан ташқарида менга ва меҳмонларга зиёфат тайёрлашмоқда эди. Одатда бадавийлар хибиз — зоғора нон ва эчки сутида пиширилган буғдой ёрмаси истеъмол қилишади... Меҳмонни эса харуф — кумда қазилган ва тезак ёқиладиган ўчоқда пиширилган кўй эти билан сийлашади. Таомдан кейин ҳар доим қанд солинмаган қаҳва тортишади. Ҳамма бемалол еб-ичиб ўтирар, намат чодирдан ташқарида эса худди дўзах алангасидек гармсел уфуриб турар, чодирнинг кенг очиб кўйилган тирқишидан сахрога қарашнинг ўзи мени даҳшатга соларди: олисдаги ялтироқ кумлар одамнинг кўзига худди сузиб кетаётганга ўхшаб кўринарди. Шайх ҳар бир сўзидан кейин менга хожа — жаноб деб мурожаат қилар, мен ҳам уни муҳтарам бадавий шайх, яъни сахро ўғли деб атар эдим. Дарвоқе,

Урдун арабчасига қандай аталишини биласизларми? Жуда оддий: Шариат — бор-йўғи сувлоқ жой дегани.

Аид эллик ёшларга борган, паст бўйли, суяги ингичка, озғин бўлса-да, чайир; юзи — пиширилган гиштнинг ўзи; кулранг тиниқ кўзлари ўткир, оқара бошлаган қаттиқ кумуш чўққи соқоли ва мўйлови яхшилаб кузалган, — бадавийлар соқол-мўйловга алоҳида эътибор беришади, — бошқалар сингари нағал қоқилган катта бошмоқ кийган эди. Қуддусда олдимга келганида белбоғига ханжар тақиб, узун милтиқ кўтариб олганди.

Жиянини ўша «дўст» бўлиб борган кунимда кўрдим, у бошидаги катта мис кўзани ўнг қўли билан ушлаганча, чодир ёнидан қаддини тик тутиб ўтиб кетган эди. Неча ёшдалигини билолмадим, чамаси, ўн саккиздан ошмаганди, бундан тўрт йил олдин эрга теккани ва шу йилдаёқ бева қолгани, боласи йўқлигини, тоғасининг чодирига фирт етим ва қашшоқ ҳолда қайтиб келганини кейинчалик билиб олдим. «Кўзингга қара, Суламиф!» — деб ўйладим мен. (Ахир Суламиф ҳам айнан шунга ўхшаган эди. «Қуддуснинг қизлари, мен қора ва чиройлиман».) У чодир ёнидан ўтаётиб, бошини салгина буриб, менга кўз қирини ташлаб қўйди: бу кўзлар фавқулодда қоп-қора, сирли эди. Қорача юзлари, қалин бинафшаранг лабларини кўришим биланоқ мафтуну лол бўлиб қолдим... Фақат шулар дейсизми?! Бутун қиёфаси мени маҳлиё қилиб қўйди: мис кўзани қаттиқ ушлаган кўллари елкасигача яланғоч, узун кубсимон кўйлак остида оҳиста тўлганиб кетаётган хипча қомати, кўйлагини кўтариб турган бўлиқ кўкраклари... Бу ҳам етмагандек, икки-уч кундан кейин уни Қуддусда — шундоққина Яфф дарвозаси ёнида учратиб қолсам бўладими! У оломон орасида мен томонга юриб келар, бошида қандайдир туғун кўтариб олган эди. Мени кўриб, тўхтади. Дарҳол олдига бордим.

— Мени танияпсанми?

У бўш турган чап қўли билан елкамга салгина туртиб қўйиб, жилмайди:

— Танидим, холам.

— Нима олиб кетаяпсан?

— Эчки пишлоғи...

— Кимга?

— Ҳаммага.

— Демак, сотар экансан-да? Унда меникига олиб борақол.

— Қаерга?

— Мана бу ёққа, меҳмонхонага...

Мен Яфф дарвозасининг шундоқ ёнидаги баланд энсиз бинога жойлашган эдим, у кичкина майдоннинг чап томонидаги бошқа уйлар билан туташиб, зинапояларга тўла қоронғи, баъзи жойлари тим ёки кўҳна гумбазлар билан ёпилган, қадимий устахоналар ва дўконлар қалашиб кетган «Шоҳ Давид кўчаси»га уланиб кетган эди. У ҳеч қандай қаршилиқ кўрсатмасдан олдинга ўтди ва эгри-бугри, тор тош зинапоялардан хиёл олдинга энгашган кўйи хипча қоматини эркин тутиб юриб кетди, рўмолчадаги пишлоқни наридан бери номигагина ушлаб олган ўнг қўли яланғоч бўлиб, елкасига тушиб турган қора сочлари кўзни ўйнатар эди. Бурилишдаги зинапоялардан бирида тўхтади: у томонда, қўшни уйларнинг туташ тўртбурчак деворлари остида худди қудуқдаги каби кўкимтир сув — аини ўша сув — яланғоч бадани билан шоҳ Давидни асиру лол этган Уриянинг хотини Вирсафия чўмилган кўҳна «Авлиё Иезикил шалоласи» ярқираб кўриниб турар эди. У тўхтар экан, ойнага қаради, сўнг ўгирилиб, мафтункор кўзлари билан менга

шодон назар ташлади. Мен ўзимни тутиб туролмадим, энгашиб бўйнидан ўпдим, у менга ҳайратланиб боқди — бадавийларда бўса олиш одати йўқ. Хонамга киргандан кейин у тугунини стол устига қўйди ва ўнг қўлини менга узатди. Мен кафтига бир неча майда мис чақа ташладим, сўнг, ҳаяжондан қалтираган ҳолда битта олтин фунт чиқариб унга кўрсатдим. У тушунди ва киприкларини юмди, итоаткорона бошини эгиб, кафтлари билан кўзларини беркитди...

Ярим соатдан кейин уни зина олдида кузатиб қўяр эканман:

— Яна қачон пишлоқ олиб келасан? — деб сўрадим.

У бошини оҳиста лиқиллатди:

— Яқин кунларда келолмайман.

Шундай деб беш бармоғини кўрсатди: беш кундан кейин. Икки ҳафта ўтгач, Аиднинг олдидан қайтаётиб, манзилдан анча узоқлашганимда, орқамдан милтиқ овози эшитилди ва ёнимдаги тошга ўқ келиб урилди, зарб шундай кучли эдики, ҳатто тошдан тутун чиқиб кетди. Мен эгарга энгашиб, отга қамчи босдим, иккинчи марта милтиқ қарсиллади, чап тиззамга нимадир қаттиқ текканини сездим. Қуддусга етгунча отни тўхтатмадим, бир вақт энгашиб қарасам, этигимдан қон кўпикланиб оқмоқда эди... Аид қандай қилиб икки мартада ҳам мўлжалга уролмаганига ҳали-ҳали ҳайрон қоламан. Яна жияни менга пишлоқ сотаётганини қасрдан билиб олганига ҳамон ақлим етмайди...

Маҳмуд ҒАЗНАВИЙ

“Маҳмуднома”

1

Ғам доғидин дилки озод ўлди кўргач лолани,
Шармисордир оху кўргач сен гўзалнинг ҳолини.

Лаъли лабингдин чаманда лола нечоғ ийманиб,
Такрор олмас бўлди илгига бўлак паймонани.

Гарчи юз минг шоҳиди гулнинг бор, оғаҳ бўлмади,
Дард юзидан гарчи булбул артди оху нолани.

Чикди ташга гардидин анжомин анбарин ҳиди,
Гардини кас кўрмади Ой гирдида бу ҳолани¹.

Кимса васлингдин осонлик бирла баҳра топмади,
Мушкул олди қўлга қудрат бирла ким наволани².

Булбули ошиққи, гулдан иттифоқо англади,
Уқимаган у каби ҳеч кимса бул рисолани.

Токай айлайди дилин Маҳмудни озурда Аёз,
Қилмаса мутолаа то гар ушбу қаболани³.

¹Ҳола — Ой кўтонлагандаги доира.

²Навола — улуш.

³Қабола — ишончнома.

*Форсийдан
Жонибек СУҲБОН
таржималари*

Ғазнавийлар салтанатининг ҳукмдори Маҳмуд Ғазнавий ҳаёти ва салтанати ҳақида жуда кўп тарихий китоблар ёзилган. Унинг энг яқин дўсти — надими, сирдоши ва кейинчалик вазири бўлган Аёз ҳақида, унинг ажойиб фазилятлари ҳақида кўплаб ривоятлар тўқилган. Зотан, мазкур ғазаллар — Маҳмуднинг шу дўстига бўлган муносабатларидан далолат беради.

Мумтоз шеърятимизнинг мухлиси, билағони, нозиктаб шоир, уруш қатнашчиси ҳожи Саид Наби Воқиф бундан чорак асрдан аввалроқ Афғонистонга борганида, Покистоннинг Пешоварида чоп этилган “ГАНЖ ГАНЖ” номли мўъжаз ғазаллар китобини олиб келган ва унда Маҳмуд Ғазнавий қаламига мансуб умумий “Маҳмуднома” сарловҳаси остида 32 ғазал берилган. Шу ғазаллардан 12 таси биринчи марта ўзбекчалаштирилиб, журналхонлар ҳукмига ҳавола этилаётир.

2

Ой юзидин охири олди ниқоб,
Хусн даъвосин қилмасин деб офтоб.

Сен узотиб мунча гулгун бодани,
Жону дилга мунча бергайсан азоб.

Бошима кел, мақдаминг ўпгай баҳр,
Ташналик, очлик берар юз изтироб.

Кўларимнинг сенга боқмоғи маҳол —
Бўлди ҳижрон туни қирғоқ — жойи хоб.

Ёдима базминг сенинг келтиргуси
Ҳар нафас най — нолани, ғамни — рубоб.

Бўлмади қаддинг баробар сарв билан,
Бўлди қошингда хижолатдан гул — об.

Чикди Маҳмуд дилидан, Аёз сабаб,
Сабру қарор, ақлу егилигу хоб!

3

Сунар соқий лим пиёла гоҳи ўнг, гоҳ чапгаким,
Тутгани шаробни ол-а, гоҳи ўнг, гоҳ чапгаким.

Бода боис маслаҳатгўй панд этар, лек фойда йўқ,
Айлагай соқий ҳавола гоҳи ўнг, гоҳ чапгаким.

Қошида гар яхшилар лофи гул очгай, бод сочар,
Хижил ундан бу рисола гоҳи ўнг, гоҳ чапгаким.

Ўнгу чапда неча покбозларки, ишқингда турар,
Юзин очар мисли лола гоҳи ўнг, гоҳ чапгаким.

Шуълаи хуснинг эрур бизга умиднинг пайкали,
Лекин ҳажринг мисли жола гоҳи ўнг, гоҳ чапгаким.

Номаи чехранга дайр пири ошиқдур жон дебон,
Тортади саф худди ҳола, гоҳи ўнг, гоҳ чапгаким.

Тобакай Маҳмудга тутгай майини ул покдоман,
Мушк сочар соқий — кулол-а, гоҳи ўнг, гоҳ чапгаким.

4

Юзинг шуъласи шамъи анжумандир,
Чиройинг гуллари зийнати — шаъндир.

Сен иккинчи Юсуфисан бутуннинг,
Шу боис ошигинг ҳар марду зандир¹.

Чиройинг кўрди ҳар ким, деди завқ-ла:
Бу — Оллоҳ-Оллоҳ, не хил сиймтандир?!

Сеники бағрига ким қисди қаттиқ —
Муроди ҳосил-у, дили чамандир.

Юзингни хатти сабзинг янги этди,
Ки бандаси бинафша-ю, сумандир.

Аёз зулфин толаси эрса, Маҳмуд,
Оёгинг банд этар ажаб расандир².

5

Бўлмадинг ваъдангда собит сен ўзинг, ёр, алғиёс³,
Гуссадин шу бўлди жоним ҳам дилим зор, алғиёс.

Асли сут-ку жоним эрур, менга меҳнату фироқ,
Ўртасида сут билан сигирни пайкор⁴, алғиёс.

Сен билан мен — ўртамизда бўлди-да пайдо рақиб,
У қаердан ҳам етишди қайта-такрор, алғиёс?

Гар унинг муғона майи бўлса чандон нақди жон,
Кўлидан бўлди яна у масту хуммор, алғиёс.

Қайд этилган ул таърифи хуснинг ҳамоҳанглигин —
Бир татиб кўрган давр мардуми бемор, алғиёс.

Соқий этса гар пиёласини ҳамки бахш тамом,
Ўйламай қуйгум бутун дардимники бор, алғиёс.

Не мурод олди Аёзнинг етти лахтак танидин,
Гуссага бўлди охир Маҳмуд гирифтор, алғиёс!

6

Кўриб хуснингни минглаб соҳиби тож.
Бўлишди бир кўриш-чун доғи муҳтож.

Пиширди гишт каби бизларни ҳажринг,
Ўйин олдида қўйилган каби ож⁵.

¹З а н — аёл, хотин.

²Р а с а н — ип, арқон.

³А л г и ё с — фарёд.

⁴П а й к о р — жанг-уруш.

⁵О ж — фил суяги.

Висол жомига топдиким ошиқ жой,
У бирла қилди гўё чарҳда Меъроҷ.

Ожиз тийра жаҳонинг мен туфайли,
Софлиги ҳам топди мен боис ривож.

Зулфинг Чин мушки қилди жигарим хун,
Миср қандидин олди шаккаринг бож.

Оразинг офтобидин сенинг жудо
Кундузим қаро-ю, тун мендан ихроҷ.

Ўз жамолин Аёз ундан яширди,
Кўриш оёи эрур Маҳмудни, эй кож¹.

7

Сенда, эй моҳ, кўрмадим мен даҳон ҳеч,
Кўрмадим май васфин этган забон ҳеч.

Не дей васфига сочлар қуршаган чоғ,
Ақл оғаҳ маҳал йўқдир миён ҳеч.

Нечун, ё Рабки, қилмас меҳрибонлиғ,
Ошиққа Моҳи ул номехрибон ҳеч.

У Ойнинг юзи қандоқ гул бўларкин,
Ки бу гулдан бўларми бўстон ҳеч?

Жонон ҳуснига шунча мойил ўлдим,
Бўлакни фикридин билмас забон ҳеч.

Биларсан ушбудин дилбар нечоғлик,
Нишона шарҳидин ўзга бу он — ҳеч.

Чаман-ку бўлди гул-гул, аммо Маҳмуд,
Сенинг-чун айтмади дили азон ҳеч.

8

Бўлди макруҳ беёри гул узор қадаҳ,
Лаълинг бодасига фидо ҳазор қадаҳ.

Ҳабиб ўлсин қадахимни олган соқий,
Даврада чарх урсин равон минг бор қадаҳ.

Ҳасаддан дил хуни бахилни жўш урсин,
Қўлимга тўлдириб узат, нигор, қадаҳ

¹К о ж — олис, узоқ.

Лаъли майи соқий лабисиз ҳалолмас,
Ёрсиз бўлар ҳаром бир захри мор — қадах.

Ёдга келар Жамшид жоми ҳикояти,
Халқда топди шундан-ку эътибор қадах.

Шавқ йўлида бода қуяр рақиблар бор,
Нақди жон бўлмаса тутмас зинҳор қадах.

Тавба-тақво сўзин сўрма Маҳмуддан ҳеч,
Аёз берар унга май-ла дучор қадах.

9

Ҳолингдан олмади хабар ҳамон шўх,
Ундан ўзга кўрмадим дилстон шўх.

Не ҳарир қўйлак кийибдур ақлига,
Ким кўрибдур ул қадарлиғ жувон, шўх?

Кўзлари ҳар гўшада қилди хароб,
Бўлмас ундай дил сиёҳ ҳеч қачон шўх.

Худо қилди уни хублиқда собит,
Кўрмади ундайни, бирон жаҳон шўх.

Худога қанча хуш иш қилди шўхлар,
Бўларми мунча инсон жовидон, шўх?

Муродинг шўхлигининг ақлим ҳайрон,
Ошиққа ошқордир ул ниҳон шўх.

Унинг ишқи хароби ўлди Маҳмуд,
Аёзидир унинг номехрибон шўх.

10

Дилимки, сенга, гул узор, гапиргай,
Сенинг васфингни юз минг бор гапиргай.

Сенинг анбарли холинг донасини
Халойиқ деб мушки тотор, гапиргай.

Забон бордирки ҳар қайси оғизда,
Ёр руҳсори васфин такрор гапиргай.

Эй дилбар, маст кўзингни кўрди-ю халқ,
Бўлди, деб, бизга тарк шикор, гапиргай.

Ошиқдир ёрга дард дориси, дея,
Яъни бодаи қуруқвор, гапиргай.

Мабодо дуррин ашқимни кўрар ёр,
Уники гавҳари сувдор, гапиргай.

Сенинг дардингки, эй Маҳмуд, Аёзнинг
Кўзидин ҳар нафас — ашқбор, гапиргай.

11

Лабинг зикри ила бордир забон лазиз,
Шакар таъми туфайли бу даҳон лазиз.

Зокирки сен билан мен бу — жаҳон ўзга,
Шундан зикрим юзидур дилстон лазиз.

Чекар-да сенинг, унинг миннатини жон,
Ширин лаб миннати эрур ҳар он лазиз.

Солар чехранг-у меҳринг изтиробларга,
Шундан меҳринг, эй Ой, номехрибон, лазиз.

Эмас хуш иззату ғаминг шодликдан гар,
Заҳар олмоқ қўлингдан коми жон, лазиз.

Лабинг олдида қанд васфи эрур нурсиз,
Қанд лаби таъми мурод ҳар жонон лазиз.

Маҳмудга озурда Аёз феълидир шавқ —
Келиб олмоққа гўё бўстон лазиз.

12

Юзингдин олади бор шавқни гулзор,
Юзинг олдида гашти бўлди гулдор.

Эшигинг оша, эй, рози дилимни
Киши олдида қандай айлай изҳор?

Очмади дарча бир ҳабиб висоли,
Зинҳор, ёмон даврдан бери зинҳор!

Кунимдан то туним ҳажрим оташи, —
Ва қино раббано азобаннор.

Сенинг ғамингда рангим заъфарондир,
Оқизгай ашқ гулин кўзларда гулнор.

Ўзи гулдан-да нозуқроқ юзингни
Гўё гулдай руҳинг айлади йўлзор.

Аёзнинг тўғри ўқи, сени, Маҳмуд,
Дилингда чандигини қилди-ку бор!

Жеймс ЖОЙС

Навқирон санъаткорнинг сийрати

Роман

ТЎРТИНЧИ БОБ

Якшанба муқаддас учлик сирли маросимига бағишланган эди, душанба — муқаддас руҳга, сешанба — кўриқчи фаришталарга, чоршанба — авлиё Юсуфга, пайшанба — муқаддас қовушиш маросимига, жума — тангри изтиробларига, шанба — Биби Марямга.

Ҳар куни тонгда у азиз авлиёлар ёки сирли маросимлар марҳаматидан баҳраманд бўлишга берилар. Унинг куни эргалабки ибодат ва ҳаёлига келган ҳар қандай ниятни, кўнгил майлини олий ҳакам шарафига фидойиларча қурбон қилиш билан бошланади. Эргалабки совуқ ҳаво тақводорликка мойиллашган табиатини қийин-қистовга олар ва ибодатга келган камчил одамлар орасида тиззаларини букиб ўтириб, руҳонийнинг шивирлаган овозига басма-бас ўзининг очиб қўйилган дуолар китобига кўз югуртираркан, гирашира қоронғуликда икки шам — Қадимги ва Янги Аҳд тимсоллари — орасида турган ибодат кийимидаги жуссага тез-тез кўз қирини ташлаб қўяр ва ўзини узун ғор ичида ибодат қилаётгандай тасаввур этарди.

Унинг кундалик ҳаёти тақводорликнинг турли хил жасоратларидан таркиб топарди. Жонбозлик кўрсатиб ибодат қилиб, дуолар ўқиб, у аърофдан руҳи учун кунлар, ойлар ва йиллардан таркиб топадиган юз йилни сотиб олди. Бироқ тангрининг муҳлати чеку чегарасиз жазосини четлаб ўтиб, у ҳис этган руҳий кўтаринкилик барибир жон-жаҳд билан ўқиган дуоларига муносиб даражада татимади, чунки бундай ҳимояланиш аърофда қанча муддатга қисқартирилишини у биларди, зеро, аърофнинг олови дўзах оловидан фақат абадий эмаслиги билан фарқланарди. Тавба-тазарру дуоларидан атиги бир томчи сувчалик наф етишидан чўчиб, изтироб чекаркан, у кун оша ўзининг тоат-ибодатларига зўр берарди.

У ўзининг ерда мавжудлигидан келиб чиқадиган бурчига мувофиқ, бўлақларга ажратган куннинг ҳар бир бўлагини маънавий такомиллашувига бағишлаган эди. Унинг қалби гўё абадиятга дохил бўлаётгандай туюларди; ҳар бир фикр, сўз, ҳаракат, ботинида кечган ҳар бир ўзгариш гўё самода қайд этилар ва баъзан бу тезкор туйғу шу қадар жонли эдики, унинг қалби ибодат чоғида мисоли улкан касса

Давоми. Боши ўтган сонда

аппаратига айлангандай, харид этилган буюмнинг нархи эса дарҳол самода, рақам шаклида эмас, балки ладаннинг енгил тутуни ёки нозик гул шаклида пайдо бўлгандай туюларди.

У тинимсиз такрорлайдиган дуолар (шимнинг чўнтагида у доим тасбеҳ олиб юрар ва кўчаларни кезиб эринмай тасбеҳ ўтирарди) бир фаройиб самовий тароват касб этган гултожларга айландики, бу гуллар номсиз бўлгани билан бирга, унга яна рангсиз ва ҳидсиз туюларди. Кунора ўқиладиган уч дуонинг ҳар бирини ўқиш чоғида у руҳи уч маънавий бурчда: ўзини бино этган ота худога ишончда, халоскори ўғил худога умидда ва мадалкори муқаддас руҳга меҳр-муҳаббатда барқарор бўлишини илтижо қиларди.

Хафтанинг ҳар етти кунда у яна муқаддас руҳнинг етти иноятдан бири ўзига насиб этишини ва ҳар кун итмишда ўзини хўрлаган етти оғир гуноҳни вужудидан қувиб чиқаришни ўтиниб сўрайди. Ҳар бир иноятнинг насиб этишини тилаб белгиланган бир кун ибодат қилади ва бу иноят ўзига насиб этишига умидланади. Гоҳида эса донолик, ақллилик ва билим турлича иноятлар экани, уларнинг ҳар бири учун алоҳида ибодат қилиб ўтиниш унга галати туюларди. Бироқ у маънавий камолотнинг қандайдир мақомига етишганда, гуноҳкор қалби ожиз майиллардан воз кечганда ва муқаддас учлик моҳиятидан ёришганида бу сирдан воқиф бўлишига ишонарди.

Унинг қулоғига тез-тез саҳнадан ё черков минбаридан туриб тантанавор оҳангда айтиладиган, эҳтиросли — севги ва нафратни ифодалаган сўзлар эшитиларди, уларнинг таъсирчан битилган шаклини китобларда ўқиган, бироқ нега қалбида бу сўзларга ўрин йўқлигига, нима учун уларни овоз чиқариб айтиш ўзи учун қийинлигига ҳайрон бўларди. Вужудини бот-бот бир неча лаҳзалик нафрат туйғуси қамраб олар, бироқ бу туйғу ҳеч қачон давомли эҳтиросга айланмас ва ундан қутулиш ҳам ҳар гал қийин кечмас, вужуди гўё қандайдир либос ёки қобиқни ташлаб юборгандай ҳаял ўтмай, енгил тортар, осонгина қутуларди. Айрим дақиқаларда у вужудига ноаён, кўз илғамас, мингирлаган товўшда қандайдир хоҳиш-майиллар жойлашиб олаётганини ҳис этар, шунда бутун борлиги ёнар — шахвоний нафсга асир тушаётгандай безовталанар, бироқ бу ҳиссиёт ҳам вужудини тез ва осон тарк этар, ақл-ҳуши эса бундай дамларда сергак тортарди. Гўё унинг қалбида фақат шундай муҳаббат ва шундай нафратга ўрин бордай туюларди.

Бироқ у энди севгининг мавжудлигига ортиқ шубҳа қилолмасди, зотан, тангрининг ўзи унинг руҳини азалдан илоҳий муҳаббат билан севган. Аста-секин қалби руҳоний билим нури билан ёришиб боргани сайин, олам унинг кўз ўнгида илоҳий қудрат ва муҳаббатнинг улкан, беқиёс акси бўлиб гавдаланди. Ҳаёт тангри инъомига айланди ва унинг ҳар бир севинчли лаҳзаси учун — ҳатто дарахт шохидаги баргнинг йилтирагани учун ҳам — унинг қалби яратганга шукроналар айтмоғи лозим. Олам унинг назарида ўзининг бутун аниқ-тиниқлиги-ю, жамики мураккабликлари билан илоҳий қудрат, муҳаббат ва ҳамма жойда ҳозир у нозирлик қонун-қондасидан иборат эди. У англаган — унинг қалбига инъом этилган бу илоҳий моҳият туйғуси шу қадар яхлит ва шубҳасиз эдики, натижада у ўз умрини давом эттириб яшаши нима учун зарурлигини қийинчилик билан тушунарди. Бироқ, эҳтимол, унинг ҳаёти тангри томонидан олдиндан белгилаб қўйилган йўлнинг бир қисмидир, шунча қабиҳ ва оғир гуноҳларга қўл урганидан кейин унинг моҳият борасида савол бериши ноўриндир. Ягона, абадий, ҳар жойда ҳозир у нозир, мукамал мавжудлик

тушунчаси итоаткор қилиб қўйган, камситилган унинг руҳи тагин ўз зиммасига ваъдалар, ибодатлар, дуо ўқишлар, сирли маросимларда қатнашиш ва ўзини-ўзи азобга қўядиган мажбуриятларни оларди; ва фақат ҳозир, шу дамда, буюк севги сири устида ўйга толиб ўтириб, у ботинида илиқ бир жонланишни ҳис этди, гўё вужудида янги ҳаёт ёки янги бир эзгу ҳикмат барқ ураётгандай туюлди.

Бироқ диний талвасага берилиб кетишнинг хатарини билгани боис, у энг оддий черков қойдаларидан ҳам четга чиқмасди, ўзини-ўзи тинимсиз қийнаш эвазига бурунги гуноҳларини ювишга уринар, сохта авлиёликнинг қалтис хавфидан ўзини сақларди. Вужудидаги беш сезгининг ҳар бирини алоҳида-алоҳида синовга соларди. У аёлларнинг кўзига кўзи тушишидан ўзини олиб қочарди. Ўқиб ўтириб, бошини кўтариб қарар, баъзан туйкуслан, бир лаҳзали ирода кучи билан ўқиб тугатилмаган гапни ўртасида тўхтатиб, китобни шарт ёпарди. У эшитмайдиган куйга қулоғини солди; ўзининг беўхшов, синиқ овозига эътибор қилмади, ваҳолонки, овози чархланаётган пичоқдан ё кулни уймалаётган бойўғли панжаларининг ғижир-ғижирига ёки гишамга урилаётган таёқнинг товушига ўхшаб асабини кўзғарди. Ҳид сезиш қобилиятининг ўтмаслаши қийин кечди, чунки у қўланса ҳидлардан савқитабий жирканмасди: масалан, кўча-кўйнинг ҳидими, ахлат ёки қатрон ёхуд ўзининг баданининг исими — булар унга қиёслаш ва турли қизиқ тажрибалар учун бир баҳона бўларди. Охир-оқибат у сасиган балиқ ҳидига чидай олмаслигини, бу ҳид қўллаб қолган пешоб ҳидини эслатишини аниқлади ва ўрни келганда, ўзини шу ҳидга чидашга ўргатди. У таъм сезгисини ҳам ўлдирди: нафсини тийишга, черков кўрсатмаларига қатъий амал қилишга ўзини мажбурлади, овқат маҳали эса егулик ҳақида ўйламасликка уринди. Бироқ туйғу сезгисини ўлдиришда у алоҳида ихтирочилик қобилиятини намоён этди. У тўшақда танасининг ҳолатини ҳеч қачон ўзгартирмасди, ноқулай тарзда ўтирарди, баданининг қичиши ва оғриқларга тоқат қилар, совуқ пайтда иссиқдан четроқда бўлишга уринарди, бутун ибодат давомида, Инжилни ўқиш вақтидан ташқари, тиззаларини букиб ўтирарди, ювинганида совуқ ҳавонинг таъсири сезилсин деб юзи ва бўйинини артмасди. Қўлида тасбеҳ бўлмаган пайтлар қўлларини чопқи каби икки биқинига сиқиб олар, чўнтақларига солмас ёки белига қўйиб олмасди.

Энди у ўзида гуноҳга қизиқтирадиган иштиёқни ҳис этмасди. Бироқ қатъий тартиб-интизомни сақлашига қарамай, баъзида болаларча бўшангликка берилиб кетиши уни ажаблантирарди. Дуо ўқиб ўтирганида, онаси акса урса ёки биров халақит берса, туйкуслан жаҳли чиқиб кетарди, бундай ҳолатда тоат-ибодатдан ҳеч қандай наф етмаслиги тайин эди. Шундай вазиятда жаҳдини жиловлаш учун кучли ирода керак бўларди.

Бундай майда инжиқликнинг турли кўринишларини у ўзининг ўқитувчиларида кўп кузатганди ва уларнинг титраган лабларини, тишларини тишларига қаттиқ босганини, қизарган ёноқларини эслаб, уларни ўзи билан қиёслаб, феълени тузатишга қанчалик уринмасин, қўлидан келмас ва бундан руҳи чўкарди. Ўзининг шахсий ҳаётини бошқалар ҳаётлари оқимига қўшиб юбориш унинг учун ҳар қандай диний ибодатни адо этиш ёки дуо ўқишдан кўра мушкул эдики, бу борадаги барча уринишлари беҳуда кетарди; ушбу ҳолат охир-оқибат маънавий қашшоқланишни юзага келтирди, унинг ортидан эса иккиланишлар ва шубҳа-гумонлар келди. Руҳини умидсизлик чулғади; гўё энг сирли маросимлар ҳам, куриб қолаётган булоқлар каби, уни

нажотбахш сувдан энди баҳраманд этолмаётгандай туюларди. Тавба-тазарру ҳам фақат виждонини азоблаётган гуноҳлардан қутулишнинг бир воситасига айланганди. Қовушув маросими энди аввалгидай фароғатли дақиқаларни ҳадя этмасди. Черковга у ўзи билан эскириб кетган, ҳарфлари хираллашиб, саҳифалари сарғайиб қолган авлиё Альфонс Лигурий¹ тартиб берган дуолар китобини олиб борарди. Оловли муҳаббат ва бокира эҳтироснинг хира тортган дунёси унинг қалби учун айни шу саҳифаларда, кўшиқлар кўшиғидаги образлар маросим иштирокчисининг дуоларига кўшилиб, уйғунлашиб кетган жойда жонланарди. Сассиз овоз гўё унинг руҳини эркалар, шарафлар ва айни дамда ўшани, унашилган қизни никоҳда ҳозир бўлиши учун Барс тоғларидаги Амон қоясидан йўлга чиқишга даъват этарди. Унинг ҳукмига тобе қалб ҳам худди шундай сассиз овозда жавоб қиларди: “*Inter uberamea mea commorabitur*”².

Итоаткор қалбнинг бу образи, дуо ўқиётган, мулоҳаза юритаётган чоғида тана майлларининг тагин ғимирлаб ўзидан дарак бера бошлагани боис, унинг учун хатарли, жозибадор тус ола бошлади. Бир бор бўшанглик, бир марта ножўя ҳаёлга берилиши шунча машаққат билан эришганларидан мосуво қилишини у аниқ-тиниқ англаб етарди. Назарида, секин ўрмалаб келаётган сув унинг яланғоч оёқлари кафтига яқинлашар ва кучсиз, шовқинсиз, ювош тўлқин терисига тегай-тегай деб тургандай туюларди. Ва сув терисига айни тегаётган пайт — гуноҳга ботай деган бир лаҳзада ирода кучи ёки қутилмаганда дуонинг шиддати билан у тўлқиндан узоқлашиб кетар, қуруқликка чиқиб оларди. Йирокда қолган, бироқ тагин сездирмай оёқлари остига ғимирлаб оқиб келаётган оқимнинг кумуш тусли тасмасини кузатиб, у ўз иродасининг кучсизлигини ҳис этди, бироқ, барибир бу жозибадор жилваларга берилмадим, еңилмадим, деган фикр кўнглида қониқиш пайдо қилди.

Йўлдан оздирувчи ўй-хаёллар билан доимий курашиш қалбидаги эзгуликнинг бебаҳо ёлқинини ўчириб қўйиши уни ташвишланишга мажбур этарди. Ўзидаги қатъиятга ишончи йўқолди ва унинг ўрнини тушунарсиз кўркўв эгаллади, оқибатда руҳи аста-секин чўка бошлади. Фақат энди жуда катта ирода кучи эвазига бурунги эътиқодини тиклаб олар ва руҳий фароғат ҳолатига қайтарди; кўнглида ҳар қандай ҳою ҳавас, истак ғимирлаганда тангрига сифинишга, тангридан сўраган руҳий фароғат, албатта, унинг томонидан инъом этилишига ишонишга ўзини мажбур этарди. Ҳою ҳавасларнинг тез-тез қай-таланиши ва таъсир кучи ўзи бир пайтлар эшитган — авлиёлар кечиришган синов-бардошларнинг ҳаққонийлигини очиқ-ойдин тасдиқларди. Бундайн истак-майлларнинг бот-бот тақрорланиши ва таъсир кучи шайтон бўйсундиришга зўр бериб уринаётган руҳининг бардошлилигига далил эди.

Тавба-тазарру чоғида руҳоний унинг иккиланишлари ва шубҳа-гумонларини (дуо ўқиётганда бир лаҳзада лоқайдликка берилиши, гап-сўзида ва ҳаракатида майда инжиқлик ва ўзбошимчаликка йўл қўйиши) тинглаб, уни гуноҳдан халос этишдан аввал, бурунги гуноҳларидан бирини айтишини сўрарди. У итоаткорлик билан уялиб-қизариб бурунги гуноҳларидан бирини айтиб, афсус чекарди. Қанчалик тоат-ибодатга берилмасин, эзгу фазилатларга эга бўлмасин, ҳеч қачон

¹Альфонс Лигурий (1696-1789) — миссионер, редемпторчилар (гуноҳдан қутқазувчилар) уюшмаси асосчиси.

²“Сийналаримда менинг ётажак” — Кўшиқлар кўшиғидан олинган сатр (лотинча).

бу гуноҳидан тўла-тўкис қутула олмаслигини тушунарди. Безовта гуноҳкорлик туйғуси уни ҳеч қачон тарк этмайди; у тавба-тазарру қилади, афсус чекади ва кечирилади, яна тавба-тазарру қилади, афсус чекади ва яна кечирилади — бироқ бари беҳуда. Эҳтимол, ўша биринчи бор, шошилиб, жаҳаннам даҳшати ҳақида эшитиб, қўрқиб қилган илк тавба-тазарруси қабул этилмагандир? Эҳтимол, у ўз гуноҳларига чин дилдан афсус-надомат чекмагандир? Бироқ ўз ҳаётини ўнглаш, тўғри йўлга солиш, унинг ибодатлари тўғрилигини кўрсатувчи энг яхши далиллар, унинг ўз гуноҳларига чин дилдан чеккан афсус-надоматларига асос.

“Ахир, мен ўз ҳаётимни ўнгладим-ку”, такрорлади у ичида.

* * *

Ректор дераза тагида ёруғни орқаси билан тўсганча жигарранг пардага энгашиб турарди. У гапириб ва кулиб туриб, парданинг ипини кўлига олиб, секин чуватар ва яна ўрай бошларди. Стивен унинг рўпарасида туриб, уйларнинг томларида узун ёз кунининг ёруғи сўниб бораётганини ва руҳоний бармоқларининг оҳиста, бир текис ҳаракатини кузатарди. Руҳонийнинг юзи сояда эди, бироқ унинг ортида сўниб бораётган кундузнинг ёруғи чуқур ботган чаккаларига, калласининг қинғир-қийшиқ жойларига тушиб турарди. Стивен коллеж ҳаётида кечган турли-туман воқеаларни хотиржам ва таъсирли қилиб сўзлаётган руҳоний овозининг ўзгарувчан оҳангига кулоқ тутди: руҳоний эндигина тугаган таътиллер, орденнинг чет эллардаги бўлимлари ва ўқитувчиларнинг алмашиши ҳақида гапирарди. Хотиржам ва таъсирчан овоз суҳбатни бир зайлда бошқарар, орада тўхтаган дамларда эътиборли саволлар ташлаб, гурунгни жонлангириб юборишни Стивен ўзининг бурчи деб биларди. У буларнинг бари даромади гап эканини англаб, кейин нима бўлишини кутарди. Ректорга учрашиш ҳақида буйруқ олиб, чақириқнинг сабабини билолмай унинг боши қотди. Қабулхонада диққат бўлиб кутиб ўтираркан, нигоҳи бир хушхулқ суратдан бошқасига сакрар, фикри эса беқарор бўлиб, бир тусмолдан бошқасига кўчарди. Бу ҳолат нега чақиришгани туйқусдан аён бўлгунча давом этди. Қандайдир кутилмаган сабаб билан ректор келмай қолиши эҳтимолини кўнглидан ўтказишига улгурмай, қайрилайётган эшик тутқичининг товуши ва руҳонийча узун тўннинг шитирлаганини эшитди.

Ректор доминикан ва францискан орденлари ҳақида, авлиё Фоманинг авлиё Бонавентура билан дўстлиги ҳақида гапирди. Тарки дунё қилган монахлар ордени аъзолари — капуцинларга ибодат либосларини кийгизиш унга бир қадар...

Стивеннинг юзиде руҳонийнинг илтифотли табассумига жавобан кулги жилваланди, бироқ бу масалада у бирон-бир мулоҳаза билдиришни истамасди, фақат тушунмаётган кўйи лабларини салпал қимирлатиб қўйди.

— Мен эшитдимки, — давом этди ректор, — капуцинларнинг ўзлари, францисканларга ўхшаб, бу либосни бекор қилиш ҳақида гапиришаётганмиш.

— Бироқ уни монастирларда сақлаб қолишар? — деди Стивен.

— Ҳа, бўлмасам-чи, албатта, — деди ректор, — монастирларда бу айни муддао, лекин кўчада кийиб юриш... тўғриси, бекор қилингани маъқул, нима дейсиз?

— Ҳа, ноқулай.

— Жуда тўғри, ноқулай. Тасаввур қилинг, мен Бельгияда бўлганимда кўрдим, капуцинлар ҳар қандай об-ҳавода ҳам ўзларининг бу кенг-мўл чакмонларининг этагини тиззаларига ўраб олиб, велосипедда юришади. Бу, ахир, кулгили эмасми? Les jupes¹ — Бельгияда уларни шундай аташади.

Ундош товуш шундай жарангладики, сўзни тушунишнинг иложи бўлмади.

— Қандай дедингиз?

— Les jupes.

— Ҳа-а.

Стивен тагин руҳонийнинг табассумига жавобан кулимсиради, руҳонийнинг юзидаги кулги кўринмасди, чунки унинг юзи сояда эди; руҳонийнинг вазмин, босиқ овозини эшитганда унинг кулгу шарпаси Стивеннинг онгида дарҳол жонланганди. У деразадан хира тортиб бораётган осмонга хотиржам қаради, кечки салқиндан ва ёноғидаги нимжон қизилликни яширган уфқнинг ғира-шира сарғиш тўзонидан кўнгли ёришди.

Аёллар кийимларининг номи ёки бу кийимлар тикиладиган ҳарир майин матолар унинг хотирасида аллақандай куфрона ҳидлари билан қолган эди. Болалигида: жиловлар — бу юпқа ипак тасмалар, деб тасаввур қиларди, кейинча Стрэдбрукда биринчи марта отнинг ёғли, кўпол юганини ушлаб кўрганда ҳайратга тушганди. Биринчи марта ўзининг титраган бармоқларида аёллар пайпоғининг ғадир-будур ипини ушлаб кўрганда ҳам худди шундай ҳаяжонга тушганди. Бундай бўлишининг боиси шунда эдики, у ўқиганларидан фақат ўз ҳолатига мос, кўнглидагига жавоб берадиганларини эслаб қоларди ва ўзини севгига бахш этган аёлнинг руҳи ёки танини нозик, майин овозли, худди атиргулнинг гулбаргларидай юпқа матода тасаввур этмай туриб кўз олдида келтиролмасди.

Бироқ руҳонийнинг оғзидан чиққан гап тасодифан айтилгани йўқ; у биларди, руҳоний бундай мавзуларда ҳазиллашишни лозим кўрмайди. Гап ҳазил аралаш айтилди, бироқ бекоргамас. У соядаги кўзлар ўзининг юзига қизиқсиниб қараганини ҳис этди. Ҳозиргача у иезуитларнинг маккорликлари ҳақида эшитган ёки ўқиганларига аҳамият бермай келарди. Ҳамиша ўзининг ўқитувчиларини, гарчи уларни унчали ёқтирмаса-да, жиддий, ақлли, жисмонан ва руҳан соғлом тарбиячилар, деб ҳисобларди. Улар эрталаблари бошларидан совуқ сув қуюб ювинишади ва тоза, салқин кийимлар кийишади. Клонгоусда ва Бельведерда уларнинг орасида яшашга тўғри келган шунча вақт мобайнида у икки марта кўлига чизғич билан уриб жазоланди, ваҳоланки, бу жазолар ноҳақдан берилган эди, у кўп нарсалар учун ўзининг жазоланмай қолганини ҳам биларди. Шу вақт мобайнида у ўзининг ўқитувчиларидан бирор марта ҳам маънисиз гап эшитмади. Улар христиан таълимотининг моҳиятини ўргатишди, уни диёнатли ҳаёт кечиришга даъват этишди, оғир гуноҳга ботганида эзгуликка қайтишига кўмаклашишди. Улар бор жойда у ўзини қатъиятсиз сезарди — Клонгоусда ҳам сўтаклигидан, Бельведерда ҳам ҳардамхаёллиги боис шундай ҳолатга тушарди. Бу доимий иккиланишлар унинг коллеждаги сўнгги йилигача давом этди. У бирор марта ўқитувчиларининг гапини икки қилмади, шумтака жўраларининг алдовларига учмади, ўзининг вазмин, итоаткор феъл-

¹ Э т а к-қўйлак (французча).

атворини ўзгартирмади ва қачондир ўқитувчиларининг мулоҳазалари тўғрилигига шубҳаланган бўлса-да, буни очиқ-ошқора айтмади. Йиллар ўтган сайин, уларнинг айрим қарашлари унга бир қадар жўн бўлиб туюла бошлади. Бу унинг қалбида пушаймонлик ва ўкинч туйғуларини уйғотар, назарида, у ўзи ўрганиб қолган олам билан аста-секин хайрлашар ва унинг ваъзини сўнги марта тинглаётгандай эди. Бир сафар черков олдидаги айвон тагида бир нечта бола руҳоний билан суҳбатлашарди, у руҳонийнинг шундай деганини эшитди:

— Менимча, лорд Маколей¹ умрида бирор марта гуноҳ иш қилмаган, демоқчиманки, бирор марта онгли равишда оғир гуноҳга қўл урмаган.

Кейин болалардан бири руҳонийдан Виктор Гюгони сиз буюк француз ёзувчиси дея ҳисоблайсизми, дея сўради. Руҳоний жавоб бериб, Виктор Гюго черковдан юз ўтиргандан кейин, католик бўлиб юрган пайтидагидан кўра хийла ёмон ёза бошлаганини айтди.

— Бироқ, — қўшиб қўйди руҳоний, — кўплаб француз танқидчиларининг фикрича, Виктор Гюго, шубҳасиз, буюк ёзувчи саналса-да, Луи Вэйо² сингари услуби тиниқ эмас.

Стивеннинг юзига югурган рангпар қизиллик руҳонийнинг бу шамасидан сўнди, унинг кўзлари ҳали ҳам оқиш тусдаги осмонда эди. Бироқ онгида аллақандай беқарор шубҳа кезинарди. Хотирасидан бўлиб ўтган воқеалар элас-элас қалқиб чиқа бошлади: у саҳналарни ва уларда ҳаракатланаётган қиёфаларни таниди, бироқ энг муҳим нарсани эслаши қийин бўлди. Мана, у Клонгоусдаги спорт майдончаси четида юриб, ўйинни кузатаётгир, ўзининг крикет қалпоқчасидан конфет олиб саяпти, иезуитлар эса йўлакларда хонимлар билан велосипедда сайр қилишаётгир. Аллақандай унутилаёзган, Клонгоусда кўп айтиладиган арзимас сўзлар унинг хотираси тубида акс-садо беради.

У жим-жит қабулхонада ўтириб, узоқдан келаётган бу акс-садони илгашга уринди ва туйқусдан бутунлай бошқача оҳангда ўзига мурожаат этаётган руҳонийнинг овозидан хушёр тортди.

— Мен бугун сени чақиртирган эдим, Стивен, чунки сен билан маслаҳатлашиб оладиган муҳим гап бор.

— Эшитаман, сэр.

— Сен қачондир ўз қалбингнинг ҳаққоний даъватини туйганмисан?

“Ҳа” демоқчи бўлиб Стивен лабларини очди, бироқ шу заҳотиёқ ўзини тийди. Руҳоний жавобни кутиб турди ва кейин қўшиб қўйди:

— Айтмоқчиманки, сен қачондир қалбинг тубида орденимизга аъзо бўлиш истагини туйганмисан? Уйла-чи.

— Мен бу ҳақда ўйлаганман, — деди Стивен.

Руҳоний парданинг ипини қўйиб юборди ва қўлларини кўкрагига қовуштириб, ўйчан қиёфада уларга иягини тиради ва хаёлга толди.

— Бизникидай коллежда, — деди у ниҳоят, — гоҳида битта ёки, эҳтимол, икки-учта ўқувчи топилар тангри таолло томонидан дин йўлида хизматга даъват этиладиган. Бундай ўқувчи ўз тенгдошлари орасидан мўминлиги ва бошқаларга муносиб ҳислатлари билан ажралиб туради. У ўз дўстларининг ҳурматини қозонади, муқаддас биродарлик жамияти аъзолари уни ўзларининг префекти этиб

¹Томас Бабингтон Маколей (1800—1859) — англиялик тарихчи ва давлат арбоби.

²Луи Вэйо (1813—1883) — француз мутаассиб ёзувчиси, папа ҳокимиятининг ашаддий тарафдори.

сайлашади. Мана сен, Стивен ана шундай ўқувчилар сирасига кирасан, сен — бизнинг Биби Марям биродарлик жамиятимиз префектисан. Ва, эҳтимол, сен, тангри ўз хизматига муносиб кўрган ўша бўзболадирсан.

Рухонийнинг овозидаги жиддий, таъсирчан оҳангдан кучайган ошкора гурур туйғуси Стивеннинг юрагини тез уришга мажбур қилди.

— Бундай эътиборга сазовор бўлмоқ, — давом этди рухоний, — шундайин улуғ марҳаматки, буни одам боласига карами кенг эгамгина инъом этиши мумкин. Бизнинг еримиздаги на бирор қирол, на бирор ҳукмдор тангри хизматчиси эга бўлганчалик ҳокимиятга эга бўлолмайди. На бирор малак, на малаклар малаги, на авлиё ва ҳатто Биби Марямнинг ўзи ҳам тангри хизматчиси қадар ҳокимиятга эга эмас: тангри подшоҳлиги дарвозасининг калитини қўлида тутмоқ, гуноҳларни боғламоқ ва ҳал этмоқ, сеҳру афсунни, тангри бандалари вужудидан уларга азоб бераётган нопок руҳларни қувмоқ, улуғ эгамни самодан тушиб, минбарда нон ва винога айланишга чорлаш ваколатига эга бўлмоқ ана шу ҳокимият илкидадир. Буюк ҳокимият бу, Стивен!

Стивеннинг юзига яна қизиллик югурди, у рухонийнинг мағрур мурожаатида ўзининг мағрур орзулари акс-садосини эшитганди. У ўзини, буюк ҳокимиятга эга вазмин ва итоаткор, фаришта-ю, авлиёлар иззату икромидидаги рухоний қиёфасида тез-тез кўз олдига келтирарди. Қалбининг тубида шуни пинҳона орзу қиларди. У ўзини навқирон, муносиб қадр-қимматга эгалигидан кўнгли тўқ рухоний сифатида тасаввур этарди. Мана, у жадал юриб тавба-тазарру хонасига кириб келаётир, меҳроб зиналаридан кўтарилаётир, ладан тутатаётир, тиззаларини букаётир, диний маросим амалларининг нозик ва сирли ҳаракатларини амалга ошираётир. Бу ҳаракатлар ҳаётдагига ўхшашлиги ва айни пайтда оддий турмушдан буткул ўзгачалиги, ажралиб қолгани билан уни чалғитарди. У ўз орзулари ичида яшаган ҳаёлий ҳаётда рухонийлардан ўзлаштирган овоз ва имо-ишораларни ўзиники қилиб олганди. У бироз эгилиб тиззаларини букади, худди бу рухонийга ўхшаб; исриқдонни, бошқа бир рухонийга тақлидан, ҳафсала билан бир текис сермайди; эғнидаги рухонийча либосининг этаги эса, учинчи бир рухонийники сингари, дуони ўқиб бўлиб меҳробга бурилганда очилиб кетади. Бироқ бу каби тасаввурларида, ҳаёлий саҳналарда унга иккиламчи ролни ўйнаш кўпроқ ёқарди. У бош рухоний унвонидан воз кечади, чунки у ҳолда бутун дабдабали маросимни унинг ўзи бошлаб ўзи тугатар, боз устига, маросим қоидаларида унинг вазифалари аниқ-тиниқ белгилаб қўйилганди. У камтарроқ черков унвонини орзу қилди: мана, у ҳамманинг назаридан четда, меҳробдан узоқда кичик рухоний либосида, елкасига енгил ёпинғич ташлаган, унинг этаклари билан у дискос¹ни ушлаб турибди; муқаддас неъматлардан татиниш маросими якунида, зарҳал ипда тикилган диакон либосида, рухонийдан бир зина қўйида, қўлларини қовуштириб ва ибодатчиларга юзини буриб, қироат билан эълон қилади: “Ite, missa est”². Агар у ўзини қачондир рухоний ролида кўрган бўлса, бунга фақат болалар дуо китобида кўзи тушган: кимсасиз черковда, оддий ва талабчан, меҳроб олдидаги курсида фақат бир фаришта ва хизматчи ўспирин, худди унинг ўзидай ўспирин ўтирибди.

¹Ибодат пайтида ишлатиладиган асосий муқаддас идишлардан бири.
²“Боринлар! Ибодат тугади” (лотинча) — ибодатнинг сўнгги сўзи.

Ҳозир одоб билан сукут сақлаб туриб, у руҳонийнинг сўзларига диққат қилди ва бу сўзлар ортидан уни яқинлашишга ундаган, унга сирли донолик ва сирли ҳокимият таклиф этган янада теранроқ овозни эшитди. У Симон Волхва¹нинг гуноҳи нимада эканини ва ҳеч қачон кечирилмас муқаддас руҳга шаккоклик нималигини билиб олади. У бошқалардан сир тугилган, қаҳрдан бино бўлган ва туғилган шубҳали сирлардан воқиф бўлади! У бошқаларнинг гуноҳларини, гуноҳли майл-истакларини, куфрона ўй-хаёлларини тинглайди: уларни ғира-шира черковда, тавба-тазарру хонасида аёллар ва қизларнинг лаблари кулоғига пичирлаб айтади. Унинг қалби, сирли тарзда дахлсизлик касб этиб, тагин тангрининг ёруғ тахти олдида гуноҳсиз пайдо бўлади. Унинг қўлига ҳеч бир гуноҳнинг гарди юкмайди, зотан, бу қўллари билан у қовушув маросимининг муқаддас нонини ушатади; унинг дуо ўқийдиган даҳанига ҳеч қандай гуноҳ дахл қилолмайди, зотан, у тасодифан, тангри вужуди ҳақида мулоҳаза юритмай туриб, уни кавшамайди ва ичмайди. У сирли билим ва сирли ҳокимиятни асрайди, бокира гўдак мисол гуноҳсиз бўлиб, умрининг сўнгги кунигача, Малкисидқ² унвонига мос мартабада яратганнинг хизматида бўлади.

* * *

— Эртага мен ибодат хизматини адо этаман, — деди ректор, — насиб этиб, қодир эгам сени ўз карамидан баҳраманд этсин ва сен, Стивен ўзининг пирингга, тангрининг суйган бандасига илтижо қил, шояд, яратган ақлингни равшан этса. Бироқ сен қаттиқ ишонишинг керак, Стивен, сенинг иқтидоринг бор, агар унинг йўқлигини кейинча пайқаб қолсанг жуда қийин бўлади. Ёдингда тут: руҳонийликка қўл берганингдан сўнг, сен бир умр руҳонийлигингча қоласан. Ақоидлар китобидан сенга маълум, диний унвонга киришнинг сирли маросими фақат бир бор бўладиган маросим, зотан, у юракда ўчмас из қолдиради. Сен буларнинг барини ҳозир тарозига қўйиб кўришинг лозим, кейин кеч бўлади. Бу жуда муҳим масала, Стивен, зеро, сенинг ўлмас руҳинг халос бўлиши шунга ҳам боғлиқ. Биз биргаликда тангрига ибодат қиламиз.

Шундай деб у оғир эшикни итариб очди ва Стивенга, уни энди гўё ўзининг руҳоний ҳаётдаги ҳамкори ҳисоблаб, қўл узатди. Стивен зина тепасидаги кенг майдончага чиқди ва кечки майин ҳавонинг илиқ таъсирини ҳис этди. Финлейтерс-Черч олдида тўрт нафар йигит қўл ушлашиб, бошларини сермашар, улардан бири олти қиррали гармонда чалаётган шўх куйга мос ҳаракат қиларди. Мусиқанинг илк товушлари, ҳар доимгидай, унинг гаройиб фикрларини, худди болакайлар қумлоқда ясаган минорачаларни туйқусдан бостириб келган беозор ва шовқинсиз тўлқин фарқоб қилгандай, ювиб кетди. У ясама оҳангга кулимсираб, бошини кўтариб руҳонийнинг юзига қаради ва унда ботаётган куннинг шавқсиз аксини кўрди, ҳалигина ўзаро руҳоний иттифоқни тан олиб турган қўлини руҳонийнинг қўлидан оҳиста олди.

Зинадан тушаётиб кутилмаганда у ўзини бундан кейин азобга қўймаслигини ҳис этди. Бунга руҳонийнинг ботаётган кун акс этган юзи сабаб бўлган эди. Хаёлида коллежнинг зерикарли ҳаёти жон-

¹Симон Волхванинг гуноҳи шунда эдики, у пулга ҳаврийлик ҳокимиятини сотиб олишни хоҳлаганди.

²Инжилга кўра, Салим подшоҳи Малкисидқ — “Тангри таолонинг руҳонийси”.

ланди. Уни орденда ҳам ана шундай зерикарли, якранг, оддий— кундалик турмуш ташвишларидан холи ҳаёт кутарди. Клонгоуслаги узун даҳлизларнинг бўғиқ ҳавоси унинг ёдига тушди, ёниб турган газ чироқларининг паст товушда вишиллашини эшитди. Туйкусдан вужудини сабабсиз безовталиқ чулғади. Юраги тез ура бошлади ва бунинг ортидан аллақандай маънисиз кучли шовқин унинг сергак ўй-хаёлларини тўзғитиб юборди. Унинг ўпкаси, гўё намхуш, илиқ ва бўғиқ ҳаводан нафас олаётгандай, гоҳ кенгайиб, гоҳ торайди ва у яна Клонгоуснинг ювиниш хонасидаги торф тусли бўтана сувини, нам, илиқ ҳавосини ҳис этди.

У ҳар гал бу ҳаётга хаёлан яқинлашганда вужудда аллақандай таълим-тарбия ва эзгуликдан-да кучлироқ инстинкт пайдо бўлар ва бу ноаён, нохайрихоҳ инстинкт уни; рози бўлма, дея огоҳлантирарди. Янги ҳаётнинг совуқ ва бир маромдаги муҳити уни бездирарди. У ўзининг эрталабки рутубатли ҳавода, бошқалар билан турнақатор тизилиб тонгги ибодатга боришини, дуо ўқиб, меъдага теккан зориқишни бартараф этишга беҳуда уринишини кўз олдига келтирди. Мана, у жамоа билан дастурхон атрофида ўтирибди. Одамовилигини қандай енгсин, шундай феъли боис, унинг бегона жойда еб-ичишга тобу тоқати йўқ-ку? Фурурини қандай енгсин, ахир, шу туфайли у ўзини доим ёлғиз ҳис этиб келган-ку?

Унинг сиёқи Стивен Дедалус, S.J.¹

Унинг исми бу янги ҳаётда кутилмаганда кўз олдида аниқ кўринди, кейин эса юзи эмас, юзининг ранги ғира-шира пайдо бўлди. Бу ранг гоҳ оқиш, гоҳ хира-ғиштранг тус олди. Бу нима — у қиш кунлари эрталаб руҳонийларнинг қиртишланган ёноқларида кўрган яллиғланган қизилликми? Юзлар кўзсиз, хўмрайган-вазмин, художўй эди, қизарган ёноқларда тийиб турилган қаҳр қотган. Бу нима? Эҳтимол, у болалар Чироқли Симёғоч, бошқалари эса Қари Тулки Кэмпбелл деб аташадиган иезуитнинг юзини хотирлагандир?

Бу пайт у Гарднер-стритдаги иезуитлар ордени уйи олдидан ўтаётган эди, беихтиёр, агар орденга кирсам қайси дераза меники бўларкан, деб ўйлади. Ва шу дамдаёқ ўзининг қизиқувчанлигидан ажабланди — унинг қалби ҳалигина ўзига муқаддас туюлган нарсадан энди жуда олисда эди. Уни қанча йил итоат ва интизомда ушлаб турган жилов ниҳоятда чидамсиз, ночор туюлди; ва бу айни ўша — уни эркидан умрбод жудо этадиган қатъий, ҳал этувчи қадамни ташлаши керак бўлган дақиқада аён бўлди. Черковнинг баландпарвоз даъволари, руҳонийлик унвонининг сирларию қудрати ҳақида гапирган ректорнинг овози унинг хотирасида бекорчи овоздай акс-садо берди. Унинг юраги бу овозга эътиборсиз эди ва у энди барча панд-насихатлар пуч, расмий гаплар эканини билди. Йўқ, у ҳеч қачон меҳроб олдида исрикдонни сермамайди. Унинг қисмати — ҳар қандай жамоавий ва диний тушовлардан қочиш. Руҳонийнинг доно панд-насихатлари уни асир этолмади. Унинг қисматида бошқалардан узокда ўзининг донолигини топмоқ ёки дунё ҳою ҳаваслари ортидан кувиб, ўзи бошқаларнинг доноликларини англаши кераклиги битилган.

Дунёнинг ҳою ҳаваслари — гуноҳнинг йўллари. Ва у гуноҳ чоҳига қулайди. У ҳали қулаганича йўқ, бироқ сездирмай, шовқинсиз, бир лаҳза ичида қулайди. Қуламаслик — бу жуда оғир, ўта қийин. У руҳининг шовқинсиз қулаб тушаётганини ҳис этди: мана, тушиб келаётир, ҳали қулаганича йўқ, бироқ қулашга шай.

¹Societas Jesu (лотинча) — Исо жамияти (иезуит ордени).

Толк сойи устидаги кўприкдан ўтаётиб, у ранги ўчган зангори Биби Марям бутхонасига бефарқ қараб қўйди; пойдеворга ўрнашган бутхона, атрофини ўраб олган фақирона кулбалар орасида, худди қўноқдаги товукқа ўхшаб кўринди. Кейин у чапга бурилиб, уйига олиб борадиган тор кўчага кирди. Тепаликлар бўйлаб дарёгача чўзилган қаровсиз полизлардан чириган карамнинг кўнгилни айнитадиган аққимтил ҳиди димоғига урилди. У кулимсираб, мана шу бефарқлик, пала-партишлик, оиласидаги таназзул ва ўсимликлар ҳаётидаги турғунлик охир-оқибат руҳимни енгади, деб ўйлади. Уйлари ортидаги полизда ишлаган, улар Шляпали Амаки деб чақиривадиган сўққабош деҳқон ёдига тушиб, бехосдан кулиб юборди. Шляпали Амаки ишга киришишдан олдин дунёнинг тўрт тарафига бир-бир қараб олар ва кейин чуқур хўрсиниб, белкуракни ерга санчирди.

У қулфланмаган эшикни итариб очиб кирди ва яланғоч даҳлиздан тўғри ошхонага ўтди. Унинг сингиллари ва укалари стол атрофида ўтиришарди. Чамаси, чойхўрлик тугаётганди, финжонлар ўрнида ишлатиладиган шиша идиш ва шарбатдан бўшаган банкалар тагида ичиб тугатиладиган суюқ чой қолдиқлари кўринарди. Тўкилган шакар билан қоришган нон ушоқлари ва бўлаклари дастурхонда сочилиб ётарди. У ер, бу ерда тўкилган чой ёйилиб, чаплашиб кетган, суякдан қилинган дастаси синган пичоқ ковлаб ташланган пирогнинг юқига беланган.

Ботаётган куннинг ғамгин, маъюс, кулранг ёлқини деразадан, очик эшикдан тушиб турар ва Стивеннинг қалбида тўсатдан гимирлаган ўкинч туйғусини бир қадар юмшатарди. Уларга рад этилган нарсаларнинг бари унга — оиланинг тўнғичига қўшқўллаб берилган эди, бироқ гира-шира шом ёғдусида у сингиллари ва укаларининг юзида ҳеч қандай аламзадалик аломатини кўрмади.

У столга, уларнинг ёнига ўтирди ва отаси билан онаси қасрдалигини сўради. Болалардан бири жавоб берди:

— Ула уйи кўйгани кетти.

Демак, яна кўчиларкан. Бельведерда Фэллон деган бир ўкувчи доим ҳиринглаб, ундан нега кўчишни бунча яхши кўрасизлар, деб сўрарди. У ана шу аҳмоқона ҳиринглашни эслаганда, қаҳри кўзиб манглайида чизик пайдо бўларди.

— Билса бўладими, нега биз яна кўчадиган бўлдик? — сўради у.

— Хўжайин бизни уйдан ҳайдаяпти.

Столнинг нариги четидан укасининг “Сокин оқшомларда”¹ни хиргойи қилган овози келди. Бирин-кетин бошқа болалар ҳам хиргойига қўшилишди ва ниҳоят ҳаммаси жўр бўлиб айта бошлашди. Улар шу зайл, тунги қора булутлар пайдо бўлиб, шом қоронғуси тушмагунча хиргойини давом эттиришди.

У бир неча дақиқа кулоқ солиб кутди, кейин ўзи ҳам уларга жўр бўлди. Сингиллари ва укаларининг тоза, бокира овозларидаги ҳорғинликни англаб, унинг кўнгли огринди. Улар ҳали ҳаётнинг катта йўлига тушиб олишганича йўқ, бироқ аллақачон толиқишган.

У сон-саноксиз болаларнинг овозлари акс-садо бериб, қўшилиб, жўр бўлаётган бу хиргойини эшитди ва бу садолардан унинг кулоғига ҳорғинлик, укубат оҳанглари чалинди. Унинг назарида болалар ҳали

¹Келиб чиқишига кўра ирланд бўлган англиялик шоир Томас Мур (1779—1852)нинг шеъри.

яшашни бошламай туриб, ҳаётдан чарчагандай туюлди. Ва у Ньюменнинг ҳам аини шу оҳангни Вергилейнинг “Табиатникидай овозда азоб-уқубатни, ҳорғинликни, шу билан бирга, барча замонларда болаларининг қисмати бўлмиш яхши кунлар келишига умидини ифодалаган ғамгин сатрлари”да эшитганини хотирлади.

* * *

У ортиқ кутиб туrolмасди.

“Байрон” қаҳвахонасидан Клонтарф бутхонасигача, Клонтарф бутхонасидан “Байрон” қаҳвахонасигача ва яна бутхонага, кейин тагин қаҳвахонага бориб-келиб юриб турди. Аввалига у секин одимлади, йўлакка ётқизилган плиталарни ҳафсала билан бир-бир босиб, қадамларини шеър оҳангига мослаб ташлади. Отасининг ўқитувчи Дэн Корсби билан қаҳвахонага кириб кетишганига роса бир соат бўлди, отаси уни университетга жойлашни гаплашмоқчи. Бир соатдан бери у нари бориб, бери келиб, уларни кутиб бетоқат бўлаётир. Бироқ энди сабри тугади, ортиқ кутолмайди.

У Булл¹ томонга кескин бурилди ва отасининг қаттиқ ҳуштак товуши қулоғига чалиниб қолиб, яна орқага қайтмаслиги учун қичаб юриб кетди, бир неча сонияда миршабхонадан ўтиб, бурчакка бурилди ва нафасини ростлаб, ўзини хавотирдан холи ҳис этди.

Ҳа, онаси унинг университет билан боғлиқ ташвишларига рўйхушлик бермаётган эди. Бунга онасининг гап орасида чурқ этмай, сукут сақлаб турганидан пайқаганди. Бироқ онасининг рўйхушлик бермаётгани, отасининг мақтаниб гапирган гапларидан кўра кучлироқ таъсир этиб, уни тезроқ бир қарорга келишга қистарди. У ўзидаги диний таълимга сўнаётган иштиёқнинг, аксинча, онасининг қалбида тобора мустаҳкамланиб, кучайиб бораётганини совуққонлик билан эслади. Мубҳам, хусуматли бу туйғу унинг ақл-ҳушини булутдай босиб, хиралаштирар, онасининг орзу-истакларига зид тарзда кучайиб борар ва миясини шубҳали ўй-хаёллар тарқ этиб, онга ёришган чоғда кўнгли тагин фарзандлик садоқатига мойил туйғулар билан тўлиб-тошар, аини шу дамларда ўзи билан онаси ўртасида илк бор ихтилоф пайдо бўлганини — ораларидаги меҳр-оқибатга билинар-билинемас дарз кетганини ғира-шира ҳис этар ва бундан афсусланмас эди.

Университет! Энди уни чақириб тўхтатишнинг иложи йўқ, болалик даврининг қоровуллари — ўз изми ва мақсадларига бўйсундиришга уринган кўрикчиларнинг назоратидан у энди қутулиб кетди. Кўнглидаги қониқиш ҳисси, боз устига, ғурур мисоли секин кўтарилаётган тўлқиндай, унинг руҳини юксалтирди. У ўзини бахш этиши лозим бўлган, бироқ ҳали нималиги ноаён мақсад, сирли тарзда нажот йўлига бошлаётган эди. Аини дамда ҳам бу мақсад уни ўзига чорлаётган ва ҳаял ўтмай унинг қаршисида кенг, равон йўл очиладигандай туюларди. Гўё қулоғига жўшқин мусиқа садолари эшитилаётгандай бўлди, куй оҳанглари гоҳ авж пардага кўтарилар, гоҳ бир парда тушиб, кейин тагин авжга чиқар ва кутилмаганда шиддат билан бир қадар пастлашар — мисоли тунги ўрмонда гуркираб ёнаётган уч тилли гулхандай тепага ўрларди. Бу бир ғаройиб муқаддима, битмас-туганмас, ҳеч бир шакл-шамойилга тушмайдиган авжу даромад эдики, у тобора юксалиб борар, куй мароми бардавом шиддатли тус олар, аланганинг тиллари гулхандан узилиб, тепага

¹Дублиндаги тўлқинни қайтариш учун қурилган ғов.

сапчир ва у буталар, ўт-ўланлар тагидан келаётган — ёввойи йиртқичнинг япроқларга шитоб билан урилаётган ёмғир шовқинини эслатувчи туёқлари дупурини эшитаётгандай бўлди. Куёнларнинг, олқору маралларнинг гуррос югурган майдақадам шовқини беихтиёр унинг онгига кўчди ва ниҳоят у шовқинларни фарқламай кўйди, хотирасида эса Ньюмен сатрларининг тантанавор оҳанги янгради:

“Олқорнинг пойидай учқур оёқлар, остидан ўт чакнар абалдул-абад”.

Бу мубҳам образга сингдирилган тантанавор руҳ ўзи воз кечган руҳонийлик мартабасининг улугворлигини ёдига солди. Унинг болалиги кўнглида рағбат уйғотган, адо этишига ўзини бурчли деб ҳисоблаган даъватга боғланган орзу-ўйлар оғушида кечди, бироқ ана шу даъватга итоат этадиган дақиқалар етиб келганида эса, қайсар феъл-хуйига бўйсуниб, ундан юз бурди. Энди вақт ўтди. Тилёғламалик билан айтилган тавба-тазаррунинг фойдаси йўқ. Чунки у рад этди. Хўш, нима учун?

У Долпинмаутга яқинлашганда йўлни чапга солди ва енгил ёғоч кўприкдан юриб бораётиб оғир пойафзал кийилган оёқлар дупуридан тахталарнинг ларзага келаётганини ҳис қилди. Насроний биродарлар жамоаси Булдан қайтаётган эди. Улар жуфт-жуфт бўлиб тизилишиб келар ва жуфтлар бирин-кетин кўприкка қадам қўярди. Энди кўприк оёқлар остида лорсиллаб тебрана бошлади. Уларнинг гоҳ сарғиш, гоҳ қизил, гоҳида тўққизил тусдаги денгиз шуъласи ўйноқлаётган ёқимсиз башаралари шундоққина унинг ёнгинасидан лоппиллаб ўтар, уларга бепарво қарашга уринаётган бўлса-да, юзи ачиниш ва уят ҳиссидан қизиб кетганини сизди. Ўзининг аҳволидан алами кўзиб, юзини уларнинг кўзидан яширмоқчи бўлди ва пастга, кўприк тагида мавжланиб оқаётган саёз сувга қаради, бироқ уларнинг бесўнақай шляпалари, кўримсизгина энсиз ёқалари ва саланглаган роҳибона жандалари сувда ҳам акс этарди.

- Хикки оға.
- Квейд оға.
- Макардл оға.
- Кью оға¹.

Уларнинг тақводорликлари ҳам айнан исмларига, юзларига, кийим-бошларига ўхшайди; уларнинг итоаткор ғамзада юраклари, эҳтимол, садоқатда унинг юрагидан кўра тенгсиз эканига — яратганга матлуб бу вафо-садоқат ўзининг зийрак, талбирли тақводорлигидан кўра юз карра афзаллигига ўзини зўр бериб ишонтиришга ўрганиши бефойда эди. Шундайин, агар пайти келиб, мағрурлигимни жиловлаб, фақир ҳақир қиёфада, жулдур кийим-бош билан уларнинг эшиги олдида пайдо бўлсам, мендан меҳр-муруватни аямайдилар ва худди ўзларини яхши кўргандай мени суюб ардоқлай оладилар, деб ўйлаб, ўзини олижаноб бўлишга чоғлаши ҳам бефойда эди. Ва ниҳоят, ўзининг совуққон ишончига зид бориб, иккинчи ўғитда ўзгани худди ўзимизни яхши кўргандай яхши кўришимиз лозим, дейилгани меҳр-муҳаббатнинг миқёси ва кучини назарда тутиб эмас, балки худди ўзимизни яхши кўргандай ёнимиздаги кишини яхши кўришни амр этишини ёқлашга уриниши ҳам бефойда, боз устига, азобли эди.

У ўзининг ён дафтарчасидаги гапни эслади ва овозини чиқармай ичйда такрорлади:

“Денгиздан бино бўлган барра булутли олачипор кун”².

¹Кенг тарқалган ирландча фамилиялар.

²Х.Миллернинг “Қоялар — гувоҳлар” (1869) романидан; асарда оламнинг пайдо бўлини тасвирланган.

Гап ва кун ҳамда манзара бир оҳангга уйғунлашган эди. Сўзлар. Ёки уларнинг ранг-тусимикан? Буларга у турли рангларда жилваланишга ва рангларнинг бирин-кетин ўчишига имкон берди. Тўққизил мис тусидаги олтин тонг ва ям-яшил олмазор боғ, тўлқинларнинг зангор ранги, гирдига сарғимтил ҳошия тортилган булутларнинг чувалган ипак толалари. Йўқ, булар бўёқлар эмас. Бу — гапнинг мароми ва оҳанги, холос. Демак, унга сўзнинг бир маромда кўтарилиб, тушиб тургандаги оҳанги моҳиятидан ва рангидан кўра кўпроқ ёқаркан-да? Балки кўзларининг хиралиги, феъл-атворининг ювошлиги боис, рангдор, жимжимали тилда чиройли ифодаланган ёрқин, кўзга яққол кўринадиган тасвирдан кўра, аниқ, лўнда ва бир маромдаги прозада бекам-кўст гавдаланган шахсий ҳис-туйғуларининг мушоҳадаси унга кўпроқ қувонч бағишлар?

У тебраниб турган кўприкдан қаттиқ ерга тушди. Шу дақиқада унга ҳавода совуқ тургандай туюлди ва у сувга кўз қирини ташлаб, ёпирилб келган кучли шамол сокин тўлқинларнинг оромини бузиб, мавжлантириб юборганини кўрди. Юраги енгилгина силкиниб, томоғи тиришиб-тортишгани совуқ, киши табиатига ёт денгиз ҳидига вужуди тоқат қила олмаслигини сездирди; бироқ у чапга, қумтепалар томонга бурилмади, аксинча, дарёга тик тушган қояларни ёқалаб юрди.

Кўёшнинг хира нурлари дарёнинг кўрфазга қуйилган жойидаги кулранг сув сатҳини элас-элас ёритиб турарди. Узоқда, секин оқадиган Лиффининг қуйи тарафида кемаларнинг бир текис тизилган мачталари осмонга тортилган чизиклардай, ундан нарида, туман ичида эса шаҳарнинг улкан иншоотлари кўзга ташланади. Гулу нақшларининг ранглари ўчиб, тўза бошлаган эски гиламдай, мисоли рағбатдан мосуво, шавқи ўчган киши каби ҳорғин қиёфадаги насроний оламнинг еттинчи манзилгоҳи¹ норманлар ҳукмронлиги² давридагидай ҳануз қадимий, ўшандай ҳолдан тойган ва узоқ вақт асоратда сақланганидан сабр-қаноатда барқарор, замондан холи макон оралигида элас-элас кўзга чалинади.

У маънос кайфиятда бошини кўтариб, оҳиста сузиб бораётган, денгиздан бино бўлган барра булутларга қаради. Улар бийдай само саҳросида оқиб, кўчманчилар карвонидай Ирландиянинг тепасидан, жуда баланддан ғарбга қараб йўл тортиб борарди. Улар келаётган тараф — Оврупо нариги ёқда, Ирландия денгизи ортида. Бегона тилларда гаплашувчи, текисликлар билан тарам-тарам тилинган, ўрмонлар билан ўралган, қалъалар билан қуршаб олинган Оврупо. Хандақлар билан ҳимояланган ва халқларни сафарбар этишга шай Оврупо. Унинг кулоғига аллақандай тушунарсиз, мужмал хотиралар мусиқаси ва исмлар чалингандай туюлди, бир зум уларни қарийб англагандай ҳам бўлди, бироқ ҳатто бир дақиқага ҳам хотирасида сақлаб қололмади, кейин куй оҳанги аста-секин узоқлаша бошлади, тобора узоқлашаётган мусиқа садосининг сокин оқимидан ажралиб чиқаётган бир чўзиқ даъваткор оҳанг, худди қоронғи осмонни тешиб чиққан ёрқин юлдуздай, шом қоронғусидаги сукунатни бузиб равшан эшитиларди. Мана, яна! Яна! Гуё нариги дунёдан чорлаётгандай бир товуш эшитилди:

— Салом, Стефанос!

— Ана, Дедал келаётир!

¹Дублин назарда тутилаётир.

²Гап VIII—IX асрларда Ирландияни босиб олган норман истилоси ҳақида бораётир.

— А-а, бас қил, Двайер! Сенга айтаяпман! Ҳозир башарангга тушираман! А-а!

— Бошла, бошла уни Таусер! Ботир, ботир уни!

— Бу ёққа, Дедалус! Бус Стефануменос! Бус Стефанофорос!

— Ботир уни, Таусер! Чўқтир, чўқтир уни.

— Қутқаринглар, қутқаринглар!.. А-а!..

Стивен уларни юзларидан ажратиб улгурмай овозларидан таниди. Лойқага беланган, жикқа ҳўл яланғоч гавдаларнинг турқитароватидан эти жунжикиб, баданини қалтироқ босди. Уларнинг мурдадай оқариб кетган ёхуд оқ-сарик товланган ё бўлмаса куёш тифида куйган баданлари ҳўллигидан йилтиларди. Тошга нари-бери ўрнатилган, сакраганда ликқиллаб турган тахта супача, тик тушган тўғоннинг болалар тиришиб-тирмашиб чиқадиған қўл учида тарашланган тошлари совуқ ялтираб турарди. Улар денгизнинг муздай сувига ботириб олинган ҳўл сочиқлар билан бир-бирини савалашар, бетларига ёпишиб қолган сочлари ҳам совуқ шўр сувдан жикқа ҳўл эди. У тўхтаб бақир-чақирларга, ҳазил-хузулларга жавоб қилди. Уларни турқидан таниб бўлмасди: Шьюли — эғнида доим кийиб юрадиған кенг, очик ёқали кўйлакисиз, Эннис — илоннусха тўғали очқизил камарсиз, Конноли — ўзининг энли, чўнтақларининг қалпоғи сўкилган калта камзулисиз. Уларга қараб юрак ачийди, балоғатга етиб қолганларини билдириб турган аломатларни кўриш эса баттар ачинарли; кўзи тушган одам, бу алфозда кўриб, улардан жирканиши тайин. Эҳтимол, одам гавжум ва шовқин-сурон бўлгани учун уларнинг ўзларига бу унчалик сезилмаётгандир. Болалардан узоқда, шовқин-сурондан холи хилватда ўз танасининг пинҳона майлларидан кўрқувга тушгани унинг ёдиға келди.

— Стефанос Дедалос! Бус Стефануменос! Бус Стефанофорос!

Болаларнинг ҳазил-мазахларига у кўникиб кетган эди, ҳозир ҳам унинг ўзларидан устун бўлган оғир-босиқ, гурурли феъл-атворини улар майна қилишарди. Ҳозир, ҳар қачонгидан кўра, унинг гаройиб исм-шарифи кароматдай янгради. Булутли илиқ ҳаво ҳам фавқулодда ажойиб эди, унинг кайфияти ҳам айни дамда беқарор ва тажанг, назарида ўтган барча асрлар кўшилиб, қоришиб кетгандай. Атиги бир нафас бурун унинг кўзига кўҳна Дониё қироллигининг шарпаси ғира-шира туман пардаси ортида намоён бўлган эди. Энди афсонавий уста² исмида унга сидирға тўлқинлар шовқини эшитилди; унга тўлқинлар устида парвоз қилаётган ва аста-секин юқорига кўтарилиб бораётган қанотли соя кўринаётгандай туюлди. Бу нима? Бу ўрта асрнинг аллақандай башоратлар ва тимсоллар китобининг муқаддимасидаги антиқа белги бўлдимикан? Ёки кўкдаги лочинга ўхшаб, денгиз узра куёш сари учаётган бу одам, у адо этиши лозим бўлган, болалик ва ўсмирликнинг туманли сўқмоқлари оша етиб келган мақсаду

¹ Б у с — юнонча ҳўкиз дегани. Стефанос (Стивеннинг англизча талаффузда айтилиши) — гултож, гулчамбар дегани. Бус Стефануменос эса Стивеннинг табиати ҳўкизга монанд деган маънони англатади (бу ўринда унинг Фома Аквинскийга ўхшашлигига ишора қилинаётир, Фома Аквинскийни кўпинча ҳўкиздай вазмин ва саркаш дейишган). Бус Стефанофорос — гулчамбар билан безатилган курбонликка аталган ҳўкиз деган маънони англатади.

² Юнон афсонасидаги Дедал назарда тутилаётир; унинг исми Жойс қахрамонининг фамилиясига ўхшаш. Афсонага кўра, Дедал ва унинг ўғли Икар мум ва парпатлардан қанот ясашиб, куёшга учишга жазм этишди. Шу жиҳатдан ҳам улар санъат ва жасорат тимсоллари сифатида талқин этилади.

муродининг даракчиси, ўзининг дастгоҳида жоҳил, мутаассиб дунё унсурларидан қайта бошдан янги, енгил, ложувард, боқий мавжудликни яратаётган санъаткор тимсолимикан?

Унинг юраги дуккиллаб ура бошлади, нафаси тезлашди, гўё у тепага, қуёш томон учаётгандай, шиддатли шамол аъзои баданини илма-тешик қилиб юборгандай бўлди. Юраги қўрқувдан тез урар, руҳи эса гўё танасини тарк этган, фалакка кўтарилиб кетган эди. Руҳи нариги оламда учиб юрарди ва тани, унга отнинг қашқасидай таниш тани бир нафас ичида ишончсизликдан халос бўлди, тамом покланди, нурга йўғрилди ва руҳининг озод парвозига уйғунлашди. Унинг кўзлари парвоз шавқидан чақнар, нафас олиши тобора зўрайиб, учириб кетаётган шамолга инон-ихтиёрини топширган тани эса ҳаяжондан титрар, жўшар, ҳузурланиб яйрарди.

- Бир, икки... Қоч!..
- Крайпс, чўқаяпман!..
- Бир! Икки! Уч! Сакра!..
- Кимнинг гали, қани кел!..
- Бир.. Уф!..
- Стефанофорос!..

Унинг лочиндай ёки тик қоядаги бургутдай ўзининг озод бўлганидан завқланиб учқур шамолга басма-бас қаттиқ чинқиргиси келиб томоғи зирқиради. Ҳаёт, тириклик шавқи унинг руҳини юксакка чорлаб овоз берарди, бироқ бу уни черковнинг якранг ва бемақсад хизматига чақирган мажбуриятлар ва афсус-надоматлар дунёсининг зерикарли, тўпори овозига ўхшамасли.

Бир лаҳза давом этган тийиқсиз парвоз уни иллатлардан фориф қилди ва лабларида зўрага тутиб турган севинч ҳайқирини шиддат билан онгига ёпирилиб, акс-садо берди:

— Стефанофорос!..

Энди бу иллатлар мисоли омонат жасаддан сидириб олинган кафандай: юрагига мудом ғулғула солган қўрқув ҳам, жонини қийноқ-қистовга олган ишончсизлик ҳам, ич-этини тинимсиз кемирган гуноҳкорлик туйғуси ҳам — бор-йўғи майитни ўраб-чирмаган бўз латта, кафан, холос.

Унинг руҳи ўсмирлик лаҳадидан бу кафанни сидириб ташлаб, даст турди. Ҳа! Ҳа! Ҳа! Худди ўша буюк уста каби, исмини ўзи олиб юрган улғу санъаткорга ўхшаб у юрагининг озод туйғулари ва куч-қувватидан ғурур билан буткул янги дунё яратади — ҳали кўз кўриб, кулоқ эшитмаган, жонли, гўзал, ҳайратланарли ва безавол ғаройиб дунё бино этади.

У қияликдан югуриб тушди, томирларида жўш уриб қайнаган ҳаяжонни босишга ожиз эди. У икки юзи ловуллаб ёнаётганини ҳис этди, бўғзини куйланмаган бир кўшиқ куйдириб борар, оёқлари йўл танобини тортишга — дунё кезишга маҳтал эди. Олга! Олга! — дея ҳапқирарди унинг юраги. Денгизга шом қоронғуси тушади, водийга оқшом чўқади, сайёҳ қаршисига тонг жилваланади ва унинг кўзига нотаниш далалар, қир-адирлар, чехраларни намоён этади. Бироқ қаерда?

У шимолга — Хоут¹ тарафга қаради. Тўғоннинг қия ёнбағридаги бақагўнларни яланғоч қолдириб, ортга қайтган денгиз тўлқинлари соҳил бўйлаб шитоб билан бостириб борарди. Сувнинг жимирлаётган

¹ Дублин кўрфазидagi тўғон.

саёз сатҳидан чўзинчоқ гардиш шаклида илиқ ва куруқ қумлоқлар чиқиб қоларди. Саёз сув сатҳининг у ер, бу ерида қумлоқ оролчалар йилтиллаб кўринади, оролчаларда ва денгизнинг қирғоққа яқин жойларидаги майда жилғачалар орасидаги кўрфазда ярим яланғоч одамлар қораси кўринади, улар энгашиб, қумлоқдан ниманидир олишиб, бориб-келиб ивирсиб юришади.

Орадан бироз ўтгач, у ялангоёқ бўлиб олди, пайпоқларини чўнтагига тикди, каноидан тикилган пойафзалини ечиб, боғичларини боғлаб елкасига ташлади, сўнг тўлқин оқизиб келган учи ўткир, шўр сувда чирий бошлаган таёқни ахлат ичидан суғуриб олди ва тўғонни ёқалаб пастга тушди.

Тўлқин қайтган қумлоқ қирғоқда жилғачалар югуриб оқарди. У қирғоқ бўйлаб, сув ости ўт-ўланларининг тинимсиз ҳаракатини кузатиб, аста-секин одимлади. Зумрад тусли, қора, малла, зайтунранг ўт-ўланлар сув остида эшилиб-буралиб, тебраниб ҳаракатланарди. Бу тинимсиз ҳаракатдан қорамтир тусга кирган сув юзи тепада сузиб бораётган булутларни акс эттирарди. Осмонда булутлар оҳиста сузар, пастда эса денгиз ўт-ўланлари сокин тебранар, булутли илиқ ҳаво осойишта, унинг томирларида навқирон, сурурли ҳаёт шавқи жўш урарди.

Унинг ўсмирлиги қаёққа ғойиб бўлди? Унинг ўз қисматига чап берган, фақирликни ихтиёр этган, танҳоликда ўз дарду аламларига қоришиб, нотавонлик ва чорасизликдан эгнига ридо илмоқни, қўл текизгандаёқ тўкилиб тушадиган жандага ўранишни афзал билган сўқир кўнгил майллари қайга даф бўлди?

У ёлғиз ўтирибди. Утган кунларига қўл силтаган, хушбахт, ҳаётнинг сархуш қилувчи маънисидан татинган, сурурли кайфиятда. Ёлғиз ўзи — ёш, ғурур билан, ғайратга тўлиб, сархуш ҳавода шўр тўлқинлар, денгиз чиқариб ташлаган чиганоқлар ва ўт-ўланлар орасида, кўёшнинг кўкимтир-сарғиш нури остида бир ўзи, нарироқда энгил кийинган болалар ва қизлар чопқиллашади, ҳавода уларнинг кувноқ, шўх-шодон овозлари жаранглайди.

Улардан берироқда жилғачалар ўртасида қиз бола ёлғиз қилт этмай денгизга термилиб турибди. Гўё аллақандай сеҳрли куч уни тирик жонзотга, ғаройиб гўзал денгиз қушига айлантириб қўйган. Қизнинг оёқлари узун, келишган, худди қарқаранинг силлиқ, майин, нозик оёқларидай оппоқ, фақат уларга илашган зумрад тусли денгиз ўти ярашиқли белги солгандай. Оёқларнинг тиззадан тепароғи хийла бўлиқроқ, ранги фил суягидай, калтагина лозимасининг пар-парақлари оқ каптарнинг момиқ патларидай оппоқ оқариб турибди. Ҳеч бир тортинишсиз олдини қайириб белигача ростлаб турилган ҳаворанг кўйлагининг этаги кабутарнинг думидай, ортига тушган. Кўкси — қушникидай, нозик ва майин, худди қорақанот каптарнинг тўшидай. Бироқ унинг узун кумуш сочлари бениҳоя латиф, ифбат ва назокат балқиган юзи ҳам ўта тароватли, фавқулодда гўзал.

Қиз ёлғиз ўзи, денгизга термилганча қилт этмай турар, бироқ унинг шу яқин-орадалигини, ўзига ихлос ва меҳр билан тикилаётганини сезганида қизнинг кўзлари унга хотиржам боқди ва нигоҳи унинг нигоҳи билан тортинмай, сўзсиз-сўроқсиз учрашди. Қиз анча вақт кўзларини узмай қараб турди, сўнг хотиржам нигоҳини четга олди ва пастдаги жилғачаларга термилиб туриб, сувни оёғи билан нари-бери чайқай бошлади. Оҳиста чайқалаётган сувнинг шовқинсиз

майин товуши сукунатни уйғотади, енгил, шилдираган, майин, худди тушдаги қўнғироқ оҳангидай — баланд, паст, баланд, паст — қизнинг нимпушти ёноқлари титрайди.

“Ё, меҳрибон худо!” — Стивеннинг юраги бу дунёвий қувонч эҳтиросидан хитоб қилди.

У туйқус қизга терс ўтирилди ва сувнинг саёз жойидан шитоб билан юриб кетди. Унинг юзлари ловулар, вужуди ўртанар, оёқлари титради. У олдга, тобора олдга талпинди, шавққа тўлиб денгизни шарафлаб қўшиқ айтиб, қувончли қийқириқлар билан уни чорлаётган ҳаётга пешвоз юрди.

Қизнинг сиймоси унинг қалбидан абадий жой олди, бироқ бу муқаддас сукутнинг сурурини бирор-бир сўз бузгани йўқ. Қизнинг нигоҳи уни чорлади ва юраги бу чорловга шитоб билан талпинди. Яшаш керак — адашиб, тушкунликка тушиб, зафар қозониб, ҳаётдан янги ҳаёт яратиб яшаш керак. Унга олов фариштаси, боқий гўзаллик ва навқиронлик малаги, сурурли ҳаёт салтанатининг элчиси намоён бўлди ва шавқли бир лаҳза ичида унинг қаршисида адашишлару афеус-надоматлар ва шон-шуҳратнинг барча йўлларини очиб қўйди. Олга, олға, фақат олға!

У бирдан тўхтади ва жимликда юрагининг дуккиллаб ураётганини эшитди. Қаерларга келиб қолди? Ҳозир соат нечча?

Теварагида тирик жон йўқ, тик этган товуш эшитилмайди. Бироқ денгиз суви кўтарилиб, тўлқин ортга қайтаётган ва кун ниҳоясига етаётган эди. У қирғоқ томон бурилди ва саёз ёнбағирдан тепага қараб югуриб кетди, оёқлари остидаги майда кескир тошларга эътибор ҳам қилмади; у қумлоқ тепаликлар орасидаги овлоқ, ўт-ўланлар қоплаган сойликка тушиб чўзилди, шояд бугун, шом чоғидаги бу сокинлик ва жимлик томирларида кўпириб тошаётган эҳтиросини бироз босса.

У тепасида улкан ва баланд кўк гумбазини, осмон жисмларининг хотиржам ҳаракатини кузатди; тагидаги киндик қони томган ва уни йўрғаклаб бағрига олган заминни туйди.

Толиқиб, уйқу хуружида кўзларини юмди. Ернинг олий мақомдаги куч-қувватини ва унинг посбонларини ҳис этгандай унинг ёноқлари уча бошлади, аллақандай янги, сирли оламнинг ғалати таъсирини сезгандай бўлди. Руҳи чўкиб, хаёлан янги, ўзгача хаёлот оламига, ноаён қоронғу дунёга, ваҳимали махлуқлар ва ҳайбатли кўланкалар судралиб юрадиган денгиз қаърига ўхшаш оламга шўнғий бошлади. Олам милтиллаган нурми ё гул? Милтиллаб ва титраб, титраб ёлқин таратиб очилиб, барқ ураётган гулдай олам мислсиз ҳаракатлар билан ёришиб бораётир, гоҳ очқизил гулдай алангаланиб, гоҳ оқ атиргулга ўхшаб туси ўчиб, гулбарглари қават-қават, ранглари тўлқин-тўлқин таралиб, фалакни енгил, бири-биридан ёрқин алангаларга фарқ этаётир.

У уйғонганида қош қорайиб қолган эди, чўзилган жойидаги қум ва қовжираб қолган ўт-ўланлар энди турли-туман рангларда товланмасди. У ўрнидан секин турди ва тушида қўрган-кечирган сурурли лаҳзани хотирлаб, завққа тўлиб, чуқур энтикди.

У қирнинг тепасига чиқди ва чор-атрофга кўз югуртирди. Аллақачон қоронғи тушган эди. Қумга қадалган қумуш ҳалқадай янги ойнанинг гардиши уфқнинг бўзарган кенглигини тилиб чиқиб турарди; денгиз тўлқинлари оҳиста шовуллаб, узокдаги қумлоқ соҳилда юрган яккам-дуккам кеч қолган одамлар қорасини, худди оролчаларини ўраб олгандай, ўраб қирғоқ томон шитоб билан бостириб келарди.

БЕШИНЧИ БОБ

У суюқ чойнинг учинчи пиёласини ичиб тугатди ва тагидаги куйкумга қараб, дастурхонда сочилиб ётган қизартириб пиширилган ноннинг қотган бўлақларини кемира бошлади. Сарғиш шаммадан ҳосил бўлган чуқурча ботқоқдаги ўйдим-чуқурга ўхшар, шама тагидаги суюқлик эса унга Клонгоусдаги ваннанинг торф тусли сувини ёдига солди. У хаёл суриб ўтириб ҳозиргина титкилаб чиққан, шундоқ тирсагининг тагидаги, гаров хати ёпиштирилган қутидан ёғ юқи бармоқлари билан қарз берадиган Дейли ёки Макива кассаларининг муҳри босилган кўк, оқ, саргайиб кетган, гижимланган қоғозларни бирин-кетин олди.

1. Бир жуфт этик.
2. Пальто.
3. Ҳар хил майда-чуйдалар ва чойшаб.
4. Эркаклар шими.

Кейин Стивен уларни бир четга олиб қўйди ва эзиб ташланган битларнинг доғи қолган қутининг қопқоғига ўйчан термилиб, хаёли кочиб онасидан сўради:

— Энди соатимиз қанча олдин кетаяпти?

Онаси каминнинг токчасига ёнбоши билан қўйилган жиринглаб уйғотадиган эски соатни кўтариб қаради ва яна жойига ёнбоши билан қўйди. Соат миллари чорак кам ўн иккини кўрсатарди.

— Бир соату йигирма беш минутга, — деди онаси. — Ҳозир ўндан йигирма минут ўтди... Дарсингга вақтида жўнашга ҳаракат қилсанг бўлмайдимми?

— Ювинишимга жой тахтланг, — деди Стивен.

— Кейти, Стивеннинг ювинишига жой тахтла.

— Буди, Стивеннинг ювинишига жой тахтла.

— Менинг қўлим банд, Мэги, сен тахтлай қол.

Чаноқнинг ёнига сирланган тоғорани ўрнатишиб, четига эски қўлқопчани илиб қўйишгандан сўнг, Стивен онасига бўйнини ишқалаб, кулоқларини, бурнининг катақларини ювишга қўйиб берди.

— Яхшимас, — деди онаси, — кимсан университетнинг талабаси-ю кир-чирга ботиб юрса, яна онаси уни ювиб тозаласа!

— Бу иш сизга ёқади-ку, — деди Стивен хотиржам.

Тепадаги хонадан қаттиқ хуштак товуши эшитилди ва онаси унинг билагига нам қўйлакни ташлаб, деди:

— Артиниб олгин-да, худо хайрингни берсин, тезроқ жўнаб қол.

Иккинчи марта чалинган қаттиқ асабий хуштакдан сўнг қизлардан бири зинага чиқди.

— Ҳа, дада?

— Анов ялқов, акажонинг, даф бўлдимми ёки йўқми?

— Кетди, дада.

— Алдамаяпсанми?

— Йўқ, дада...

Синглиси қайтиб кириб, Стивенга тезроқ орқа эшикдан жуфтакни ростла, деган ишорани қилди. Стивен кулиб, деди:

— Дадамниям мияси айниб қолибди.

— Уялмайсанми шундай дегани, Стивен, — деди онаси, — ҳали бир кун келиб ўша университетга кирганингга афсусланасан. Сени бошлаб алдашди.

— Хайр, — деди Стивен кулимсираб ва бармоқларининг учини ўпиб, хайрлашди.

Тор кўча ёмғирдан балчиқ бўлиб ётар, у қуруқ ахлатларни босиб, кўчадан секин юриб ўтаётганда монастыр касалхонасининг девори ортидан ақдан озган роҳибанинг фарёди эшитилди:

— Исо! О, Исо! Исо!

Бу фарёдга у эътибор қилмасликка уриниб, аламзадалик билан бошини силкитди ва бадбўй чиқитларга туртиниб-суртиниб қадамни тезлатди, юраги эса алам ва нафратдан зирқираб кетди. Отасининг ҳуштаги, онасининг ёзғиришлари, девор ортидан эшитилган телбанинг фарёди — бариси қалбни таҳқирловчи бир оҳангга бирикиб, унинг иззат-нафсига таҳдид қиларди. Стивен ҳатто буларнинг юрагидаги акс-садосидан ҳам нафратланиб, барини хаёлидан бир йўла қувмоқчи бўлди; бироқ у кўчадан юриб бораркан, ёмғир ювган новдалар орасидан ёгилиб турган эрталабки хира ёғдуни ҳис этиб, хўл баргларнинг ва дарахт пўстлогининг тахир ҳидидан нафас олиб кўнгли ёришди, бироз кайфияти кўтарилгандай бўлди.

Ёмғирдан маъюсланиб қолган дарахтлар, ҳар галгидай, Герхард Гауптманнинг пьесаларидаги қизлар ва аёллар ҳақидаги хотираларни ёдига солди ва уларнинг сирли гам-ғуссалари ҳақидаги хотиралар, хўл бутоқлардан таралаётган хушбўй ҳид кўнглига сокин севинч туйғуларини бағишлади. Мана энди шаҳарни у бошидан бу бошигача кезиб чиқадиган эрталабки сайр бошланди ва у олдиндан биларди: Фэвью мавзеининг лой кўчаларидан юриб бораётганда Ньюменнинг шафқатсиз, бироқ жимжимадор прозаси ҳақида ўйлайди, озиқ-овқат дўконларининг деразаларига тикилиб, Гвидо Кавалкантининг¹ гамгин юморини эслайди ва жилмаяди; Толбот-плейсдаги Бэернинг тоштарошлаш устахонаси ёнида изғириндай Ибсеннинг руҳи — гўзал ёшликнинг ёвкур руҳи жонига озор беради; Лиффининг нариги тарафидаги бандаргоҳнинг чиркин дўкони билан барабарлашган кезда эса у Бен Жонсоннинг:

“Мен дам олгани чўзилдим,
Чарчамаган бўлсам-да гарчи...”²

сўзлари билан бошланадиган кўшигини ичида такрорлайди.

У Аристотел ва Фома Аквинскийнинг тушунарсииз нутқларидан гўзаллик моҳиятини ахтариб толиққан кезларда тез-тез елизаветачиларнинг дилбар кўшиқларини хотирлаб дам оларди. Унинг ақли, худди иккиланган роҳибдай аллақачон ўтмишга айланган бу узоқ асрнинг кўланкасига бекиниб олиб, лютенларнинг қайғули ва кулгили мусиқаларини ҳамда саёқ аёлларнинг жазавали қаҳ-қаҳаларини тинглар, бу ўта беҳаё қийқириқлар, гоҳида аллақандай беадаб ва тумтароқ гап-сўзлар, гарчи алмисоқдан қолган бўлса-да, унинг роҳибона ғурурини кўзгаб, бу хилватни тарк этишга мажбур қилмагунча диққатини тортиб турарди.

У ўзини тенгқурлари даврасидан тийиб, кун бўйи титкилаб, бош қотириб ўтирадиган илмий асарлар деб аталмиш китоблар Аристотелнинг поэтикаси ва психологияси³, “Synopsis Philosophiale

¹Гвидо Кавалканти (1259—1300) — италялик лирик шоир, ўз даврининг маърифатли кишиларидан, Дантенинг дўсти.

²Бен Жонсоннинг (1572—1638) “Сурур шарпаси” (1617) пьесасидан олинган сатрлар.

³Афтидан, Аристотелнинг “Поэтика” ва “Рух ҳақида” деб номланган асарлари назарда тутилаётир.

Scholasticae ad mentem divi Thomae”¹дан олинган тагдор ҳикматли сўзларнинг йиғиндиси эди, холос. Унинг ўзидан гумонсираши ва ишончсизлигидан пайдо бўлган фикрлар баъзан савқитабий билан туйқусдан ёришиб кетар, бундай лаҳзаларда атрофдаги олам, ёниб кулга айланган гулхандай, кўздан йўқолар, тили эса қалимага келмас ва хира кўзлари билан у ўзгаларнинг нигоҳини илғар, гўзаллик руҳи мисоли ридо каби уни ўраб-чирмаб олаётгандай туюлар, гарчи ўй-хаёлида бўлса-да, қалби юксак туйғуларга уйғунлашиб кетарди. Бироқ гурурга тўлган сукунатнинг қисқа умри тез ўтиб кетди ва у яна қалбида севинч билан одатдаги ҳаёт ташвишларига шўнғиди, ҳеч қандай кўркув-хавотирсиз ўз йўлидан, катта шаҳарнинг қашшоқ, сершовқин ва дабдабали кўчалари бўйлаб юрди.

Канал бўйидаги эълонлар тахтаси ёнидан ўтаётиб юзи кўғирчоқнинг юзидай қуруқшиб қолган, бошига четлари йиртилган шляпа кўндирган силга йўлиққан одамни кўрди, бемор кўприкдан майда қадам ташлаб, пальтосига бурканиб, кўлидаги йиғилган шамсияни ҳассага ўхшатиб тутганча унинг қаршисидан келаётган эди. Соат ўн бир бўлиб қолгандир, деб ўйлади Стивен ва вақтни аниқ билиш учун сут дўконига қаради. У ердаги соат бешта кам бешни кўрсатиб турарди, бироқ у сут дўконидан узоқлашаётиб, шу атрофдаги соатлардан бири ўн бирга тез-тез ва аниқ занг урганини эшитди. У кулиб юборди: соатнинг занг чалгани унга Маккэннини эслатди. Ҳатто Стивен унинг оппоқ эчки соқолини ва қорувли гавдасини кўргандай бўлди. Маккэнни эғнида овчиларнинг камзули ва ихчам шимда Хопкинс-стритда шамолга юз буриб туриб, кеккайиб сўз қотади:

— Сиз, Дедалус, ғайриижтимоий мавжудодсиз ва нуқул ўзингизни ўйлайсиз. Мен демократман, бўлажак Оврупо Кўшма Штатларида синфлар ва жинсларнинг ижтимоий эркинлиги ва тенглиги йўлида тер тўкаман, курашаман.

Соат ўн бир! Демак, бу лекцияга ҳам кечикди. Бугун қайси кун? У газета дўкони олдида тўхтаб, қайси кун эканини билмоқчи бўлди. Пайшанба. Соат 10 дан 11 гача — инглиз тили; 11 дан 12 гача — француз тили; 13 гача физика. У инглиз тилидан бўладиган маърузани кўз олдига келтирди ва саросималаниб, ўзининг ночорлигини ҳис қилди. Курсдошларининг бошларини эгишиб, дафтарга ёдлашлари лозим бўлган сўзларни: исмга кўра аниқловчи ва мазмунга кўра аниқловчини², ҳар хил мисолларни, туғилган ва вафот этган йиллар ёки асосий асарлар ва уларнинг ёнига суратларга танқидчилар беришган ижобий ва салбий баҳоларни ёзаётганини кўрди. Унинг боши дафтарга эгилмайди, хаёли узоқларга олиб қочади. Бироқ у теvaraгидаги талабаларнинг мўъжазгина тўдасига қарайдими ёки деразадан боғдаги хиёбонда ўсиб ётган бутазорга термиладими, барибир димоғидан ертўла захи ва чириндининг ҳиди аримайди. Яна столга эгилган битта бош, муқаддас неъматлар солинган идишлар олдида мағрур қад ростлаб, черковнинг камбағал қавмига раҳм-шафқат сўраб дуо қилаётган руҳонийнинг бошидай, биринчи қаторда шундоқ унинг қаршисида сўққайиб турибди. У Крэнли ҳақида ўйлаб, нега фақат унинг бошини ва юзинигина тасаввур қила олиши, қоматини кўз олдига келтира олмаслигига ажабланди. Мана, ҳозир ҳам у булутли тонг ёруғида — худди тушда кўринган шарпадай — кесилган бошни, қоп-қора ғайир сочлари гултождай манглайига тушиб

¹“Авлиё Фоманинг таълимоти асосидаги схоластик фалсафа мажмуи”.

²Аристотелнинг “Иккинчи аналитика” асаридаги атамалар.

турган, мурданинг башарасидан олинган ниқобдай руҳонийнинг зоҳидона рангпар қиёфасини, бурнининг таноблари тарвақайлаган, кўзининг тагига қора қўланка тушган ва юпқа, қонсиз лаблари кулимсираган турқини кўрди ва ҳар куни Крэнлига ўзининг изтироблари, ташвиш ва орзу-ўйлари ҳақида гапирган гапларини, дўстининг эса сергакланиб, маънодор сукут сақлашини эслади. Стивен бу қиёфа — ўзининг гуноҳини ҳис этаётган, бошқаларнинг тавбасини тинглаб, гуноҳларини қувишга нолойиқ руҳонийнинг қиёфаси, деган хулосага кела бошлаганда туйқусдан аёл кишининг ўзига қадалган қора кўзларини пайқагандай бўлди.

Бу ҳолат аллақандай гаройиб ва мавҳум фикрларга йўл очгандай туюлди, бироқ Стивен кўнглида ҳали нарёққа кетишга эрта эканини туюб, миясидан бундай фикрларни дарҳол қувди. Дўстининг бепарволиги, худди тунги зулматдай, уни хавф-хатар исканжасига солиб қўйди ва у бир зум ҳушини йиғиб, атрофига кўз ташлаб, йўл-йўлакай тасодифан хаёлига келган ҳар хил сўзларни тутиб қолишга уринар ва уларнинг бир лаҳзадаёқ ўз моҳиятини йўқотишига ҳайрон бўларди: мана, дўконлар пештоқидаги ёзувлар худди афсундай, унинг хаёлини банд этди, руҳи чўкиб, қариядай уҳ тортди; айна дамда ўзи тор кўча бўйлаб ана шу ўлик сўзлар орасидан ҳамон юриб бораётир. Тилнинг сеҳру жозибасини ҳис эта билиш туйғуси, заррама-зарра сўзларга бирикиб, унинг онгидан сизиб чиқди ва пойма-пой вазнда чалкашиб, ажралиб уюша бошлади:

Чирмовуқ чирмашар деворга,
Чирпирар, чирманар деворда.
Деворга зарпечак печалар,
Печаклар деворда саргаяр.

Бу қанақа сафсата бўлди? Ў, худойим, деворга чирманган чирмовиқ нимаси? Зарпечак — бунга ҳам чидаса бўлар, сариқ фил суягига ҳам. Қапишган фил суягига-чи? Буни қандай тушуниш мумкин?

Сўз энди унинг миясида, мўғизидан арралаб олинган фил суягидан ҳам тиниқ ва ёрқин чарақлади. *Luogu,ivoire, avorio, ebur*¹. У мактабда лотин тилидан ўзлаштирган гапларнинг дастлабкиларидан бири: “*India mitit ebur*”², деган гап эди ва Овидийнинг “*Метаморфозалар*”ини нафис, бироқ чўчкалар, сополлар ва чўчка ёғи сўзлари ишлатилганда ғалати эшитиладиган инглиз тилида ифодали айтиб беришга ўргатган ректорнинг шимолликларга хос қаҳрли юзи унинг кўз олдига келди. Лотин шеърини қонунларининг ўзига маълум бўлган озгина қисмини у португалиялик руҳонийнинг эскириб кетган китобидан ўқиб билиб олган эди.

“*Contrahit orator, variant in carmine vates*”³.

Рим тарихи инқирозлари, зафарлари ва ғалаёнлари унга сийқаси чиққан *in tanto discrimine*⁴ сўзлари орқали тушунтирилган эди. У шаҳарлар шахрининг⁵ ижтимоий ҳаётига *implere ollam denarioyum* сўзлари орқали назар ташлашга уринди, бу сўзларни ректор ширали

¹ Фил суяги (*инглиз, француз, итальян ва лотин тилларида*).

² Ҳиндистон фил суяги етиштириб беради (*лотинча*).

³ “*Нотиқнинг нутқи ихчам, кўшиқчининг ашуласи ранг-баранг*” (*лотинча*). Лотин грамматикасининг ва шу қўлланмадан жой олган лотин шеър тузилиши қойдасининг муаллифи Мануэл Алваришнинг (1526—1583) китобидан.

⁴ Ана шундай фалокатлар (*лотинча*).

⁵ Рим шаҳри назарда тутилаётир.

қилиб “идишни динорларга тўлдириш”, дея таржима қилган эди. Гораций китобининг қолган саҳифалари ҳеч қачон, ҳатто бармоқлари совуқдан увушиб қолган пайтларда ҳам, унга совуқ туюлмасди; тириклик нафаси уфуриб турган бу саҳифаларни эллик йил бурун Жон Дункан Инверэрит ва акаси Уильям Малқольм Инверэритнинг¹ жонли бармоқлари варақлаган. Ҳа, китобнинг эскириб, ўча бошлаган илк саҳифасида уларнинг муборак номлари сақланиб қолган ва билинар-билинимас ёзувлардаги шеърлар, ҳатто унингдай лотин тилининг ўртамиёна билимдонига ҳам гўё узоқ йиллар хушбўй гул ва кўкатлар ичида ётгандай, муаттар ҳид таратарди. Бироқ унга умр бўйи жаҳон маданияти байрамида оддий томошабин бўлиб қолиш, ўзи аллақандай эстетик фалсафани ифодалашга уринаётган диний билим тили, назарида, мадҳияю тамғалар билан шугулланиш ва ё лочин билан ов қилишдай жазавали, айти пайтда бемаъни машгулотдан ортиқ бир нарса эмаслигини тан олиши алам қиларди.

Маърифатсиз шаҳарнинг чап тарафида туядай оғир чўккан, тор ҳалқага зўрлаб жойланган жилосиз, сўник тошни эслатувчи муқаддас Учлик² коллежининг баҳайбат кулранг иморати унинг руҳини эзиб, онгига таъсир эта бошлади. Ва у протестантча дунёқарашнинг асоратли тушовларидан идрокини халос қилишга уринаркан, Ирландия миллий шоирининг³ бесўнақай ҳайкали олдида чикиб келди.

У ҳайкалга жирканмай қаради, чунки тана ва руҳнинг нотозалигини намоён этиб турган ёдгорликдаги кир-чирлар, худди бир қарашда кўз илғамайдиган битдай, ҳайкалнинг тиззадан букилган оёқларидан тортиб бор бўйича, кийимининг қайрилган жойларига, қаролларникига ўхшаш бошининг атрофига ўрнашиб қолган, гўё у ўзининг нодонлигини иложсиз тан олиб тургандай туюларди. Бу айти милезияликнинг⁴ эгнидаги ёпинчиқни ўмарган фирболгнинг⁵ ўзи эди; Стивен ошнаси, деҳқон оиласидан чиққан талаба Дейвинни эслади. Фирболг унинг ҳазиллашиб айтиладиган лақаби эди, бироқ деҳқон бола бунга кўникиб кетган эди:

— Нима дейиң, Стиви, энди сен ҳам мени қовоққалла деб айтсанг илож қанча, ихтиёринг.

Исмининг қисқартириб айтилгани, биринчи марта эшитганида, Стивенга таъсир қилди: у одатда бошқа талабалар билан, худди уларнинг ўзига қилган муносабатларидай, муомалада чегарани сақлар, такаллуфсизликка йўл қўймас эди. У Грантем-стритдаги Дейвиннинг уйига тез-тез бориб турар ва девор четига териб қўйилган ошнасининг ярқираб турган этикларига ҳавас билан қарар, ошнаси бегоналарнинг шеърларини ўқир, ўқиган сатрлари ортида эса унинг шахсий изтироблари сезилиб турарди. Фирболгга ўхшаб кетадиган

¹ Шарҳловчилар бу персонажларнинг кимлигини аниқлай олишмаган.

² Дублиндаги протестант университети.

³ Томас Мур (1779—1852). Жойснинг бу кинояси, афтидан, Ирландиянинг миллий мустақиллик йўлидаги ҳаракатларига шоирнинг ўта совуққон муносабатидан келиб чиққан.

⁴ Милезияликлар — Ирландияни эрамиздан олдинги I асрда босиб олган Испаниянинг афсонавий қироли Милезия ва унинг ўғилларининг авлодлари; ривоятларга кўра, улар ирландларнинг қадимги аждоллари. Фирболглардан фарқи ўлароқ, улар маърифатга ҳомий бўлишган, гўзалликни қадрлашган. Ҳайкалгарош Т.Мурнинг ҳайкалини эгнида милезияликнинг қадимги либоси-ёпинчиғи билан тасвирлаган.

⁵ Афсонага кўра, фирболглар — эрамиздан олдинги IV асрда Ирландияни босиб олган тўпори ва жоҳил пакана одамлар қабиласи.

тўпори ошнаси баъзан уни ўзига тортса, баъзан тамом бездирар эди. Дейвиннинг қишлоқ болаларига хос камсукум, оғиркарвон феъл-атвори, инглиз тилидаги эски гаройиб иборалар билан гапириши, қўпол жисмоний кучдан завққа тушиши — Майкл Кьюзак гэлласининг¹ мухлиси экани — Стивенга ёқарди; гоҳида эса ақлининг тўпослиги, туйғуларининг одмилиги ёки кўзларида туйқусдан пайдо бўладиган, кеч кирди дегунча комендантлик соатидан² даҳшатга тушиб, пана-пастқамга уриб кетадиган хилват ва қаншоқ ирланд қишлоқлари аҳлига хос итоаткорона қўрқув акси уни Дейвиндан бездирарди.

Ёш деҳқон йигит амакиси Мэта Дейвиннинг кўрсатган жасоратларидан қанчалик гурурланса, Ирландиянинг қайғули дoston ва ривоятларини ҳам шу қадар эъзозларди. Дейвиннинг ошналари спортчи ҳақида гурунглашиб, бу билан коллеждаги зерикарли ҳаётга жиндай завқли тус беришга уринишар, уни ўзларича ёш фениялик, деб тасвур қилгилари келарди. Энагаси Дейвинни болалигида ирланд тилига ўргатган ва мурғак тасаввурини ирланд афсоналарининг нимжон шуъласи билан ёритган эди. Ҳали бирор киши бирор замонда зиғирдай нафосат ҳиссини туймаган бу афсоналарга ва уларнинг асрлар оша илоҳийлаштирилган, аслида қовушмаган, ланж чўпчакларига Дейвин худди католик динига муносабатда бўлгандай — кулнинг кўр-кўрона садоқати билан ишониб қарарди. Англиядан чиққан ёки инглиз маданияти намунаси ҳисобланган ҳар қандай фикр ё туйғуни у, худди буйруққа сўзсиз итоат этадиган аскардай, қўлда курол билан қарши оларди. Унинг назарида Англиядан ташқаридаги дунё фақат Франциядаги Чет эл легионидан иборат бўлиб, ўзининг айтишича, у ана шу легионга кириш ниятида эди.

Бундай ўй-хаёлларга Дейвиннинг феъл-ҳуини чоғиштириб, Стивен уни хонаки гозча³ деб атар ва бу лақабга ошнасининг гапларию ҳаракатларидаги ланжлик, лапашангликни сингдирмоқчи бўлар, ана шу қусурларни мулоҳаза қилиш Стивеннинг интилувчан, тийрак ақли билан ирланд ҳаётининг пинҳона сирлари орасига гов соларди.

Бир куни кечқурун Дейвин одатдагидай жўшиб, баландпарвоз гапларидан қизишиб, ҳовлиқиб Стивенга ғалати бир воқеани гапириб берди. Улар яхудийлар яшайдиган ғариб мавзенинг тор жинкўчаларидан секин юриб, Дейвиннинг уйига боришаётган эди.

— Утган йили кузда, Стиви, қиш кирар паллада, ғалати бир воқеага дуч келдим. Мен ҳали бу ҳақда бирор кишига оғиз очганим йўқ. Биринчи марта сенга айтаяпман. Ҳозир ёдимда йўқ, октябрда бўлганмиди бу, ёки ноябрдами, ҳарқалай, октябрда бўлса керак, чунки бу воқеа мен бу ерга университетга кириш учун келганимдан олдин бўлганди.

Стивен ошнасининг содда, самимий гапларидан завқланиб, унга кулимсираб қаради.

— Ўшанда мен бутун кунни Баттевентда ўтказдим, билмадим, сен бу шаҳарнинг қаердалигини тасаввур қила оласанми, йўқми? У ерда “Кроук йигитлари” билан “Жасур терльсликлар” ўртасида хоккей

¹ *Майк Кьюзак* (1847-?) — ирланд миллий спорт турларини тиклашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган Гэль спорт уюшмасининг (1884) асосчиси.

² Комендантлик соати Ирландия қишлоқларида 1798 йилги халқ исёнлари пайтида ва 1845—1848 йиллардаги очарчилик даврида қатағон чораси сифатида жорий этилган.

³ “Ёввойи гоз”ларга зид ишлатилган ибора (“ёввойи гоз” — инглизлар босиб олган мамлакатда яшашдан кўра, Ирландияни ташлаб кетишни афзал билган ирландларнинг лақаби).

учрашуви бўлди. Жуда зўр ўйин бўлди-да ўзиям, Стиви! Менинг амакиваччам Фонзи Дейвиннинг кийимларини тилка-пора қилиб ташлашди. У Лимерика командасининг дарвозабони эди, бироқ ўйиннинг ярмини у жиннидай бақириб-чақириб хужумчилар билан олишиб ўтказди. Бу кунни умрбод унутолмасам керак! Кроуклардан бири қўлидаги чавгон билан уни шунақа тушириб қолдики, — азбаройи худо, Стивен! — чинтоғига тегишига сал қолди. Ишонасанми, Стивен! Агар бу зарба сал тепароқдан текканда борми, шу заҳотиёқ у тамом бўларди.

— Омон қолганини эшитишнинг ўзи яхши, — деди Стивен кулиб.
— Бироқ бу, ҳарқалай, сенинг бошингга тушган ўша гаройиб воқеа бўлмаса керак, деб умид қиламан?

— Ҳа, албатта, бу гаплар сени қизиқтирмайди. Хуллас, ўша учрашувдан сўнг қанча гап-сўз, шов-шувлар бўлмади дейсан, мен поездга кеч қолдим, йўлда бирорта арава ҳам учрамади, чунки Каслтаунрошда черков йиғини бўлиши керак эди, деҳқонларнинг ҳаммаси кетишганди. Илож қанча! Ё шу ерда ётиб қолиш керак, ёки яёв кетиш керак. Мен яёв кетмоқчи бўлдим. Қоронғи туша бошлаганда Беллихаур қирларига етдим, у ердан Килмэлоқкача яна ўн миль, агар кўп бўлмаса, узундан-узоқ йўл босиш керак, бирор-бир қора кўринмайди. Бутун йўл бўйи одам яшайдиган биттаям кулбани учратмайсан, тик этган товушни эшитмайсан. Ҳаммаёқ қоп-қоронғи, зимистон. Икки марта, трубкамни тутатиб олиш учун, буталар панасида тўхтадим, агар қалин шудринг тушмаганида чўзилиб ётиб, ухлаб қолишим аниқ эди. Ниҳоят йўлнинг бурилган бир жойига келиб, бундоқ қарасам — кичкина уйча турибди, деразаси ёруғ. Мен бориб, тақиллатдим. Ичкаридан ким, деб биров сўради ва мен овоз бериб, Баттевентдаги ўйиндан чиқиб, уйга қайтаяпман дедим ва сув сўрадим. Бир неча дақиқадан кейин ёшгина келинчак эшикни очди ва катта косада сут олиб чиқди. Келинчак ички кийимда эди, афтидан, мен тақиллатган пайтда у тўшакка кирган чоғи; унинг сочлари тўзгиган, қоматидан ва кўзларининг қарашидан у менга ҳомиладордай кўринди. Биз бўсағада тик туриб узоқ гаплашиб қолдик ва ҳатто мен: галати-я, унинг кўкраги, елкалари очиқ, деб ўйладим. У мендан чарчамадингми, деб сўради ва бу ерда тунаб қолишни хоҳлайсанми, деди; кейин уйда ёлғиз эканини, эри эрталаб Куинстаунга синглисини кузатиб кетганини айтди. Биз қанча вақт гаплашиб турган бўлсак, Стиви, у мендан ҳечам кўзини узгани йўқ ва менга ўзини жуда яқин олиб келди, мен унинг нафас олишини эшитиб турдим. Мен унга косани қайтариб узатаётганимда у қўлимдан ушлади ва бўсағадан ичкарига тортди: “Кир, кечаси ётиб қол шу ерда. Қўрқма, нимадан қўрқасан. Иккаламиздан бошқа ҳеч ким йўқ”, деди. Мен кирмадим, Стиви, унга раҳмат айтдим-да, йўлимга тушиб жўнаб қолдим. Билсанг, аъзойи-баданим безгак тутгандай титрайди. Муюлишда орқага ўтирилиб қарадим, келинчак ҳали ҳам бўсағада қараб турарди.

Дейвиннинг ҳикоясидаги сўнги сўзлар беихтиёр Стивеннинг хотирасида жаранлагандай бўлди ва ўша ёлғиз аёлнинг сиймоси бошқа қишлоқ аёлларининг қиёфаси билан кўшилиб, бир пайтлар коллеж файтунларида улар Клейнни ёқалаб ўтганларида уйларининг эшиклари олдида турган аёллардай, унинг кўз олдида гавдаланди: бу аёл халқининг тирик тимсоли, унинг худди кўршапалакдай тунда пинҳона ва ёлғизликда уйғонадиган руҳи; бегона кишини тўшагига таклиф этган соддадил аёлнинг кўзлари, овози ва ҳаракатлари.

Елкасига кимнингдир қўли тушди ва ёш қизалоқнинг қичқирган овози келди:

— Меникини ола қолинг, сэр. Биринчи қўлни қайтарманг! Мана, чиройли гулдаста. Олинг, сэр!

Қизалоқ узатиб турган мовий гуллар ва унинг мовий кўзлари шу дақиқада Стивенга энг покиза соддадилликнинг ифодаси бўлиб кўринди; бу таассурот хаёлидан кўтарилиб, қизалоқнинг йиртиқ кўйлагига, ҳўл, дағал сочларига ва иссиқ истарасига кўзи тушгунча Стивен бироз кутди.

— Сотиб олинг, сэр! Камбағал қизга раҳм қилинг!

— Менда пул йўқ, — деди Стивен.

— Олинг сэр, бу чиройли гулдастага қаранг! Бор-йўғи бир пенни!

— Мен нима дедим, эшитмаяпсизми? — сўради Стивен унга бироз энгашиб. — Менда пул йўқ, дедим. Яна бир бор айтаяпман.

— Илож қанча, худо берса вақти келиб сиздаям пул бўлади, нега бўлмас экан, — деб жавоб қилди қизалоқ бир сония жим тургач.

— Ким билади дейсиз, — деди Стивен, — менимча бундай бўлиши даргумон.

У қизалоқнинг қўлидаги матоҳини аллақандай англиялик сайёҳга ёки муқаддас Учлик коллежининг бирорта талабасига ялиниб узатиб, фаросатсизлиги боис кулгига қолишидан чўчиб, бундай кўнгилсиз ҳолни кўрмаслик учун тез-тез юриб ундан узоқлашди. Юриб бораркан, Грэфтон-стрит¹ кўнглидаги ночорлик ҳиссини баттар кучайтирди. Кўчанинг бошида, йўлнинг қоқ ўртасида Холф Тон хотирасига тош қўйилган эди ва у отаси билан бу ёдгорликнинг очилишида қатнашганини эслади. Масхарабозликка айланган ўша тантанани у алам билан хотирлади. Тадбирда тўрт нафар француз делегати ҳам бор эди, улар ҳатто миниб келишган фойтунларидан тушишмади ҳам, улардан бири, кулимсираб ўтирган бақалоқ ёш йигит, таёққа қадаб олинган босма ҳарфлардаги шиорни ушлаб турарди: “Live I’rlande”².

Энди француз тилидан маърузага боришнинг ҳожати йўқ, кеч қолди. У катта зални ортда қолдириб, даҳлиз бўйлаб ўнга, физика хонасига бурилди. Даҳлиз қоронғи ва жим-жит эди, бироқ жимлик уни сергаклантирди. Бундай хавотир ҳисси унга қаердан юқди экан, бу ниманинг таъсири? Балки Уейли³ яшаган вақтлар бу ерда махфий йўлак бўлгани ҳақида эшитганидандир? Ёки, эҳтимол, бу уй фақат иезуитларга мансублиги ва бу ерда у ўзини бегона ҳис қилганиданмикан? Тон ва Парнеллнинг Ирландияси қаергадир ғойиб бўлгандай гўё.

У аудитория эшигини очди ва чанг босган деразалардан тушиб турган хира ёруғликда тўхтади. Чўнқайиб ўтирган жусса каминнинг энли панжараси олдида оловни туташтирмоқчи бўлиб куймаланар, ҳаракати ва сочининг оқидан у деканни таниди. Стивен эшикни секин ёпди ва каминга яқин келди.

— Салом, сэр! Менинг ёрдамим керакмасми?

Рухоний бошини кўтариб қаради.

¹ Дублиндаги марказий кўчалардан бири.

² “Яшасин Ирландия!” (французча).

³ Томас Уейли (1766—1800) — католик бутхоналарини бузгани учун Ибодатхоналарга ўт кўювчи лақабини олган машҳур ишратпараст ва лўттибоз. Бир пайтлар унга қарашли бўлган дангиллама уйга кейинчалик Стивен ўқиётган университет жойлашган.

— Бир дақиқа, мистер Дедалус, — деди у. — Мана ҳозир гувоҳ бўласиз. Каминни ёқиш — буюм бир илм. Ижтимоий фанлар бор, фойдали фанлар бор. Мана бу фойдали фанлардан бири.

— Мен уни ўзлаштиришга ҳаракат қиламан, — деди Стивен.

— Бунинг сири битта — кўмирни кўп қаламаслик керак, — давом этди декан кўллари билан чаққон ҳаракат қиларкан.

У яктагининг ён чўнтагидан ёниб тутаган тўртта шам қолдигини чиқарди ва уларни кўмир билан қоғозлар орасига яхшилаб жойлади. Стивен жим туриб кузатди. Камин олдидаги тош плитага тиз букиб турганча, олов ёқишдан олдин, қоғоз ўрамларини ва шам қолдиқларини тўғриларкан, у бошқа пайтлардан кўра ҳозир кўпроқ тангрининг итоаткор, бўм-бўш черковда қурбонлик оловини ёқаётган левитни¹ эслатарди. Левитнинг қўпол кийим-кечагига ўхшаган, ранги ўчган, тўзиган яктак унинг тиз букиб турган жуссасини ўраб олган, яктак серҳашам руҳонийча либос ёки майда шиқилдоқчалар қадалган ефоддаги² жуссага торлик қилар, ноқулайлик туғдирарди. Унинг жисми умр бўйи тангрига камтарона хизмат қилганидан ушшоқдай бўлиб қолган эди: у меҳробда олов ёқар, махфий маълумотларни етказар, черков қавмига васийлик қилар, уларни юқорининг буйруғига кўра шафқатсиз жазоларди. Бироқ барибир унинг жуссасида эзгулик аломати сезилмас, авлиёлик ёки юқори руҳоний мартаба эгасига хос тўқисликнинг асари ҳам кўзга ташланмасди. Аксинча, қалби бу хизматда қариб, тўниб қолди, на бир ёруғликка, на бир тўқисликка етишди, илоҳий тароватга эмас, балки атиги пажмурда, ожиз иродага эга бўлолди, холос. Бу мажруҳ ирода ана шундай эзгу хизмат қувончидан бенасиб эди, худди бужмайиб, томирлари бўртиб чиққан, оқара бошлаган сержун танасидай рамақижон, севинч ва курашларга лоқайд эди.

Декан чўнкайиб ўтирганча, пайраҳаларнинг ёнишини кузатарди. Орадаги ноҳуш жимликни бузмоқчи бўлиб, Стивен сўз қотди:

— Мен, эҳтимол, каминни ёқа олмасман.

— Сиз мусаввирсиз, тўғрим мистер Дедалус? — деди декан, нурсиз хира кўзларини тепага кўтариб қараб. — Мусаввирнинг бурчи — гўзаллик яратиш. Гўзаллик дегани нима? Бу, энди бошқа масала.

У саволнинг мураккаблиги ҳақида ўйларкан, қуруқшаб қолган кўлларини аста-секин артди.

— Сиз бу саволга жавоб бера олармидингиз? — сўради у.

— Фома Аквинский, — деб жавоб қилди Стивен, — “Pulsza suae visa placent”³ дейди.

— Мана бу олов кўзни қувонтиради, — деди декан. — Шундан келиб чиқиб уни гўзал дейиш мумкинми?

— Олов кўз билан кўриб англанади, бу эса айни пайтда эстетик идроклашга киради, демак, олов гўзал. Бироқ Фома Аквинский яна шундай дейди: “Bonum est in good tyn dit appetitus”.⁴ Модомики, олов тириклик эҳтиёжини қондирар экан, демак, бу олов — эзгу. Дўзахда эса олов — ёмон.

— Жуда тўғри, — деди декан. — Сиз мутлақо ҳақсиз.

У ўрнидан чаққон туриб, эшикнинг олдига келди ва уни қия очиб, деди:

¹Л е в и т л а р — яҳудий черков хизматчиларининг тоифаси, улар черковдаги хўжалик ишлари билан машғул бўлишган.

²Е ф о д — этагига майда тилла шиқилдоқчалар қадалган руҳонийча либос.

³Кўрганда кўз қувонадиган нарса гўзалдир (лотинча).

⁴Эҳтиёжни қондирган нарса эзгудир (лотинча).

— Оловнинг ёниши учун ҳаво жуда зарур дейишади.

Декан бироз оқсоқланиб, бироқ тез-тез одимлаб каминнинг олдига келган чоғда унинг хира, ҳиссиз кўзларидан Стивенга иезуитнинг қора қалби нигоҳ ташлаб турарди. Авлиё Игнатий Лойолога ўхшаб у ҳам чўлоқ эди, бироқ унинг кўзларида ғайрат иштиёқи порламасди. Ҳатто иезуитлар орденининг афсонавий макрлари, уларнинг нозик ва теран доноликлари ҳақидаги машҳур китобларидан ҳам ўтиб тушадиган нозик айёрликлар ҳам унинг юрагини ҳаворийга хос тугён билан алангалатмади. “Similiter afgul senis baculus”¹, яъни у жамоа асосчиси ўйлаган, мўлжаллаган нарсага — мисоли ҳассага айланган эди: ҳассага қоронғуда таяниш мумкин ёки уни боғчадаги ўриндиқдаги бирор-бир хоним ташлаб кетган гулдастанинг ёнига қўйса бўлар, эҳтимол, дағдаға қилиб, кўтариб сермаш ҳам мумкиндир.

Декан камин олдида иягини силаб турарди.

— Биз қачон сиздан эстетика масалалари ҳақида бирор-бир фикр эшитамиз? — деб сўради у.

— Менданми?! — деди ажабланиб Стивен. — Майли, агар икки ҳафтада бир марта қандайдир фикрга дуч келиш менга насиб этса...

— Ҳа. Бу жуда чуқур масалалар, мистер Дедалус, — деди декан. — Уларнинг моҳиятига етиш — Мохер қоясида туриб денгиз қаърини кўра билишдай гап. Сув тубига шўнғиганлар қайтиб чиқишмайди. Фақат тажрибали говвосгина бу теранликка тушиши, текшириши ва қайта сузиб чиқа олиши мумкин.

— Агар сиз манфаат нуқтаи назаридан айтиладиган мулоҳазаларни назарда тутаётган бўлсангиз, сэр, — деди Стивен, — у ҳолда, менингча, эркин фикрнинг ўзи йўқдай туюлади, чунки ана шундай шароитда бу каби фикрлар ўзига яраша қонунларга бўйсунishi ва шу доирада чекланиши лозим бўлади.

— Ҳм!..

— Фикрлаб туриб, мен ҳозир Аристотел ва Фома Аквинскийнинг баъзи бир қоидаларини асос қилиб олаяпман.

— Тушунаёпман сизни, яхши тушунаёпман.

— Мен ўзимнинг фикримга эга бўлмагунимча, уларнинг фикрларига таянаман. Агар чироқ бурқсиб тутай бошласа, мен уни тозалашга ҳаракат қиламан. Агар у яхши ёритмаса, мен уни сотаман ва бошқасини харид қиламан.

— Эпиктетнинг² ҳам, — деди декан, — чироғи бор эди, ўлимидан сўнг уни жуда қимматга сотиб юборишди. Бу чироқ ёруғида у ўзининг фалсафий асарларини ёзган. Сиз Эпиктетни ўқиганмисиз?

— Руҳ сув қуйилган идишга ўхшайди, деган қария-да, — деди кескин жавоб қилиб Стивен.

— У ўзига хос соддалик билан, — давом этиб деди декан, — бизга шундай ҳикоя қилади: илоҳлардан бирининг ҳайкалчаси олдига темир чироқни қўйишган экан, ўғри чироқни ўмарибди. Хўш, файласуф нима қилди? У ўғрилик — ўғрининг табиатига хос, деган хулосага келди ва эртаси кuni темир чироқ ўрнига сопол чироқ харид қилди.

Шам қолдиқларидан эриган ёғнинг ҳиди чиқди ва ҳид Стивеннинг онгида: идиш, чироқ, чироқ, идиш сўзларининг ғалати жаранги билан қоришди. Руҳонийнинг овози ҳам бунга жўр бўлди. Стивен бу ғалати

¹Қариянинг ҳассасидай (лотинча).

²Э п и к т е т — эрамининг I асри охири ва II аср бошида яшаб ўтган юнон файласуфи.

товушлар, образлар ва руҳонийнинг қиёфаси таъсиридан беихтиёр фикрлай олмай қолди, улар ёқилмаган чироққа ёки ногўри бурчак остига илиб қўйилган нур қайтаргичга ўхшаб туюлди. Уларда ёки уларнинг ортида қандай сир яширинган? Худди тангрининг қаҳру ғазаб билан тўлиб тошган қора булутдай бадқовоқ, фикрлаб туришга одатлантирилган идрокнинг тўпослиги.

— Мен биров бошқача чироқни назарда тутган эдим, сэр, — деди Стивен.

— Албатта, — деди декан.

— Эстетика ҳақида мулоҳаза юритишнинг қийин томонларидан бири, — деди давом этиб Стивен, — шундан иборатки, бунда сўз қайси маънода — адабийми ёки маиший маънода ишлатилаётганига аҳамият бериш лозим. Мен ҳозир Ньюменнинг бир гапини эсладим, унда айтилишича, Биби Марям православ мазҳабидаги халқнинг онгида чуқур ўрнашган. Кундалик турмушда бу сўзни ишлатишганда бутунлай бошқача маъно юклашади. *Умид қиламанки, мен ўзимнинг нодонлигимда чуқур кетмаётган бўлсам керак?*

— Йўқ, албатта, — деди эҳтиром билан декан.

— Йўқ, — деди кулиб Стивен, — мен айтмоқчиманки...

— Бўлди, бўлди, тушундим, — гапни илиб кетди декан, — сиз “чуқур кетмоқ” феълининг турли маъно белгиларини назарда тутаяпсиз.

У иягини олдинга чўзди ва қисқа, қуруқ йўталди.

— Хўп, яхши, энди чироққа қайтамыз, — деди у.

— Унга мой қуйиш ҳам хийла қийин юмуш. Аввало, мой тоза бўлиши керак, қуяётганда эҳтиёт бўлиш лозим, четига тўкилиб кетмасин, воронкага сифадиганидан ортиқ қуйиб юбормаслик керак.

— Қанақа воронка? — сўради Стивен.

— Идишнинг оғзига қуйиб, мой қуядиган асбоб.

— Ҳа... — деди Стивен.

— Шуни воронка дейдими? Менимча, бу сузгич.

— “Сузгич” нима?

— Бу ўша... воронка.

— Бунда ирландларда сузгич дейишадими? — деб сўради декан. — Умримда биринчи марта эшитишим бу сўзни.

— Қуйи Драмкондрда¹ сузгич дейишади, — деди кулиб Стивен, — у ерда соф инглиз тилида гапиришади.

— Сузгич, — ўйчан такрорлади декан, — ажойиб сўз. Уни луғатдан бир қараб кўриш керак экан. Албатта қарайман.

Деканнинг сертакалуфлиги шу қадар сохта туюлдики, Стивен бу янги инглиз маслакдошига, худди ривоятда ака оқпадар укасига қарагандай қаради. Бир пайтлар кўп шов-шувларни қўзғаган даъватномаларнинг бу итоаткор мухлиси², Ирландиядаги камбағал инглиз, сўнгги келгинди, кечиккан руҳ фисқу фасодлар комедиясининг асосий воқеаси — азоб-уқубатлар, ҳавасу ҳасадлар, курашлар ва шармандаликлар хотимасига етаётган паллада иезуитларнинг тарих саҳнасига чиқиб қолгандай туюларди. Бунга уни нима мажбур қилган экан? Балки у нажот фақат Исода деб умидвор бўлгандир ва рамзий черковнинг серташвиш дабдаларидан ҳазар қилган ақидапараст

¹ Дублиннинг камбағал тумани, унинг аҳолиси инглизчада лондонликлардан ҳам кўра бой ва ширали гапиришган. Стивен бу ўринда ирландларнинг ўз она тилларини унутган ҳолда бегона тилни жуда яхши билишларига ишора қилаётир.

² 1845 йили Ж.Ньюмен католик мазҳабига ўтган, кўплаб англияликлар унинг ортидан эргашишган.

мазҳабчилар орасида туғилиб ўсгандир? У кўр-кўрона эътиқодга мазҳабпарастларнинг маросимларида ва ашаддий бидъатчиларнинг ирим-сиримларида, олти аъмолнинг жами мухлислари, алоҳида хислатга эга кишилар, баптистлар издошлари, супралапсариан ақидапарастлари¹ орасида юрганда эҳтиёж сезмаганмикан? У ҳақиқий черковни, муқаддас руҳнинг тушиши ёки бошқа черков маросимлари моҳиятини, худди ғалтакдан ингичка ипни зийраклик билан ажратиб олгандай, эҳтиёткор мулоҳазалар билан тушуниб фавқулодда англаб танлаб олганмикан? Ёки у аллақандай томига тунука қопланган бутхона эшиги олдида эснаб, черковга тушган чақаларни санаб ўтирганда, бир замонлар бож йиғиб ўтирган² умматига даъват этган тангри каби, Масиҳ ҳам унинг бошини силаб, ўзига эргашинга чорлаганмикан?

Декан яна гап бошлади:

— Сузгич! Ҳа, ҳақиқатан ҳам бу жуда қизиқ!

— Сизнинг бундан олдин менга берган саволингиз қизиқроқ эди. Мусаввир лойдан яратишга уринаётган гўзалликнинг моҳияти нимада? — деди Стивен совуққон оҳангда.

Шу биргина сўз кўнглидаги хавотирнинг заҳарли тифини сертакаллүф ва сергак рақибига қарши қаратгандай туюлди. Хўрликнинг аччиқ аламини кўнглидан кечираркан, Стивен ўзи билан суҳбатлашаётган бу одам Бен Жонсоннинг ватандоши эканини ҳис этди. У ўйлади:

“Ҳозир биз гаплашган тил — аввало унинг тили, иккинчи навбатда меники. *Оила, Исо, пиво, ўқитувчи* сўзлари унинг оғзидан бошқача ва менинг оғзимдан бошқача чиқади. Мен бу сўзларни хотиржам айтолмайман ҳам, ёзолмайман ҳам. Унинг тили менга қанчалар яқин ва нақадар бегона, мен учун тер тўкиб эгалланган бир восита, холос. Мен унинг сўзларини яратганим йўқ, уларни қабул қилганим йўқ. Менинг овозим уларни ўзига яқин йўлатмайди. Менинг руҳим унинг тили зулматида ғазабга минади”.

— Хўш, гўзаллик билан кўтаринкилик ўртасида қандай фарқ бор, — деди декан, — маънавий ва моддий гўзалликлар ўртасида-чи? Санъатнинг қайси турига қандай хилдаги гўзаллик хос? Мана, астойдил шуғулланса арзийдиган қизиқарли муаммолар.

Деканнинг овозидаги қуруқ, қатъи оҳангдан шашти қайтган Стивен жим қолди. Орага чўккан жимликни бузиб, зинапоядан овозларнинг шовқини ва этикларнинг дупури эшитилди.

— Бироқ мана шундай олди-қочди гапларга берилиб, — дея хулоса қилди декан, — очингдан ўлиб кетишинг ҳам мумкин. Биринчи навбатда сиз дипломни қўлга киритиб олишингиз керак. Буни олдингизга биринчи мақсад қилиб қўйинг. Кейин аста-секин йўлингизни топиб ола бошлайсиз. Мен кенг маънода гапиряпман — ҳаётга элтадиган йўлни ва фикрлаш тарзини назарда тутаяпман. Эҳтимол, дастлабки пайтларда булар жуда қийин туюлар. Мана, мистер Муненни олайлик — унинг юқори чўққини эгаллаши учун ҳазилакам вақт талаб қилингани йўқ. Бироқ шунга қарамай у чўққини забт этди.

— Эҳтимол, менда унинг таланти йўқдир, — хотиржам эътироз билдирди Стивен.

¹Баптист мазҳаби турлари. Супралапсарианлик — тақдир азалнинг мутлоқлиги ҳақидаги таълимот.

²Инжилга кўра, ҳаворий Матфей Исонинг шогирдига айлангунга қадар жафокаш бўлган.

— Ким билади дейсиз? — дадилланиб жавоб қилди декан. — Ботинимизда нималар борлигини биз ҳеч қачон билолмаймиз. Менга қолса, ҳар қандай ҳолатда ҳам руҳан тушмасдим. *Per aspera ad astra*¹.

У ўчоқдан илдам узоқлашди ва биринчи курс талабаларини кутиб олиш учун майдончага йўл олди.

Стивен каминга суяниб, унинг ҳар қайси талаба билан алоҳида-алоҳида қўл бериб, бирдай бетакаллуф ва бирдай тетик кўришиб сўрашаётганини эшитди, беадаб талабаларнинг уни масхаралаб ошкора илжайишаётганини кўз олдига келтирди. Аччиқ алам, худди совуқ шудрингдай, унинг таъсирчан юрагини ачиштирди, Стивен баҳодир Лойоланинг бу содиқ аскарига, руҳонийларнинг бу ўғай инисига, қолаверса, ўз фикрига эгалик қилишда улардан кўра кўнгилчанроқ, бўш-баёв, аммо руҳи бардам руҳонийга ачинди; ҳеч қачон ўзига маънавий ота деб ҳисобламайдиган бу руҳонийга раҳми келди; бу одам ва унинг сафдошлари, дея ўйлади у, нафақат тирикчилик гамини унутиб, бу дунё ташвишларига қўл силтаганлар орасида, балки ўзларининг бутун кечмишлари давомида ожиз, кучсиз, омадсиз ва удабурон авом ўртасида ҳам, яратгандан уларга раҳм-шафқат, омад сўраб, катта обрў орттиришган.

Аудиториянинг юқоридаги қаторида, ўргимчак тўрлари қошлаб ётган деразалар тагидаги ўриндиқларда ўтиришган талабалар тарафидан кўтарилган оғир этиклар дупур-дупури ўқитувчи кириб келаётганидан дарак берди. Йўқлов бошланди ва навбат Питер Бернга етиб келгунча ҳар ким ҳар алпозда жавоб қилди.

— Шу ерда!

Юқори қатордан дўриллаган йўғон овоз эшитилди ва шу дақиқадаёқ бошқа ўриндиқлардан эътирозли маънода томоқ қиришлар, зўраки йўталишлар қулоққа чалинди.

Ўқитувчи бироз тўхтаб кутди ва рўйхат бўйича навбатдаги исм-шарифни ўқиди:

— Крэнли!

Ҳеч ким жавоб қилмади.

— Мистер Крэнли!

Дўстининг машғулотини кўз олдига келтириб, Стивеннинг кулгиси қистади.

— Уни Лепердстаундан² қидиринглар, — деди кимдир орқароқдаги ўриндиқдан.

Стивен чаққон бурилиб қаради. Бироқ хира ёруғда Мойнихеннинг тумшукдор башараси хотиржам, қилт этмасди. Ўқитувчи формулани айтиб турди. Атрофда дафтарлар шитирлай бошлади. Стивен яна ортига ўтирилиб деди:

— Қоғоз бериб тулинг, худо хайрингизни берсин.

— Ҳа, сеникиям қистаб қолдими? — ишшайиб кулиб сўради Мойнихен.

У ўзининг дафтаридан бир варақ йиртиб узатаркан, пичирлади:

— Мажбур бўлганда ҳар қандай одамнинг, ҳар қандай хотиннинг бунга ҳаққи бор.

Бир парча қоғозга эшитиб туриб ёзиб олган формула ечимининг йигилиб, ёйилиб бораётган устунлари, кучнинг кўз илгамас тимсоллари ва тезликлари Стивеннинг ақл-хушини сеҳрлаб, толиқтира бошлади, у кимдир бировдан қария — даҳрий ва масон,

¹Риёзат чекиб зафар қозонмоқ (лотинча).

²Дублин отчопари.

деб эшитган эди. Ў, бунчалар рўшносиз, қайғули бўлмаса бу кун! Гўё ақл-идроки беозор ва итоаткорона туманли гира-шира ёруғда узундан-узоқ, бир текис чизмаларни оламнинг беҳудуд, тубсиз ва кўз илғамас пучмоқлари бўйлаб у ёқдан-бу ёққа суриб, кўшиб-айириб юрган математикларнинг руҳлари изгиган лимбга¹ чўкаётгандай.

— Шундай қилиб, биз эллипсни эллипсоиддан фарқлашимиз лозим. Балки, жентельменлар, орангизда мистер У.Ш. Гильбертнинг² асарларини ўқиганлар бордир. Шеърларидан бирида у биллиард ўйнашга маҳкум фирром биллиардчи ҳақида шундай ёзади:

Қийшиқ столда
Қайрилган кийда
Чўзинчоқ соққала.

У, асосий ўқлари ҳақида мен ҳозир айтган, эллипсоид шаклидаги соққани назарда тутган.

Мойнихен Стивеннинг қулоғига энгашиб шипшиди:

— Ҳозир эллипсоидли соққалар қанча тураркан?! Қани, ортимдан юринглар-чи, хонимчалар, мен суворийман!

Дўстининг қўпол ҳазили Стивеннинг хаёлини черков ичи бўйлаб куюндай олиб қочди, деворда шалвираб осилиб турган либосларни силкитди, уларни жазавали жинлар базмидагидай қийшанглаб ўйин тушишга мажбур этди. Черков қавми аъзолари куюнда ҳурпайиб кетган ридолар ичидан бирин-бирин сирғалиб чиқиб келди: оппоқ сочли бошига шапка кўндириб олган декан; ректор; силлиқ сочли, художўйлик мазмунидаги шеърлар ёзиб юрадиган миқтигина руҳоний; гирдигум, бесўнақай иқтисод ўқитувчиси; мантиқдан дарс берадиган, худди оҳулар галаси устида мағрур бўй чўзиб, дарахт баргларини ямлаб ютаётган жирафадай, майдончада ўзининг курсидаги болалар билан виждон масаласини муҳокама қиладиган ўқитувчи; боши дум-думалоқ, тулкикўз италян тили ўқитувчиси. Улар шум ниятли ҳаракатчанликка берилишган, елдай учишади, туртиниб-суриниб думалашади ва йрғишлашади; кучоқлашиб, зўрма-зўраки хохолашади, бир-бирининг кетига шаппатилаб қўйишади, ўзларининг шумликларидан шод бўлишади ва туйқусдан иззат нафслари таҳқирлангандай, аллақандай қўпол ҳамладан хуноби ошгандай хавотирланиб, кафтлари билан оғизларини бекитишиб, пиңхона пичирлашади.

Ўқитувчи девордаги шиша шкаф олдига келди ва жавондан сим ўралган ғалтакни олиб чангини пуфлади-да, авайлаб столга қўйди ва бир бармоғи билан столга таяниб, маърузани давом эттирди. У ҳозирги ғалтаклардаги симлар платиноид деб аталадиган, яқинда Ф.У. Мартино³ кашф этган қотишмадан тайёрланишини тушунтирди.

У кашфиётчининг исм-шарифини дона-дона қилиб, аниқ эшиттириб айтди. Орқадан Мойнихен шипшиди:

— Балли, қария. Фу, Мартин! Мартин ирғишлайди, Мартин ўйнайди...

¹Л и м б — католикларда аъроф ва дўзах оралиғидаги макон; бу жойга, ўлимидан кейин, қадимги аҳдни маҳкам тутган тақводорлар ва чўқинтирилмаган болалар тушар эмиш.

²Уильям Ш. Гильберт (1838—1911) — инглиз драматурги, либретточи ва ҳажвчи; мазкур сатрлар унинг “Микадо” (1885) комик операсидан.

³Ф.У.Мартино (1863—?) — америкалик кимёгар.

— Сўра-чи ундан, — шивирлади Стивен ярим ҳазил, ярим чин оҳангда, — электр стулда тажриба ўтказиш учун одам керакмасмикан? У мендан фойдаланиши мумкин.

Ўқитувчининг ғалтакка эгилганини кўриб, Мойнихен ўрндан турди ва ўнг қўлининг бармоқларини овоз чиқармай қисирлатди, шум боланинг товуши билан ҳиринглади:

— Сэр, манави бола бетаъмиз сўзларни айтапти, сэр!

— Платиноидни, — кучаниб давом этди ўқитувчи, — нейзильбердан афзал билишади, чунки ҳарорат ўзгарганда унинг қаршилиқ коэффициентини кам бўлади. Платиноидли симларни изоляция қилиш учун ипак ишлатилади, ипак эбонтли ғалтакнинг мана бу ерига, менинг бармоғим турган жойига ўралади. Ғалтакка қайноқ парафин шимдирилади.

Қуйидаги ўриндикдан, Стивеннинг олд тарафидан кескин овоз ольстерча лаҳжада сўради:

— Бизни амалий фанлар бўйича ҳам имтиҳон қилишадими?

Ўқитувчи тушунчаларни усталик билан ишлатиб, гапдонлик қила бошлади: энг соф фан — амалий фандир. Тилла кўзойнак таққан семиз талаба савол берганга бироз ажабланиб қаради. Мойнихен орқадан ўзининг одатдаги овози билан пичирлади:

— Ол-а, бу Макалистер ўзининг луқмасини юлиб олишни уда-лайди.

Стивен пастга, зигирпоя толасининг рангидаги соч толалари тўзгиган чўзинчоқ бош суягига совуқ назар ташлади. Савол берганнинг товуши, лаҳжаси, феъл-атвори унинг гашини кўзгади, у ўзининг жаҳлига эрк берди ва ошкора бадхоҳлик билан: агар бу талабанинг отаси уни ўқитиш учун Бельфастга¹ жўнатганида ақлли иш тутган ва шу зайл йўл ҳақини тежаган бўларди, деб ўйлади.

Чўзинчоқ бош суяги Стивеннинг хаёлан отган ўқларига қайрилиб қарамди ва ўқлар нишонга етиб бормади, аксинча, камоннинг таранг тортилган ипига қайтди, чунки унинг кўзига туйқусдан талабанинг бўзарган, қонсиз юзи кўриниб кетди.

“Бу фикр меникмас, — деган ўй Стивеннинг миясида ялт этиб ўтди. — Уни менинг кўнглимга орқамдаги ўриндикда ўтирадиган найрангбоз ирланд солди. Сабр-тоқат. Хўш, сен ўзинг ишонч билан ўз халқингнинг руҳини синдирган ва унинг асл ўғлонларини сотган кимлигини айта оласанми: бу саволни берган ўша кимсами ёки кейинчалик уни таҳқирлаган кишими? Сабр-тоқат. Эпиктетни эсла. Эҳтимол, бу Макалистернинг феъл-атворида бордир: шундай вазиятда шунақа савол сўқиш ва сўзга нотўғри — “амалий” деб урғу бериш?”

Ўқитувчининг зерикарли нутқи бир маромда ғалтак теварагида оҳиста гўнғиллаб айланар, товуш ўзининг уйқуни келтирадиган даражадаги таъсир кучини, худди ғалтакнинг қаршилиқ кучи ошиб боргандай, икки карра, уч ва тўрт карра ошириб борарди.

Узоқдан эшитилган кўнғироқ жарангига Мойнихеннинг товуши жўр бўлди:

— Дўкончани ёпамиз, жентльменлар!

Катта зал тикилинч ва шовқин эди. Эшик олдидаги столда рамкага солинган иккита сурат турибди, уларнинг ўртасида имзоларнинг қинғир-қийшиқ устунни акс этган узун қоғоз варағи ётибди. Маккэнн

¹Бельфастдаги қироллик коллежи ўзининг фақат Англия манфаатларини ёқлаш кайфиятидалиги билан ном чиқарган эди.

талабалар орасида изғиб, жағи тинмай, қўл қўйишга эътироз қилганларга тушунтириб, уларни бирин-кетин стол олдига олиб келарди. Залнинг тўрида декан турибди, у ёш ўқитувчи билан гаплашаётир, иягини маънодор силаб қўяди, бошини сермайди.

Оломон эшиккача сиқиб борган Стивен бир қарорга келолмай тўхтади. Юмшоқ шляпанинг туширилган кенг пешайвони тагидан Крэнлининг қора кўзлари уни кузатиб турганди.

— Сен қўл қўйдингми? — сўради Стивен.

Крэнли ўзининг юпқа лабларини қисди ва бир сония ўйлаб, жавоб қилди:

— Ego habeo?¹

— Бу нима дегани?

— Quod?²

— Бу нима дегани?

Крэнли бўзарган, қонсиз юзини Стивенга бурди ва қисқа, маънос оҳангда деди:

— Pez рах universalis³.

Стивен бармоғи билан подшоҳнинг⁴ суратига ишора қилиб, деди:

— Унинг юзи сархуш Исоникига ўхшайди.

Овозидаги қаҳр ва ғазаб Крэнлини залнинг деворларига хотиржам қараб, томоша қилишдан чалғишга мажбур этди.

— Сен бир нимадан норозимисан?

— Йўқ, — жавоб қилди Стивен.

— Кайфиятинг ёмонми?

— Йўқ.

— Grebo ut vos sanguinazius mendax estis, — деди Крэнли, — gua facies vostra monstrat ut vos in damno malo humore estis⁵.

Мойнихен столга яқин келиб, Стивеннинг қулоғига шипшиди:

— Маккэннинг ошиги олчи. Яна бир томчи қўшилса бас, тап-тайёр бўлади. Яп-янги, чакмоқдай кийинган. Ҳеч қандай ўтқир спиртли ичимликлар йўқ, урғочилар овоз бериш ҳуқуқига эга⁶.

Стивен бу хабарнинг ишончли оҳангидан кулимсиради, Мойнихен кетгач, яна бошини буриб қаради ва Крэнлининг кўзига кўзи тушди.

— Балки сен тушунтирарсан, — деди у, — нега энди у дарду аламини менинг қулоғимга қуйгиси келиб қолди? Хўш, тушунтирчи.

Крэнлининг пешанасида маънос тиришлар пайдо бўлди. У Мойнихен эгилиб, имзо чекаётган столга қаради ва чўрт кесиб деди:

— Ёпишқоқ.

— Quis est in malo humore, — деди Стивен, — ego aut vos?⁷

Крэнли ҳазилга жавоб қилмади. У ғамга ботиб, яна қандай кескинроқ гап қилсам, деб ўйлади ва олдингидай қатъий оҳангда деди:

— Учига чиққан пасткаш ёпишқоқ!

¹Қўл қўйдингми? (лотинча).

²Нима? (лотинча).

³Умумжаҳон тинчлиги учун (лотинча).

⁴1898 йили “абдий тинчлик” ўрнатиш учун расмий мурожаатнома билан чиққан рус подшоши Николай II нинг фотосурати.

⁵Назаримда, сиз ўтакетган ёлғончисиз, авзойингиздан кўришиб турибди — кайфиятингиз жуда расво.

⁶Уша пайтда ўтказилган ислохотлар, яъни ичкиликнинг ман этилгани ва аёлларга сайлаш ҳуқуқи берилгани назарда тутилаётир.

⁷Кимнинг кайфияти ёмон — менингми ёки сизнингми (лотинча).

Бу унинг одатда барҳам топган дўстлик қабрига хоч қўндиргандан кейинги эпитафияси эди; Стивен бу ибора бир вақт келиб худди шундай оҳангда менинг хотирам учун ҳам айтилмасмикан, деб ўйлади. Бу оғир, ножўя гап унинг кулогига сингиб кетди, худди ёриққа тушиб кетган тошдай секин чўкди. Стивен бу гапнинг, худди бир пайтлар кўнглига оғир ботган таҳқирли сўзлардай, юрагига вазмин чўкаётганини ҳис этди. Крэнли, Дейвиндан фарқли ўлароқ, гаплашганда на Елизавета замонидаги камёб қадим инглизча ибораларни, на инглизча оҳангга солиниб ўзгартирилган завқли ирдандча сўзларни ишлатарди. Унинг чўзиқ талаффузи дублинликларнинг қирғоқда туриб қоронғи, қаровсиз бандаргоҳдагилар билан бир-бирларига товуш беришларига ўхшар, гапларининг бурролиги эса Уиклоу¹ минбаридан янграйдиган Дублин черкови воизининг чечанлиги таъсири эди.

Залнинг нарига тарафидан уларга тамон яқинлашиб келаётган Маккэнни кўрганда Крэнлининг пешанасидаги ғамгин тиришлар ёзилди.

— Ана, сизлар! — деди Маккэнн яйраб.

— Ана, мен, — деди Стивен.

— Одатдагидай, яна кеч қолинибди! Сизларнинг ютуқларингга гап йўқ, бироқ интизомга ҳам жиндай эътибор қаратишнинг иложи борми?

— Бу масала кун тартибида тургани йўқ, — деди Стивен. — Келинг, ишдан гапиринг.

Унинг кулимсираётган кўзлари тарғиботчининг камзули юқори чўнтагидан чиқиб турган кумушранг қоғозга ўралган бир бўлак шоколадга қадалган эди. Ҳаял ўтмай уларнинг атрофини ҳангоматалаб ишқибозлар ўраб олишди. Териси зайтунранг озгин, қора силлиқ сочли талаба болалар орасидан бошини суқиб, бир унга, бир бунга қараб, гўё айтилаётган гапларни илиб олмоқчидай оғзини очиб алангларди. Крэнли чўнтагидан жажжи коптокча чиқариб, қўлида айлантириб синчковлик билан кузата бошлади.

— Қани, ишга! — деди Маккэнн.

— Хўш! У оғзини катта очиб қаттиқ кулди ва тўртбурчак иягида селкиллаб турган сарғиш соқолини икки марта тортқилаб кўйди.

— Иш шундан иборатки, қўл кўйиш керак, холос.

— Ҳақини тўлайсизми, агар мен қўл кўйсам? — сўради Стивен.

— Мен сизни идеалист, деб ўйлагандим, — деди Маккэнн.

Лўлибашара талаба ўтрилиб атрофдигиларга қараб олди ва минғирлаган овозда деди:

— Қизиқ гап бўлди-ю, жин урсин! Менимча, бу манфаатпарастликдан бошқа нарса эмас.

Унинг овози жимликка сингиб кетди. Бу талабанинг гапига ҳеч ким эътибор қилмади. У ўзининг зайтунранг, отникидай узунчоқ юзини Стивенга буриб, гўё ундан жавоб кутди.

Маккэнн рус подшосининг ёрлиғи ҳақида, Стед² ҳақида, оммавий қуролисизланишу халқаро зиддиятлар чоғида арбитражнинг аҳамияти ҳақида, ҳозирги замоннинг энг муҳим ҳодисалари ҳақида, жамиятга кам чиқим қилиб кўп сонли аҳолини катта бахт ва фаровон турмуш билан таъминлаш мажбуриятини юклайдиган янги гуманизм ва янги ахлоқ ҳақида дадил туриб нутқ ирод қила кетди.

¹ Крэнли туғилган Ирландиядаги кичик шаҳар.

² Уильям Томас Стед (1849—1912) — инглиз журналисти ва сиёсий арбоби. XIX асрнинг 90-йилларида тинчлик тарафдори бўлиб майдонга чиққан ва Европа Кўшма Штатларини барпо этиш бўйича ташаббускорлардан бири бўлган.

Лўлибашара талаба нутқнинг якунини қийқириқ билан қаршилади:

— Яшасин, умумжаҳон биродарлиги!

— Жўна, жўна, Темпл, — деди унинг ёнида турган қизил юзли барваста талаба. — Мендан ҳақингни ҳали оласан.

— Мен умумжаҳон биродарлигини ёқлайман! — қичқирди Темпл, қисик кўзлари билан теваракка аланглаб. — Маркснинг гаплари қуруқ сафсата.

Крэнли секинроқ деган маънода унинг қўлидан маҳкам сиқиб ушлади ва зўрма-зўраки жилмайиб, бир неча марта такрорлади:

— Секинроқ, секинроқ, секинроқ!

Темпл, қўлини бўшатишга уриниб, оғзидан кўпик сачратиб қичқирди:

— Социализмга ирландлар¹ асос солишган, Европада фикр эркинлигини тарғиб қилган биринчи киши Коллинз² эди. Икки юз йил олдин мидлессеклик бу файласуф руҳонийларни фoш этди. Яшасин Жон Энтони Коллинз!

Орқароқдаги қатордан ингичка овоз жавоб қилди:

— Ура!

Мойнихен Стивеннинг кулоғига шипшиди:

— Жон Энтонининг муштипар синглисининг аҳволи қалай:

Лотти Коллинз лозимасиз,
Ўзингизникини бериб туринг.

Стивен кулиб юборди ва хурсанд бўлган Мойнихен яна унинг кулоғига шипшиди:

— Жон Энтони Коллинзга қанча пул тикма, барибир беш шиллингдан ортиқ ютолмайсан.

— Сизнинг жавобингизни кутаяпман, — деди қисқа қилиб Маккэнн.

— Бу савол мени зиғирча қизиқтирмайди, — деди ҳорғин оҳангда Стивен. — Бу сизга маълум-ку. Нима масалада баҳс кўзгаб ўтирибсиз?

— Яхши, — деди Маккэнн лабларини чапиллатиб. — Хўш, демак, сиз реакционерсиз, шундайми?

— Қўлингиздаги ёғоч қилични сермаганингиз менга таъсир қилади, деб ўйлаяпсиз шекилли? — сўради Стивен.

— Яна метафоралар! — кескин оҳангда деди Маккэнн. — Келинг, ишдан гаплашайлик.

Стивен жаҳли чиқиб, тескари бурилди. Бироқ Маккэнн ялинмади.

— Ўртамиён шоирлар, айтиш мумкинки, ўзларини умумжаҳон тинчлиги муаммосидай майда масалалардан юқори олишади.

Крэнли бошини кўтарди ва тинчлик сулҳига чорлагандай қўлидаги коптокни икки талабанинг ўртасида тутиб, деди:

— *Rex super totum sanguinarium globum*³.

Ёнидагиларни четга суриб, Стивен қаҳр билан рус подшосининг сурати турган тарафга елкаси билан ишора қилиб, деди:

— Ўзингизнинг иконангиздан ажралманг. Агар сизга Исо шунчалик зарур экан, майли бу сиз учун қонуний Исо бўла қолсин.

¹ Далилларни бўрттириш ва жўнлаштириш. Жеймс О'Брайен (1803—1864) — ирланд адвокати ва ислоҳотчиси, чартистлар ҳаракатининг иштирокчиси назарда тутилаётган. У социализм идеаллари учун курашган.

² Жон Энтони Коллинз (1676—1729) — инглиз файласуфи, Локкнинг издоши, фикр эркинлиги тарғиботчиси.

³ Урушдан боши чиқмайдиган дунёга тинчлик (лотинча).

— Мана бу зўр гап бўлди, — деб юборди лўлибашара талаба атрофдагиларга бир-бир қараб. — Зўр гап. Менга жудаям ёқди сизнинг гапингиз.

У сўлагини, худди гапни ютгандай, ютиб юборди, кейин шапкасини пешайвонидан ушлаб, Стивенга мурожаат қилди:

— Кечирасиз, сэр, бу билан сиз нима демоқчи эдингиз?

Ёнида турган талабалар туртаётганини сезиб, у ўтирилди ва давом этди:

— Менинг билгим келаяпти, бу гап билан у нима демоқчи ўзи?

Кейин у яна Стивенга ўтирилди ва шивирлаб деди:

— Сиз Исога ишонасизми? Мен инсонга ишонаман. Мен, албатта, билмайман, сиз одамга ишонасизми, йўқми. Сэр, сизга ҳурматим ошди. Мен инсон ақлига ишонаман, у билан гурурланаман, унинг қайси диндалиги мен учун барибир. Айтинг-чи, сиз Исонинг ақли ҳақида ҳам шундай фикрдамисиз?

— Жўна, жўна, Темпл! — деди қизил юзли барваста талаба. — Ҳақингни мендан оласан ҳали.

— У мени аҳмоқ деб ўйлайди, — тушунтира бошлади Темпл Стивенга, — чунки мен инсон ақлининг қудратига ишонаман.

Крэнли Стивеннинг ва унинг муҳлисининг қўлтиғидан олиб, деди:

— Nos ad manum ballum jocabimis¹.

Залдан чиқаётиб Стивен Маккэннинг қизариб кетган бесўнақай башарасига кўз ташлади.

— Менинг имзом ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас, — деди у хушмуомалалик билан. — Сиз ўз танлаган йўлингиздан юришга ҳақлисиз, бироқ мени ўзимнинг йўлимдан кетишга қўйинг.

— Дедалус, — деди Маккэнн товуши титраб. — Менинг назаримда, сиз ёмон одаммассиз, бироқ сизга альтуризм² ва шахсий масъулият ҳисси етишмайди.

Кимдир овозини чиқариб деди:

— Бироқ бизнинг ҳаракатда интеллектуал лўттибозларга жой йўқ.

Стивен Макалистрнинг шанғиллаган кескин овозини таниди, бироқ у турган тарафга қайрилмади. Крэнли Стивен ва Темплнинг қўлтиғидан олиб, намоёишкорона, худди кичик мартабалилар кузатувида виқор билан меҳроб томон одимлаётган руҳонийдай, талабалар тўдасини ёриб ўтиб борарди.

Темпл чакқон эгилиб Стивенга деди:

— Сиз эшитдингизми Макалистрнинг гапини? Бу бола сизга ҳасад қилаяпти. Сиздингизми? Гаров ўйнайман, Крэнли буни сезмади, мен эса, жин урсин, дарров сездим.

Улар зални оралаб ўтаётиб, деканнинг ўзини гапга солаётган талабадан қутулишга ҳаракат қилаётганини кўришди. Декан зинапояннинг олдида, бир оёғини қуйи зинага қўйиб, аёлларга хос саранжомлик билан оҳори кетиб қолган яктагининг этагини йиғиб, шу орада қошини қоқиб, бир гапни такрорларди:

— Ҳеч қандай шубҳа бўлиши мумкин эмас, мистер Хэкет! Ҳа, ҳа, ҳеч қандай шубҳа бўлиши мумкин эмас.

Залнинг ўртасида иезуитлар биродарлигининг маъмурий бошлиғи аллақандай талаба билан норози оҳангда секин суҳбатлашиб турарди. У гапира туриб сепқилли манглайини тириштирар ва гап орасида суякдан ишланган ингичка қаламни тишлаб қўярди.

¹Келинлар, копток ўйнаймиз (лотинча).

²А л ь т у р и з м — ўз манфаатларидан воз кечиб, кишиларга яхшилик, эзгулик қилишга интилиш.

— Мен биринчи курслар ҳаммаси борса керак, деб ўйлайман. Иккинчи курсга ҳам ишонса бўлади. Учинчига ҳам. Янгиларини билмадим.

Эшикнинг олдида Темпл яна Стивенга эгилди ва шошилиб пичирлади:

— Унинг уйланганидан хабарингиз борми? Католикликка ўтишидан олдин у уйланган эди. Аллақерда хотини, болалари бор. Жин урсин, ғалати тақдир. Тўғрими?

Унинг пичир-пичири айёрона қиққиллаган кулгига айланди. Эшикдан чиқишган заҳоти Крэнли унинг ёқасидан маҳкам тутамлаб олди ва силкилаб деди:

— Миясиз, бефаросат, ярамас аҳмоқ! Ажал билан юзма-юз келганимда ҳам, бу аҳмоқона дунёда сендан ўтадиган ярамас маймун йўқлигига қасам ичаман, агар!

Темпл юлқиниб, айёрона қиққиллашини давом эттирди, Крэнли эса ҳар юлқиганда такрорлади:

— Миясиз, бефаросат, ярамас, аҳмоқ!..

Улар қаровсиз қолган боғдан ўтишди; йўлаклардан бирида оғир кенг плашга ўраниб, рўпараларидан дуо ўқиб келаётган ректорни кўришди. Йўлакнинг тугаган жойида, муюлишдан берида у тўхтади ва бошини кўтарди. Талабалар унга таъзим қилишди. Темпл, одатдагидай, шапкасининг пешайвониغا қўлини текизди. Кейин жим юриб кетишди. Улар майдончага яқинлашганда Стивен ўйинчиларнинг зарбаларидан таралаётган бўғиқ товушни, ҳўл коптокнинг тапиллагани ва Дейвиннинг ҳар зарбадан сўнг ҳаяжонланиб қичқирганини эшитди.

Улар уччаласи ҳам ўйинни кузатиб турган Дейвин ўтирган кутининг олдида тўхташди. Бир неча сониядан сўнг Темпл ёнбоши билан Стивенга яқинлашиб деди:

— Кечирасан, мен сендан сўрамоқчи эдим, сен нима дейсан, Жан-Жак Руссо самимий киши бўлганми?

Стивен беихтиёр хохолаб кулди. Крэнли майсанинг устида ётган ёғоч бочканинг синиқ бўлагини қўлига олди-да, тез ўтирилиб, ғазаб билан деди:

— Темпл, худо ҳаққи, яна бир оғиз гапирсанг, мен сени тинчитаман *super spottun*¹.

— Эҳтимол, — деди Стивен. — У ҳам сендай эҳтиросли одам бўлган.

— Э, бало бўлмайдими! — кескин жавоб қилди Крэнли. — Шу билан энди ади-бади айтишаманми. Бу нима-ю, мунди нима! Қани, туёгингни шиққиллат, Темпл. Жўна бу ердан! Йўқол!

— Тупурдим сенга, Крэнли, — жавоб қилди Темпл, баланд кўтарилган ёғочдан ўзини четга олиб қочаркан, Стивенга ишора қилди. — Мана, бу даргоҳда якка-ю ягона ўзининг фикрлаш тарзига эга одам.

— Даргоҳ! Ўзига хос! — таъкидлади Крэнли. — Йўқол бу ердан, жин урсин сени. Фирт жиннининг ўзи!

— Мен эҳтиросли одамман, — деди Темпл. — Бу жуда тўғри гап. Ва мен бундан фахрланаман, ҳис-ҳаяжонлар билан яшашимдан гурурланаман.

У ёнбоши билан юриб узоқлашди, майдончадан қадам ташлаб кетаётиб муғамбирона кулди. Крэнли унинг изидан қотиб қараб қолди.

¹Жойингда (лотинча).

— Кўрдингизми, — деди у, — сиз бунақа муттаҳамни ҳеч учратганмисиз?

Унинг гапига шапкасини кўзига тушириб олиб, деворга суяниб турган талаба ғалати хохолаб кулди. Катта гавдадан чиққан бу кулги худди филнинг ингичка, чийилдоқ товушига ўхшаб эшитилди. Талабанинг бадани селкиллар, хузур қилганидан у қўлларини бутига ишқаларди.

— Линч уйғонди, — деди Крэнли.

Бу гапга жавобан Линч қалдини ростлади ва кўкрагини керди.

— Линчнинг кўкрагини кERGани — ҳаётга танқидий муносабатининг белгиси, — деди Стивен.

Линч кўкрагига гурсиллатиб урди ва деди:

— Менинг қоматимга кимнинг эътирози бор?

Крэнли уни гапидан тутди ва улар айтишиб қолди. Ҳар иккаласи ҳаяжондан қизариб-бўзаришгандан кейин, чуқур-чуқур нафас олишиб ажралишди. Стивен ўйинни берилиб томоша қилаётган, теварагидаги гап-сўзларга эътиборсиз Дейвинга эгилди.

— Хўш, менинг эркак ғозчам қалай? — сўради Стивен. — Қўл кўйдими?

Дейвин бошини ирғади ва деди:

— Сен-чи, Стивен?

Стивен йўқ деган маънода бошини сермади.

— Даҳшатли одамсан сен, Стивен, — деди Дейвин оғзидан трубкани оларкан, — доим яккасан.

— Энди, умумжаҳон тинчлиги мурожаатномасига имзо чекканингда кейин, — деди Стивен, — мен кўлингга кўрган ўша кичкина дафтарчани ёқиб ташласанг керак, деб ўйлайман.

Дейвиндан садо чиқмагач, Стивен дафтарчадаги гаплардан парча келтира бошлади:

— Фианна! олдга юр! Фианна ўнгга бурилиб, олдга юр! Фианна, салом қил, рақаминг билан сана, бир, икки!

— У бошқа масала, — деди Дейвин. — Биринчидан, мен ирланд миллатчисиман. Сен эса ҳаммасидан четда юрасан. Сен, Стивен, майнавозчи бўлиб туғилгансан.

— Сизлар чавгонларинг билан қуролланиб, навбатдаги исёнларингни бошлаганларингда, — деди Стивен, — сизларга хабарқаш керак бўлади, менга айтсанг, мен сенга коллеждан улардан бир жуфтини топиб бераман.

— Сени ҳеч тушунолмайман, — деди Дейвин. — Бир қарасанг инглиз адабиётини тупроққа қориб ташлайсан, бир қараса ирланд хабарқашларини. Исминг ҳам аллақандай... ва мулоҳазаларинг ҳам. Ирландмисан ўзи сен?

— Юр мен билан архивга, мен сенга оиламнинг насл-насабини кўрсатаман, — деди Стивен.

— Унда биз билан бирга бўл-да, — деди Дейвин. — Нега сен ирланд тилини ўрганмайсан? Нега биринчи машғулотдан кейиноқ лигадан² чиқдинг?

— Битта сабаб сенга маълум, — деди Стивен.

Дейвин бошини сермаб кулди.

¹ "Фианна!" — фениларнинг жанговор хитоби. Жойс бу ўринда Дейвиннинг фениларга хайрхоҳлигига шама қилаётир.

² Гэль лигаси назарда тутилаётир.

— Кўйсанг-чи, — деди у. — Ўша ёш қизалоқ ва ҳазрат Морен учунми? Буларни сен ўзинг ўйлаб топгансан, Стиви. Улар шунчаки гапиришган, кулишган, холос.

Стивен чурқ этмади ва қўлини биродарларча Дейвиннинг елкасига қўйди.

— Ўша кунни, биз сен билан танишишган кунни, эслайсанми, — деди у, — биз биринчи марта учрашганимизда сен мендан биринчи курслар қаерда ўқийди, деб сўрагандинг ва биринчи бўғинга урғу бергандинг? Эслайсанми? Сен ўшанда ҳамма иезуитларни ҳеч иккиланмай “тақсир” дердинг. Баъзан мен: “У худди гапирган гапидай, лафзидай самимий, макр-ҳийладан йироқмикан?” деб ўйланиб қоламан.

— Мен оддий одамман, — деди Дейвин. — Буни сен биласан. Сен менга ўша Харкорт-стритдаги оқшомда ўз ҳаётинг ҳақида гапириб берганингдан сўнг, гапнинг очиги, Стиви, мен кейин овқат ейолмадим. Касал бўлиб қолдим. Ўша оқшом ухлай олмай чиқдим. Нега сен буни менга айтдинг?

— Раҳмат сенга, — деди Стивен. — Сен менга ёвуз одамсан, деб шама қилаяпсан.

— Йўқ, — деди Дейвин. — Буни гапирмаслигинг керак эди.

Сиртдан дўстона муомалани сақлаб тургани билан Стивеннинг ичи қайнаб-тошиб келарди.

— Мени шу халқ, шу мамлакат ва шу ҳаёт пайдо қилган, — деди у. — Борим шу ва шундайлигимча қоламан.

— Бизга қўшилишга уриниб кўр, — такрорлади Дейвин. — Руҳан сен ирландсан, бироқ гурур сенга йўл бермаяпти.

— Менинг ота-боболарим ўз тилидан воз кечишган ва бошқа тилни қабул қилишган, — деди Стивен. — Улар бир тўда келгиндиларга ўзларини эзишга қўйиб беришган. Хўш, менга уларнинг хатоси учун шахсий ҳаётим ва буду-шудимни қурбон қилишни буюрасанми? Ниманинг эвазига?

— Бизнинг озодлигимиз учун, — деди Дейвин.

— Тон яшаган замондан то Парнелл замониғача, — деди Стивен, — сизлар учун ўз ҳаётини, ёшлигини ва меҳр-муҳаббатини бағишлаган бирорта ҳалол, самимий инсон йўқки, сизлар сотмаган бўлсанглар, азобга дучор этмаган, бошидан мағзава тўкмаган бўлсанглар, хиёнат қилмаган бўлсанглар. Энди сен менга ўзларинг билан бирга бўлишни таклиф қилаяпсанми! Лаънат сизларга!

— Улар ўз идеаллари учун қурбон бўлишди, Стиви, — деди Дейвин.

— Бироқ бизнинг кўчада ҳам байрам бўлади, менга ишон.

Ўз хаёлларига берилиб кетган Стивен бир дақиқа жим қолди.

— Руҳ, — деди у хаёлчан, — айни шу, мен сенга айтган дақиқаларда туғилади. Бу секин, сирли туғилиш, вужуднинг туғилишидан кўра сирлироқ. Бу мамлакатда инсон руҳига туғилаётгандаёқ, парвоз қилмаслиги учун, тўр тапланари. Сен менга миллийлик, дин, тил ҳақида гапирасан. Мен бундай тўрлардан қочишга ҳаракат қиламан.

Дейвин трубкасининг қулини қоқиб туширди.

— Бу гаплардан мен ҳеч қандай маъно уқмаяпман, Стиви, — деди у. — Бироқ биринчи галда ватан. Ирландия биринчи галда, Стиви. Шоир бўласанми, мусаввирми, бу кейинги масала.

— Биласанми, Ирландия нима? — сўради Стивен совуқ қаҳр билан, — Ирландия — бу чўчка, ўз болаларини ейдиган қари чўчка.

Дейвин ўрнидан турди ва бошини ғамгин сермаб, ўйнаётганлар томон юрди. Бироқ санокли дақиқалар ичида ғамгин кайфият уни

тарк этди, у энди Крэнли ва икки ўйинчи билан ҳозиргина тугаган ўйинни қизгин муҳокама қилаётир. Улар кечкурун бир кур ўйнашга келишиб олишди, бироқ Крэнли менинг коптогим билан ўйнайсизлар, деб туриб олди. У коптогини ерга икки-уч марта уриб, кейин жаҳд билан майдончанинг узоқ этагига қаратиб улоқтирди-да, қичқирди:

— Қорангни кўрмай сени!..

Стивен ўйинда ҳисоб орта бошлагунча, Линчнинг ёнида турди. Кейин Линчнинг енгидан тортиб, уни ўзига қаратди. Линч унга бўйсунди ва гашига тегиб деди:

— Крэнли айтмоқчи, уздикми?

Стивен бу қочириққа кулимсиради.

Улар боғ орқали қайтишди ва мункиллаган қари қоровул тахтага аллақандай эълонни қалтираб қадаётган зал бўйлаб ўтишди. Зинапоя олдида иккаласи ҳам тўхтади ва Стивен, чўнтагидан сигарет кутисини чиқариб, ҳамроҳига чекишни таклиф қилди.

— Биладан, бир мирям йўқ сенда, — деди у.

— Эҳ сеними, суллоҳ шумқилиқ! — жавоб қилди Линч.

Линчнинг сўзга чечанлиги иккинчи бор асослангани Стивеннинг кулгисини қистади.

— “Шумқилиқ” сўзи сенинг суюкли сўкишингга айланган кун, — деди у, — Европа маданияти учун байрам саналади.

Улар чекишди ва ўнг тарафга юришди. Бироз сукут сақлаб, Стивен деди:

— Аристотел раҳм-шафқат ва кўркувга таъриф бермайди. Мен эса бераман. Менинг назаримда...

Линч тўхтади ва беписандлик билан унинг гапини бўлди:

— Бас! Эшитишни хоҳламайман. Кўнглим айнийди. Кеча кечкурун бизлар Хорен ва Гоггинс билан ўлгудай ичдик.

Стивен гапида давом этди.

— Раҳм-шафқат — бу шундай туйғуки, у инсон мусибатларидаги жамики муҳим ва мунтазам жиҳатлар олдида фикрни тўхтатиб қўяди ва бизни мизиллаб турган фожиаларга боғлайди. Кўркув туйғуси инсон мусибатларидаги жамики муҳим ва мунтазам жиҳатлар олдида фикрни тўхтатиб қўяди ва бизни уларнинг яширин сабабларини излашга мажбур этади.

— Такрорла-чи, — деди Линч.

Стивен таърифни секин такрорлади.

— Яқинда Лондонда, — давом этди у, — бир қизалоқ извошга ўтиради. У узоқ вақтлар кўрмаган онасини кутиб олишга бораётган эди. Қайсидир кўчанинг муюлишида араванинг шотиси чиқиб кетиб, извошнинг дерзасини чилпарчин қилади, худди игнадай узунчоқ шийша синиқлари қизнинг юрагига санчилади. Қиз шу заҳотиёқ жон таслим қилади. Мухбир буни фожиали ўлим, деб атайди. Бу тўғримас. Бу раҳм-шафқат ва кўркув ҳақидаги менинг тушунчамга тўғри келмайди.

Фожа туйғуси, моҳиятан, ҳар икки томонга, кўркувга ва раҳм-шафқатга юзланган бир кишининг диққат-эътибори, уларнинг ҳар қайсиси — унинг айни дамдаги ҳолати. Эътибор қилдингми, мен *тўхтатиб қўяди* деган иборани ишлатдим. Бу билан мен фожа туйғусининг тургунлигини, ҳаракатсизлигини таъкидлаяпман. Аниқроғи, драматик туйғунинг. Сохта, ҳақиқий бўлмаган санъат пайдо қиладиган туйғулар — бу майл, интилиш ва нафратланиш, ҳазар қилиш. Майл-рағбат бизни яқинлашишга, қўлга киритишга

чорлайди. Нафрат-ҳазар туйғуси тарк этиш, инкор қилишга ундайди. Бундай туйғуларни уйғотадиган санъат — порнография ва дидактика — ҳақиқий бўлмаган, сохта санъатлар. Шу боис, бу ҳолатда эстетик туйғу ҳаракатсиз, тургун ҳолатда бўлади. Фикр тўхтаб қолади ва майл ҳамда нафрат теварагида айланади, холос.

— Сен айтмоқчисанки, санъат майл-рағбатни уйғотмаслиги керак, демоқчисан, — деди Линч. — Эсимда, мен бир куни сенга музейда қалам билан Венеранинг думбасига исмимни ёзганимни айтган эдим. Бу майлга кирадими?

— Мен одатдаги, табиий натурани назарда тутаяпман, — деди Стивен. — Сен менга яна ўзингнинг гаройиб кармелитлар¹ мактабингда қандай қилиб сигир тезагини еганингни гапириб бергандинг.

Линч тагин отга ўхшаб пишқирди.

— Ҳа, шундай иш бўлганди! — хитоб қилди у.

Стивен ҳамроҳи томон бурилди ва бир сония унинг кўзларига тик қаради. Линч кулишдан тўхтади ва камситилгандай мулзам бўлиб, унинг кўзига қаради. Узун пешайвонли шапка тагидаги чўзинчоқ, энсиз, пачоқ боши аллақандай ўрмалаб юрвчи жониворни эслатарди. Хира йилтиллаб турган кўзлари ва руҳсиз, ўлик назари ҳам илоннинг қарашини ёдга соларди. Бироқ айна дақиқадаги унинг камситилган, безовта қарашада одамга хос бир маъно — эзгин, бахтсиз, азоб чеккан ва дарғазаб қалбнинг беҳаловатлиги акс этиб турганди.

— Хўш, нима бўпти, — деди шунчаки хушмуомала оҳангда Стивен, — биз ҳаммамиз жониворлармиз. Мен ҳам.

— Ҳа, сен ҳам, — деди Линч.

— Бироқ биз ҳозир руҳий оламда мавжудмиз, — давом этди Стивен.

— Ҳаққоний бўлмаган эстетик воситалар таъсирида уйғонган майл ва нафратни фақат уларнинг табиатан ҳаққоний эмаслиги учун эстетик туйғумас, дейиш камлик қилади. Чунки улар атиги жисмоний сезгиларга алоқадор, холос. Кўрқувни сезганда вужудимиз кичраяди ва асаб системасига беихтиёр таъсир қилган нарсага жавоб қайтаради. Қовоғимиз, ҳали англаб, пайқаб улгурмасидан бурун, кўзимизга паппша урилаётганини сезгандай, олдиндан беихтиёр юмилади.

— Ҳар доим ҳам эмас, — киноя қилди Линч.

— Шундай қилиб, — давом этди Стивен. — Сенинг тананг сенга яланғоч ҳайкал кўрсатган таъсирга жавоб қайтарган, бироқ бу, такрор айтаман, асаб системасининг гайририхтиёрий реакцияси. Мусаввир томонидан акс эттирилган гўзаллик эса бизда, жисмоний сезги деб аташ мумкин бўлган, юзки эҳтирос ва ҳиссиётларни пайдо қила олмайди. У эстетик стасисни, яъни идеал меҳр-шафқатни ёки идеал кўрқувни — юксак даражада юзага келадиган, давом этадиган ва ниҳоят, мен гўзаллик ритми, деб атайдиган туйғуга айланадиган таассуротни уйғотади ёки уйғотиши лозим, пайдо қилади ёки пайдо қилиши керак.

— Буни энди қандай тушунса бўлади? — сўради Линч.

— Ритм, — деди Стивен, — бу ҳар қандай эстетик бутунликда қисмларнинг ўзаро илк юзаки эстетик алоқалари ёки эстетик бутунликнинг унинг қисм ё қисмларига ёхуд эстетик бутунликдаги ҳар қандай қисмнинг бутунликка ялпи муносабати.

— Агар бу айтганларинг ритм бўлса, — деди Линч, — унда марҳамат қилиб айт-чи, сен нимани гўзаллик деб атайсан? Яна, илтимос, унутмагинки, мен фақат гўзаллик олдида таъзим қиламан.

¹ Кармелитлар — католик ордени (жамоа).

Худди бировга салом бераётгандай, Стивен шапкасини кўтариб қўйди. Кейин, бироз қизаринқираб, Линчнинг камзулининг енгидан ушлади.

— Биз ҳақмиз, — деди у, — бошқалар эса адашадилар. Бу нарсалар ҳақида гапириш, уларнинг сиру синоатини билишга уриниш ва сирина англаб-билиб, секин-аста, қатъият ва изчиллик билан таърифлаш, тавсифлаш, заминдаги оддий нарса-ҳодисалардан: товуш, шакл ёки ранглари ҳис этишдан уйғонган туйғуларга, қалбимизнинг бу зимистон қаърига назар ташлаш — биз иллаган гўзаллик тимсоллари — санъат деганлари аслида мана шу.

Улар канал устидаги кўприкка яқинлашишди ва йўлдан бурилиб, дарахтлар тагидан юриб кетишди. Кўлмак сувда акс этган кир-кулранг шуъла ва тепаларидаги нам шох-шаббаларнинг ҳиди — барчаси Стивеннинг фикрлаш тарзига зиддай туюларди.

— Бироқ сен менинг саволимга жавоб бермадинг, — деди Линч, — санъат нима ўзи? У ифодалаган гўзаллик нима?

— Бунини мен сенга, бадбахт, қовоққалла ҳайвонга айтган биринчи таърифимдаёқ баён қилган эдим, — деди Стивен, — ўшанда мен бу саволнинг жавобини энди ичимда пишитиб олаётган эдим. Уша оқшом эсингдами? Крэнлининг аччиғи чиққан ва уиклоу чўчкасининг гўшти ҳақида гапира бошлаган эди ўшанда.

— Эсимда, — деди Линч. — Эсимда, унинг ўша лаънати семиз чўчкалар ҳақида гапиргани.

— Санъат, — деди Стивен, — бу инсоннинг предметни эстетик бутунликда ақлга мувофиқ ёки сезги-идроки орқали қабул қилиш қобилияти. Чўчкалар ҳақида эслайсан-у, бу гапларни эса эсингдан чиқарибсан-да. Сен билан Крэнлига ўзи ишониб бўлмайди.

Линч булутли кулранг осмонга қараб, афтини буриштирди.

— Модомики, мен сенинг эстетик фалсафангни тинглашга маҳкум эканман, унда ҳеч бўлмаса, менга яна битта сигарета бер. Бу гаплар мени умуман қизиқтирмайди. Ҳатто аёллар ҳам мени қизиқтирмайди. Жин урсин, сизларни! Бошимга ураманми бу гапларни! Менга бир йилда беш юз фунт тўлайдиган иш керак. Менга шундай ишдан гапир, мард бўлсанг.

Стивен унга сигарет қутисини узатди. Линч қутидаги охириги сигаретани олиб, деди:

— Давом эт.

— Фома Аквинский айтади, — деди Стивен, — бизнинг идрокимизга хуш ёққан нарса гўзалдир.

Линч бошини ирғади.

— Эсимда, — деди у. — *Pulcra sunt quae visa placent.*

— У *visa* сўзини ишлатади, — давом этди Стивен, — бу билан ҳар қандай эстетик идроклашни: кўриш, эшитиш ёки идроклашнинг бошқа турларини назарда тутати. Бу сўз, мужмал бўлишига қарамай, барибир бизда майл ва нафрат ҳиссини уйғотадиган яхши ёки ёмон тушунчани истисно қилиш учун етарли даражада аниқ. Шубҳасиз, бу сўз стасисни назарда тутати. Хўш, ҳақиқат нима? Ҳақиқат ҳам онгнинг стасисини уйғотати. Сен ҳеч қачон тўғрибурчакли учбурчак гипотенузасига исмингни қалам билан ёзиб қўймадинг.

— Ҳечам, — деди Линч, — менга Венеранинг гипотенузасини кўрсат, ёзаман.

— Демак, бундан чиқдики, ҳақиқат мувозанатда, турғун. Назаримда, Платон айтган, гўзаллик — ҳақиқат ёғдуси, деб. Фикримча, бу таъриф ҳақиқат ва гўзаллик бир-бирига айнан ўхшаш, деган маъно-

дан бошқа маънони бермайди. Ҳақиқат ақл билан англанади, гўзаллик тасаввур орқали қабул қилинади. Ҳақиқатга томон ташланган биринчи қадам — ақлнинг чегараларини ва имкониятларини англашдан, тушунишга ҳаракатнинг ўзини тушуниб олишдан иборат. Аристотелнинг бутун фалсафий системаси унинг психологияга бағишланган асарлари замирида ётади, бу асарлар ўз навбатида унинг айна бир атрибут бир пайтнинг ўзида ва бир хил муносабат билан айна бир субъектга тегишли бўлиши ва тегишли бўлмаслиги мумкин, деган фикрига таянади. Гўзалликка томон ташланган биринчи қадам — тасаввурнинг чегараларини ва имкониятларини англаб олмоқ, эстетик идроклашга ҳаракатнинг ўзини тушунишдан иборат. Тушунарлими?

— Бироқ гўзаллик ўзи нима? — бетоқат бўлиб сўради Линч. — Бирор бошқа аниқроқ таърифини айт-чи. Қараганингда кўзини қувонадиган нарсами у? Наҳотки, Фома Аквинский билан иккалангнинг бор билганларинг шулар бўлса?

— Масалан, аёлни олайлик, — деди Стивен.

— Хўп, олайлик, — деди қизишиб Линч.

— Юнонлар, турклар, хитойликлар, коптлар, готтентотлар — уларнинг ҳар қайсисида аёлнинг гўзаллиги ҳақида ўзининг идеал бор, — деди Стивен. — Бу шунақа чалкаш масалаки, боши-кетини тополмайсан. Бироқ мен унда икки хил ечимни кўраман. Биринчи тахминга кўра, аёлларнинг эркакларда рағбат уйғотадиган ҳар қанда жисмоний латофати эрнинг наслини давом эттириши билан боғлиқ деб қаралади. Балки ҳақиқатан шундайдир. Ҳаёт, сен тасавву қилганингдан кўра, зерикарлироқ, Линч. Бироқ бундай хулоса менин кўнглимга ўтирмайди. Чунки у эстетикадан кўра, кўпроқ евгеника¹ тааллуқли. Бу хулоса сени чалкаш йўллардан янгигина, дидсизли билан бўяб-бежалган аудиторияга олиб боради ва у ерда ўзинг билган Маккэнн бир кўлида “Турларнинг келиб чиқиши”ни, бошқаси Янги Аҳдни ушлаганча, сенга ўзинг билган — Венеранинг бўли сонларини ёқтиришини, у сенга соғлом болалар туғиб беришини, сенинг ва ўзининг болаларини тўйимли сут билан боқишини — ўзин билган нарсаларни тушунтиради.

— Бу Маккэнн учига чиққан бадбўй шумқилик! — деди азбаройишонч билан Линч.

— Яна бошқа бир ечим ҳам бор, — деди кулиб Стивен.

— Хўш, қанақа? — сўради Линч.

— Яна бир тахмин... — деб бошлади Стивен.

Сэр Патрик Дан² касалхонасининг муолишидан темир-терс ортилган узун арава чиқиб келди, унинг шовқин-сурони Стивенни гапини охиригача эшиттирмай кўйди. Линч кулоқларини бекитди арава ўтиб кетгунча ижирғаниб сўкиниб турди. Кейин кескин ор бурилди. Стивен ҳам бурилди ва ҳамроҳининг жазаваси босилиши кутиб, бир неча сония жим тургач, деди:

— Бу тахмин олдингисининг аксини таклиф этади. Гарчи ай бир объект ҳамма учун бирдай гўзал бўлиб туюлмаса-да, бироқ у ошуфта бўлган ҳар қайси одам бу объектдан муайян эстет тасаввурнинг у ёки бу даражасига мос, ўзига маъкул мутаносиблик кўради. Шундай қилиб, туйғу билан англанадиган, сенга бир шакл менга бошқа бир шаклда кўринадиган бу уйғунлик гўзалликни муҳим сифати саналади. Шу ўринда биз яна кекса биродаримиз Фом

¹Евгеника — одам наслини яхшилаш йўлларини тадқиқ қиладиган фан.

²Патрик Дан (1642—1713) — машҳур ирланд врач ва сиёсий ароби.

муружаат қилишимиз ва ундан тўрт пуллик ҳикмат қарз олиб туришимиз мумкин.

Линч хохлаб кулди.

— Жуда қизиқ, — деди у, — ҳар қадамда сен уни эслайверасан, худди хушчақчақ мешқорин роҳибдай. Гапларинг жиддийми ўзи?

— Макалистр, — жавоб қилди Стивен, — менинг эстетик назариямни Фома Аквинский назариясига амалий қўлланма, деб атаган бўларди. Философияда эстетикага доир неки бўлса, бу масалада мен Аквинскийга эргашаман. Бироқ биз бадийй гоё феноменига ёндашганимизда, бадийй гоё қандай олиб кирилиши ва сингдирилишига келганимизда менга янги терминология ва янги шахсий тажриба зарур бўлади.

— Албатта, — деди Линч, — ахир, Аквинский ўзининг ақллигига қарамай, бир дилкаш мешқорин роҳиб бўлган, холос. Бироқ янги шахсий тажриба ва янги технология ҳақида сен менга бошқа сафар айтарсан. Ҳозир биринчи қисмини мухтасар қила қол.

— Ким биледи, — деди Стивен кулимсираб, — эхтимол, Аквинский мени сендан кўра яхшироқ тушунармиди. У шоир эди. Оташин пайшанбада айтиладиган мадҳияни у ёзган. Мадҳия: Pange, lingua, gloriosi¹ сўзлари билан бошланади ва уни бежиз ширинсуханларнинг энг яхшиси, деб ҳисоблашмаган. Бу мураккаб, чуқур таскин берадиган мадҳия. Мен уни яхши кўраман. Бироқ ҳеч бир мадҳия Венанций Фортунатнинг хочли намоёишда куйланадиган тантанавор Vexilla Regis² қасидасига тенглашолмайди.

Линч сокин, тантанавор оҳангда, дўриллаган овоз билан хиргойи қила бошлади:

Impleta sunt guae coneinit
David fideli carmine
Dicendo nationibus
Regnavit a ligno Deus³.

— Зўр, — завқ билан яқунлади у. — Мана бу музика!

Улар Қуйи Маунт-стритга бурилишди. Муюлишдан бир неча қадам ўтишганда, ипак шарф бойлаган семиз ёш йигит улар билан саломлашди.

— Имтиҳонларнинг натижалари ҳақида эшит-дингларми? — деб сўради у. — Гриффин йиқилди, Хэлпин билан О'Флинн маъмурий фуқаролик ишлари бўлими бўйича ўтишди. Мунен ҳинд маъмурий ишлар бўйича бешинчи бўлиб ўтди. О'Шоннесси ўн тўртинчи бўлиб ўтди. Кларкнинг⁴ қўлида ишлайдиган ирландлар уларга зиёфат уюштиришди, ҳаммаси кэрри⁵ ейишди.

¹ Pange, lingua, gloriosi Corporis mysterium... — Шарафда менинг тилим, шарафли вужудим асрорини... (лотинча).

² Vexilla Regis prodeunt — У шоҳона туғни кўтарар(лотинча). Венанций Фортунат (530—603) — илк ўрта аср шоири, умри охирида Пуфтьеда епископ бўлган.

³ Довуднинг башоратлари амалга ошди,
Халқларга тантанали эълон қилинган
Тангри дарахтда туриб бизни бошқаради деган
Ҳаққоний муножотларда (лотинча).

⁴ Том Кларк (?—1916) — Дублиндаги тамаки дўкони эгаси. Бу дўкондан фениларга курол сотилган. У 1916 йилги исёнда иштирок этган ва бошқа исёнчилар билан бирга отилган.

⁵ К э р р и — миллий ҳинд таоми. Жойс бу ўринда ирланд миллатчиларига киноя қилаётир. Улар ўзларининг панирландизм дастурига зид тарзда Англияда ёки унинг мустамлакаларида иш топшига уринишган ва ҳатто ирланд таомларини эмас, чет эл таомларини истеъмол қилишган.

Унинг қонсиз, сўлжайган юзидан мулойим ичиқоралик акс этиб турар, ёғ босган кичкина кўзлари хабарларни етказишига мос тарзда қисилиб, бутунлай кўринмай қолар, чийиллаган товуши зўрға эшитиларди.

Стивеннинг саволига жавоб қайтараётиб унинг кўзчалари косасидан чиққудай бўлар эди.

— Ҳа, Маккалли билан мен, — деди у. — Маккалли назарий математикани танлади, мен — табиий тарихни. У ерда программада йигирмата фан бор. Мен яна ботаникани танладим. Ўзларингга маълум-ку — мен энди дала клубининг аъзосиман.

У солланиб бир қадам ортга тисарилди, жун қўлқопдаги семиз қўлларини кўксига қўйди, бу жойдан чийиллаганга ўхшаш ҳирқироқ кулги товуши чиқди.

— Кейинги сафар, далага чиққанингда, бизларга шолғом билан пиёз олиб кел, — деди тундлик билан Стивен, — димлаб гўшт пиширамиз.

Бақалоқ талаба такаббурлик билан кулиб юборди ва деди:

— Бизнинг дала клубимиз жамоасига ҳурматли инсонлар йиғилган. Ўтган шанба кuni ҳаммамиз бирваракайига Гленмалюр¹ га бордик.

— Аёллар биланми, Доновен? — сўради Линч.

Доновен яна қўлларини кўксига қўйиб, деди:

— Бизнинг мақсадимиз — билим олиш.

Шундай деб у дарҳол кўшиб қўйди:

— Менинг эшитишимча, сен эстетика бўйича маъруза ёзаётган-мишсан?

Стивен ноаниқ, ёқтирмаган ишора билан жавоб қилди.

— Гёте ва Лессинг бу мавзуда кўп ёзишган, — деди Доновен. — Классик мактаб, романтика мактаби ва ҳоказолар. “Лаокоон” мени жуда қизиқтириб қўйди. Албатта, бу асар идеализм мафқураси билан суғорилган, соф немисча ва жудаям чуқур...

Ҳеч ким гап қўшмади. Доновен улар билан мулойим хайрлашди.

— Хўп менга рухсат, — деди у майин ва дилкаш оҳангда. — Мен жудаям, ҳатто айтиш мумкин бўлса, ишончга яқин даражадаги хавотирдаманки, сингилчалар бугун Доновенларнинг тушлигига қуймоқ тайёрлашаётган бўлишса керак.

— Хайр, — деди Стивен унинг ортидан, — шолғом билан пиёзни ёдингдан чиқарма.

Линч унинг ортидан қараб, нафрат билан лабларини буриштирди, башараси иблис ниқобига ўхшаб кетди.

— Ўйлайсанми, бу шумқилиқ, қуймоқхўр муттаҳам ёғли жойга жойлашиб олиши ҳеч гап эмас, — деди у ниҳоят, — мен эса хашаки тамакини тутатиб юраверишим керак.

Улар Меррион-скверга бурилиши ва бироз жим кетишди.

— Гўзаллик ҳақида айтганларимни яқунлай, — давом этди Стивен. — Туйғу билан эришиладиган нисбатан роҳатбахш уйғунлик, шу тариқа бадиий идроклашнинг муҳим босқичларига мос келиши лозим. Уларни топа билсанг, мутлақ гўзаллик хоссасини топасан. “Ad pulcritudinem tria requiruntur integritas, consonantia claritas”, дейди Фома Аквинский. Мен буни шундай таржима қиламан: “Гўзалликнинг учта шарти бор: бутунлик, гармония, нур”. Хўш, бу идроклашнинг босқичларига мос келадими? Сенга тушунарлими?

¹ Г л е н м а л ю р — Дублиннинг жанубий қисмидаги боғ.

— Албатта, — деди Линч. — Агар сен менинг елкамдаги каллани қовоқ деб ўйлаётган бўлсанг, югур, Доновенни тўхтатиб, гапларингни тинглашини ундан илтимос қил.

Стивен гўшт дўконининг сотувчиси бошига кийиб олган саватчага ишора қилди:

— Мана бу саватчага қара, — деди у.

— Хўш, кўряпман, — жавоб қилди Линч.

— Бу саватчани кўриш учун, — деди Стивен, — сенинг онгинг, аввало, уни теваракдаги оламдан ажратиб олади, теварак олам саватча эмас. Идроклашнинг биринчи босқичи — бу идрокланаётган объект билан чегараланадиган марра, чизик. Эстетик образ бизга макон ёки вақт доирасида намоён бўлади. Қулоқ орқали идрокланадиган нарса вақт доирасида, кўз орқали идрокланадигани — маконда намоён бўлади. Бироқ вақтдами ёки макондами — эстетик образ, аввало, макон ва замоннинг бепоён фонида ўзича чекланган ёки ўзича мустақил объект сифатида идрокланади. Сен уни алоҳида бир нарса сифатида қабул қиласан. Бир бутун нарса сифатида кўрасан. Уни яхлитлик тарзида идрок этасан. У айна *integritaz*нинг ўзи.

— Нишонга аниқ тегди, — деди Линч. — Қани, давом эт.

— Кейин, — давом этди Стивен, — сен бир нуқтадан бошқасига ўтиб, шаклнинг сиртига кўз югуртирасан ва нарсани, уни ичидан ташкил этган, қисмлари мувозанатида англайсан. Сен унинг қурилиши ритмини ҳис этасан. Бошқача айтганда, бевосита идроклаш синтезидан кейин фахмлаш анализи келади. Дастлаб бу аллақандай бутунлик эканини идроклаган бўлсанг, энди сен уни бир нарса деб ҳис этасан. Сен уни мувофиқ, уйғун яхлитлик, мураккаб, бўлинувчи, қисмлардан ташкил топган, шу қисмларнинг натижаси, уларнинг мажмуи деб қабул қиласан. Бу *consonanta* бўлади.

— Нишонга аниқ урдинг, — деди кулиб Линч. — Энди менга *claritas* ҳақида тушунча бер, сигарета мендан.

— Бу сўзнинг маъноси унчалик аниқ эмас, — деди Стивен. — Фома Аквинский ишлатган термин, менингча, мавҳумроқ. Мени у анча чалғитди. Унинг таърифидан гап идеализм ва символизм ҳақида кетаётгани англашилади: унингча, гўзалликнинг олий моҳияти — аллақандай бошқа оламдан таралаётган нур, айна пайтда мавжудлик — атиги унинг сояси, материя — унинг тимсоли, холос. У *claritas* сўзида ҳамма нарсада зуҳур бўлувчи илоҳий ниятнинг, режанинг бадий инкишофини ва мужассамлашувини назарда тутган, демак, *claritas* — бу эстетик образга умумий моҳият бағишлайдиган ва уни ичдан ёритиб турадиган умумлаштирувчи куч, деб ўйладим. Энди эса буни мен шундай тушунаман: сен дастлаб саватчани аллақандай яхлит нарса деб қабул қилдинг, кейин уни, шакл нуқтаи назардан кузатиб, бир буюм эканини англадинг — мантикий ва эстетик нуқтаи назардан ўринли синтез шундай. Сен кўриб турибсан — кўз олдинда *шу буюм турибди*, бошқа нарса эмас. Аквинский айтган нур сухоластикала — *quidditas* — ғойибдан берилган хабар *белгиси*. Бу олий сифат ижодкор томонидан, дастлаб унинг идрокида эстетик образ туғила бошлаган чоғда, ҳис этилади. Шелли буни аланга олаётган кўмирга жуда чиройли қиёслаган: бу шундай лаҳзаки, унда гўзалликнинг олий сифати, эстетик образнинг ёрқин ёғдуси онг орқали аниқ-тиниқ англонади; бу ёғду сочувчи эстетик завқдан сўзсиз, товушсиз стасиси, руҳиятнинг уйғоқ лаҳзаси юракнинг ажаб ҳолатига жуда ўхшайдикки, бу ҳолатни итальян физиологи Лунджи Гальвани ҳатто Шеллиникидан кам бўлмаган гўзал лутф билан юрак афсуни, деб чиройли таърифлаган.

Стивен жимиб қолди, гарчи ҳамроҳи гапирмаётган бўлса-да, ўзининг айтган гаплари фикрлар афсунидан иборат ғалати сукунат пайдо қилгандай туюлди.

— Менинг айтганларим, — давом этди у, — кенг маънодаги, адабий анъаналарга боғлиқ бўлган гўзаллик маъносидаги сўзга тааллуқли. Биз гўзаллик ҳақида гапириб, бу сўзнинг иккинчи даражадаги маъносини назарда тутганимизда, мулоҳазаларимиз, аввало, санъатнинг ўзига ва унинг турларига тааллуқли бўлади. Образ, ўз-ўзидан равшанки, ижодкорнинг онги ва туйғуларини бошқа кишиларнинг онги ва туйғулари билан боғлайди. Агар буни ёдда тутсак, у ҳолда, албатта, санъат уч хилга бўлинади, деган хулосага келамиз; яъни лирика, бунда ижодкор ўз-ўзига бевосита муносабатидан келиб чиқиб образ яратади; эпос, бунда ижодкор ўзига ёки бошқаларга бевосита муносабатидан келиб чиқиб образ яратади; ва, драма, бунда образ бошқаларга бевосита муносабатдан келиб чиқиб яратилади.

— Сен буни менга бир неча кун олдин тушунтиргандинг, — деди Линч, — ўшанда роса баҳслашганмиз ҳам.

— Уйимда менинг бир дафтарим бор, — деди Стивен, — унда ўша куни сен менга берган саволларингдан кўра қизиқроқ саволлар ёзилган. Ана шу саволлар устида бош қотириб, мен гаройиб эстетик назарияни ўйлаб топдим, ҳозир сенга уни тушунтиришга уриниб кўраман. Мана, мен ўйлаб топган саволлар: *чиройли қилиб ясалган стул фожиявийми ёки кулгилими? Шундай дейиш мумкинми: Мона Лиза портрети шунинг учун чиройлики, мен унга қараганимда роҳатланаман? Филип Крэмттон'нинг бюсти лирикми, эпикми ёки драматикми? Йўқ дейдиган бўлсак, сабаби нимада?*

— Ҳақиқатан ҳам, сабаби нимада? — деди кулиб туриб Линч.

— Агар одам, қаҳр билан болтани гўлага уриб, сизир шаклини бўлак-лаб ташласа, — давом этди Стивен, — бу тасвир санъат асари бўла оладими? Йўқ дейдиган бўлсак, сабаби нимада?

— Бу зўр гап бўлди, — деди Линч, яна кулиб. — Ҳақиқий схоластик сафсата.

— Лессинг, — деди Стивен, — ҳайкалтарошлик тўғрисида ёзмагани маъқул эди. Ҳайкалтарошлик у қадар юксак санъат эмас ва шу боисдан ҳам, ўша мен айтган, санъат турларини ўзида лозим даражада акс эттирмайди. Ҳатто адабиётдай юксак ва ўта руҳий-маънавий санъатда ҳам санъат турлари кўпинча қоришган бўлади. Лирик тур — бу, моҳиятан, эҳтиросли лаҳзанинг оддий сўзларга ўраб берилган кўриниши, минг йиллар бурун, қадим замонда одам машаққат чекиб эшкак эшиб ёки тоғда тош ташиб ўзига-ўзи далда бериб бехосдан айтиб юборган ритмик хиргойиси. Бундай хиргойи эҳтиросли лаҳзанигина англатади, эҳтиросни юрагидан кечираётган одамни эмас. Оддий эпик шакл лирик адабиётдан туғилади, бунда ижодкор эпик ҳодисанинг маркази сифатида диққат-эътиборни ўзига қаратади, эҳтироснинг оғирлик маркази ўзгармагунча ва ижодкор ўзидан ҳамда бошқалардан узоқлашмагунча бу шакл ривожланади, такомиллашади. Энди бу ҳолда ҳикоя тарзи шахсий бўлишдан тўхтайти, ижодкор шахси ҳикоя тарзига кўчади, ривожланади, ҳаракатда бўлади, худди тириклик манбаи бўлмиш денгиздай тўлғанади, кишилар атрофида айланади. Айни шундай ҳодиса ривожини биз қадим инглиз балладаси “Терпин — қаҳрамон”да кузатамиз; унда дастлаб ҳикоя биринчи шахс

¹ Филип Крэмттон (1777—1858) — дублинлик таниқли жарроҳ.

тилидан олиб борилса, охирида учинчи шахс тилига кўчади. Драматик шакл шу ложувард денгиз тўлқинланганда, яъни сахнада ҳаракат қилаётган ҳар бир одамни ўзига тортиб, барчасини ҳаётий куч билан қувватлантирганда пайдо бўлади, бундан уларнинг ҳар бири ўз шахсий эстетик мавжудликларини касб этади. Ижодкор шахси — бу, аввало, хиргойи, ритмик нидо ёки товушлар уйғунлиги, кейин у бир маромда оқувчи, ўзгарувчан оҳанглардаги дostonга айланади; охир-оқибат санъаткор асарда ўзининг иштирокини ниҳоятда нозик, сезилмайдиган даражагача олиб келади, бошқача айтганда, шахсий хусусияти, қиёфасини йўқотади. Драматик шаклдаги эстетик образ — тасаввур орқали тозарган ва амалга оширилган ҳаёт. Моддий яратувчиликка ўхшатиш мумкин бўлган эстетик ижоднинг сиру асрорлари, имкониятлари яқун топди. Санъаткор яратувчи-тангри каби, ботинда, ортда, тепада ёки ўз яратганининг ташида қолади, ўта нозиклашади, сезилмайдиган даражага келади.

— Уларни ҳам ўта нозиклаштиришга, сезилмайдиган даражага келтиришга уриниб, — кўшимча қилди Линч.

Тепадан, булутлар қоплаб олган осмондан майда ёмғир томчилари туша бошлади ва улар жала қуйиб бермасидан бурун Миллий кутубхонага етиб олишга улгуриш учун майсазорга бурилишди.

— Бунча жафнинг очилди сенинг, — деди тажанглик билан Линч, — гўзаллик ҳақида оғиз кўпиртириб, бу бахтиқаро, тангри марҳаматидан бенасиб оролдаги хаёлу фаразларингни жавраганинг-жавраган. Ўша яратувчи-ижодкор мана шундай бемаъниликни яратиб қуйиб, ўзи келган жойига даф бўлгани наҳот сени ажаблантирмайди.

Ёмғир кучайди. Улар ирланд Кироллик академиясининг дарвозасига етганда кутубхона айвонида ёмғирдан паналаб туришган талабаларни кўришди. Крэнли устунга суяниб, тишини гугурт чўпи билан қовлаганча, ўртоқларининг гапини тингларди. Ташқарига чиқиладиган эшик олдида бир нечта қиз туришибди. Линч Стивенга шипшиди:

— Сенинг маҳбубанг шу ерда.

Стивен ёмғирнинг тобора кучайиб бораётганига эътибор қилмай, талабалардан бир зина қуйироқдан жой эгаллади ва ора-сира қиз турган томонга қараб қўйди. Қиз ҳам дугоналари даврасида миқ этмай турарди. “Рухоний йўқ — эрмак қилгани йўқ бирор кимса”, дея у алам билан қизни охириги марта қачон кўрганини эслади. Линч тўғри айтди. Ҳақиқатан ҳам унинг ақли назарий муҳокамалардан бошқасига ярамай қолган.

У талабаларнинг гапига қулоқ солди. Улар ҳозиргина битирув имтиҳонини топширишган тиббиёт факультетидаги дўстлари ҳақида, океанда сузадиган кемага қандай қилиб ишга жойлашиш мумкинлиги, даромадли ва даромадсиз амалий машғулотлар ҳақида гаплашишарди.

— Булар бари бир тийин. Ирланд қишлоқларидаги амалий машғулотларнинг нафи катта бўлади.

— Хайнз Ливерпулда икки йил бўлди, уям худди шундай фикрда. Акушерликдан бошқа ҳеч иш йўқ дейди.

— Хўш, сенингча, бундай бой шаҳардан кўра, қишлоқда ишлаш яхши эканми? Менинг бир танишим бор.

— Хайнзгаям ишонадимми одам, мия йўғу унда. Қоридай ёдлаб баҳо оларди, фақат ёдлаб.

— Нимасини гапирасан ўшани... Катта шаҳарда зўр пул топса бўлади.

— Ҳаммаси тажрибага боғлиқ.

— Ego credo vita panperum est simpliciter atrox, simpliciter sanguinarius atrox, in Liverpoolio¹.

Уларнинг овозлари Стивеннинг қулоғига жуда узоқдан сезилар-сезилмас эшитилаётган эди. Қиз дугоналари билан кетишга чоғланди.

Қисқа, енгил жала куйиб ўтди, қорайиб кетган ердан буғ кўтарилди. Қизлар пошналарини тақиллатишди; улар устунлар ёнида, зинапояда туришар, очилиб-сочилиб гаплашишар, осмондаги булутларга қараб кўйишар, ёмғирнинг сўнги томчиларига шамсияларини тутишар ва яна йиғиштириб, нозу ишва билан кўйлаklarининг этагини кўтариб, силкиб кўйишарди.

У қизни қоралаганда меъеридан ошириб юбормадимикан? Нима бўпти, ахир, у кунларини бўм-бўш ўтказаяпти-ку, худди эркин кушчадай тонгда чақ-чақ, кундуз пириллаб учиб, шомда чарчаб — ўткинчи ҳою-ҳавасларга совурмаяптими? Юраги ҳам кушчаникидай хуркак, ўжар эмасми?

* * *

Тонг ёришганда у уйғонди. Ў, қандай ёқимли мусиқа! Руҳи шудрингга чўмилган баргдай енгил ва тоза. Куёшнинг ойпоқ, тафтсиз нурлари унинг ҳали уйқу тарк этмаган баданида сирғалади. У қимир этмай ётар, руҳи эса сокин ёқимли мусиқа оғушида, салқин, оромбахш нур қучоғида яйрайди. Идроки аста-секин уйғониб, эрталабки билим, эрталабки илҳомни ўзига сингдириб олмоққа чоғланади. Борлигини сувдай тоза, шудрингдай шаффоф, мусиқадай шиддатли бир кўтаринки кайфият эгаллади. У шу қадар енгил ва шу қадар хузурбахш, гўё унга олий мақомдаги фаришталар дам солгандай эди. Руҳи гўё лаззатли ҳолатини йўқотиб кўйишдан чўчигандай, оҳиста уйғонарди. Бу шундай бир соҳир тонг палласи эдики, айна дамда анвойи гуллар нурга юзланиб қулф уриб очилади, капалаклар сассиз парвоз қилади.

Юрак қайнаб-тошади! Оқшом афсунгар мисол сеҳрли эди. Тушидами ёки ўнгидами, у ўзини йўқотар даражада завқ-шавқ туйди. Бу жазавали лаҳзалар қанча давом этди: фақат бир афсунли дақиқами ёки бир неча соат ёки йиллар ва асрларга чўзилдимикан?

Илҳом лаҳзалари энди бир йўла ҳаммаёқдан — рўй берган ёки рўй бериши мумкин бўлган сон-саноксиз хаёлий тасодифлардан кўриниш бераётгандай туюлади. Лаҳза худди ёғдудай ярқ этди ва мана, тасодифий, ноаён шакл унинг нурли изини чулғаб олаётир. Ў, тасодифнинг бокира қучоғида Сўз етилаётир. Тангри элчиси фаришталар саркори Гавриил Биби Марям даргоҳига тушиб келди². Порлоқ нур унинг руҳини чулғади, қип-қизил қайноқ ёғдуга айланиб тошди ва руҳи аланга оташига бурканди. Қип-қизил қайноқ ёғду — бу бокиранинг ўжар, сирли-сеҳрли юраги: уни бурун пайқашмаган, кейин ҳам сезмадилар, абадий сирли-сеҳрли ва ўжар юракни. Ва бу қип-қизил қайноқ нурдан сархуш бўлган фаришталар қавми кўк тоқидан кулаб тушади.

¹Менингча, Ливерпулдаги камбағаллар жудаям қашшоқ яшашади (*лотинча*).

²Ваҳий назарда тугилаётир — фаришта Гавриил Марямга унинг Исо Масихга она бўлиши ҳақидаги хушxabар билан кўринади. Стивен бу образдан ижодий туртки учун метафора — Сўзнинг етилиши жараёни сифатида фойдаланади.

Толиқдингми қайноқ нурларда
Маҳзун жонни сеҳрига олган?
Ухла, ёдим, кунлар сеҳрила.

Идрокининг туб-тубларидан сатрлар лабларига куюлиб келди ва уларни пичирлаб айтиб, у вилланелла¹ оҳанги қандай пайдо бўлишини ҳис этди. Шаффоф ёғду қофияларни ёритади: нурларда, сеҳрила, кўзингда. Лов этиб ёнган оламни нурафшон этган, одамлар ва малакларнинг юрагини ёққан; атиргул ёлқини бокиранинг ўжар юраги.

Оловланар юрак кўзингда
Қисматига эгадирсан сан.
Толиқдингми қайноқ нурларда?

Давоми-чи? Оҳанг йўқолиб қолди, ўчди, яна пайдо бўлди ва жонлана бошлади. Давоми-чи? Тутун, олам меҳробидан таралаётган хушбўй тутатқи.

Фимиам тутуни кўкда сузар-да
Хатто ер қаъри-ю денгизга кўчар.
Толиқдингми қайноқ нурларда?

Ер юзи бўйлаб хушбўй тутатқи дуди ўрлайди, бугга чўлганган океанлардан кўтарилади — барчаси Бокира шарафига! Ер — сокин чайқалаётган исриқдон, тутантириқ солинган шар. Оҳанг туйқусдан йўқолди. Юрак фарёди узилиб қолди. Лаблари илк мисраларни қайта-қайта пичирлади. Кейин, аданиб, тагин бир неча сатрларни пичирлади ва дудуқланиб, жимиб қолди. Юрак фарёди узилиб қолди.

Туманли, шабадасиз сокин дамлар ўтди, парда тutilмаган дераза ортида тонг ёруғи ёйилди. Аллақаердан жомнинг ҳазин садоси эшитилди. Қушча чирқиллади, мана, яна чирқиллади, яна... Кейин жом чалди — кушлар тинчиди; хира, оқиш ёғду оламни чулғаб шарқу фарбга куйилади, унинг юрагини қизил шафаққа буркайди.

Унутиб кўйишдан чўчиб, у чаққон тирсагига таяниб турди, қоғоз ва қалам қидирди. Столда кеча кечкурун ўзи гуручли овқат еган чуқур тақсимча, шамнинг эриб тушган қолдиқлари ва куйган қоғозлар уюмидан бошқа ҳеч вақо йўқ эди. У қўлини ҳорғин чўзиб каравотнинг суянчиғига ташлаб қўйилган камзулининг чўнтагини ковлай бошлади. Бармоқларига қалам ва сигарет қутиси илинди. У яна чўзилди, қутини йиртиб, охирги папиросни олиб дераза пештахтасига қўйди ва дағал картонга майда аниқ ҳарфлар билан вилланелланинг бандларини қоралай бошлади.

Шеърни ёзиб бўлиб, гижимланган ёстикқа бошини ташлади ва тагин мисраларни пичирлаб такрорлади. Бошига ёстик ичида тўда бўлиб қолган патларнинг ботаётгани ётоқдаги диванга тушган от қилининг уюмини ёдига солди. Одатда у шу жойда — гоҳ жилмайиб, гоҳ хаёлга толиб ўтиради, шундай дамларда қиздан ҳам, ўзидан ҳам норози кайфиятда, идиш-товоқ жойланган шкаф устидаги топбосмада босилган Исонинг муқаддас юраги суратидан дили хижил бўлиб, ўзидан: нега бу ерга келдим, деб сўрайди. Сухбат тўхтайди, қиз унинг қошига келади ва ёқимли ашулалардан бирортасини куйлаб беришини

¹ В и л л а н е л л а — дастлаб ўрта аср француз ва итальян халқ шеърлятида чўпонлар қўшиғи саналган; уч сатрли, сатрлари такрорланиб келадиган шеър шакли.

сўрайди. У эски пианино рўпарасига ўтиради, сарғайган клавишларни бир-бир босиб, яна бошланган олди-қочди гаплар оғушида қизга — у камин олдида турибди — Елизавета замонининг айрилиқ азобидан беозор шикоят қилган ошиқнинг гўзал ашуласини, Азенкур бўйидаги ғалаба қўшиғини ва суюмли “Яшил енглр” кўшиғини куйлайди. У куйлаётганда қиз эшитади ёки ўзини эшитаётгандай қилиб кўрсатади, унинг юраги эса хотиржам, бироқ қадимги нафис ашулалар тутаганда ва тагин қулоғига олди-қочди гап-сўзлар чалинганда, беихтиёр бу уйда ҳадемай ёшларни сансираб, исмини айтиб чақира бошлашлари ҳақидаги истеҳзоли мулоҳазаси ёдига тушади.

Айрим лаҳзаларда қизнинг кўзлари унга ишонч билан қараётгандай туюлади, бироқ унинг умиди оқланмайди. Энди унинг хотирасида қиз енгил рақсга тушган, худди ўша кўнгилочар оқшомдагидай, кенг-мўл оппоқ кўйлақда, сочларига оқ гулларни бутоғи билан танфиган кўйи жонланади. Қиз нигоҳини хиёл четга бурган, ёноқлари ним пушти товланади. Жўр бўлганларнинг қўл ушлашган ҳалқаси сиқиб келганда қизнинг қўллари бир лаҳза майин, нозик совғадай унинг қўлларига қўнди.

- Сиз анчадан бери кўринмайсиз.
- Ҳа, мен руҳонийтабиатроқман.
- Шаккокмисиз деб кўрқаман.
- Бу сизни қаттиқ чўчитадими?

Жавоб бериш ўрнига қиз рақс тушиб, туташган қўллар занжиридан узоқлашади, ҳеч кимга тутқич бермай енгил, озод айланиб ўйнайди. Сочидаги оқ гул бутоғи ҳаракатига мос тебранади. Айланиб соя жойга келганида ёноғидаги қизиллик янада аниқ-тиниқ алангаланани.

Руҳоний! Унинг шахсий образи рўпарасида қад ростлади: руҳонийлик мартабасини хор қилган, шаккок-францисканлик, бирида хизматга хоҳиш билдириб, бирида қасам ичадиган, Герардино да Борго Сан-Доннино¹га ўхшаб, юзаки қараганда ҳақиқатдай туюладиган, аслида таги пуч сафсаталар тўрини тўқийдиган ва бу бемаъни гапларни қизнинг қулоғига шивирлайдиган кимса.

Йўқ, бу унинг образи эмас. Бу — қиз билан бирга кўргани ва қиз ўзининг ирландча сўзлашув китобини титкиллаб, меҳри балқиб юзига қараган ўша ёш руҳонийнинг образи.

— Хонимлар бизни тинглагани қатнайдилар. Ҳа, ҳа! Мен бунга куноша ишойч ҳосил этаяпман. Хонимлар биз билан бирга. Улар ирланд тилининг энг ишончли иттифоқчилари.

— Черков-чи, тақсир Морен?

— Черков ҳам. Черков ҳам биз билан. У ёқда ҳали иш кетаётир, черковнинг ташвишини қилиб ўтирманг.

Тфу! Ушанда у жирканиб хонани тарк этиб тўғри қилди. Қизга кутубхона зинасида таъзим этмай тўғри қилди, унга руҳонийга нози-ишва қилишга, черков билан, насронийликнинг бу ювиндихонасида ҳазил-мазах ўйнашга йўл қўйиб бериб тўғри қилди.

Қўпол, дарғазаб нафрат ботинидаги сўнгги, зўрга тутиб турган жазаванинг юрагидан отилиб чиқишига сабаб бўлди, тасавуридаги қизнинг порлоқ образини чилпарчин қилиб, синиқларни тўрт тарафга итқитди. Хаёлида чоратрофдан қалқиб чиқаётган қизнинг парчаланган акслари жонланарди: кўйлаги йиртиқ, дағал сочлари тер билан манглайига ёпишган, башарасидан суюқоёқлиги аён, ўзини камбағал

¹ Герардино да Борго Сан-Доннино (?—1276) — қаттиққўл зоҳид сифатида танилган. Унинг ҳаёти тарихида ишқий алоқалар қилганига оид маълумотлар йўқ.

қизман, деб атаган ва ундан бир даста гул сотиб олишини ўтинган гулфуруш у; кўшни уйдаги, идиш-товоқни шарақлатиб “Килларни тоғлари ва кўллари бўйлаб”нинг биринчи бандларини қишлоқчасига ув тортиб айтадиган хизматкор хотин у; Корк-хиллдаги йўлакда йиртиқ пойабзали темир панжарага илиниб-суриниб кетганида устидан кулган бефаросат қиз у; у ўша — дўшпигина, оғзи ўймоқдай қиз — қандолат фабрикаси дарвозаси олдида оғзига қараб қолганда завқи тошиб унга елкаси оша: “Ҳой, пахмоқ бароққош, мен сенга ёқаманми?” дея қичқирган беҳаё.

Унинг образини қанчалик камситмасин, хаёлида уни қанчалик хўрламасин, кўнглидага ғашлик қизга нисбатан ўзига хос эҳтиром эканини у юрагида туярди. Ушанда у жаҳл билан синфдан чиқиб кетди, бироқ нафрати холис эмасди, чунки қизнинг узун қалин киприклари соя солган кўзларида, эҳтимол, ўз халқининг сиру асрорлари бекингандир. Ушанда у кўчаларда сангиб юриб ўзига-ўзи бу қиз — ўз мамлакати аёлларининг тимсоли, дея такрорларди; ҳа, у қоронғуда, хилватда ва ёлғизликда шуури уйғонадиган кўршапалакка ўхшайди; қалби ҳали эҳтиросдан холи, гуноҳдан фориғ; ҳозирча мўмингина севгилиси билан бирга, бироқ руҳонийнинг қулоғига юрагидаги пинҳон содда гуноҳчаларини шивирлаш учун уни тарк этишга тайёр. Унинг юрагидаги нафрат қизнинг хушторларига нибатан кўпол масхараомуз таҳқирларга айланди, чунки уларнинг исми, овози ва ҳатто юз-кўзлариёқ хўрланган фурурини топтарди: зотан, руҳоний шундай эркаклар сирасиданки, унинг бир акаси Дублинда полициячи, бошқаси Мойкален¹даги майхонада ошхона малайи. Шундай одамга, эндигина черков расм-русумларини ўрғанаётган кимсанинг қулоғига қиз ўзининг шармли сирларини шивирлаб айтади, унга, ўлмас тафаккур заҳматкашига, тажрибанинг ҳалол нонини абадий тирикликнинг порлоқ вужудига айлантираётган кишига эса сирларини раво кўрмайди.

Қовушиш маросимининг ёрқин манзараси лаҳза ичида унинг аччиқ, ноумид ўй-фикрларини қовуштирди ва улар тантанавор миннатдорлик мадҳиясига айланди:

Титроқ нола, ғамли зорларда
Ерда ўрлар яралмоқ мадҳи.
Толиқдингми қайноқ нурларда?

Қурбоним-да очиқ кўлларда
Жом лиммо-лим ҳаёт шавқиға.
Ухла, ёдим, ҳаёт сеҳриға.

У мисраларни мусиқаси ва оҳанги онгига сингиб, кўнгли таскин топгунча овоз чиқариб такрорлади; кейин уларни чуқурроқ ҳис этиш учун синчковлик билан қайта кўчириб чиқди ва кўзи билан ўқиб, тагин ёстиққа бошини ташлади.

Кун аллақачон ёришиб кетган. Четдан “тиқ” этган товуш эшитилмайди, бироқ у теварагидаги ҳаёт ҳаял ўтмай одатдаги шовқини: кўпол овозлар, уйқу аралаш ўқилган дуолар товуши билан уйғонишини биларди. Бу ҳаётдан бекиниб, у юзи билан деворга ўгирилди, қалпоғини бостириб, кўрпага бошини буркади ва йиртилган деворқоғоздаги ранги ўчган қизил гулларни томоша қилишга чоғланди. У гулларнинг алвон рангидан сўниб бораётган

¹Ирландия ғарбидаги шаҳарча.

севинчига мадад олишга уринди, уни ўзича самога элтадиган қизғиш, алвон гуллар тўшалган йўл, дея тасаввур қилди. Қанчалик толиқди! Жудаям толиқди! Ҳзи ҳам уларнинг қайноқ нурларидан чарчади!

Иссиқ кўрпага яхшилаб бурканган бошидан умуртқалари бўйлаб бутун танига ёйилди. У чарчокнинг вужудига ёйилиб бораётганини ҳис этди ва унга қаршилиқ қилмади, кулимсиради. Ҳозир уйқу элтади.

Орадан ўн йил ўтиб, у тагин қизга шеър бағишлаган эди. Ўн йил бурун у бошини шолрўмол буркаб олган, иссиқ нафасидан чиққан буғ оқшом ҳавосида ўрлар, пошналари муз қотган йўлга урилиб таққилларди. Ўша энг охирги чана жўнашга шай эди, тўриқ отлар буни сезишар ва пишқириб кўнғироқчаларини силкитишарди. Пагта текширувчи етакчи билан гаплашди ва иккаласи ҳам фонуснинг яшил ёғдусида бошларини сермашди. Гапира туриб қиз бир неча бор унинг оёғи турган зинага оёғини қўймоқчи бўлди ва яна ўзининг зинасига туширди, бирми, икки марта қизнинг оёқлари уникига тегди, қиз оёқларини узатишни унутди, бироқ кейин узатди. Майли-да. Бўлса бўлар.

Ақлли болалик давридан ҳозирги телбаликкача орадан ўн йил ўтди. Хўш, унга шеърини жўнатса нима бўлади? Эрталабки чой пайти, чойқошиқ билан тухумнинг пўчоғини тикқиллатиб, шу товушга монанд овоз чиқариб ўқишади. Мана, чинакам телбалик! Қизнинг ака-укалари масхаралаб кулиб, бири-биридан қизганиб, кўпол, дағал бармоқлари билан варақларни тортқилаб йиртади. Ширинсухан руҳоний, қизнинг амакиси оромкурсида олдга чўзилган кўлида варақни ушлаб, кулимсираб ўқийди ва шеърнинг бадиий шаклини маъқуллайди.

Йўқ, йўқ, бу телбалик! Ҳатто жўнатган тақдирда ҳам қиз шеърни бошқаларга кўрсатмайди. Йўқ, йўқ, у бундай қилишга қобил эмас.

Назарида, у қизга нисбатдан ноҳақлик қилаётгандай туюлади. Қизнинг бокиралигига ишончи ўзига таъсир қилди, кўнглида ачинишга яқин туйғу уйғотди; бокиралик нималигини у гуноҳга қўл урганидан кейингина англади, бокиралик ҳақида қиз ҳам, ҳали гуноҳга йўл қўймаган ёки аёл табиатининг ғалати таҳқирловчи дардлари унга илк бор аён бўлгунича, ҳеч қандай тасаввурга эга эмас. Фақат худди унинг юраги жўшиб биринчи марта гуноҳга йўл қўйганидай, илк бор қизнинг қалби ҳам ҳаёт шавқига талпинганди, холос. Қизнинг рангпар озғин жуссасини, ожизалигидан ўкинган, хўрланган кўзларини эслаганда унинг юраги нозик дардкаш туйғуларга тўлиб кетди.

Қиз қаерда эди унинг руҳи жазавадан ёниб, толиққанида? Эҳтимол, айна ўша дақиқаларда сирли руҳий ришталар билан қиз қалби унинг эҳтиромини ҳис этгандир. Эҳтимол.

Хоҳиш иштиёқи тагин алангаланди ва бутун вужудини қамраб олди. Унинг хоҳишини ҳис этиб, ўша — вилланелладаги йўлдан оздиргувчи афсунгар тагин уйқудан бош кўтарди, қоп-қора, хумор кўзлари унинг кўзларига пешвоз очилди. Унга ўзини яланғоч, пориллаб, муаттар ҳид таратиб, очилиб-сочилиб бахшида этди, худди ёрқин парку булутдай бағрига олиб, зилол сувдай чўмдириб хузур бағишлади; ва мисоли ер бағирлаб, оққан тумандай нутқнинг равон товушлари — сирнинг айна моҳияти бўлмиш тимсоллар қуйилиб келди:

Толиқдингми қайноқ нурларда
Маҳзун руҳни сеҳрига олган?
Ухла, ёдим, кунлар сеҳрида.

Оловланар юрак кўзиндан
Қисматига эгадирсан сен.
Толиқдингми қайноқ нурларда?

Фимиам тутуни кўкда сузар-да
Ер қаъри-ю денгизга кўчар.
Толиқдингми қайноқ нурларда?

Титроқ нола, гамли зорларда
Замин узра яралмоқ мадҳи.
Толиқдингми қайноқ нурларда?

Қурбоним-да очик қўлларда
Жом лиммо-лим ҳаёт майига.
Ухла, ёдим, кунлар сеҳрила.

Сен қотгансан ҳорғин кўзларда
Ҳумор кўзлар сеҳри чорлайди.
Толиқдингми қайноқ нурларда?
Ухла, ёдим кунлар сеҳрила.

* * *

Булар қандай қушлар бўлди? У шумтол таёғига ҳорғин таяниб, қушларнинг парвозини кузатмоқчи бўлиб, кутубхонанинг зинасида тўхтади. Улар Мулсворт-стригдаги уйнинг туртиб чиққан бурчаги устида чарх уриб айланарди. Март ойининг шом осмонида қушларнинг парвози аниқ-тиниқ кўринарди, чаққон, титроқ қоралари шиддат билан чарх ураётгани кулранг самода равшан билинарди.

У қушларнинг учинини кузатиб турди: бирининг ортидан бошқаси титраб, қанот қоқиб учеди. Парвоз шиддатли тус олгунча уларни санашга уринди: олти, ўн, ўн бир... Кўнглида тусмоллади — тоқми ёки жуфт. Ўн икки, ўн уч... мана, яна иккитаси, айланиб, ер бағирлаб тушиб учаётир. Қушлар гоҳ тепалаб, гоҳ пастлаб, бироқ ҳар гал доира ҳосил қилиб учарди.

У қушларнинг чирқиллашига қулоқ тутди: худди деворга қопланган ёғоч ортидаги сичқоннинг чийиллашига ўхшайди — ўткир, синиқ товуш. Бироқ сичқоннинг чийиллашига қараганда бу ўткирроқ, чўзиқроқ; қушларнинг товуши, тумшуклари ҳавони тилиб учганда, гоҳ бир неча парда тушар, гоҳ кўтариларди. Ўткир, тиниқ ва нозик товушлар гувиллаб айланаётган урчуққа ўралаётган ипак ипдай эшилиб тараларди.

Бу ғайриинсоний говур-ғувур унинг қулоқларига ёқимли эшитилади, қулоқларидан эса онасининг ёзғиришлари ва танбеҳлари кетмайди; қорайиб кўринган, нозик, титроқ қушчаларнинг ер бағирлаб парвоз қилиши унинг кўзини қувонтиради, бироқ кўз ўнгидан онасининг қаҳрли юзи кетмайди.

Нега у зинада туриб тепага қараётир, қушларнинг парвозини кузатиб, уларнинг аччиқ, синиқ чуғур-чуғурини эшитаётир? Қандай аломатни илғамоқчи: яхшилиқними ёки ёмонликними? Хаёлидан Корнелий Агриппа¹ айтган гапи ўтди; кейин Сведенборг²нинг қушлар

¹ Корнелий Агриппа (1486—1533) — немис файласуфи, гуманист. Унинг уқтиришича, агар қушлар ўнг тарафга кўнса ва уларнинг сони жуфт бўлса, бахт келтираркан.

² Эмануэль Сведенборг (1688—1772) — швед табиатшунос олими, илоҳиётчи, шимоллик Дедал номини олган; у асарларида қушларнинг парвози одамнинг фикр юритишига мувофиқлиги тўғрисида мулоҳаза юритган.

билан руҳий ҳаёт аломатлари ўзаро мувофиқлиги ҳақидаги фикрларини узук-юлуқ эслади. Бу само мавжудотлари, деган эди Сведенборг, ўзларига хос ақл-идрокка эга ва улар ўзларига белгилаб берилган муддатни, йил фаслларини билишади, чунки улар одамлардан фарқли ўлароқ, ўз ҳаётлари тартибларига собитдирларки, ўзларига ато этилган ақл-идрокни бу тартибни бузишга йўлламайди.

Асрлар мобайнида одамлар, ҳозир у кузатаётгандай тепаларида учиб юрган қушларни кузатишган. Боши узра тизилган қушлар қатори унга эскидан қолган ибодатхонани эслатди, ҳорғин суяниб турган шумтол таёғи эса авгур¹нинг майишган ҳассасини ёдига солди.

Ҳорғин вужудида рўё қаршисидаги кўркув ҳисси ғимирлади — бу тимсоллар, аломатлар қаршисидаги, ўзи исмини кўтариб юрган қирғийсифат одам — тол шоҳларидан ясаган қанотлар ёрдамида тутқинликдан озод бўлган инсон рўпарасидаги кўркув эди; бу — лавҳаларга қамиш чўп билан битиклар битган ва ўзининг лайлакмонанд қуш — ибиснинг энсиз бошида ўроқнусха икки шоҳни кўтариб юрган мирзалар тангриси — Тот² қаршисидаги кўркув эди.

У тангрини кўз олдига келтириб жилмайди, чунки тангри унга бошига ясама соч қўндириб олган судьяни эслатди; судья олдинга чўзилган қўлидаги суд актига вергул қўйиб чиқади ва агар тангрининг исми “мот”, яъни исрофгар сўзига ўхшаб жарангламаганда мен унинг исмини эсламаган бўлардим, деб ўйлади у. Мана бу бориб турган телбалик. Бироқ айни телбалиги туфайли у ўзи туғилиб вояга етган дуохон ва фаросатли инсонлар яшайдиган хонадон³ни бутунлай тарк этишга жазм этмадимикан?

Қушлар яна бўзарган осмон бўйлаб, уйнинг чиқиб турган бурчаги устидан қаттиқ чирқиллаб учиб ўтди. Булар қандай қушлар бўлди? Афтидан, жанубдан қалдирғочлар қайтганга ўхшайди. Демак, унинг ҳам жўнаш вақти етган, ахир, қушлар учиб келади ва учиб кетади, хонадонларнинг томига омонатгина уя қуради ва яна янги сафарларга шайланиб уяларини тарк этади.

Юзингизни ерга қаданг, Уна ва Алил.
Уларга мен қалдирғочдай маҳзун қарайман
Бўғотдан, уядан хайрлаша туриб,
Мавж урган тўлқин узра сафар олдидан⁴.

Хотиржам севинч туйғулари, мисоли бостириб келган тўлқиндай, унинг хотирасига қуйилди ва юрагида сўнгсиз сувли кенгликлар устидаги бепоён осмон сокинлигини, океан сукутини ва шом қоронғусида сув мавжлари устида учиб юрган қалдирғочларнинг хотиржамлигини ҳис этди.

Хотиржам севинч туйғулари унинг юрагига ана шу сатрлардан қуйилди, бу сўзлар таркибидаги майин ва чўзиқ ундошлар сассиз тўқнашар, айри тушар, бир-бирига уйғунлашиб, қўшилиб-сингишиб мавжланар, сассиз мавжлар бағрида тўлқинларнинг оқ қўнғироқ-чаларини тебратиб, тинч сўнаётган қушлар чуғур-чуғури замирида

¹А в г у р — Қадими Римда ўтган афсунгар-коҳин; у “тангрилар иродаси”ни қушларнинг сайраши ва парвозига қараб шарҳлаган.

²Т о т — қўҳна Мисрда мирзалар тангриси. У лайлаксимон қуш — ибис бошли одам шаклида тасвирланган.

³Жойс ўртаҳол, мешчан Ирландияни шундай атайди.

⁴Машҳур ирланд шоири ва драматурги У.Б.Ийтснинг (1865—1939) “Кетлин хоним” пьесасидан.

товушсиз садо таратарди; ва у қушларнинг айланиб учишидан, тепасидаги осмоннинг бўзранг кенгликларидан ўзи излаган нишона юрагидан пориллаб, худди минорада учган қушдай — шиддат билан, вазмин отилиб учганини ҳис этди.

Бу нима — айрилиқ белгисими ёки ёлғизликдан нишономи? Унинг хотирасига келган — кулоқларида шивирлаб садо берган шеър сатрлари кўз ўнгида беихтиёр Миллий театр¹нинг очилишига бағишланган оқшомдаги томоша залини жонлангирди. У балкондаги охирги қаторда ёлғиз ўзи, толиққан кўзлари билан партердаги Дублин жамоатчилигининг казо-казоларига, дидсизлик билан ишланган безакларга ва ярқираган чироқлар ёруғида қўғирчоқлардай ҳаракатланаётган актёрларга қараб ўтирарди. Унинг ортида эса хоҳлаган дамда зални тартибга солиб қўйишга шай семиз полициячи терга ботиб тик турарди. У ер, бу ерда ўтирган талабалар орасидан онда-сонда дарғазаб ҳайқириқлар, хуштақлар, масхараловчи киноялар, таҳқирловчи сўзлар эшитилиб турарди².

- Бу Ирландияга тухмат!
- Немисларнинг иғвоси бу!
- Ҳақорат!
- Биз эътиқодимизни сотганимиз йўқ!
- Ҳеч қайси ирланд қизи бундай қилмаган!
- Йўқолсин худосизлар!
- Йўқолсин буддизм малайлари!

Деразадан тепада туйқусдан қисқа шитирлаган товуш эшитилди, демак, қироатхонада чироқни ёқишди. У хира ёритилган даҳлиздан устунлар оралаб ўтиб, тепага кўтарилди.

Крэнли жавон ёнида луғатга қараб ўтирарди. Унинг олдида ёғоч курсида муқоваси очилган қалин китоб ётибди. У ўзини стулга ташлаб, кулоғини худди гуноҳкорнинг тавбасини тинглаётган руҳонийдай медик-талабанинг оғзига тутган, талаба унга газетадаги шахмат жумбоғини ўқирди. Стивен унинг ўнг тарафига ўтирди, ўтирган руҳоний ўзининг “Тэблет”³ини асабий ёпиб, ўрнидан турди.

Крэнли руҳонийнинг ортидан хаёлчан қараб қўйди. Медик-талаба овозини пасайтириб ўқишни давом эттирди:

- Пиёда е4 га юрилади.
- Кел, яхшиси ташқарига чиқайлик, Диксон, — деди Стивен эҳтиёткор оҳангда. — У арз қилгани кетди.

Диксон газетани йиғиштириб, салобат билан қадини ростлаб туриб, деди:

- Бизникилар ёппасига чекинишмоқда.
- Куроллари ва ҳайвонлар билан, — кўшимча қилди Стивен Крэнлининг олдида ётган, муқовасига “Шоҳдор ҳайвонлар касалликлари” деб ёзилган китобга ишора қилиб.

Улар столларни оралаб ўтишаётганда Стивен:

- Крэнли, мен сен билан гаплашиб олишим керак, — деди.

Крэнли ҳеч нима демади, ҳатто қайрилиб қарамади ҳам. У китобни топшириб ташқарига чиқиладиган эшикка йўл олди; унинг ялтироқ

¹Ирланд адабиёт театри назарда тутилаётир. Театр ўз атрофига У.Б.Йитс, Ж.Синг, Шон О’Кейси каби энг яхши ирланд драматурглари тўплаган.

²Бу ўринда қаҳрамон У.Б.Йитснинг “Кетлин хоним” пьесаси томошаси пайтида рўй берган жанжални эслаётир. 1899 йили Ирландия тимсолига айланган Кетлин хоним очликдан ҳолдан тойган халқини кутқариш учун эътиқодидан воз кечади. Пьеса ирланд миллатчилари томонидан кескин танқид қилиниб, драматург миллий характерни бузиб тасвирлаганликда айбланади.

³Инглиз католик ҳафтаномаси, тараққиётта душманлиги билан танилган нашр.

ботинкаси ерга тақиллаб уриларди. Зинапояга етганда у тўхтади ва аллақандай паришон ҳолда Диксонга қараб, такрорлади:

— Пиедани ўша бемаъни е 4га юрдим.

— Начора, ихтиёринг, буям маъкул, — жавоб қилди Диксон.

Унинг овози хотиржам, муомаласида ўзгариш сезилмасди, семиз қўлининг бир бармоғида узук ярқираб турарди.

Даҳлизда уларга пак-пакана, кичкина бир одам яқинлашди. Жимитдай шляпасининг тагидаги соқоли олинмаган юзига кулги ёйилган бу одамча шивирлаб гап бошлади. Унинг кўзлари маймунникидай қайғули эди.

— Хайрли кеч, жентльменлар, — деди юзини туқ босган маймунбашара пакана.

— Март ойида шундай исиб кетса-я, — деди Крэнли, — тепадаги деразаларни очишди.

Диксон кулимсиради ва узугини айлантириб ўйнади. Қорачадан келган маймунбашара нусха оғзини кулгига ростлади ва минғирлаган овоз чиқарди:

— Март ойи учун бу қутилмаган фаройиб ҳаво. Жуда ажойиб.

— Тепада икки нафар ёшгина жонон сизни кутиб қолишди, капитан, — деди Диксон.

Крэнли кулимсиради ва хушмуомалалик билан деди:

— Капитаннинг фақат битта яхши кўргани бор: бу сэр Вальтер Скотт. Тўғрими, капитан?

— Ҳозир сиз нимани ўқияпсиз капитан? — сўради Диксон. — “Ламмермурлик нозанин” ними?

— Қария Скоттни яхши кўраман, — деди маймунбашара нусха. — Унинг ёзганларида услуб қанақадир ажойиб. Бирор-бир ёзувчи сэр Вальтер Скотт билан тенглашолмайди.

Унинг гапларини эшитиш Стивен учун зерикарли эди: гапидан латга ҳиди анқирди. Уни эшита туриб Стивен ўзича: у ҳақда айтилган гаплар тўғрмикан, деб ўйлади.

Боғдаги дарахтлар ёмғирдан нам тортиб шишган, ёмғир эса тўнкарилган қалқондай бўзариб ётган қўл устига тинимсиз шигалаб ёғиб турибди. Бу ердан оққушлар галаси учиб ўтди, сув юзи ва қирғоқ оқиш-яшил балчиққа беланиб ётибди.

Улар бўзранг ёмғирли ҳаводан савлат тўкиб турган ҳўл дарахтлар ва қалқонга ўхшаб кўринган айғоқчи-кўлдан, оққушлардан таъсирланиб, бир-бирининг пинжига киришди.

Улар ҳеч бир севинчсиз, эҳтироссиз кучоқлашишди. Унинг қўли қизнинг бўйнидан кучди, елкасидан ошириб ташлаган бўзранг жўн рўмол қизни белигача буркаб олган, қиз уялинқираб бошини қуйи солиб олган. Йигитнинг кумушранг-сарик сочлари хурпайган, қўллари майин, эпчил, қорувли, сепкил босган. Юзи-чи? Юзи кўринмасди. Йигитнинг юзи қизнинг ёмғир ҳиди уфуриб турган сочларига эгилган, қўли — сепкил босган, қорувли, эпчил ва меҳрибон, Дейвиннинг қўли.

Стивен хаёлидан кечган ўйларига ва хаёлини бўлган маймунбашара одамчага аччиқ қилиб, қовоғини уйди. Унинг хотирасидан Бантридан чиққан тўда ҳақида отасининг айтган аччиқ-тизиқ гаплари ўтди. У бошқаларга қўл силтади ва ғамгин кайфиятда

¹ Ирландиянинг жануби-ғарбидаги Бантридан чиққан тўда. Улар дастлаб Парнеллнинг тарафдорлари бўлишган, “Ирландиянинг тожсиз Қироли” Парнелли обрўсига путур етказилгач, бу тўда уни сотган.

ўзиннинг ўй-хаёлларига берилди. Нега энди бу Крэнлининг қўллари эмас? Ёки Дейвиннинг соддадиллиги ва беозорлиги зимдан унинг ҳавасини келтирдимикан?

У пакана одамча билан хайр-маъзур қилишни Крэнлига қолдириб, Диксон билан катта зални оралаб юриб кетди.

Қатор устунлар олдида бир гуруҳ талабалар орасида Темпл турарди. Талабалардан бири қичқирди:

— Ҳой, Диксон, бу ёққа кел, бир эшит. Темплнинг илҳоми қайнаётти.

Темпл унга ўзининг қоп-қора лўли кўзлари билан олайиб қаради.

— Сен, О'Кифф, мунофиқсан, — деди у. — Диксон эса — кулдиргувчи. Қизиқ-а, жин урсин, яхши адабий ибора — кулдиргувчи.

У, Стивеннинг юзига қараб олиб, муғомбирона кулди ва қўшиб кўйди:

— Тўғрими, чинданам зўр лақаб — кулдиргувчи.

Зинапояннинг куйироғида турган семиз талаба гап қотди:

— Ҳалиги маъшуқа ҳақидаги гапингнинг охирини айт. Бизга шу қизиқ.

— Унинг маъшуқаси бор эди чин сўзим, — деди Темпл. — Бунинг устига у уйланган эди. Рухонийлар ҳам ўша жойга овқатлангани боришарди. Жин урсин, уларнинг ҳаммаси, менимча, ўша суюқоёқ билан дон олишган.

— Бу худди йўрға отни аяб қирчанги билан пойгага тушгандай гап, — деди Диксон.

— Бугун қорнингта неча кружка шива куйдинг, — деди О'Кифф, — қани, бир тан олиб айт-чи?

— Сенинг патос бойлаган зиёлинамо юрагинг мана шу гапингда кўришиб турибди, — деди Темпл нафратини яширмай.

У оёқларини тапилашиб, уймалашиб турган талабаларни айланиб ўтди ва Стивенга мурожаат қилди:

— Форстерлар Бельгия қироллари эканини сен билармидинг? — сўради у.

Шапқасини тескари кийиб олган Крэнли тишларини кавлаб кириб келди.

— Мана, бизнинг дониши замонамиз келди, — деди Темпл. — Сенинг Форстерлар ҳақидаги гапдан хабаринг борми?

У жавобни кутиб, сукут сақлади. Крэнли тишининг орасидан чўпни олди ва унга тикилиб қаради.

— Форстерлар сулоласи, — давом этди Темпл, — Фландрия қироли Болдуин Биринчидан бошланади. Уни Форестер дейишган. Форестер билан Форстер — битта. Болдуин Биринчининг авлоди, капитан Фрэнсис Форстер Ирландияда яшаб қолган, Брэссил уруғ-аймоғининг охирги йўлбошчиси қизига уйланган. Яна қора Форстерлар ҳам бор, бироқ бу бошқа шажара.

— Бу шажара Довдирдан, Фландрия қиролидан тарқалган — деди Крэнли, яна қордай оппоқ тишларини ўйчан кавлаб туриб.

— Қаердан топа қолдинг бу гапларни? — сўради О'Кифф.

— Мен сизларнинг шажаранглари ҳам биламан, — деди Темпл Стивенга қараб. — Биласанми, бу ҳақда Гиральд Камбрий¹ нима деган?

¹ *Валлийлик солномачи* (1146—1220), “Ирландиянинг босиб олинishi”, “Ирландия топографияси” асарлари муаллифи.

— Нима уям Болдуиндан тарқаганми? — деб сўради узун бўйли, юзи заҳил, кўзлари қора талаба.

— Довдирдан тарқаган, — деди Крэнди, тишлари орасидан ниманидир сўриб.

— *Pernobilis et pervetusta familia*¹ — деди Темпл Стивенга.

Пастдаги зинада турган семиз талаба кўнқиллади. Диксон бурилиб унга қаради ва секин сўради:

— Ие, фариштаям оғзини очдими дейман?

Крэнли ҳам ўгирилди ва таъсирли қилиб, бироқ ғазабланмай деди:

— Биласанми Гоггинс, сен дунёдаги энг ифлос, сассиқ хайвоннинг ўзисан.

— Мен оғзимга келган гапни айтдим-қўйдим, — деди қатъи оҳангда Гоггинс, — бундан бировнинг обрўйи тўкилиб қолгани йўқ.

— Умид қиламизки, — деди Диксон, — бу алжираш илмий кашфиётлар ҳақида *paulo post futurum*² айтиладиган янгиликка ўхшаган гап-сўзлар сирасидан эмас.

— Мен сизларга ҳозиргина айтдим-ку, у кулдиргувчи, — деди Темпл бир ўннга, бир чапга аланглаб, — бу лақабни унга мен қўймадимми?

— Эшитдик, кар эмасмиз, — деди бўйчан заҳил юзли талаба.

Крэнли қовоғини осиб, пастдаги зинада турган семиз талабага ғазаб билан қаради. Кейин жирканиб пишқирди ва унинг биқинидан туртди.

— Қани, жўна, — бақирди у кўполлик билан, — туёгингни шиқиллат, сассиқпопишак.

Гоггинс йўлакка сакраб тушди ва шу заҳотиёқ, кулиб, олдин турган жойига қайтди. Темпл, Стивенга қараб деди:

— Сен ирсият қонунига ишонасанми?

— Нима бало, кайфинг борми? — сўради Крэнли унга хайрон бўлиб тикиларкан.

— Жуда зўр гап, — деди қизишиб Темпл, — зоология дарслигининг охирида шундай ёзилган: яралиш ўлимнинг бошланишидир.

У эҳтиёткорлик билан Стивеннинг тирсагидан ушлади ва ҳаяжонланиб деди:

— Сен шоирсан, бў гапни жуда теран ҳис қилишинг керак!

Крэнли кўрсаткич бармоғи билан унга илкис ишора қилди.

— Ана, қаранглар, — деди у қаҳри кўзиб. — Ҳавас қилинг — Ирландиянинг умиди!

Унинг гапи ва кўл ҳаракатидан ҳамма кулди. Бироқ Темпл бўш келмади, Крэнлига бурилиб қараб, деди:

— Крэнли, сен доим мени майна қиласан. Мен буни жуда яхши биламан. Бироқ менинг сендан кам жойим йўқ. Биласанми, сени ўзим билан қиёслаганда қандай фикрга келаман?

— Азизим, — деди Крэнли мулойимлик билан, — ахир, сен фикрлашга мутлақо яроқсизсан, мутлақо.

— Хўш, сени ўзим билан қиёслаганда нимани ўйлаганимни билишни хоҳлайсанми? — давом этди Темпл.

— Айт, айт, Темпл, — қичқирди бақалоқ зинада туриб, — бўла қол, айт!

¹Муътабар қадимги сулола (*лотинча*). Солномачи инглиз Фитц-Стивенлар сулоласини шундай атайди. Бу сулоланинг Стивен Дедалус оиласига ҳеч бир алоқаси йўқ, боз устига, ўша сулола Ирландиянинг босиб олинишида каттагина хизмат кўрсатган. Бу ўринда Темпл Стивеннинг инглиз маданиятига қизиқиши ва унинг ирланд миллий ҳаракатига кўшилиши хоҳламаётганига киноя қилаётир.

²Вақтидан олдин, ҳовлиқиб (*лотинча*).

Темпл қўлини пахса қилиб, бир ўнг, бир чап томонга бурилиб қаради.

— Мен тўнкаман, — деди у бошини афсусланиб чайқаб. — Буни биламан. Тан оламан ҳам.

Диксон секингина унинг кифтига қокди ва эркалаб деди:

— Камтарга камол деганлар, балли Темпл.

— Бироқ у, — давом этди Темпл Крэнлига ишора қилиб, — у ҳам тўнка, менга ўхшаган. Фарқимиз шундаки, у буни билмайди.

Бирдан янграган қаҳқаҳа унинг гапини бўлиб қўйди, бироқ у яна Стивенга ўгирилиб, фавкулодда қизишиб деди:

— Бу жуда қизиқ сўз, бу сўзнинг келиб чиқиши ҳам жуда ғаройиб.

— Йўғ-э — деди паришонлик билан Стивен.

У зўрма-зўраки кулимсираб турган Крэнлининг мардонавор, бироқ изтироб чекаётган юзига қаради. Қўпол сўз, худди таҳқиру ҳақоратларга кўникиб қолган қадимги ҳайкалга сепилган ифлос сувдай, Крэнлининг юзидан оқиб тушарди. Уларга қараб туриб Стивен Крэнлининг биров билан кўришаётиб шапкасини кўтариб қўйганини кўрди, Крэнлининг қоп-қора ғаюр сочлари темир гултождай манглайда диккайиб турарди¹.

Қиз кутубхонадан чиқиб келди ва Стивенга қиё боқмай, Крэнлининг эгилиб берган саломига жавоб қилди. Бу қанақаси? Крэнлига нима бўлди? Крэнлининг ёноқлари қизаргандай туюлди ёки унга шундай кўриндимми? Балки бу Темплнинг гаплари таъсиридан қизаргандир? Аллақачон қоронғу тушиб қолган эди. У яхшилаб қарай олмади.

Дўстининг бепарволиги, лоқайдлиги, Стивеннинг жўшқин, телба-тескари гапларини шартта бўлиб ташлайдиган қўпол танбеҳлари, кутилмаганда ташланиб қолишларининг сабаби балки бу ёқдадир? Шундай пайтларда Стивен ундан гина қилмас, кечириб кетаверарди, ахир, унинг ўзида ҳам шундай кўрслик бор эди. Бир кун кечкурун ўрмонда, Малахайд яқинида, ибодат қилиш учун, кимдир бировдан сўраб мўниб келган шалоқ велосипеддан тушганини эслади. У дуога қўлларини кўтарди ва жазавага тушиб, нигоҳини ўрмоннинг қалин қоронғи жойига қадаб, ўзининг муқаддас даргоҳда ва муборак бир дамда турганини ҳис этди, ибодат қила бошлади. Қоронғи йўлнинг муюлишида икки полициячининг қораси кўринганда эса, у ибодат қилишдан тўхтади ва баланд товушда кўпчиликка ёқиб қолган бир томошадаги куйга монанд хуштак чалди.

У қўлидаги тол хивичнинг пўсти арчилган учи билан устунга тикиллатиб ура бошлади. Эҳтимол, Крэнли уни эшитмагандир? Майли, у кутади. Уларнинг гапи бир зум тўхтаб қолди, кейин яна тепадаги деразадан секин пичирлаган овозлар эшитилди. Бироқ, атроф жим-жит эди, у маҳлиё бўлиб парвозини томоша қилган қалдирғочлар ҳам аллақачон уйкуга кетишган.

Қиз қоронғига сингиб, ғойиб бўлди. Шундан сўнг, тепадан эшитилаётган узук-юлуқ пичирлаган товушни айтмаганда, атрофга жимлик чўкди. Кейин бу сафсата ҳам тинди. Ерга зим-зиё қоронғулик тушди.

“Зулмат тушар осмон қаъридан”...²

¹Стивен бу ўринда ўрта асрларда ишлатилган азоб берувчи қуролни — сотқинлар ва қаллоблар бошига кийдириладиган қиздирилган тожни ёдига келтираётир.

²Инглиз шоири Томас Нэшинг (1567—1601) “Вабо пайтидаги ибодат” шеърининг Стивен томонидан бузиб айтилган сатри.

Милтиллаган, нимжон шуъладай озурда севинч туйғуси мисоли эльфнинг¹ сеҳрли галасидай пирпираб уни чулғаб олди. Бу нимадан? Қизнинг оқшом ҳавосида кўнгилга ғам-алам солиб кетганиданми ёки қайғули-қора ундошларга уйғун, уднинг шаршарадай қуюлувчи оҳангига монанд майин жарангдор оҳангли шеър сатрининг таъсириданмикан?

У саф тортган устунларни ёқалиб, тобора қуюқлашиб бораётган тарафга секин қадам ташлаб, ортида қолган талабалардан ўзининг хаёлпарастлигини яшириш учун хивич билан тош плиталарга тиқиллатиб уриб бораркан, Дауленд, Берд ва Нэш яшаб ўтишган асрни² кўз олдига келтирди.

Пинҳона майллар зулматида очиладиган кўзлар, тонг ёғдусини тўсадиган кўзлар. Уларнинг хуморланиб қарашида суқланиб ноз-карашма қилишдан ортиқ яна қандай маъно бор? Бу кўзларнинг ялтираб турадиган шуъласи-чи — бу ландавур Стюарт³нинг қасридаги оқава зовурга йиғилиб қолган нажас шуъласи эмасми? У хаёлан, хотира тили билан хушбўй винони татиб кўрди, мағрур товуснинг назокатли ҳаракатларидаги майин, нафис мусиқани илғади, хотира кўзи билан эса Ковент-Гарден⁴ пешайвонидаги кўнгилчан хонимларни, уларнинг жозибали, маккорона ҳимарилган лабларини, майхоналарда қўлдан-қўлга ўтиб юрадиган, жазманлари бағрига отилишга шай чўтир юзли қизларни, ёш жувонларни кўрди.

Тасавурида пайдо бўлган бундай манзараларда жонланган қиёфалар унга ҳузур бағишламади. Уларда қандайдир қонни жўштирадиган сеҳр бор, бироқ қизнинг қиёфаси бошқача, уларга ҳеч ҳам ўхшамайди, яқинига ҳам йўламайди. У ҳақда бундай хаёлларга бориш ножоиз. Ҳозир у бундай хаёлларга бораётгани ҳам йўқ. Демак, унинг ўйлари ўзига бўйсунмас экан-да? Эски гап-сўзлар, хаёллар худди Крэнли сутдай оппоқ тишлари орасидан кавлаб оладиган анжир донидай бироз бадбўй, бироз хуштаъм.

Ҳозир қиз шаҳар бўйлаб юриб, уйига бораётир. У қизни кучган пайтдаги муаттар ҳидни аввалига сезилар-сезилмас, кейин кучлироқ ҳис этди. Ўзига таниш бўлган ёқимли ҳаяжон вужудини чулғади. Ҳа, бу қизнинг баданидан таралган буй: ҳаяжонга солувчи, зориқтирувчи муаттар буй; шеърларида сирли оҳангларга кўмиб ташланган илиқ бадан, унинг танидан таралган хушбўй ҳид ва шабнамга тўйинган майин ич қўйлак.

У энсасида ғимирлаётган битни сезиб қолди; катта кўрсаткич бармоғини қайтарма ёқасининг ичига тиқиб ушлади, бир дақиқа бармоғининг учи билан унинг мулойим, мўртгина, гуруч дончасидай таначасини эзғалади ва ўлган ёки ўлмаганини билмай, отиб юборди. Хаёлига Корнелий а Лапиде⁵нинг ғаройиб гапи келди; унда бит одам

¹Э л ь ф — скандинав афсоналарида кишиларга яхшилик қиладиган жуда митти осмон махлуқи.

²Дауленд, Берд, Нэш асри — инглиз Уйғониш даври. Жон Дауленд (1563—1626) ва Уильям Берд (1543—1623) — бу даврнинг машҳур композитор ва созандалари.

³Яков I Стюарт (1566 йили туғилган) — Англия ва Ирландия қироли. Унинг ҳукмронлик қилган даврини (1603—1625) Уйғониш даврининг сўниши билан боғлашади. Жойс бу қиролни, қатъиятсизлик билан сиёсат юргизгани учун “ландавур” деб атайди.

⁴К о в е н т - Г а р д е н — Лондондаги мева, сабзавот ва гул бозори жойлашган катта майдон. Кейинчалик бу жой, 1732 йили опера театри қурилгач, машҳур бўлиб кетган.

⁵Корнелий а Лاپиде (1567—1637) — католик руҳоний, иезуит, Инжилнинг шарҳловчиси.

баданидан чиққан тердан пайдо бўлади, уни тангри бошқа барча жонзотлар билан бирга олтинчи кунда яратмаган, дейилган эди. Энсасининг териси қичиши унинг асабини кўзгади. Яхши кийинмаган, яхши еб-ичмаган, бит босган тананинг ҳаёти беихтиёр унинг руҳини чуқтирди ва қоронғуда кўзига тепадан тушаётган битларнинг мўрт, ялтироқ таначалари кўринди. Осмон қаъридан тушаётган, ахир, тун зулмати эмас-ку. Ёруелик-ку.

“Нур ёғилар осмон қаъридан”...

У ҳатто Нэшнинг сатрини тўғри эслай олмади. Қизни эслаганда кўз олдига келтирган барча қиёфалар рўё эди. Унинг тасаввурини сирка босиб кетди. Унинг фикрлари — бадбин ўй-хаёллардан пайдо бўлган битлар.

У ортга бурилиб, қатор тизилган устунларни ёқалаб талабалар томон юрди. Билганини қилсин! Жин урсин! Яхши кўрмаса кўрмас! Бирон-бир кўкрагида ёлини бор, тоза-озода, ҳар қуни эрталаб ювиниб-таранадиган спортчини топар ўзига! Баттар бўлсин!

Крэнли чўнтагидан яна битта қуритилган анжирни олиб, шошилмай чапиллатиб чайнай бошлади. Темпл уйкусираган кўзларига шапкасини тушириб, устунга суяниб мудраб ўтирарди. Бинодан қўлтиғига чарм папка қистириб олган бир калтабақай йигит чиқиб келди. У пошналарини ва қўлидаги шамсиясининг темир учини тош плиталарга тақиллатиб уриб, тўдалашиб турган талабалар томон юрди. Салом берган бўлиб, шамсияни кўтарди ва ҳаммага қарата деди:

— Хайрли кеч, жентльменлар.

Кейин шамсиянинг учи билан тош плиталарга тўқиллатиб уриб, хириглаб кулди, унинг боши бироз асабий қалтирарди. Ўзларича ирланд тилида берилиб гаплашаётган заҳил юзли бўйчан талаба, Диксон ва О’Кифф унга эътибор қилишмади. Буни пайқаб, у Крэнлига бурилиб, деди:

— Хайрли кеч, ҳой жаноб!

Шундай деб у шамсиясини кўтариб Крэнлига ишора қилди ва яна хириглади. Ҳали ҳам анжир чайнаб ўтирган Крэнли, оғзини чапиллатиб, бақирди деди:

— Хайрли дейсанми? Ҳа, ёмонмас.

Калтабақай талаба унга диққат билан қаради ва гина қилгандай шамсиясини сермади.

— Менимча, — деди у, — сен, ҳарқалай, аён нарсани илғашни ихтиёр этдинг.

— Ҳа-да! — жавоб қилди Крэнли ва ярми тишланган анжирни калтабақай талабанинг оғзига тутиб, ейишни таклиф қилган бўлди.

Калтабақай рад этди, бироқ ўзининг гапга чечанлигидан ғурурланиб, хириглаб ва шамсиясини тўқиллатиб, жиддий оҳангда сўради:

— Буни қандай тушунса бўлади?..

У тўхтаб, ярми тишланган анжирни кўрсатиб, баланд овозда кўшиб кўйди:

— Мен буни назарда тутаяпман.

— Ҳа-да! — яна пинғиллаб кўйди Крэнли.

— Буни, — деди калтабақай, — *ipso factum*¹ ёки қандайдир қочирик деб тушуниш керакми?

Диксон, суҳбатдошларидан четлашиб, ундан сўради:

¹ Сўзма-сўз: шунинг ўзи (лотинча).

— Глинн, сени Гоггинс кутиб ўтирганди. У сен билан Мойнихенни қидириб, “Адельфи”¹га кетди. Бунинг ичида нима бор? — сўради у Глинн қўлтиғига қистириб олган папкани шаппатилаб.

— Имтиҳонга керак нарсалар, — жавоб қилди Глинн. — Мен уларни ҳар ой имтиҳон қиламан, бераётган дарсларимнинг натижасини кўриб боришим керак.

Шундай деб унинг ўзи ҳам папкани шаппатилаб қўйди, секин томоғини қириб, кулимсиради.

— Дарс берармиш! — кўполлик билан гапга аралашди Крэнли. — Шўрлик ялангоёқ болалар, улар сендай ярамас маймундан дарс ўқиб ким бўларди. Уларга ўзинг раҳм қил, илоҳим!

Крэнли анжирдан яна бир бўлакни тишлаб узиб олди ва чиқитини отиб юборди.

— Болаларни менинг қошимга келишларига изн беринг ва уларнинг йўлини тўсманг, — деди Глинн ёқимли овоз билан.

— Ярамас маймун! — деди баттар қаҳри кўзиб Крэнли. — Тангрига шак келтирган ярамас маймун!

Темпл ўрнидан туриб, Крэнлини итариб юборди ва Глиннга яқинлашди.

— Ҳозир сиз айтган бу сўзлар, — деди у, — Инжилдан: болаларни менинг қошимга келишларига изн беринг ва уларнинг йўлини тўсманг.

— Сен яна биров ухласанг бўлармиди, Темпл, — деди О’Кифф.

— Гап шундаки, яъни мен айтмоқчи бўлган гап шуки, — давом этди Темпл Глиннга мурожаат қилиб. — Иисус болаларнинг қошига келишларига тўсқинлик қилмаган. Хўш, унда нега черков уларни, чўқинтирилмай туриб вафот этса, ёппасига дўзахга жўнатади?

— Сен ўзинг чўқинганмисан, Темпл, — сўради заҳил юзли талаба.

— Йўқ, барибир, нега энди уларни дўзахга жўнатишади. Ахир, Иисус улар қошимга келсин, деб турган бўлса? — такрорлади Темпл кўзлари билан Глиннга тешиб юборгудай тикилиб.

Глинн йўталди ва асабий қиқиллаб кулиб юборишдан ўзини зўрға тутиб, шамсиясини силтаб, ҳар бир сўзни салмоқлаб секин мингирлади:

— Модомики, бу агар сен айтгандай бўладиган бўлса, мен ҳам юзингда кўзинг борми, демай сўрашга журъат этаман: хўш, “бундай” дегани қаердан пайдо бўла қолди?

— Чунки черков шафқатсиз, қари гуноҳкор хотинлардай марҳаматсиз, — деди Темпл.

— Бу масалада сен эски ақидаларга ёпишиб олгансан чоғи, Темпл? — қувлик билан сўради Диксон.

— Авлиё Августин² чўқинтирилмаган болалар дўзахга тушадилар, дейди, — жавоб қилди Темпл, — чунки унинг ўзи ҳам раҳмсиз қари гуноҳкор банда бўлган.

— Сен, албатта, билагонсан, — деди Диксон, — бироқ мен, барибир, бундай ҳолатлар учун маҳшарда жавоб берилади-ку, деб ҳисоблардим доим.

— Нимаси билан баҳслашасан унинг, Диксон, — жаҳл билан гапга аралашди Крэнли. — Гаплашма у билан, башарасигаям қарама, яхшиси, бўйнига арқон сол-да, бақироқ эчкидай етаклаб уйига олиб кет уни.

¹“А д е л ь ф и” — Дублиндаги меҳмонхона.

²Августин Аврелий (354—430). — таниқли христиан илоҳиётшуноси, черков оталаридан бири.

— Маҳшар эмиш! — қичқирди Темпл. — Мана сизга гаройиб кашфиёт! Бу, ахир, дўзахнинг ўзи-ку!

— Бироқ нохушликлардан холи, — таъкидлади Диксон.

У кулиб туриб болаларга қаради ва деди:

— Ҳарқалай, мен бу ердаги кўпчиликнинг фикрини айтдим, деб ўйлайман.

— Бўлмаса-чи, — деди Глинн қатъият билан. — Ирландия бу масалада яқдил.

У шамсиясининг учини айвоннинг тош ётқизилган ерига уриб тақиллатди.

— Дўзах, — деди Темпл. — Иблисининг урғочи жуфтлари¹ тўқиган бу уйдирмани мен эъозлашим мумкин. Дўзах — римликлар ўйлаб топган, худди Рим деворларидай нураб қулаган бемаъни нарса. Бироқ машҳур дегани нима?

— Уни жойига элтиб ухлатгин! — қичқирди О'Кифф.

Крэнли Темплга ташланди, кейин тўхтаб, оёқларини таппиллатиб, товукни кувгандай кишлади:

— Киш!..

Темпл чаққон ўзини четга олди.

— Биласизларми, маҳшар нима дегани? — қичқирди у.

— Бундай нарсалар бизнинг Роскомонда² қандай аталишини биласизларми?

— Киш!.. Кет, йўқол! — қичқирди Крэнли кафтини кафтига уриб.

— Бало дегани, баттар дегани, — нафратланиб қичқирди Темпл, — мана, сизларнинг маҳшарларинг нима.

— Қўлингдаги чўпни бериб тур, — деди Крэнли.

У Стивеннинг қўлидаги тол хивични тортиб олди ва зинадан пастга қараб югурди, бироқ Темпл ортидан қувиб келаётган оёқ товушини эшитиб, худди эпчилоёқ ҳайвондай зум ўтмай қоронғуга кириб ғойиб бўлди. Крэнлининг оғир этиклари майдончада гурсиллаб товуш чиқарди, кейин вазмин тапилаб, чағилтошларни сочиб келаётган қадам товуши эшитилди.

Қадамлар зардали эди, Крэнли илкис ҳаракат билан хивични Стивеннинг қўлига тутқазди. Стивен унинг иддаосида айрича сабаб борлигини ҳис этди, бироқ ўзини сезмаганга олиб, босиқлик билан Крэнлининг қўлига қўлини текизди ва хотиржам деди:

— Крэнли, мен сенга айтдим-ку, сен билан маслаҳатлашадиган гап бор деб. Юр.

Улар ҳовличани кесиб ўтишди. Айвон зинасига етганда “Зигфрид”³даги сайроқи қушнинг товушидай майин хуштак товуши эшитилди. Крэнли ўгирилиб қарали ва Диксон хуштак чалишдан тўхтаб, қичқирди:

— Йўл бўлсин, жўралар? Ўйинни охирига етказмаймизми, Крэнли?

Улар тинч, сокин ҳавода “Адельфи” меҳмонхонасидаги биллиард ўйинини давом эттириш ҳақида бақариб-чақариб ваъдалаша бошлашди. Стивен бир ўзи олдинга юрди ва Килдерстрит рўпарасидаги “Зарант ости” меҳмонхонаси олдиан чиқди, тўхтаб, сабр қилиб кутиб турди. Меҳмонхонанинг номи, силлиқланган ёғочнинг туссизлиги, бинонинг кўримсиз олд томони тасавурида нафратомуз тикилиб

¹Цайтоннинг қизи ва хотини — Бадғуноҳ назарда тутилаётир. Бу образ Ж.Мильтоннинг “Йўқотилган жаннат” асарида келтирилган.

²Роскомон — Ирландиядаги графлик ва шаҳар номи.

³Р.Вагнернинг “Зигфрид” операси назарда тутилаётир.

турган кишининг назаридай, кўнглига оғир ботди. У асаби бузилиб, меҳмонхонанинг хира ёритилган айвонига қаради ва у ерда ирланд зодагонларининг хотиржам, силлиқ кечаётган ҳаётини кўз олдига келтирди. Улар қандай қилиб юқори лавозимларни қўлга киритиш, ер-мулк эгаларини қўлга олиш ҳақида ўйлашади; деҳқонлар қишлоқ йўлларида тўхтаб, уларга эгилиб таъзим қилишади; зодагонлар турли-туман французча таомларнинг номини билишади ва чийиллаган, чинқирган овоз билан хизматкорларга буйруқ беришади, бироқ уларнинг қалондимоғ оҳангдаги буйруқларидан маданиятсизлиги, аҳмоқлиги билиниб туради.

Уларни гафлатдан уйғотишнинг иложи бормикан, қандай қилса уларнинг фарзандларидан ўзларига ўхшаган ожиз, нотавон бўлмаган авлод етишади. Тобора қуюқлашаётган шом қоронғусида Стивен ўзи мансуб бўлган халқнинг ўй-хаёллари, умид-орзулари қоронғу қишлоқ кўчаларида, гавжум дарахтлар тагида, сув ва ботқоқликлар устида кўршапалакдай чарх уриб юрганини ҳис этди. Дейвин кечаси қишлоқ йўлидан келаётганда эшиги олдида уни қишлоқ аёли кутиб турган. Аёл унга бир коса сут тутиб, уни ичкарига таклиф қилган, чунки Дейвиннинг кўзлари ювош, бундайлар сир сақлай олади.

Кимдир унинг қўлини маҳкам сиқди ва у Крэнлининг овозини таниди:

— Сурдикми?

Улар биров жим кетишди. Кейин Крэнли гап очди:

— Бу лаънати телба Темпл! Худо ҳаққи, бир кун мен уни уриб ўлдирман.

Бироқ, энди унинг овозида зарда сезилмасди. Стивен ўзига-ўзи савол берди: қизнинг у билан айвон остида танишганини Крэнли эслармикан?

Улар ўнга бурилиб, йўлни давом эттиришди. Биров вақт иккаласи ҳам жим кетишди, кейин Стивен гап бошлади:

— Крэнли, бугун мен жуда қаттиқ жанжаллашиб қолдим.

— Уйдагиларинг биланми? — сўради Крэнли.

— Онам билан.

— Дин масаласидами?

— Ҳа, — жавоб қилди Стивен.

— Онанг неча ёшда? — биров сукут сақлаб сўради Крэнли.

— Ҳали унча қаригани йўқ, — жавоб қилди Стивен. — Онам менинг ҳайитда чўқинишимни хоҳлайди.

— Сен-чи?

— Чўқинмайман.

— Хўш, нима учун?

— Бўйсунмайман¹, — жавоб қилди Стивен.

— Бу гапни олдин кимдир ҳам айтган, — деди хотиржам оҳангда Крэнли.

— Нима қипти, энди мен айтаяпман, — қизишди Стивен.

— Ўзингни бос, азизим. Бунча қайнаб-тошмасанг, жин урсин, — деди Крэнли Стивеннинг қўлини тирсаги билан сиқиб.

Бу гапни у асабий кулимсираб айтди ва Стивеннинг юзига самимиёт қараб, такрорлади:

— Ўзинг сезаяпсанми, сен жуда асабийсан?

— Тўғри, биламан, — деди Стивен ҳам кулимсираб.

¹Шайтоннинг жаннатдан қувилиш чоғида айтган гапи.

Ораларига тушган совуқчилик кўтарилди ва яна улар ўзларини кадрдон дўстлардай ҳис этишди.

— Сен вино ва нон Христнинг тани ва қони эканига ишонасанми?
— сўради Крэнли.

— Йўқ, — деди Стивен.

— Демак, ишонмайсан?

— Ишонаман ҳам, ишонмайман ҳам.

— Ҳатто жуда кўпчилик диндор кишиларда ҳам шубҳа бўлади, бироқ улар шубҳаларини енгишади ёки шунчаки эътибор қилмай кўйишади, — деди Крэнли. — Эҳтимол, сенинг гумонларинг жуда кучлидир?

— Мен уларни енгишни истамайман, — эътироз билдирди Стивен.

Крэнли бир дақиқа нима дейишни билмай турди, кейин чўнтагидан қуритилган анжир олиб, оғзига солмоқчи бўлди, бироқ Стивен уни тўхтатди:

— Ҳой, тўхта, сен оғзингни тўлдириб туриб мен билан бу масалада гаплаша олмайсан.

Улар кўчадаги фонус тагида тўхташганда, Крэнли ёруғда анжирни кўздан кечирди, бурнининг катаklarига бир-бир босиб ҳидлади-да, кичкина бўлакни тишлаб узиб олиб тупуриб ташлади ва кулочкашлаб анжирни зовурга ирғитди.

— Кет менинг қошимдан, лаънати, дўзах ўтида ён¹, — хитоб қилди у ўзи улоқтирган анжир ортидан.

У яна Стивеннинг қўлтигидан олди.

— Қиёмат куни бу сўзларни эшитишдан қўрқмайсанми? — сўради у.

— Хўш, эвазига менга нима лозим кўрилади? — сўради Стивен. — Деканимиз билан бирга жаннатда абадий ҳузур-ҳаловатда юришми?

— Ўзингни бос, унутма, у жаннатга тушади.

— Ҳа, албатта, — деди қизишиб Стивен, — шундай ақлли, ғайратли, босиқ, энг муҳими, зеҳни ўткир² бўлса.

— Жуда қизиқ, — деди хотиржам оҳангда Крэнли, — сен ўзинг динни инкор қилаяпсан-у, бироқ уни вужудингга бутунлай сингдириб юборгансан, бу мени ажаблантираяпти. Коллеждалигингда ишонармидинг? Гаров ўйнайман, ишонардинг.

— Ҳа, — жавоб қилди Стивен.

— Уша пайтда бахтиёрмидинг? — юмшоқ қилиб сўради Крэнли. — Ҳозиргидан кўра бахтлироқ эдинг-да, а?

— Баъзида бахтиёр эдим, баъзида — йўқ. Лекин ўшанда мен бошқача эдим.

— Қанақа бошқача? Нима деганинг бу.

— Айтмоқчиманки, мен у пайт бошқа одам эдим, ҳозиргидай эмасдим, қанақа бўлишим кераклигидан кўра бошқача эдим.

— Бошқача эдим, ҳозиргидай эмасдим? Қандай бўлишим кераклигидан кўра бошқача эдим? — такрорлади Крэнли. — Битта савол берсам майлими? Сен онангни яхши кўрасанми?

Стивен секин бошини сермади.

— Нимани назарда тутаётганингни тушунмаяпман, — деди у хотиржам.

— Сен қачондир, кимнидир яхши кўрганмисан? — сўради Крэнли.

¹Қиёматда Иисуснинг гуноҳкорларга қарата айтган сўзлари: “Кетингиз менинг қошимдан, лаънатилар, дўзах оловида ёнинг!”

²Фома Аквинский фикрича, руҳонийга хос бўлган фазилятлар.

— Аёлларни демоқчимисан?

— Мен у ҳақда гапираётганим йўқ, — совуқроқ оҳангда эътироз билдирди Крэнли. — Мен сендан сўраяпман: қачондир бировга ёки бирор нарсага кўнглингда муҳаббат ҳиссини туйганмисан?

Стивен дўстининг ёнида қовоғини солиб, ерга қараб борарди.

— Мен худони севишга ҳаракат қилдим, — деди у ниҳоят юрагини очиб. — Назаримда, мен буни уддалай олмадим. Бу жуда қийин. Мен доим бутун борлигимни худонинг иродасига бўйсундиришга уриндим. Гоҳида бунга эришдим ҳам. Эҳтимол, мен ҳозир ҳам...

Туйқусдан Крэнли унинг гапини бўлди:

— Сенинг онанг бахтли ҳаёт кечирганми?

— Қаердан билай? — деди Стивен.

— Унинг нечта боласи бор?

— Тўққизтамиди, ўнтамиди, — жавоб қилди Стивен, — бир нечтаси ўлган.

— Отанг-чи... — Крэнли чайналди, кейин бироз сукут сақлаб деди.

— Мен сенинг оилавий ишларингга аралашмоқчи эмасман. Бироқ сенинг отанг, ҳарқалай, бадавлат киши эди, тўғрими? Мен сенинг болалик пайтингни назарда тутаяпман.

— Ҳа, — деди Стивен.

— У ким бўлиб ишларди? — сўради Крэнли бироз сукут сақлаб.

Стивен бидирлаб отасининг ишлари-ю, кечирган кунларини санай бошлади.

— Талаба-шифокор, эшкакчи, хушовоз хонанда, ашаддий сиёсатчи, майда мулкдор, майда омонатчи, ароқхўр, ёқимтой, сергап, кимнингдир котиби, яна вино заводида кимдир, солиқ йиғувчи, синган савдогар, энди эса ўтмишини хиргойи қилиб юрган бир дарвеш.

Крэнли кулди ва Стивеннинг кўлини қаттиқроқ сиқиб, деди:

— Вино заводида кимдир — зўр экан, жин урсин!

— Хўш, яна нималарни билгинг келаяпти? — сўради Стивен.

— Ҳозир қандай, яхши яшаяпсизларми? Ҳаммаси жойидами?

— Уст-бошимдан сезилмаяптими? — кўрслик билан сўради Стивен.

— Хў-ўш, — деди Крэнли хаёлчан, — сен, демак, бой-бадавлат оилада туғилгансан.

Бу гапни у овозини баландлатиб, техникага доир муҳим атамаларни айтаётгандай, дона-дона қилиб айтди ва бу билан ўзи айтган гапга ишонқирамаётганини Стивенга билдириб қўйгиси келаётганига ишора қилди.

— Сенинг онангга, ҳарқалай, анча қийин бўлгандир? — давом этди Крэнли. — Нега энди уни сен ортиқча хафагарчиликдан халос қилиб қўя қолмайсан, ҳатто агар...

— Агар мен буни истасам, — деди Стивен, — бу менга ҳеч гапмас, осон.

— Шундай қила қол-да, — деди Крэнли. — Онанг айтгандай қил. Шу қийинми сенга? Агар кўнглингда ишонмасанг, ишонмай қўя қол, шунчаки расмиятчилик учун чўқинсанг бўлди, холос. Унинг кўнгли тинчийди.

Крэнли тўхтади, Стивендан жавоб бўлавермагач, орадаги жимликни бузмади. Кейин, гўё хаёлида кечаётган ўйларни овоз чиқариб айтаётгандай, деди:

— Биз дунё деб атайдиган бу кир ўрада она меҳридан бошқа ҳаммаси омонат. Сени она дунёга келтиради, вужудида авайлаб кўтариб юради. Унинг кечирган азобларини биз қаердан билайлик? Бироқ у нималарни бошидан кечирмасин, кўнглидан ўтказмасин — бари ҳар

ҳолда, чин бўлиши керак. Ҳақиқий бўлиши керак. Унинг чеккан уқубатлари олдида бизнинг ғояларимиз, орзуларимиз ҳеч гапмас. Ҳайин! Куруқ сафсата! Анов бақироқ эчки Темплнинг калласидаям ғоя бор. Маккэннинг миясидағиям — ғоя. Йўлда юриб бораётган ҳар қандай эшшак меңда ғоя бор, деб ўйлаши мумкин.

Стивен, бу гаплар тагида нима яширинганини билишга уриниб, атай тергаб деди:

— Паскал, агар хотирам алдамаса, ўзини онасига ўптирмас экан, чунки у аёлларнинг тегинишидан кўрққан.

— Демак, Паскал — чўчқа, — деди Крэнли.

— Алоизий Гонзага ҳам, чамамда, шундай қилган.

— Унда Гонзага ҳам чўчқа, — деди Крэнли.

— Черков уни авлиё деб ҳисоблайди-ку, — эътироз билдирди Стивен.

— Ким кимни нима деб ҳисобласа ҳисоблайверсин, мен барига тупурдим, — қатъий ва кўпол қилиб, чўрт кесиб гапирди Крэнли. — Мен уни, барибир, чўчқа деб ҳисоблайман.

Стивен, ҳар бир сўзини ўйлаб салмоқлаб деди:

— Иисус ҳам онаси ҳақида одамлар олдида алоҳида эҳтиром билан гапирмаган² бироқ иезуит илоҳиётчиси, испан боёни Суарес³ уни ҳақли деб ҳисоблайди.

— Айт-чи, бирор марта сенинг каллангга, — сўради Крэнли, — Иисус ўзини халойиққа аслидан бошқача қилиб кўрсатган, одамларни чалғитган, деган фикр келмаганми?

— Менимча, бошига бундай фикр келган биринчи одам, — жавоб қилди Стивен, — бу Иисуснинг ўзи.

— Йўк, мен айтмоқчиманки, — овозини кескин баландлатиб давом этди Крэнли, — қачондир сенинг каллангга у онгли риёкор ёки оддий қилиб айтганда, аблах, деган фикр келмаганми?

— Тан олиб айтаман, ҳеч қачон менинг миямга бундай фикр келгани йўк, — жавоб қилди Стивен, — бироқ қизиқ, сен мени динга киргизишга уринмоқчи бўляпсанми ёки ўзингни йўлдан оздирмоқчимисан?

Стивен унинг юзига қараб, беписанд кулимсираётганини кўрди, юзидаги бу ифодага Крэнли сирли маъно беришга уринарди.

Туйқусдан Крэнли дадиллашиб, дангал сўради:

— Виждонан айт-чи, менинг гапларим сени ноқулай аҳволга солиб қўймадими?

— Бироз, — деди Стивен.

— Хўш, нега энди? — давом этди Крэнли гапининг оҳангини бузмай. — Ахир, сен ўзинг динимиз аддов эканига, Иисус худонинг ўгли эмаслигига ишонасан-ку.

— Бу гапингга мен унчалик қўшилмайман, — деди Стивен. — У, ҳарқалай, худонинг ўгли бўлса керак, Мариямни эмас.

— Шунинг учун ҳам сен чўқинишни хоҳламайсан-да, а? — сўради Крэнли. — Хўш, демак, сен бунга унчалик қўшилмайсан? Бундан

¹Алоизий Гонзага нафсини ўлдира билгани боис католик черкови томонидан эъзозланади.

²Стивен бу ўринда Инжилдаги, масалан, Марк баён этган муқаддас Хушхабардаги (3,33) Иисуснинг қуйидаги сўзларини назарда тутди: “Уларга жавобан: — Менинг онам ва укаларим ким? — деди. Сўнгра атрофида ўтирганларга назар солиб деди: — Мана, менинг онам ва укаларим!”

³Франсиско Суарес (1548—1617) — файласуф, Фома Аквинскийнинг шарҳловчиси.

чикдики, вино билан нон чиндан ҳам худо ўглининг вужуди ва қони бўлиши мумкин, бу шунчалик удум бўлмаса керак, деб қўрқасан, шекилли?

— Ҳа, — хотиржам жавоб қилди Стивен. — Мен буни ҳис қиламан ва шунинг учун бу менга ғойибдан қўрқинчли туюлади.

— Тушунарли, — деди Крэнли.

Стивен, уни ҳайрон қолдирган оҳангга, гапида давом этди.

— Мен кўп нарсадан қўрқаман, — деди у, — итдан, отдан, милтиқдан, денгиздан, момақалдиروقдан, машинадан, тунги қишлоқ йўлларидан.

— Бироқ, нега сен бир бурда нондан қўрқасан?

— Менинг назаримда, — деди Стивен, — мен қўрққан нарсалар барисининг ортида қўрқинчли ҳақиқат бор.

— Демак, сен, — сўради Крэнли, — агар кўнглингда ишонмай туриб чўқинсанг, рим—католик черкови тангриси лаънатлаши ва ўлимга маҳкум этишидан қўрқасан, шундайми?

— Рим—католик черкови тангриси буни ҳозир ҳам қилиши мумкин, — деди Стивен. — Бироқ мен тимсолига ёлғондакам сифинганимдан кейин вужудимда бошланадиган кимёвий жараёндан кўпроқ қўрқаман, ахир, бу тимсол ортида йигирма асрлик куч-қудрат ва ихлосу иззат-икром ётибди.

— Агар ҳаётинг хавф остида қолса, — сўради Крэнли, — сен бу куфрни адо этармидинг? Дейлик, сен католик эътиқоди қувғин остига олинган даврда яшаганингда нима қилардинг?

— Мен ўтмиш учун жавоб бермоқчи эмасман, — деди Стивен. — Эҳтимол кўлимдан келмас.

— Демак, сен протестант бўлмоқчи эмассан.

— Мен эътиқодимни йўқотдим, — жавоб қилди Стивен. — Бироқ мен ўзимнинг қадримни йўқотганим йўқ. Киши бир мантиқли ва изчил маъносизликдан воз кечиб, бошқа бир мантиқсиз ва изчил бўлмаган маъносизликни қабул қилса, буни чинакам ҳурлик, деб бўлашим?

Улар Пембурк туманигача юриб келишди ва энди, кўчада секин-аста қадам ташлашиб, чорабонлардаги уйларнинг у ер, бу еридан таралиб турган ёдугар кўнгилларига хотиржамлик бағишлаётганини ҳис этишди. Бу ердаги бой-бадавлат ва сокин турмуш ҳавоси уларнинг камбағалликларини ҳам бир қадар ҳаёлларидан кўтаргандай бўлди. Дафна буталари ортидаги ошхона деразасида чироқ милтиллаб нур сочар, у ердан пичоқ қайраётган хизматкор аёлнинг хиргойиси эшитиларди. Аёл “О Грейди атиргуллари”ни равон қуйларди.

Крэнли эшитмоқчи бўлиб тўхтади ва шундай деди:

— *Multer cantar*¹.

Лотинча сўзларнинг майин ифодаси шом қоронғусида дилбар мусиқадай, эркалаб силаган аёлнинг мулойим қўлидай ёқиб тушарди. Уларнинг бошларидаги ола-ғовур ўй-хаёллар бир қадар босилди. Қоронғулик ичида маросим чоғи кўринган. аёл қизёфаси пайдо бўлди: оппоқ либосга бурканган, мўъжазгина ва ўтил боланикидай тетик жусса, белбоғининг учлари ерга осилиб турибди. Унинг болаларникидай жарангли ва мўрт овози узокдан эшитилётган жўр овозлар садоси ичидан зулматни ёриб чиқаётган оху нолалар эшитилади:

— *Et tu cum Jesu Galilaeo eras*².

¹Аёл қуйлаяпти (*лотинча*).

²Сен-да галилеялик Иисус билан бирга эдинг (*лотинча*). Инжилдан.

Юрак ҳапқиради, илк сўзида аланга олиб, сўнггисида сўниб, худди ярқираб чиққан навқирон юлдуздай янгроқ бу овозга талпинади. Хониш тинди. Улар юриб кетишди. Крэнли, хониш мақомига мослаб, нақоратнинг охирги сатрларини такрорлади:

Мен эркамни топарман,
Илло, бўлурман бахтли.
Гулимни мен севарман,
Гулимнинг аҳди қатъий.

— Мана, ҳақиқий поэзия, — деди у. — Чин муҳаббат шу.
У Стивенга кўз қирини ташлади ва ғалати кулимсиради.
— Сенинг-ча, шу поэзиями? Бу сўзларда бирон-бир маъно бор деб ўйлайсанми?

— Улардан маъно топиш қийин эмас, — деди Крэнли.

Унинг шапкаси қошига тушиб турарди. У шапкасини тепароққа сурди ва Стивен дарахтлар соясида унинг рангпар, нурсиз юзини, катта қора кўзларини кўрди. Ҳа, унинг юз-кўзи келишган, гавдаси ҳам қорувли, кучли. У она меҳри ҳақида гапирди. Демак, у аёлларнинг меҳрини тушунади, уларнинг кўнгли бўшлигини, ожизликларини билади.

Демак, кетиш керак! Бас, энди кетиш керак. Стивен юрагининг тубида кетишга ундаётган қандайдир даъваткор овозни ҳис этди, бу овоз унинг Крэнли билан дўстлиги барҳам топганини зўр бериб уқтирарди. Ҳа, у энди кетади, энди у ҳеч ким билан кураша олмайди, пешонасида борини кўради.

— Мен кетсам керак, — деди у.

— Қаёққа? — сўради Крэнли.

— Бошим оққан тарафга, — жавоб қилди Стивен.

— Шунақа де, — деди Крэнли. — Ҳарқалай, бу ерда сенга қийин бўлади. Сен шунинг учун кетмоқчи бўлаяпсанми?

— Мен кетишим керак, — деди Стивен.

— Фақат ўйлаб юрмагин мени кувгинликка мажбур қилишди деб, — давом этди Крэнли. — Ўзингни аллақандай шаккок ёки элдан ажралиб қолган кимса деб ўйламагин. Кўпгина диндорлар шундай деб ўйлашади. Бу сени ажаблантирса керак? Бироқ черков — бу шунчаки тошдан қурилган иморат ва ҳатто аллақандай қотиб қолган ақидаларга берилган руҳонийлар макони эмас, ахир. Бу одамлар шу билан тирик. Мен сенинг нимани истаётганингни билмаяпман. Уша, биз бирга Харкорт-стритлаги бекатда турганимизда менга айтган гапларингними?

— Ҳа, — деди Стивен беихтиёр кулимсираб. Крэнлининг айтилган гапни қаерда гапирилгани билан кўшиб эслаш одати унинг кулгисини қистади. — Уша оқшом сен Догерти билан Селлигендан Лэррес'гача қандай борса яқин бўлишини ярим соат баҳс қилдинг.

— Тўнка! — деди Крэнли нафрати кўзиб. — Селлигендан Лэрресга борадиган йўлни у қаёқдан билади? У қовоқ калла-ку, нимани биларди у!

У хохолаб кулди.

— Бошқа гапларни-чи, — деди Стивен, — бошқа гапларни эслайсанми?

— Ўшанда сен айтган гапларними? — сўради Крэнли. — Ҳа, эслайман. Яшашнинг ёки санъатнинг шундай бир усулини топиш керакки, унда сен ўзингни бемалол, эркин намоён этишингга имкон бўлсин.

Дублин яқинидаги жойлар.

Стивен бу гапни маъқуллагандай шапкасини кўтариброқ қўйди.

— Эркинлик! — такрорлади Крэнли. — Қаёқда! Сен ҳатто жиндай кифрликка қўл уришга ҳам кўрқасан-ку. Ўғрилик қила оласанми?

— Йўқ, ундан кўра тиланчилик қилган яхши, — деди Стивен.

— Агар садақа беришмаса-чи, унда нима қилардинг?

— Сен менинг, — жавоб қилди Стивен, — мулк ҳуқуқи шартли, шароит тақозо этганда ўғирлик қилинса, бу жиноятга кирмайди, дейишимни хоҳлаяпсан. У ҳолда ҳамма ўғирлик қиларди. Шунинг учун мен бундай фикрни айтишдан тийиламан. Яхшиси, сен иезуит илоҳиётшуноси Хуан Мария де Телвед¹га мурожаат қил, у сенга қандай шароитда қиролни ўлдириш гуноҳ саналмаслигини ва буни қай тарзда — таомига заҳар солибми ёки кийим-бошини ё бўлмаса эгарини оғуга булабми — амалга оширганинг маъқуллигини тушунтиради. Мендан эса: сен ўзингни тунашга рухсат берармидинг, деб сўраганинг маъқул. Ўғриларни мен шаппа ушлаб, адолат посбонининг қўлига топширмасмидим?

— Хўш, буни сен қандай қилардинг?

— Менимча, — деди Стивен, — бу ҳарқалай, мен учун бор-йўғимни ўғирлаб кетгандан кўра оғирроқ мусибат бўларди.

— Тушунаман, — деди Крэнли.

У чўнтагидан гугурт чўпини олиб, тишларини ковлай бошлади. Кейин томдан тараша тушгандай қўққисдан сўради:

— Айт-чи, сен, масалан, қиз болани иффатидан маҳрум қила олармидинг?

— Кечирасан-у, — деди хушмуомалалик билан Стивен, — буни, ахир, кўпчилик йигитлар орзу қилса керак?

— Сен-чи, сен бунга қандай қарайсан? — сўради Крэнли.

Унинг охирги, худди куюндининг ҳидидай аччиқ тағдор гапи Стивеннинг хаёлини алғов-далғов қилди, кўнглига оғир ботди.

— Менга қара, Крэнли, — деди у. — Сен мендан нима қилишни хоҳлашимни ва нима қилишни хоҳламаслигимни сўраяпсан. Мен сенга нима қилишимни ва нима қилмаслигимни айтиб қўяй. Мен энди ўзим ишонмайдиган нарсага сиғинмайман, ҳатто агар бу менинг оилам, ватаним ёки черков бўлса ҳам. Бироқ мен ўзимни ҳаётнинг ёки санъатнинг бирор-бир шаклида қўлимдан келгунча тўла-тўқис, эркин намоён этишга ҳаракат қиламан, бу йўлда ўзим учун маъқул келган қурол — сукут сақлаш, дарбадарлик ва зийраклик билан ҳимояланаман.

Крэнли Стивеннинг қўлидан тутди ва уни Лисон-парк тарафга бошлади. У айёрона кулиб, Стивеннинг қўлини кўкрагига дўстларча босиб, гўё меҳрибонлик кўрсатмоқчи бўлди.

— Зийраклик билан?! — деди у. — Сен-а? Бечора шоир!

— Сен мени шунга, — деди Стивен унинг сохта меҳрибонлигидан ҳаяжонланиб, — худди бошқа кўп нарсаларга иқрор бўлганимдай тан олишга мажбур қилдинг.

— Ҳа шундай, бўтам² — деди Крэнли ҳазилини давом эттириб.

¹ *Талаверлик Хуан де Мариана* (1536-1623) — испан тарихчиси, сиёсат арбоби ва илоҳиётшунос. Стивен унинг “Қирол ва қироллик ҳокимияти институти” (1599) асарини назарда тутаётир.

² Крэнли руҳонийнинг ибодат чоғидаги мурожаатига ҳазил қилаётир.

— Сен мени нималардан кўрқимни тан олишга мажбур қилдинг. Бироқ мен сенга нималардан кўрқмаслигимни ҳам айтиб қўйишим мумкин. Мен ёлғиз қолишдан ёки бошқа бирор кимсани деб ҳайдалишдан кўрқмайман, тақдиримга боғланган нарсаларни тарк этишдан кўрқмайман. Мен яна хато қилишдан, катта гуноҳга, бир умрга етгули, ҳатто гуноҳи азимга йўл қўйишдан ҳам кўрқмайман.

Крэнли қадамни секинлатди ва энди жиддийлашиб деди:

— Ёлғиз, бир ўзинг. Сен бундан кўрқмайсанми? Бу гапнинг маъносига тушунасанми ўзи? Бошқалардан бир четда қолиш ҳам гапми, ҳатто дўстинг ҳам бўлмаса.

— Мен бунга ҳам тайёрман, — деди Стивен.

— Ҳеч кимсиз, ҳатто энг олийжаноб, содиқ дўстдан ҳам муҳимроқ инсондан ажралиб, а?

Бу сўзлари Крэнлининг ўзига таъсир қилиб кетди. У ўзини назарда тутиб гапирдимикан, ўзининг кимлигини ёки ким бўлишини хоҳлаганини назарда тутдимикан? Стивен бир неча лаҳза унинг қайғули юзига жим қараб турди. У доим кўрқиб эслайдиган ўзининг ёлғизлиги ҳақида гапирди.

— Ким ҳақида гапирясан? — сўради ниҳоят Стивен.

Крэнли жавоб қилмади.

* * *

20 март. Крэнли билан менинг исёним ҳақида узундан-узоқ гаплашилди.

У бир нималарни жиддий уқтиришга уринди. Мен ўзимни эшитаётганга солдим, ҳурмагини ўрнига қўяётгандай кўрсатдим ўзимни. У онасини яхши кўришини гапиравериб жонимга тегди. Онасини менинг кўз олдимда гавдалантиришга ҳаракат қилди, бироқ мен тасаввур қилолмадим. Бир сафар ўзи туғилганда отаси олтмиш бир ёшда бўлгани бехос оғзидан чиқиб кетган. Бунга тасаввур қилиш мумкин. Келбати келишган фермер. Эғнида кенг-мўл костюм. Мошгуруч соқоли кузалмаган. Афтидан, този қувиб ов қилади. Аэрресдаги ҳазрат Дваерга черков бадалини бинойидай тўлаб туради, бироқ жуда қўли очиқ деб бўлмайди. Кечкурунлари қизлар билан валақлашиб ўтиришдан зерикмайди. Онаси-чи? Жуда ёшмикан ёки мункиллаб қолганми? Ёш эмасдир-ов, унда Крэнли бошқача гапирган бўларди. Демак, қари. Эҳтимол, қаровсиздир. Юрагидаги алам шундан: Крэнли — қуриб-чириётган дарахт меваси.

21 март, эрталаб. Бу ҳақда кеча оқшом тўшакда ётиб ўйладим, бироқ ҳозир ҳеч нарса ёқмаяпти, қўлим бормаяпти, шунинг учун ёзмадим. Ҳа, озод кушдайман. Қуриб-чириётган дарахтлар — бу Елизавета ва Захария¹. Демак, у — Мубашшир. Дудланган тўш ва қуритилган анжир билан озиқланиши бежиз эмас. Тушунгин-да: емиши чигиртка-ю, ёввойи асал². Яна — қачон у ҳақда ўйласам, мудом бешафқат чопилган бош ёки кулранг парда орасидан мўралаган жонсиз ниқоб, ё бўлмаса боқий Халоскор кўз олдимга келади. Бош олиш — бу уларда шундай аталади. Лотин дарвозасида Иоанн кўрсатган

¹Инжилда айтилганидек, Иоанн Мубашшир (Иоанн Крестител)нинг мункиллаб қолган ота-онаси.

²Инжилга кўра, чўлда Иоанн чигиртка ва табиий асал билан озиқланган.

мўъжизани тушунолмаيمان¹. Мен ўзи нимани кўраяпман? Кулфни бузишга зўр бераётган бошсиз Мубашширни.

21 март, оқшом. Озодман. Руҳим енгил, ўй-хаёлим эркин. Кўй, майли, ўлик жонлар ўзларининг мурдаларини дафн этаверсин². Ҳа. Майли, тирик мурдалар ўлик жонлари билан қовушаверсин.

22 март. Линч билан бирга касалхонанинг касал боқувчи семиз аёли ортидан судралиб юрдим. Линчнинг ўйлаб топгани. Икки озғин оч този бузоқ кетидан тушган.

23 март. Уни ўша оқшомдан бери учратганим йўқ. Тоби йўқмикан? Камин олдида ўтиргандир-да онасининг шол рўмолига бурқаниб. Бироқ парво қилмайди. Овқатингни еб олгин!

24 март. Онам билан тортишишдан бошланди. Мавзу — Биби Марям. Ёшим ва жинсимга кўра нокулай ҳолатда эдим. Баҳона топиб, вазиятдан чиқиб кетмоқчи бўлиб, Исонинг отаси билан ва Марямнинг ўғли билан муносабатларини мисол қилиб келтирдим. Онамга дин — туғруқхона эмас, дедим. Онам кўнгилчан. Сенинг хаёлинг бузуқ, деб айтди, мен кўп китоб ўқирканман. Нотўғри. Кам ўқийман, кам тушунаман. Кейин у, ҳали сен динга қайтасан, деди, ҳозир ақлим унча тиниқлашмаган экан. Буни қандай тушунса бўлади: бу — черковни гуноҳнинг қора туйнугидан тарк этиш ва унга овоз чиқариб қилинадиган тавба-тазарру эшигидан қайтиб киришми? Тавба қилолмайман. Унга худди шундай деб айтдим. Олти пенс бериб туринг, дедим. Уч пенс берди.

Кейин университетга бордим. Думалоқбош Гецц билан иккинчи бор тўқнашдим, унинг кўзлари тулкиникидай. Бу сафар Бруно³ баҳона бўлди. Гапини итальянча бошлаб, бузилган инглизчада якунлади. Бруно ғирт шаккок бўлган, деди у. Мен эса уни оловда ғиртлар ёқишган, дедим. У ҳеч бир гинасиз менинг гапимга кўшилди. Кейин у *risotto alla bargamasca*⁴ деб номланадиган итальян миллий таомининг рецептини берди. У “о”ни юмшатиб айтганда қалин, гўштдор лабларини чўччайтиради. Тovuши муччилаётгандай туюлади. Эҳтимол, муччилар? Унинг тавба қилишга қурби етрамикан? Ҳа, бўлмаса-чи, иккита қув кўзидан бир-бир томчилан икки томчи обидийдасини оқизади.

Стивенс-Грин-паркни, менинг паркимни оралаб ўтаётиб эсладим: ахир, ўша оқшом Крэнли бизнинг динимиз деб атаган динни менинг эмас, Геццининг ватандошлари ўйлаб топишган. Тўқсон еттинчи полкнинг аскарлари — тўртовлон хоч тагида ўтиришибди ва қуръа ташлашиб, хочга чормих қилинганнинг кийимини бўлашиб олишаётир⁵.

Кутубхонага бордим, учта журнални ўқимоқчи бўлдим. Фойдаси йўқ. У ҳалиям қорасини кўрсатгани йўқ. Мени бу қизиқтирадими? Нимаси қизиқтиради? Энди уни ҳеч қачон кўрмаслигимми? Блейк ёзган:

¹ Стивеннинг хаёли беихтиёр Иоанн Мубашширдан Иоанн Инжилчига бориб боғланаётир. Стивен Иоанн Инжилчининг Римда Лотин дарвозаси олдида ўзини таъқиб этиб келаётган аскарлардан мўъжиза кўрсатиб халос бўлгани ҳақидаги ривоятни эслаётир.

² Инжилдан.

³ Жордано Бруно.

⁴ Бергамаскача ризотто (итал.) — итальянча миллий таом.

⁵ Стивен Инжил матнига ишора қилаётир: “Аскарлар Исони чормихлаб бўлиб, Унинг кийимини олдилар. Ҳар аскарга бир парчадан теккудай қилиб, кийимини тўрт бўлакка бўлдилар...”

Қўрқаман, чунки Уильям Бонд қазо қилди,
Чунки у узоқ ва оғир ётди¹.
Афсус, бечора Уильям!²

Қандайдир сабаб билан Ротонд³га борган эдим. Томошанинг охирида киборларнинг қиёфаларини кўрсатишди.

Уларнинг орасида яқингинада қазо қилган Уильям Юарт Гладстон⁴ ҳам бор. Оркестр “О, Вилли, қанийди орамизда бўлсанг!”⁵ни ижро этди.

Чиндан ҳам гумроҳлар миллати!

25 март, эрталаб. Туни билан алақ-чалақ тушлар кўрдим. Қанийди, бир силкиниб баридан халос бўлсанг.

Узун айлана даҳлиз. Ердан осмонга устундай буралиб қоп-қора буғ кўтарилади. Аллақандай афсонавий қиролларнинг сон-саноқсиз ҳайкаллари. Уларнинг ҳорғин қўллари тиззаларида, кўзларини ёш қоплаган, чунки уларнинг кўз ўнгида бандаларнинг гуноҳлари қоп-қора буғ бўлиб ўрлаб турибди.

Яна гордан ғалати жондор чиқиб келади. Жуссалари одамларникидан кичикроқ. Гўё улар бир-бирига қўшилгандай. Уларнинг қоронғида нурланиб кўринган юзларида тарам-тарам қора чизик. Улар менга тикилиб қарайди, кўзларида эса савол аломати. Миқ этмайди.

30 март. Бугун кечқурун кутубхона эшиги олдида Крэнли Диксон билан унинг акасига топишмоқ айтди. Она боласини Нил дарёсига тушириб юборди. Ҳали ҳам она меҳри билан банд. Гўдакни тимсоҳ тутиб олди. Она тимсоҳдан боласини қайтариб беришни сўраяпти. Тимсоҳ рози: майли, фақат битта шарт бор, айт-чи, болани мен нима қилмоқчиман — уни ямлаб ютаманми, ямламай, дейди тимсоҳ.

Бундай фикрлаш тарзи, ҳақиқатдан ҳам, фақат сизнинг чиркин муҳитда, сизнинг қуёшингиз остида пайдо бўлиши мумкин, деган бўларди Лепид⁶.

Меники-чи? Меникининг нимаси афзал? Нилга ташла уни, дарёга чўктир!

1 апрел. Охирги гап ёқмаяпти.

2 апрел. Уни кўрдим, Жонстон кафесида Муни ва О’Брайен билан пирожний еб, чой ичаётганди. Тўғри, ўтиб бораётганимизда биринчи бўлиб Линч тулки уни кўриб қолди. Линч менга: унинг акаси

¹ Инглиз шоири Уильям Блейкнинг (1757-1827) “Уильям Бонд” шеъридан; шеърда ҳазил оҳангида муҳаббат дардида ўлган ошиқ ҳақида ёзилади.

² Гамлетнинг сўзлари ўзгартирилиб ишлатилган: “Афсус, бечора Йорик”.

³ Жойс яшаган даврдаги концерт зали; бу ерда мажлислар ўтказилган, Парнелл бу саҳнада кўп нутқлар ирод этган.

⁴ Уильям Юарт Гладстон (1809-1898) — инглиз давлат арбоби, либераллар йўлбошчиси, бош вазир (1868-1974). У Ирландиядаги миллий-озодлик ҳаракатини шафқатсиз бостирган, бироқ баъзан ён берган пайтлари ҳам бўлган. 1886 йили парламентга “гомрул” тўғрисида қонун лойҳасини тақдим этиб, ташаббуси чипакка чиққач, истеъфо берган.

⁵ Америкалик композитор Стивен Фостернинг (1826-1864) кўшиғи.

⁶ Кенжа Лепид Марк Эмили (эрамиздан олдинги 89-13/12 йиллар) — римлик сиёсий арбоб, Цезарнинг сафдоши. Бу ўринда Жойс Шекспирнинг “Антони ва Клеопатра” пиесасидаги Лепиднинг қуйидаги гапига мос гап қилган: “Сизнинг мисрлик газандаларингиз сизнинг миср ботқоқингиздан ва айнан сизнинг миср қуёшингиздан пайдо бўлади. Мана, масалан, тимсоҳ”.

Крэнлини уйларига таклиф қилди, деб айтди. У ўзи билан бирга тимсоҳини ҳам олишни унутмадимикан? Демак, энди у олам чироғи бўлдимиз?¹ Уни мен кашф этгандим-ку. Ишонтириб айтаман, мен! Юрарди уиклоулик шўртумшуклар ичида биқиниб.

3 апрел. Финлейтер черкови қаршисидаги тамаки дўконига Дейвинни учратдим. У қора свитерда, қўлида чавгон. Мендан чиндан ҳам жўнаб кетаяпсанми, нега, деб сўради. Мен унга Тара²га бориладиган қисқа йўл — *via*³ Холихед, дедим. Шу пайт отам келиб қолди. Уларни таништирдим. Отам ҳурматимизни қилди. Дейвинга тамакни қилиб олишни таклиф этди. Дейвин боролмади — намойишга шошаётган эди. Биз узоқлашгач, отам бу боланинг чеҳраси очиқ экан, деди. Мендан нега эшқакчилар клубига ёзилмадинг, деб сўради. Ўйлаб кўришга ваъда бердим. Кейин у менга бир пайтлар Пеннифезерни қандай хафа қилганини гапириб берди. Менинг юрист бўлишимни хоҳлайди. Бу сенинг бурчинг, дейди. Яна Нил ботқоғи, тимсоҳлари билан.

5 апрел. Авжи баҳор. Паға-паға булутлар сузади. О, ҳаёт! Қорамтир лойқа сув мавж уриб оқади, тепадан олма дарахтлари нозик барглари тўкиб туради. Барглар орасидан қизларнинг кўзлари интизор боқади. Қизлар — одобли ва шўх. Бари оқсариқ ёки малласоч. Қорасочлиси керакмас. Оқсариқ сочли қизларнинг юзлари нақшолмадай. Бир сакраб тутсанг!

6 апрел. У ўзининг ўтмишини эслайди, албатта. Ҳамма аёллар эслайди, дейди Линч. Демак, у ҳам ўзининг ва ҳам менинг болалигимни эслайди, агар мен қачондир бола бўлган бўлсам. Ўтмишни бугун ўз комига тортади, бугун эса фақат келажакни пайдо қилиш илинжида яшайди. Агар Линчнинг гапи тўғри бўлса, аёлнинг ҳайкали доимо эгнида кийими билан ясалган бўлиши ва аёл бир қўл билан кетини уялинқираб бекитиб туриши керак.

6 апрел, шом. Майкл Робартес⁴ бой берилган гўзалликни хотирлаётир, қўллари билан уни кучган чоғда, аллақачон бу дунёдан ғойиб бўлган гўзални бағрига босаётгандай туюлади. Бошқача бўлиши керак. Мутлақо бошқача. Мен ҳали дунёга келмаган гўзалликни бағримга босишни истайман.

10 апрел. Карахт, қоп-қоронғи тун зулмати остида, шаҳар сукунатига қойим, кўрган тушларини унутмоқ илинжида уйқуни тарк этган, худди ҳорғин ошиқдай, силаб-сийпашларига, елаётган от туёқларининг дупурига бепарво. Энди, ҳарқалай унча карахтмас. Мана энди кўприкка яқин қолди: бир нафас — сукунатни тилиб, алам билан, қоронғу деразаларни ёнлаб, камон ўқидай учиб ўтади. Энди улар бир ёқларда, узоқларда; тим қоронғуликда, олмосдай ярақлаган

¹Бу ўринда Инжил сўзларига ишора бор: "Сиз — олам чироғисиз... Шамни олиб келиб, идишнинг ёки чорпоянинг тагига қўядими? Аксинча, шамдонга қўймайдими?..."

²Т а р а — Ирландиянинг қадимий пойтахти, ирланд олтин асрининг тимсоли. Холихед — Уэльс ғарбий қирғоғидаги бансаргоҳ, Ирландиядан йўлга чиққан кемалар шу ерга келади. Стивен бу гапи билан: қувғин — Ирландияни билиш ва тушунишининг қисқа йўли, демоқчи.

³Орқали (лотинча).

⁴Майкл Робартес — У.Б.Йитснинг "Майкл Робартес бой берилган гўзалликни хотирлаётир" (1896) шеърисидаги қаҳрамон. Шоир талқинида Майкл Робартес — ҳаёлот, ижод ва Ирландия тимсоли.

туёқлар мудроқ уйкудаги далалар узра физиллаб учади — қаёққа? — кимга пешвоз? — қандай хушхабар билан?

11 апрел. Кеча оқшом ёзганларимни ўқиб чиқдим. Аллақандай мавҳум изтироблар ҳақидаги мавҳум сўзлар. Бу унга ёқиши мумкинми? Ёқарди, менимча. У ҳолда, демак, менга ҳам ёқиши керак.

13 апрел. Бу "сузгич" узоқ вақт хаёлимни тарк этмади. Лугатга қарадим. Топдим. Бинойидай қадимги сўз. Жин урсин деканни воронкаси билан кўшиб! Нега у бу ерда пайдо бўлди — бизни ўзининг тилига ўргатиш учунми ёки биздан ўрганиш учунми? Нима бўлган-даям, барибир, даф бўлсин!

14 апрел. Жон Альфонс Малреннен¹ ҳозиргина Ирландиянинг ғарбидан қайтиб келди. Европа ва Осиёда чиқадиган газеталар бу хабарни кўчириб босишларини илтимос қиламан. Айтишича, у тоғдаги кулбада қари чолни учратган. Чолнинг кўзлари бақрайган, оғзида калта трубка. Чол ирландча гапирди. Малреннен ҳам ирландча гапирди. Кейин чол билан Малреннен инглизча гаплашишади. Малреннен унга олам ҳақида, юлдузлар ҳақида сўзлайди. Чол ўтирган кўйи, тамакини бурқситиб, тупуриниб эшитди. Кейин шундай дейди:

— Ҳа-я, тўғри, дунёнинг нарёғида ажойиб махлуқлар яшайди-да.

Мен ундан кўрқаман. Унинг бақрайган қизил кўзларидан кўрқаман. Тонггача у билан олишиш менинг чекимга тушган², ҳали ё менинг ёки унинг ажали етмагунча, унинг сертомир йўғон бўйинини бўғиб, ҳали... Нима ҳали? Ҳали у менга ён бермагунчами? Йўқ, мен унга ёмонликни соғинмайман.

15 апрел. Бугун у билан Графтен-стритда юзма-юз учрашдим. Бизни оломон бир-биримизга дуч келтирди. Иккаламиз ҳам тўхтадик. У мендан нега кўринмайсан, деб сўради. Мен ҳақимда ҳар хил бўлмагур гапларни эшитганини айтди. Бу гаплар, чамамда, атай вақтни чўзиш учун айтилди. Шеърлар ёзиб турибсанми, деб сўради. Ким ҳақида? — сўрадим мен. Шунда у баттар ажабланди, унга ачиниб кетдим ва ўзимни аблаҳдай ҳис этдим. Дарҳол гапни ўша Данте Алгери кашф этган, муаллифлик ҳуқуқини расмийлаштириб олган қаҳрамонлик оҳангидаги кўтаринки мавзуга бурдим: ўзим ҳақимда, режаларим тўғрисида ҳовлиқиб гапира кетдим. Бахтга қарши, гап орасида беихтиёр исёнкор майлларим ҳам ошкор бўлди. Афтидан, мен бир қоп ёнғоққа ўхшаб шалдирадим. Одамлар бизга қарай бошлашди. Шу пайт у кўлимни сиқди ва кетаётиб, айтган гапларим, албатта, амалга ошишига умид билдирди.

Ёқимли-да, тўғримасми?

Ҳа, бугун уни учратиб кайфим чоғ бўлди. Жудаям хурсанд бўлдим ё унчаликмасми? Билмадим. У билан учрашиб руҳим кўтарилади, бу мен учун аллақандай бошқача, янги бир туйғу. Демак, нимаики ўйлаган бўлсам, ўйлаётган бўлсам, нимаики ҳис этган, ҳис этаётган

¹Жойс асарининг шарҳловчилари Малреннен кимлигини аниқлашга муваффақ бўлишолмаган. Афтидан, Жойс ирланд миллатчилари устидан кулиб, атай қутилмаган фамилиядан фойдаланган кўринади.

²Инжилда талқин қилинган Яъқубнинг тангри билан олишуви назарда тутилган: "Ва Яъқуб ёлғиз қолди. Ва Ҳеч ким у билан тонг ёришгунча олишди..." Қари чол образи Стивен учун у тарк этишни ихтиёр қилган ватан ва у инкор қилган дин тимсоли.

бўлсам, хуллас, бугунги учрашувда бўлган ҳамма нарса туб моҳияти билан... Қўйсанг-чи, огайни, йиғиштир! Кечаси ётиб ўйла, эртаси туриб сўйла:

16 апрел. Йўл тадорикин кўр! Сафарга отлан!

Қўллар ва овозлар чорлаётир: ой ёруғида қотган йўлларнинг оқ қўллари ва кемаларнинг узун қора қўллари, уларнинг узоқ-узоқлардаги мамлакатларга элтишни ваъда қилиб чорлашларидан юрак ҳаққиради. Гўё улар имлаб чорлаётгандай, биз бирга бўлайлик — ёнимизга кел, бизга қўшил, деб айтаётгандай. Овозлар эса бунга жўр бўлиб: сен биздансан, биродаримизсан, демоқда гўё. Осмон бу жўр овозларга тўла, улар мени — сафарга шай, ўзининг навқирон, ёш қаногларини дадил қоқиб учишга тайёр биродарини чорламоқда.

26 апрел. Онам менинг эскифурушдан сотиб олган янги нарсаларимни жойлаётир. Шояд, туғилган уйингдан узоқда дўст ким, душман кимлигини билсанг, инсофга келсанг, дейди онам. Илло! Шундай бўлади, албатта. Шон-шарафлар бўлсин сенга, ҳаёт! Мен сафарга отланаётирман, ижод ҳақиқатини қайта-қайта англаб етмоқ ва қалбимнинг қўри билан халқимнинг тенгсиз, бетакрор ақлу иродасини намоён этмоққа жазм этиб йўлга чиқаётирман.

27 апрел. Раҳнамойим, эй азиз устоз¹, минбаъд менга тоғдай таянч бўл, азалу абад ўзинг қўллагайсан.

Дублин, 1904.

Триест, 1914.

*Русчадан
Аҳмад ОТАБОЙ
таржимаси*

¹Стивен, исмини ўзи олиб юрган Дедалга мурожаат этаётир.

Роберт БЁРНС

Тўқис бахтдан йўқ НИШОН

ТЕГИРМОНЧИ

Тегирмончи, чанг тегирмончи,
Янчар донимиз.
Удир элнинг бор ишончи,
Бутдир нонимиз.

Чанг, бошидан оёғи чанг,
Усти оппоқ гард.
Қўришдим, ўпиб юзидан,
Йўқолди ғам, дард.

Тегирмончи, чанг тегирмончи,
Ундан оқарган.
Ғайрат қилиб, сарфлаб кучин,
Қоплар кўтарган.

Тегирмончи ишлаб топган,
Пуллар пок-ҳалол.
Умрим бўйи мадҳ этаман
Уни бемалол!

* * *

Бир содиқ дўст ва бир қадаҳ май,
Бўлса яна не кам дунёда.
Ҳаёт ташвишларин унутмай,
Дил яйрарму майдан зиёда.

Тўқис бахтдан йўқдир нишона,
Шодликни биз топамиз йўлдан.
Майсиз кўнгил бўлса вайрона,
Бор шодлик ҳам кетади кўлдан.

ТУНАШ УЧУН ЖОЙ БЕРГАН ДИЛДОР

Январ ойи эди, изғирин,
 Қорли тоғда ёлғиз қолгандим.
 Тунаш учун пана — яширин,
 Жой тополмай ожиз қолгандим.

Омад кулиб ўшанда бир бор
 Учраб қолди йўлда бир дилдор.
 Деди анча совуқ қотибсиз,
 Тунай қолинг уйимда, шунқор.

Қиз таклифи жоним яйратди,
 Орқасидан эргашдим шодон.
 Совуқдан муз қотган танамни,
 Шароб бериб илитди жонон.

Жой тайёрлаб сўнгра бир пасда,
 Нафис чойшаб ёпиб кўйди у.
 “Хайрли тун” тилаб оҳиста,
 Бағримга ўт ёқиб кўйди у.

Кўнгил дерди ундан айрилма,
 Кетмасидан айт бир баҳона.
 Ва мен дедим: “Келмаса малол,
 Ёстиқ беринг, яна бир дона”.

Дилдан ювиб барча губорим,
 Келтирганда ёстиқ дилдорим.
 Маҳкам кучиб бағримга олдим,
 Баён этдим севги изҳорин.

Ёноқлари ловуллаб кетди,
 Кўзларида балқди ҳаяжон.
 “Ғар ишқингиз бўлса чин, боқий, —
 Деди, — беринг менга ҳам имкон.

Бирам хушбўй эди гулбадан,
 Атиргуллар ифори янглиғ.
 Майин эди сочи ипақдан,
 Илтижолди дил зори янглиғ.

Кабутардек сийналари-чи,
 Худди қорли чўққилар мисол.
 Ҳаяжондан потирлашлари,
 Ўт қаларди жонимга висол.

Тунаш учун жой берган қизнинг,
 Лабларидан бўсалар олдим.
 Ул беғубор тоза гул юзнинг,
 Юрагига ишқ ўтин солдим.

Иқрор бўлиб севгимга охир,
 Кўзларини юмиб олди у.
 Мен ва девор ўртасида жим,
 Маъсумгина ухлаб қолди у.

Эрта тонгда уйғониб бардам,
 Оғушимга олдим дилдорни.
 Деди: — “Сизни кўрдим қайданам,
 Билмас эдим ишқ озорини!”

Ёрнинг зулфи, ёшли кўзини,
 Упиб туриб айтдим аҳдимни.
 “Ҳали қанча жой солишинг бор,
 Мен шу ерда топдим бахтимни”.

Шунда ёрим дераза томон
 Бориб қўлга олди игна-ип.
 Уша январ тонги тотли он,
 Ҳада қилди бир кўйлак тикиб.

Кунлар ўтар, ўтар йиллар ҳам,
 Замин узра ёғаверар қор.
 Хотирамдан кетмас сира ҳам,
 Тунаш учун жой берган дилдор!

КИЧИК БАЛЛАДА

Бор эди бир соҳибжамол,
 Назокатли, қалди ниҳол!
 Севар эди бир ботирни,
 Аҳдида чин баҳодирни.

Эсиз, аммо ишқ болига,
 Тўймай туриб ташна лаблар.
 Юртда машғум уруш сабаб,
 Видолашди ўтли қалблар.

Замбаракнинг зарбларидан,
 Денгизлар ҳам қалқар эди.
 Жангда йигитни ўлимдан,
 Қиз хаёли сақлар эди.

* * *

Дарё узра зумрад қамиш
 Қад ростлайди нозлар билан.
 Мен ажойиб лаҳзаларни,
 Ўтказгандим қизлар билан.

Ҳаётимга мазмун берган,
 Ортда қанча кунлар қолди.
 Гўзаллар-ла ишққа чўмган
 Энг фараҳбахш тунлар қолди.

Гоҳо бойлик, шон-шуҳратнинг,
Қуллари бўлсак-да бизлар.
Уша бойлик беролмаган,
Бахтни берар экан қизлар.

Менга беринг осуда тун,
Ёрнинг қайноқ оғушини.
Дунё ғамларидан бутун,
Фориғ этай қалб қушини.

Ишқсизлар устимдан кулиб,
Пеша қилса-да ҳаёни,
Донишманд Соломон каби,
Севавергум мен аёлни!

Бу ҳақиқат кўпга аён,
Тоқ яшашлик Тангрига хос.
Оллоҳ яратиб эркакни,
Сўнг жуфт яратган унга мос!

ФАРЗАНДИМГА

Муҳаббатим буюк тухфаси,
Мендан айро туғилган қизчам.
Майли ортсин элнинг шубҳаси,
Мен отангман, митти юлдузчам.

Бахтли дамларимнинг гувоҳи,
Қалб ардоғим, ўсавер шодон.
Кечир мени бўлса гуноҳим,
Лек ўйлама бетайин, нодон.

Севгим учун курашдим, толдим,
Илтижолар қолди бесамар.
Ялангоёқ номини олдим,
Ишқ ўрнига сўрадилар зар.

Бобонг деди виқор-ла кулиб,
“Қиз бермайман сендек гадога”.
Шундан бери куйларим мунгли,
Ёлворурман ёлғиз хулога.

Олов ёшлигимдан эсдалик,
Жигаргўшам, қалб қоним ўзинг.
Онанг эди паричехрадек,
Сен фариштам, бор шоним ўзинг.

Фақат мендан ўкинма эркам,
Бобонгни деб бахтим бўлди кам.
Ҳис этсанг бас меҳрим сойлигин,
Сенсан, ахир, танҳо бойлигим.

Неки бўлса дунёда лазиз,
Ҳадя этгум ҳатто жонимни.
Туюлса-да тансиқ ва азиз,
Сенга бергум сўнгги нонимни.

Ниҳолгинам кўкка буй чўзиб,
Интилавер илиқ офтобга.
Суйганинг-ла бирга аҳд тузиб,
Бориш насиб этсин меҳробга.

Ўшанда мен шодликдан масрур,
Сенга бахтлар тилайман, қизим.
Бир бахтиёр отадек мағрур,
Меҳроб сари элтаман ўзим.

Инглизчадан
Бегойим **ХОЛБЕКОВА**
таржималари

Мелис АБАКИРОВ

Қатағонда ўтган болалик

Хужжатли қисса

*Болқор ёзувчиси
Алим Теппеева бағишланади.**Муаллиф***«ШУМҚАДАМ»**

Тетапоё бўлгандан бери Алининг эш тутгани-ю, бор дунёси — бу унинг улуғотаси — бобоси. Улуғотасининг мадори ҳам, бу дунёдаги овунчоғи ҳам, олти яшар набираси Али. Унинг ёшидагилар эртадан кечгача ошиқ отиб, чиллак ўйнаб кўча чангитишади. Алининг эса тарбияси бошқача. Овунчоғи ҳам, ўйини ҳам улуғотаси. Бобосининг этагига ёпишганча ёнидан жилмайди, қилган юмушидан, босган-турганидан кўз узмасдан ул-бул нарсасини ушлашиб, ёнида юргани-юрган. Авайлаб-асраган онаси, пешанасидан силаб эркалатган отаси бўлганми ё йўқми — эслай олмайди. Фаҳмлагани бувисини эс-эс билади ва унинг ҳам бошқалардақа отаси ҳам, онаси ҳам бор. Буни бир марта ўзларининг уйи ёнига ўйин истаб келиб қолган ундан ёши каттароқ бир гала болалар қуршаб олиб, сўроққа тутишганда билиб олган.

— Исминг Алими? — деди салобатлироғи.

— Ҳа, мен Алиман.

— Сен афанди билан яшайсанми?

— Афанди-мафандингни билмайман. Мен улуғотам билан яшайман.

ҚОН-ҚАРДОШЛИК РИШТАЛАРИ

Таниқли қирғиз ёзувчиси Мелис Абакиров 1940 йилда Чуй туманида туғилган. Қирғиз Давлат университетининг филология куллиётини битиргач, Ўш ва Чуй вилоятларидаги мактабларда ўқитувчилик қилади. 1965 йилдан бошлаб вақтли матбуотда ишлайди. Талабалик йилларидаёқ дастлабки ҳикоялари билан китобхонларнинг эътиборини қозонади. Кейинчалик Республика Давлат Матбуот Кўмитасида, “Мактаб” ҳамда “Адабиёт” нашриётларида бош муҳаррир бўлиб ишлайди.

Мелис Абакировнинг “Ёшлик рапсодияси”, “Кўкайкести”, “Қимор”, “Чўнг бувимнинг эртаги”, “Олмали боғ” каби бир талай асарлари нашр этилган. Унинг “Қатағонда ўтган болалик” деб номланган мазкур ҳужжатли қиссаси орқали ёзувчи болқор ва қирғиз халқларининг азалий дўстлик ришталари тўғрисида ҳикоя қилади.

Энди таржимон ҳақида икки оғиз сўз. Анвар Зулфиқоров Андижон вилоят халқ таълими бўлимининг ходими. У республикамиздаги қирғиз мактаблари учун чиқарилаётган дарсликларнинг таржимони ва муаллифи. Мазкур асар иқтидорли укамизнинг дастлабки адабий таржималаридан бири. Биз унга бу машаққатли соҳада фақат омадлар тилаймиз.

Турсунбой АДАШБОЕВ

— Тентак, билсанг ўша улуғотанг — афанди. У ёт унсур, — деди салобатлироғи катта ёшдаги фаоллардан эшитган сўзини такрорлаб.

— Онанг қаерда эканлигини биласанми? — деди яна бири.

— Билмайман.

— Билмасанг, билиб ол, у — қочоқ, қорачой¹ларга қочиб кетган.

— Отанг қайда эканлигини биласанми?

— Билмайман, — деди Али.

— Билиб ол, у ҳам қочоқ, қочиб кетган сванлар²га, — деди тентак бола қатталардан эшитган сўзларини айтиб масхаралагандек.

— Йўқол бу ердан, — деди Али ердан муштдек тошни шахт билан олиб, шиддатли важоҳати билан. — Йўқол, бошингни ёраман. Йўқол бу ердан!

— Бу ёмонлик олиб келган шумқадам бола. Ёнига борманглар, касофати уради. Шумқадамдан қочинг. Кетгик, — деди тентак дастёр бола.

“Шумқадам”, бу сўзга тушунмади Али. Бобосига келиб болалардан эшитган сўзни сўради.

— Улуғ ота, болалар мени шумқадам дейишди. Шумқадам қанақа бола?

— Ким айтди уни? Қайси тумшуғи билан сув ичган ҳайвоннинг боласи айтди?! — деб хижолат тортди улуғотаси.

— Мен унинг ким эканлигини билмайман, — деди Али.

— Ким айтса ҳам унинг онаси — эчки, отаси — ҳайвон.

— Улуғ ота, сизни афанди дейишди, масхаралашди.

— Бекорларни бештасини айтибди ўшалар. Афанди дегани яхши сўз. Болаларга билим берувчи ўқимишли одам. Ҳозирги муаллим деган сўзни билдиради, яхши бола, Али. Яна нималар дейишди, ўша онаси — эчки, отаси — ҳайвоннинг болалари?

— Яна, онанг — қочоқ, қорачойларга қочган дейишди. Яна отанг ҳам қочоқ дейишди. Сванлар орасига кириб кетган, дейишди.

Бобосининг ҳоли қуриди. Набирасига айтилмаган сир эди бу ҳали. Айтмайман, эс-хушини йиғиб, йигит бўлгунга қадар, деб юрар эди. Мана энди, эл оғзига элак тутиб бўлмас, деганларидек, сир ошкор бўлди-қўйди.

Ўғли Билол — Алининг отаси, овулнинг кўрки бўлган келишган йигит эди. Отга учиб минган, от ёлига ёпишган ҳолда чоғиб бораётиб отнинг тагидан айланиб ўтиб, яна эгарга ўтириб, хунар кўрсатган ҳақиқий тоғ йигити эди. Йигитлар билан баҳслашиб қолса, иккала кўлида тик турганча юз қадам жойга кўли билан юриб, бориб келар эди.

Ёт тўйларда гижжак овозига кўшилиб, лезгин рақсларига ўхшаш “Тўғри босиш” ва “Исламей” рақсларига оёғи-оёғига тегмасдан чир айланиб тушганида, бошқалар четга чиқиб: “Қарс, Қарс!” деб қичқирганча, қарсак чалишиб, ўртага олишар эди. Мана шу ўғли овулдаги бадавлат—авлоди тоғ бийи³ бўлиб юрган Қулибекнинг қизи Зулихатни олиб қочганча, ғойиб бўлди. Ушанда қандайгина жанжаллар бўлмади дейсиз. Қайнотаси Қулибек ҳам, қудалашиб гаплашиб юрган оқсуяк йигити Заурбек ҳам йигитларни тўғлаб, ортидан кувиб топиша олмади. Билол бўлса, Минг-Тоғ⁴нинг фақат овчилар бора оладиган

¹ Қ о р а ч о й л а р — болқорлар билан шажараси бир халқ — Краснодар ўлкасида янашади.

² С в а н л а р — Сванетияда яшовчи грузинлар.

³ Т о ғ б и й и — тарихий тушунча. Болқорларда оқсуяклар деб номланган, юрт-бошилар гуруҳи.

⁴ М и н г - Т о ғ — Элбрусни болқорлар Минг-Тоғ деб аташади.

бир дарасида, горда беркиниб яшаб, келин ҳомиладор бўлиб қолган пайтда қайтиб келди. Қанча марталаб: “Бўлар иш бўлди, ўлдирсангиз мана ўғлим, йўқ, набирани омон асраб олайлик десаларингиз, келин бизники бўлсин” — деб совға-саломлар бериб юриб, адоватни зўрға бости-бости қилишган. Али туғилгандан кейин олти ой ўтмасдан келинчак, зўрликка одам кўнармиди, фарзандига ҳам қарамасдан, уни — Алини бешикка беллаган бўйича ташлаб, қоронғу тунда Заурбек билан Қизил-Ер¹ — қорачойларга қочиб кетишди. Олти ойлик Алининг бувиси, у пайтлар тирик эди. Соният эчки сути билан катта қилди. Номусидан куйиб қул бўлган Билол овулга ҳам, Болқорга ҳам сиғмасдан, Сванетияга бош олиб кетиб, у ердан нари уч йилдан кейин уруш бошлангач, Қизил Армия сафига кирганини маълум қилган. Уша бўйича дараги йўқ. Қабарда билан Болқорни фашистлар босиб олишганда Заурбек Нальчикда немисларга хизмат қилиб юрибди, Зулихат эса зобитнинг хотини бўлиб гердаийб, одамни менсимайди, деб шаҳарга қатнаган айрим одамлар гап қилиб юришди. Темир йўлдан олисади дара ичидаги овулга фашистлар келгани ҳам йўқ. Уларнинг зўравонликлари ҳақида эшитиб, калима келтиришиб, Оллоҳ ўзинг сақлагин, деб паноҳ тилаб юришди овулдагилар. Тирикчилик эса уруш-пуруши билан чатоғи йўқ, ўз маромида ўта берди. Кунни битганлар ўқсиз ҳам бу дунё билан видолашаверди. Алининг бувиси ҳам Али тўрт ёшга чиққанда, насибаси битган экан, набирасини бобосига ёлғиз ташлаб кета берди. Овулдаги оғзи бўшларнинг Алини “шўмқадам бола чиқди” деган висир-висир гапларини ёш-яланг эшитмайди, деб ким айтади. Энди бу гап набирасининг қулоғига етганидан бобо хомуш тортиди.

— Яхши, болам, — деди улуғотаси унга, — сен ўйнаб сувга сиядиган ёмон, аҳмоқ болалар билан ўйнама. Улар қаёқдаги бўлмағур сўзларни болаларча айтаверишади. Сен эса ақлли боласан. Ҳаммасини тушунасан. Эсингда бўлсин, у қулогингдан кириб, бу қулогингдан чиқиб кетмасин тагин! Сен қадами қулғу боласан. Чунки сени бизга Оллоҳ бизнинг авлодимизни — Ўразбойнинг наслини давом эттирсин, деб атайлаб юборган. Сени Минг Тоғнинг чўққисидан яралишингнинг ўзида бир хислат бор. Сен севгидан эмас, юдузларнинг шуъласидан яралгансан. Сен бир ҳовуч молқор² халқини биттага кўпайтирган қадами қулғу боласан. Буни ҳеч қачон унутмагин. Унутмайсанми, ўғлим!

— Унутмайман, улуғота.

УЛУҒОТАНИНГ ТАЪЛИМИ

Тоғ орасидаги дара тўрида кичкинагина қишлоқнинг бошланишида қояли тошларга қадаб солинган, тағи тош билан бир хилда кўтарилган, айвони нақшинкор устунлар билан безатилган улкан ёғоч уйда Али эсини таниганидан буён улуғотаси — бобосининг айтганларини чалачулпа тушуниб, ўзининг кўрганларини болаларча соддалик билан англай бошлабдики, фақат иккисигина бирга яшайди. Уй ичини супуриб-сидирган ҳам, кир-чирларни ювган ҳам, ҳаттоки сигир соғиб, эрталабки сутини кувда пишиб, пишлоқ ясаган, кечки сутни пишириб, айрон ивитган, товада хичин³, қозонда шўрва пиширган

¹ Қ и з и л - Е р — Краснодар ўлкасининг болқорча номи.

² М о л қ о р — болқорлар ўзларини молқорлар ҳам дейишади.

³ Х и ч и н — болқорча — ўртасига пишлоқ ёки картошка солиб пиширилган нон.

ҳам — бобоси. Ақлини танигандан буён ғаройиб эртақ ва афсоналарни, халқ ўланларини ўргатиб, оз-оздан бўлса ҳам қалбинга жо қил дегандек боланинг хотирасига қўйди.

Улуғотаси Маҳмуд оддий киши эмаслигини Али фаҳмлайди. Гоҳо кўли ишдан бўшаб қолганда ёки набирасини ухлатгандан кейин тоқчада турган иккита йигирма¹ талик, муқовалари эскирган, қоғозлари сарғая бошлаган, айримлари араб ҳарфлари билан ёзилган китобларининг бирини олиб ўқиб қолар эди. Али бобосининг таржимаи ҳолини ҳозирча билмайди, уни улуғотасининг ўзи ҳам айтганича йўқ ҳали.

Бобоси Маҳмудни Али угина эмас, унинг отаси Билол бу ёруғ дунёга келмасдан ярим аср бурун, буваси: “Барча Ўразбой авлоди болта-теша билангина кун кўрадимиз, тоғ бийларининг болаларидек кўзи очилиб, қоғоз-қалам ушлаб, катта жамоага аралашсин” деган истақ билан мадрасага бериб, билимли қилганини, бобоси худудда танҳо бўлган мусулмон мактабида мударрис — муаллим бўлиб ишлаганини, шўро ҳукумати ўрнатилгандан кейин ликбез² да катта ёшдаги одамларнинг саводини чиқарганини, овулларда ёппасига очилган қизил мактабларда болаларга дарс берганини, диний мактабда билим олган мударрис сифатида қизил мактабдан ҳайдалганини, Ўразбой наслининг тақдирига битилганми, ҳарқалай яна ота-боболаридек ёғочсоз бўлиб колхозда ишлаганини, немислар босиб олганида колхозчи ҳам тарқалиб, яқка ҳўжалик бўлиб вақт ўтказиб юрганини норасида бола қаёқдан билсин.

Бобосининг таълими соддагина, доимо набирасига сўзлаб беришни ёқтиради. Али ҳам қулоқ солиб эшитаверади. Бирини тушунади, бирини тахмин қилади, бироқ болага ўхшаб, у нима деб сўрамайди, сўраса анқов демасин, дегандек. Одамни одам қилиб ҳайвонлардан фарқлаган нарса меҳнат, ундан сўнг эса ҳунар, дейди бобоси. Меҳнат қилмаган жонзотнинг ўзи йўқ, гимирлаган чумоли ҳам эрта тонгдан то кечгача ишлайди, ишламаса ҳаёт тамом бўлади. Одамнинг улардан фарқи — меҳнат билан ҳунарни уйғунлаштирганида. Ҳунар билим билан келади. Билим эса кўп ўқигандагина пайдо бўлади. Шунинг учун инсон барча мавжудотдан юқори, уларга ҳўжайин. Меҳнат билан ҳунар одамнинг тақдири билан бирга яралган, унинг пешанасига ёзилган. Али улуғотасининг айтганларини қалбида сақлашга ҳаракат қилади.

Меҳнат билан ҳунар, билим улуғотанинг такрорлаган сўзлари. Бажарган ишлари ҳам айтганларининг исботи мисол. Овулдаги уйларнинг ҳовлисидаги супаларнинг безакли ёғочлари, эшик-деразалари, ўймакор дарвозалар, ёғочдан ясалган уй жиҳозлари: пастак хонтахталар билан ўтирғичлар, сирли косалар билан ёғоч қошиқ-чўмичлар, ёғоч кувлар, равон тебранган бешиклар, чиғириқли дуклар улуғотасининг кўли билан яратилган эди. Овулдагиларгина эмас, кўшни овулдагилар ҳам ўриқдан ясалган буюмларга совға-саломлар бериб, ҳаққини тўлашиб, харидор бўлишар эди. “Устоз — афанди ўғил кўрган эдим, дуоингиз тегсин, сиз ясаган бешикда чақалоқ мириқиб ухлаб, тез улғаяди дейишсади, битта бешик ясаб берсангиз” деб қанчалари келишмади. Бунақа пайтда ҳеч ҳам йўқ демайди.” Болқорлар яна биттага кўпайибди, йигит бўлиб улғайсин”, — дейди. Улуғотаси бундай

¹ И к к и т а й и г и р м а — болқорча 40. Эски туркий тиллардан қолган санок ҳисобида бу халқда ҳозир ҳам сақланиб қолган. иккита ўн — йигирма, учта йигирма — олтмиш, тўртта йигирма — саксон.

² Л и к б е з — русчадан қисқарган сўз. Ликвидация безграмотности — саводсизликни тугатиш.

буюмларни етти ўлчаб, бир кесиб дегандек, такрор-такрор кўз билан чамалаб, ўйиб-ўйниб, ошиқмасдан қиёмига етказар эди.

Хув ёшлигидан, мадрасада ўқиган пайтидан одат бўлиб қолганлиги боисидан эмас, шахсий эътиқодида покизаликнинг, танисиҳатликнинг, тўғри фикрлашнинг ва ўйлашнинг энг содда, оддийгина йўли деб тушунган устоз-афанди, областасидан сув аритмасдан, таҳорат олиб, беш вақт намоз ўқир эди. Гард юқтирмасдан покиза юрган, бошқалардек бўлиб соқол-мўйловини ўстирмасдан, дамба-дам текислаб, мўйлов билан соқолни одамнинг кўрки деб ҳисоблаган бу тақводор, сипо юрган, оғзидан бирор марта ҳақорат сўз чиқмаган, овози ҳам ҳаводек ёқимли, гапирса булоқ сувидек шилдираб турган бу уста-афандини обрўли қариялар ёшлари катта бўлишларига қарамасдан қадрлаганларини билдириб, эгилиб салом беришса, қишлоқ фаоллари, комсомоллар мулла, кўпчиликдан бўлинган ёт унсур дегандек муомала қилишиб, гаплашиш эмас, ҳатто, саломлашишдан қочган пайтлар ҳам бўлган.

“Ҳар бир даврнинг, ҳар бир ҳокимиятнинг ўз хусусияти бор. Яхшилиги билан ёмонлиги бор. Одамгарчилик ҳаммасидан устун туради. Уни йўқотган одам тумшуги билан сув ичган ҳайвондан фарқи йўқ”, — деб кўярди ҳар замонда.

Баъзан кайфияти чоғ, ясаган буюми бежирим чиқиб, ўзига ҳам ёқиб қолганда, ҳордиқ чиқариб ўтириб, шеър китоблардан, кўпинча ўзи кўчириб олган, ё эшитганини ёзиб қўйган қалин муқовали қора дафтларини очиб, араб ҳарфлари билан садафдек тизилиб, чиройли ёзилган шеърларни ўқиб берар эди набираси Алига.

Бу шеър болқор деб туғилиб, болқор деб яшаган, элим деб куйиб-ёнган, болқор элининг фаҳри Қиязим Мичевнинг шеъри. Тингла:

“Мақтанманг, тоғ бийлари ва бойлари,
Сизлар ҳам биз каби Худо бандаси.
Абадий бу дунёда яшамас ҳеч ким,
Бу — ҳақиқат, биласиз-у тонасиз.

Қолмас бойлик, қолган эмас мансаб ҳам,
Қанчалик уринманг, асло қолмагай!
Қолса қолади, ортингдан якка-ю ёлғиз
Қилган яхшилигинг — элимга деган”.

Алининг, олти яшар набирасининг, ияқларига икки кафтини тираб олиб тинглаётганига Маҳмуднинг кўнгли тоғдек кўтариларди, худди Али унинг бутун фикрини тушуниб тургандек.

— Дуруст айтган-а? — Набирасидан сўраб қўяди. Боши билан тасдиқлайди набираси.

— Дурустгина эмас, энг зўр айтган. Бироқ, мана бу шеърни ким айтганини билмайман.

Лекин буни ҳам Қиязимдек болқор деб куйиб-ёнган болқор ёзган. Тингла, йўқ тинглабгина қолма, мияга ўрнаб қолсин. Уҳласанг ҳам унутма. Дилингда такрорла.

Жафода элинг қолганда,
Тилингни кесиб олганда,
Сўнги бора-айта кет,
Молқорди тилда — Болқорда.
Кўҳиқофда юртинг қолганда,
Кўзингни ўйиб олганда,
Қорачиқда кетсин хат бўлиб,
Минг-Тоғнинг таги — Болқорда.

Бу шеърни дафтардан ўқимади улуготаси. Уни негадир ёддан айтади. Овози ҳам бошқача, товуши ҳам қалтираб кетади. Бошқа қанча-қанча шеърларни китоблардан ўқигандан кейин ҳам такрорлайди бу шеърни. Гоҳида улуготасининг кўзларида ёш йилтиллаганини фаҳмлайди Али. Ичида эса Қиязимдек болқор деб куйиб-ёнган болқор ким экан?! Балким у улуготасининг ўзи бўлмасин деб ҳам шубҳаланадир эди Али. Сўрамоқчи ҳам бўлади, лекин ким ёзганини билмайман, деб айтмабмиди, деб тортинади ҳам.

— Улугота, болқорлар жуда ҳам кўпми? Ким ёзгани номаълум бўлса?

— Болқорларми? Кўп ҳам, оз ҳам.

— Қандай қилиб, — деб сўрайди Али.

— Кўп эканлиги, Одам Ато билан Момо Ҳаводан бери яшаб келаётганлиги. Жуда ҳам кўп. Жуда ҳам озлиги, биз қабардалардан бир неча марта озмиз, аварлардан ҳийла озмиз, сванлардан ҳисобсиз озмиз, чеченлардан чексиз озмиз. Жуда ҳам озмиз.

— Унда қанча?

— Бешта ўн минг — эллик минг...

— Ўҳ-ў, жуда ҳам кўп эканмиз-ку.

— Кўпмиз, тўкилиб-сочилмасак, кўпмиз, яхши ўғлим, кўпмиз..

— Ҳаммасидан кўп ким!

— Ҳаммасиданми? Ҳаммасидан кўп юлдузлар, ўғлим, юлдузлар...

Уйқу олдидан баъзан ўйга ботади Али: “Ўҳ-хў, биз болқорлар қанчалик кўпмиз; санасанг адоғига етолмайсан. Қачон мен шунча болқорни кўриб чиқа оламан, санагунча ўзи қанча кунлар ўтади? Қанча кун кетар экан-а?..”

— Улугота, уйқу келмаяпти.

— Келмаса чақир, ўғлим, довон ошиб кетмасин тагин.

— Қичқирсам овозим етмай-ку.

— Сен қичқирма, ўғлим, оҳистагина шивирла. Ундан илтимос қил.

Уйқу, уйқужон, ширинсан мунча,

Ширинсан сен болдан ҳам.

Эрта ётиб, тураман эрта.

Кулги бўлмай дўстларга, — деб сўра. — Сўнгра ичингда иккита йигирмагача сана. Уйқу қайтиб келиб, сени тебратади. “Эрта турган кишининг ўйноқи оти қулун эргаштириб келади”. Кун чиққунга қалар ухласанг, ризқингдан қуруқ қоласан. Ухла, ширин болам, ухла.

Али дарров ухлай олмайди. У улуготаси айтган ҳаммасидан кўп юлдузлар нечта экан, деб тубсиз ўйга чўмади.

СТУДЕБЕКЕРЛАР

Танклар! Танклар!

Кўчанинг чеккасидан, туман марказига қараб кетган йўл томондан, жилға кенгайиб, шудгор бошланган водийдан қишлоққа томон жилиб келаётган шарпаларни кўриб қолган болалар қичқиришмоқда эди.

Раис Рамазон-партизанининг таклифи бўйича 8-Март — Халқаро хотин-қизлар байрамини нишонлаш учун йиғилганларнинг кайфлари бошидан учди. Бироқ, тезда хушларига келишиб, ўзларини ўнглаб олишди. Ахир, фашистларни ўтган йилнинг кузидаёқ, октябр ойида Қабарда Болқордан бутунлай қувиб чиқиб, ҳатто, ҳозир уларни қахрамон Қизил Армия ўз уясида янчаётганини райондаги радиодан эшитганлар айтиб келишяпти-ку. Фашистлар болқорларни икки йилга

яқин қамалда ушлашганда ҳам бу қишлоққа танклар келмаганини ҳамма яхши билади. Фақат қарияларигина қолган қирқ-элликта оиладан иборат, партизанлари йўқ бу қишлоққа босқинчилар ҳам икки йилга яқин келган эмас. На ҳарбий, на стратегик аҳамиятга эга бўлмаган қишлоқ сифатида унга тегишмаган. Энди яна бошқатдан колхоз деб аталган, эски чаласавод фаол Рамазон-партизан раис бўлиб тирикчилик қила бошлаганларига ярим йил бўлмасдан, баҳорги шудгорлашга тайёргарлик кўришаётган бир пайт қаёқдаги “танклар” деб ҳайрон бўлишди катта ёшдагилар ҳам.

— Ҳа, булар — судабекерлар, яъни машиналар экан-кү. Дўст сифатида Американинг СССРга берган ёрдами, — деди Рамазон-партизан раис. — Уруғлик дон олиб келаяпти бизга, — деб кўшимчалаб ҳам қўйди.

— Олдингисида тўла милтиқли аскарлар ўтирганга ўхшашти, — деди биров.

— Дон олиб келаётган бўлгандан кейин, қўриқлаб олиб келади-да, — деди Рамазон фаол. — Қаршилаб кутиб олинглар, болалар, “ураа”лаб, — деб кўшимчалаб қўйди.

Болалар гиззиллаганча чопиб кетишди “ураа”лаб, қаршилагани.

— Ураа! Ураа! Бизнинг Қизил Армия!

— Яшасин, Қизил Армия!

— Яшасин, судабекерлар! Судабекерлар яшасин!

— Тумшуғи танкка ўхшар экан-а!

— Йўқ, тумшуғи зотдор буқадай экан!

— Вуй, гилдираги ўн иккита экан!

Болалар пойчаларигача лойга ботишиб, баҳорги ботқоқ йўлда гуриллаганча лой сачратиб келаётган автомашиналарни қаршилаб чопиб кетишди. Қишлоқнинг чеккасига тўхтаган “Студебекерлар” тўртта экан. Олдингисида, борти баланд автомашинада, болалар баъзан райондан қишлоққа миниб келиб қолишганда кўриб юришган полуторка — “зис”га нисбатан бузоқнинг ёнидаги буқадай кўринган “Студебекер”да сафланиб тизилиб ўтиришган, карабинларининг найзаларини чиқариб олишган йигирматача аскарни кўришди. Кабинадан калта оқ тунли зобит чиқа солиб, болаларга русчалаб қичқирди:

— Орқага! Отаман, орқага! — деб камаридаги гилофдан тўп-пончасини олиб, осмонга қаратиб, “тарс” дегизиб отиб юборди.

“Ураа”лаб қичқириб борган болалар возиллаганча ортга бурилиб, лой сачратишганча, сайғоқ чаққан бузоқдан ҳам баттар чопағон бўлишиб, йўл ўртасида туришган катталардан мадад кутишгандек, уларнинг орасига кириб кетишди. Тўртта аскарни йўлнинг охирида қолдириб, қолганларини сафга тизиб олиб командир тўпланишганча кўрқиб-пусиб турган катталарнинг ёнига келди.

— Кто старший?! (Катталаринг ким?! — деди рус командир.

— Я, ест председател колхоз, — деди гўлдираган Рамазон-партизан,

— Приказ! От имени Верховного главнокомандующего, великого Сталина! (Буйруқ! Олий Бош кўмондон, улуғ Сталин номидан!) — Ва русчалаб давом этди: — Бугундан эътиборан, шу соатдан бошлаб, ҳамма болқорлар депортация қилинади. Бирорта одам, бола ҳам қишлоқдан чиқарилмайди. Қочишга ҳаракат қилсангиз, менга берилган буйруққа биноан оттириб юбораман: катта сифатида сиз ҳаммага тушунтиринг. Икки соатга енгил-елпи буюмларингизни ҳамда хужжатларингизни олиб чиқишга рухсат бераман, икки соатдан кейин бирорта одам қолмасдан, ҳамма машинага ўтиради. Бу депортация дегани, тушундиларингизми?! — деди командир.

“Депортация” нима эканлигини Рамазон-партизан раисдан тортиб ҳеч ким тушунгани йўқ. У командирга:

— Я не понимаю, что есть допортация, — деди.

— Депортация — это приказ! — деди командир.

— Рамазон-партизан раис ҳам, унинг ёнида турганлар ҳам тушунишгани йўқ бу сўзни. Кўпчиликнинг йиғилганини кўриб, қишлоқнинг четидан ҳалигина набираси Алини етаклиб келган Маҳмуд — афандига мўлтираб тикилганча, Рамазон-партизан раис унга мурожаат қилди:

— Муҳтарам афанди, бу улуг сўзни сиз тушунтириб берсангиз, биз эшитмаган эканмиз.

— Бу улуг сўз эмас, Рамазон-партизан раис, бу катта қиёмат деган сўз. Қатағон сургун, ўз еридан бадарға қилинмоқ деган сўз, халойиқ.

Чувиллаб юборди кўпчилик.

— Прекратить агитацию, старик! (Тўхтат ташвиқотингни, ҳой чол!)

— деди командир Маҳмуд афандига тикилиб.

— Извините, я только перевёл на родной язык слова “депортация” (мен она тилимда депортация деган сўзнинг таржимасини айтдим), — деди рус тилида дона-дона қилиб Маҳмуд афанди.

— Ропша-роса икки соатдан кейин ҳаммангиз йўлга керакли буюмларингиз билан шу ернинг ўзида тўшланасиз. Эслатиб кўяй, ҳамма уйни тинтиб чиқамиз! Яшириниб оламан ёки қочиб кетаман, деб хаёлингизга ҳам келтирманг. Агарда бирорта одам яширинса ё қочса, сен, колхознинг раиси жавоб берасан, отиласан. Икки соатдан кейин ҳамманинг шу ерда бўлишини таъминлайсан, — деди командир Рамазон-партизан раисга. Кейин аскарларни ажратиб йўлнинг бошига, ташқи томонларга соқчи қўйди.

Мол-ҳол, уй-жойлар нима бўлади, деган уй-хаёлларга келмасдан, ҳар ким зарур буюмларини тўплаб, қопга солиб, матоларга тугиб, чамадонларга тикқанча шошарди. Икки соатдан кейин бола-чақадан тортиб, ҳар бири елкаларида ўтин кўтаргандек буюмлари солинган боғламларни, қопларни кўтариб, қўлларида чамадонлари ва хуржунларини ушлаганча, “Студебекерлар”га тикилиб чиқа бошлашди, гўё қолиб кетса отиб ташлашадигандек. Тўла тикиштириб юк юклагандек тўртта “Студебекер” — ортиқча юкланган офир юкни тортишга қийналиб, гўё қишлоқ билан хайрлашаётгандек, увиллаб, гуриллаб йўлга тушди.

— Алвидо, алвидо, киндик қоним тўкилган замин, аждоларим қабрлари. Қайтиб келамайми, келмайми, ҳокимиз қўйиладими, қўйилмайдими, яхши қолинглар, яхши қолинглар, — деди Маҳмуд афанди имом азон айтаётгандек овозини чўзиб ва мунгли оҳангда.

Бу нидодан хотин-халаж ва бола-чақа уввос солиб йиғлаб юборди. Уларнинг унига “Студебекер”ларнинг уввиллаган овози жўр бўлиб, адоғи йўқ темир йўлга томон олиб кетарди.

ЮК ВАГОНИ БИЛАН

Маҳмуд афандининг: “Алвидо, алвидо, киндик қоним тўкилган она замин. Қайтиб келамайми, келамайми аждоларимиз мозорларига, биргина Оллоҳга аёндир”, — деб айтган сўзларига қариялар бир уввос солиб олишгандан кейин ҳар ким ўзи ҳақида қайғуриб, ўз тугунларини эҳтиётлаб, атрофига жамлаб, ўзига қарашли одамга яқинлашиб, автомашина кузови полига ўтириб олгач, ҳар қандай шароитда ҳам яшаш зарурлиги ҳақида ўйлаб, маънос тортишди.

Энди уларни қўриқлаб бораётган аскарлар уларга ҳам буйруқ бериб юрган командир айтган томонга юриб, айтганини бажаришга мажбур эканликларини ҳис қила бошлади.

Али ҳам ҳурпайиб қўрққани билан, қишлоқдан бир қадам бир ёққа чиқмагани учунми ёки ёшлигидан ҳар нарсани билишга қизиқувчанлигиданми, “Студебекер”га чиққандан буён бошқа номаълум нарсаларни кўраман, деган қизиқиши унга тинчлик бермасди. Улуғотасининг қўлтиғидан бошини чиқариб, ёғоч борт тирқишидан атрофни томоша қилиб борар эди. Қояли тоғ, дара, кейин пастлаганда у ер-бу ерида қор ётган адирларгина кўринади. Кўп вақт ўтмасдан оқшом тушиб, баҳорнинг майин ели юз-бетларни чимчилай бошлади. Бир зумда атроф қоп-қоронғи бўлиб, машина чироқларининг ёруғи дам баланд, дам паст бўлиб борар эди. Баҳор ҳавоси эканлигиданми, осмонда юлдузлар ҳам бедарак.

— Нальчикка келдик шекилли, — деди бир пайт улуғотаси ҳар-ҳар ерда электр чироқлари ёниб турган икки қаватли бинолари бор кўчадан ўтаётганда. “Студебекер”лар тўхтаган пайтда, чор атрофни қараб, ҳамма билсин дегандек: — Темир йўл вокзалига келдик. Вагонларга чиқаради шекилли, — деди.

Бир пас жим қолишди. Аскарлар ҳеч кимни ерга тушгани қўймади. Кабинадан тушган командир вокзал ичига кириб кетганча узоқ вақт кўринмади.

— Улуғота, қовиғим тўлиб кетди, — деди Али улуғотасига шивирлаб.

— Чида, эсли болам, чида, — деди улуғотаси. Сўнг ҳамма эшитсин дегандек овозини баландроқ кўтариб қўшимча қилдик: Ҳаммасига чидашга ўрганинг! Биз энди ўзимизга ўзимиз хўжайин эмасмиз. Эркимиз қўлимизда эмас. Биз қатағон қилинган, сургунга ҳайдалганларданмиз. Бошга не тушса, чидашга мажбурмиз, биродарлар.

Командир келиб олдидаги машинага ўтириши билан “Студебекер”лар перрон билан ёнма-ён кетган темир йўлда тўхтадиб қўйилган юк ташувчи вагонлар уланиб турган ерга келиб тўхтади.

— Ҳамма тушсин, — деди кабинадан чиқиб командир. — Соқчилар, ўн қадам нари бориб постга туринг! Ҳеч ким ҳеч қаёққа жилмайди! Сизлар бўлса, бўшаниб олинглар, ҳожатхона йўқ бу ерда. Очиқ ерга-очиқчасига ўтира беринглар. Вагонларда ҳам йўқ. Эргага саҳарлаб далада тўхтагунга қадар биратўла бўшаниб олинглар, вагонлар ичини ифлос қилмаслик учун. Беш дақиқа муҳлат, кимда ким ўн қадамдан нари борса, дезертир сифатида отилади.

Бу дастлабки шармандалик, мислсиз хўрлик эди. Чоллар, йигитлар билан ўспиринлар, кўпчилик хотин-қизлар билан кампирлар қандай қилиб беш-олти одим ерда, қоронғу бўлса ҳам, қандай қилиб ҳожатларини ёзади? Ҳеч ким ўрнидан жилмасдан, ҳамма тош қотиб турар эди.

— Биродарлар, — деди Маҳмуд афанди қондошларига йўл кўрсатгандек, — командир саҳаргача ҳожатхона йўқ ва бўлмайди ҳам деди. Шунинг учун, шариатнинг йўлини билган, мусулмонча ўқиган мударрис сифатида айтаманки, ҳадисларда ҳар бир мусулмон бандасига, эрками у — аёл эканлигига қарамасдан, заҳар танг қилиб, иложи йўқ пайтларда таҳоратни бузишга изн берилади. Бу — катта гуноҳ эмас. Чорасизликдан мажбур бўлинди, деб талқин қилинади. Заифалар нарироқ, эркаклар эса бундайроқ жилиб бориб, катта ҳожатдан бўшаниб олинглар.

Бу сўзлар ҳаммани ҳушига келтиргандек бўлди. Аста-секин тўп-тўп бўлиб бўлиниб кетишди. Бу — ор-номус топталган илк кўргулик эди.

— Ҳар бир вагонга эллик кишидан — биринчи-иккинчи машинада ўтириб келганлар битта вагонга, учинчи-тўртинчи машинада олиб келинганлар битта вагонга чиқинлар, — деб командир фармойиш берар экан, вагонларнинг катта кишининг кўкраги сатҳидан дарвоза каби катта эшикларини аскарларга очдириб, ҳар бир вагондан миҳланган иккита тахтани зина сифатида туширтириб, суяб қўйдирди. — Сухой паёқларингни ҳамда қайноқ сувни эрталаб берамиз, — деб қўшиб қўйди командир.

Вагон ичига кирилгандан кейин эшик ташқаридан шарақ эттириб сурилиб ёпилди ва қулф солинаётгани ичкаридагиларга эшитилиб турди.

— Маҳмуд афанди, сиз кўзи очиқ, кўпни кўрган одамсиз, бизни қаёққа олиб боришадимиз? — деб сўради катта ёшдагиларнинг энг қариси Кули қария.

— Жоним ёшулли, мен ҳам кўп нарсани била олмай қолдим. Мен ҳам кўзи сўқир, қалби зил бандаман, ҳозир, — деди Маҳмуд афанди.

— Ҳалигина сиз, афандим, қишлоқдан чиқар пайтда, командирнинг русча сўзини тушунтириб эдингиз-ку, — деди Кули қария такроран. У Маҳмуд афандидан аниқроқ маълумот олишни, илиқроқ гап эшитишни истаётган эди.

— Ёшулли, мен депортация сўзини молқорча айтиб бердим. Эшитдинглар. Бу дегани Ватанни ташлаб қатагон қилиниш, сургунга ҳайдалиш деган маънони англатади. Сургунга эса қаёққа ҳайдашларини сиз ҳам биласиз, ёшулли, — деди Маҳмуд афанди.

Билишга-ку биламиз, афандим. Оқ подшо даврида абираег¹лар, кейин қўзғолончилар Шиббер²га ҳайдалар эди. Замон ўзгарганми, афандим?! Шўро ҳукумати бутун халқни, ҳеч қандай гуноҳсиз халқни Шибберга ҳайдайдими? Ёки оқ подшо даври қайтиб келдими? Шунини билмоқчи эдимда, афандим.

Бу Маҳмуд афанди изохлай оладиган жавобини тўғри берадиган савол эмас эди. Аммо юпанч бўладиган сўз айтиши керак эди ёши улуғ Кули қарияга, қолганлари ҳам эшитсин буни.

— Ёшулли, бошимизга қоронғу кунлар тушган. Қонли уруш тўрт йилга чўзилиб кетди. Шунинг касофати бутун юртга урди. Бизга ҳам урди, ёшулли. Бу — урушнинг касофати.

— Тўғри, Маҳмуд афанди. Буни мендек оппоқ соқол чол эмас, тирранча ёшчиқ³ ҳам билади. Йигитларимиз жанг майдонида юришибди. Менинг ўғлим ҳам қизил командир. Қанчаси қурбон бўлди. Рост, немислар икки йилга яқин ҳукмронлик қилишди. Одамларимизнинг қанчаси тоғда Рамазондек партизан бўлишди. Немислар ҳайдаб чиқарилганига олти ой бўлди. Колхозлар яна ишлай бошлади. Халқда, бизда нима гуноҳ, шунини афандим, билмоқчиман, холос.

Оғир савол ташлади ёши улуғ Кули қария.

— Ёшулли, сиз ўша икки йил ичида, немислар ҳукмронлик қилган йилларда, бизнинг Заурбекга ўхшаганлар халқ ичидан чиқмади деб ўйлайсизми?

— Чиққани рост, афандим. Худди ўшаларни Шибберга ҳайдашмоқ ўрнига, халқ олдига олиб келиб, отиб ташласа, биз уни қутурган кўппак сингари жарга кўмиб ташлар эдик-ку. Халқда нима айб, афандим?

Йўқ, оқ кўнгил Кули қариянинг, қанча-қанча замонлар гувоҳининг сўзларига жавоб топа олган йўқ Маҳмуд афанди.

¹ А б и р а е г — болқорча, абрек — қабиладан қувилганлар, кўпчилиги қароқчилик билан ҳаёт кечиришган.

² Ш и б е р — Сибирь. Туркий тилдаги халқлар шундай аташади.

³ Ё ш ч и қ — болқорча — бола.

Йирик шаҳарларда тўхтамасдан, кичкина бўш станцияларда нафасни ростлаб, катта эшалонларга йўл бўшатиб Урал, Оқтепага етдик дейишганини бир билишди. Пиширилган озиқ-овқатлар, қотирилган пишлоқлар, ёпилган нонлар Саратовга етмаёқ тугаган. Кунига жон бошига берилган икки юз грамма қора нон билан қайнатилган сув ёш болаларни безгак касалига гирифтор қилди. Нальчикдан чиққандан буён овқат емаган оқ кўнгил Кули қария, Оқтепадан ўтгандан кейин бийдай далада вафот этиб, кичкинагина номаълум станциянинг ёнида чирқираган аза билан ерга топширилди. Яйдоқ ерда, бийдай далада болқорнинг битта салобатли қариясининг қабри қолди — дўшайиб оқ тепа бўлиб. Бу катагон бошланишидаги болқорнинг илк қабри эди. Бундайлар яна қанча бўлади? Ўша ерда, бошқа вагонда келаётганлар орасида, яна битта қария, болқор халқининг ифтихори — тўқсон ёшни қоралаб қолган Қиязим хўжа олдинги поездда, икки кун фарқи билан кетиб борапти, ёнида қарайдиган шогирдлари йўқ, хотин-халажларнинг, қария ва болаларнинг орасида деган хабарни этишгандан бери, Маҳмуд афанди бу бевафо дунёнинг тенгсиз эканлигига биргўла ишонгандай қарахт ҳолда юрди. Қиязимхўжанинг жасади яйдоқ далада, бепоён чўлда қоладими деган савол унинг ақлу хушини олди. Қандайдир шум хабарлар кутаётганига юраги эзилди. Бекорга сиқилмаган экан, ўша туғ тутган, болқор халқининг фаҳри ҳисобланган шоирнинг Қиязимхўжа Мечиевнинг жасади Қозоғистоннинг Толдиқўрғон далаларида қолишини сезгандими ё...

Совуқ вагонда кеча-ю кундуз йўл азобини тортиб, баҳорги изғириндан, бўлар-бўлмас озиқ-овқатдан совуқ еб, Алининг бадани қизиб, ҳолсизланиб, бемадор йиқилди. Улуғота қарахт ҳолда юриб, набирасини яхшилаб боқа олмаганидан ўзини гуноҳкор сезиб, аскарларга кумуш камарини қинли ханжарни — дори, нон, чўчка ёғига айирбошлаб олиб ҳеч кимга кўрсатмай, бекитиб, тенг бўлиб ейлик, тенг баҳам кўрайлик деган бурунги аҳдидан, қоидасидан бош тортиб, гуноҳга ботганини бўйнига олиб, Али билангина овора бўлиб, чопонига ўраб иситиб, унинг ёнидан бир қарич ҳам жилмай қўйди.

Икки кундан кейин Али бошини кўтарди. Юк вагонларини судраган поезд йирик станция — Чимкентга келганда Али болаларга аралаша бошлади. Улуғотаси Аллоҳга минг маротаба шукроналар айтиб, набирасига узоқ умр тилади. Худди ўша ерда Рамазон-партизан, Рамазон раис чиққан иккинчи вагонни бошқа поездга улашганини, улар бошқа тарафга кетишини эшитишди. Яна йиғи-сиғи, яна чирқираб олишди ҳолдан-кучдан тойганлар, йўл азобини — гўр азобини тортганлар. Чунки яқин қон-қариндошларни, яхши ҳамфикр кўшнилари ажратиб, бўлиб олиб кетишди. Кўришадими, йўқми ҳали, бу ёруғ дунёда?

Ҳов Уралдан бошлаб станцияларда учраган қозоқларга қимматбаҳо буюмларни озиқ-овқатга айирбошлаб ола бошлагандан тортиб, тили, дили, дини ўхшаш халққа дуч келишганига шукр қилиб келишаётир. Чимкентдагиларнинг қўпчилиги болқорчани тушуниб, суҳбатлашиб қолишса, айниқса, болалар: “Бизга ўхшаб гаплашар экан!” — деб бир томондан ҳайрон қолиб, бир томондан қизиқиш билан боқишарди. Алилар чиққан юк ташийдиган вагоннинг бир кун, бир тун ўтиб Қирғизистонга келганини эшитишди. Юк ўрнига одамларни ташиган вагон тонг отар пайт шаҳарнинг шарқ томонидан Тўқмоқ станциясига, бир қаватли вокзал ёнида тўхтади. Кузатиб келган командир, “Бу ер сўнгги станция эканлигини, худди шу ерда улар бўлинишини”, — эълон қилди. Бу — Наврўз куни эди. Ун уч кун

давомида йўл азоби — гўр азобини тортганлар — тугунчаларини ортмоқлаб, озиб-тўзиган болаларини етаклаб вагонлардан тушишди.

— Улуғота, юлдузлар! Биздақа, яп-яқин, — деди Али субҳи содиқдаги юлдузларни кўрсатиб. Кейин, темир йўлнинг шимолий ҳамда жанубий тарафларидаги оқ қорали залворли тоғлар келбатини кўриб, — Тоғлар, Минг-Тоғдай, тоғлар, улуғота! — деди кўпдан буён биринчи бора қувонганини билдириб.

— Ҳа, эсли болам, тоғлар. Юлдузлари яқин тоғлар, — деди Маҳмуд афанди, Маҳмуд ёғочсоз.

ЮЛДУЗИ ЯҚИН ҚИШЛОҚДА

Кичкинагина, йигирмата-ўттизта одам аранг сиққан темир йўл вокзалининг кутиш залида икки кун тунашди. Бир вагон — эллик чоғли одамни кузатиб келишган тўртта аскар депортантларни иккита милиционерга топшириб, келган куниёқ йўловчи ташийдиган поездга чиқиб жўнаб кетишган. Найзали карабин осган аскарларга нисбатан тўлпончали милиционерлар уларга ўз одамларидек сезилди. Милиционерларнинг каттаси бўладан келган рус старшинаси уларни огоҳлантирди: “Вокзалдан узоққа кетманглар, сизларни бўлиб олиб кетишади. Қочиб ҳеч қаёққа кета олмайсизлар, барибир ҳужжатинглар йўқ. Патруллар, милиционерлар дарров ушлашади. Ман бу Тошматовнинг кузатувида вокзал ёнидаги бозорга бориб озиқ-овқат сотиб олишингиз мумкин”, — деди.

Тошматов деганлари болқорлардай гапирган ёш қирғиз йигити экан. НКВДга янги келганлиги учунми, буйруқ беришни, кўполликни ҳали билиб улгурмаган ёш йигит эди.

У раҳми келганини билдирганча: “Юринглар, озиқ-овқат сотиб олинглар, болалар жуда ҳориб толиб, очиқибди-ку, бечораларим”, — деб кўйди. Бу айтгани болқорларга унча ҳам ёқавермади. Ҳайдаб келинганлар энди эркин юришиб, қимматбаҳо буюмларини емишга айирбошлашиб, ҳийла ўнгланиб олишди.

Учинчи куни бошланди мушкул иш. Чунки энди уларни ажратиб, бошқа-бошқа ёқларга олиб кетишларига кўзлари етди. Етганда ҳам, худди ҳайвон бозоридаги каби танлаб олганларига орланишди, бири-биридан ажраганда ҳам кўз ёшларини ёмғир қилиб, чирқираб йиғлаб олишди. Ушанда бир уввос солишди-ю, иложи йўқ эканлигига биратўла ишонч ҳосил қилишди.

— Йиғла, ғариб, йиғла, юрагинг минг пора бўлгунча йиғла, халқ ҳам тарқади, юрт ҳам тарқади, — деди Маҳмуд афанди.

Уларни разнарядка билан колхозларга ажратган райижрокўмнинг вакили — шоп мўйлови, шавро пальтоли, қайиш этик қорақўл телпак кийган элликлардан ўтиб қолган ходим раисларнинг: “Кўп бўлиб қўйибсизлар, сиғдира ҳам, боқа ҳам олмайсиз бунчани”, — деганларига: “Берилган разнарядкаларни бажарасизлар, бу ҳарбий буйруқ!” — деб далил гапиргани билан, раисларнинг: “Кўлингдан нима иш келади? Нима иш бажаргансан?” — деб танлаб олишларига иложи йўқ йўл берар эди.

Маҳмуд афандидан: “Касбинг нима?” — сўраганида у: “Мударрис — муаллим” деб жавоб берар, ҳеч кимиси унга “Юр” демасди. Тушгача беш-олтидан кўп оилани бўлиштириб олиб кетишди ҳар хил қишлоқларга раислар. Олтита оила қолди. Тўртта қария, Маҳмуд афанди, учта кампир, иккита тул келин, эрлари фронтда бўлган

иккита келин, ўн уч-ўн бешлардаги учта ўспирин, Алининг ёшидаги тўртта қиз ва икки-уч ёшли иккита бола — жами 21 жон одам энг сўнгида қолишди.

— Қолган ҳаммаларимиз энди бирга бўламиз. Бўлинмаймиз, бўлинмайлик. Қўлимиздан ҳамма иш келади, колхозда ишлаганмиз, деб айтинглар. Мен ҳам ёғочсизман, арава, чана, омочга керакли анжомларни ясайман, деб айтаман, бундай демасак бизни ҳеч ким олмайди, — деди Маҳмуд афанди. Сўнг райижроқўмнинг вакилига мурожаат қилиб, болқорча шундай деди:

— Сиз адолат юзасидан бизни ажратмангиз. Барчамиз колхозда ишлаганмиз. Кўпчилиги илғорлар. Мен эса ёғочсозман, деди.

— Хўп, яхши одам, — деди у ҳам қирғизчалаб Маҳмуд афандининг сўзи билан. У ҳалигача Маҳмуд афандининг “Йиғла, ғариб, йиғла юрагинг минг пора бўлгунича йиғла. Халқ ҳам тарқалди, юрт ҳам тарқалди”, — деган сўзларини эшитиб, ҳов Уркунда, Турпонда¹ ўспиринлик кезида бошидан кечиган азоб-уқубатларни, очдан қирилган халқни, бир коса толқон учун уйғур савдогарига сотилган нав-ниҳол сингисини эслаб, юраклари ситилиб турган эди...

Ўнинг гаплари — эшитганларнинг қалбига таскин бериб, умид учқунларини жонлантирган эди.

Пешиндан кейин аравани ҳайдатиб, аскар шинелида, қўли чўлтоқ ёш раис келди тоғ этагидаги қишлоқдан.

— Малик ботир, — деди унга райижроқўмнинг вакили, — булар ғариблар, озиб-тўзганлар, биз Уркунда бошимиздан кечирган азоб-уқубатлар буларнинг бошига ҳам тушган. Ҳаммасини қишлоғингга сиғдир, ботир. “Ғарибдан — ошингни аяма!” деди ота-боболаримиз. Халқимизни уятга қўймасдан бағринга олиб, буларни юрт қилиб ол. Тили бир, дили бир, дини бир халқ эканмиз. Эртагаёқ киришиб кетишади. Маъқулми, ботир?!

— Кўриб турибман-ку, Муқай оға. Бир тишлам нонни бўлишиб еб келганмиз, бўлишамиз, Муқай оға, — деди Малик раис.

Бу гапларни ҳаммасини эшитди Маҳмуд афанди, битта сўзини ҳам қолдирмасдан тушунди у. Райижроқўмнинг вакили — Муқай оға эканлигини, келган чўлтоқ уруш қатнашчиси раис Малик-ботир эканлигини билиб олди.

— Ёш курби, яхши одам, Малик оға, жаноби раис Малик-ботир, бу айтганларингни авлоддан-авлодга ёддан чиқмас қилиб болқоримнинг қулоғига қуяман. Мен агар қуйиб етказа олмасам, набирам, Али етказди, — деди овозлари титраб Маҳмуд афанди. Чидай олмасдан, кўзларига ёш қалқди.

Тоғ томон қия йўлда, лой-ботқоққа гилдираклар ботиб борар, отлар чарчаганда дамба-дам тўхтаб, яна йўлни давом эттиришарди. Улуғотасининг тўнига ўрганган Али, катталарнинг ҳали айтган сўзларига чала-чулпа, тушуниб-тушунмасдан, лекин қандайдир эзгуликнинг аломатларини ичдан ҳис қилганча, араванинг тебранишига маст бўлиб, неча кунлар чарчаб-ҳориган бола ухлаб қолган эди. Эрта баҳорнинг тип-тиниқ осмонида, тоғ қишлоғининг юлдузлари бир текис порлаб, қишлоқ четига аравалар яқинлашган пайт, вовуллаб ҳурган иккита-учта итнинг товушиданми, ағанаб чалқанча ётган Али уйғониб кетди. Йилтилаган ҳисобсиз юлдузлар кўринди кўзига, худди ўз қишлоғидагидек — Минг-Тоғнинг этагида ёзнинг тиниқ осмонида кўриб юрган юлдузлар.

¹ У р к у н, Т у р п о н — 1916 йилда Хитойга қочган қирғизлар қирғин қилинган шаҳарлар.

— Улуғота, юлдузлар яп-яқин, худди бизнинг қишлоқдагидек.

— Ҳа, яхши ўғлим. Аллоҳ ўзи қўллаб юлдузи яқин қишлоққа келдик шекилли, — деди Маҳмуд афанди.

Икки юзтача хонадони бор катта қишлоқ, бу катта колхозда битта ҳам бўш уй йўқ. Фронтдан қора хатлар келаётгани билан, неча-неча бева-туллар ҳўжайинсиз, неча-неча чолу-кампирлар ўғилларисиз қолгани билан ҳар бири хонадон чироғини ўчирмай, тирикчилик гамида эди. Болқорларнинг олтита оиласи бошқа-бошқа кўчалардаги, оила аъзолари озларнинг хонадонларига киритилди.

Малик раис маккажўхоридан бир-икки пуддан¹ қўшимча бўлиб бериб, биттадан улоғи бор эчкиларни соғиб ичиш учун тарқатди. Али улуғотаси Маҳмуд афанди билан бирга урушда иккита ўғли кетма-кет ҳалок бўлган, қўлида эса битта келини набираси билан қолган обрўли Бозоркулнинг хонадонига киргизилди. Ўзига тенгдош Маҳмуд афанди унинг набираси Алини ётинқирамай қабул қилиб, бош паноҳ берди Бозоркул қария. Ҳеч қанча ўтмасдан Маҳмуд афанди устахонада ёғочсоз бўлиб колхознинг керакли одамига айланди. Араваларни, омон, хаскашларни, кетмон, куракларни, қизилча ўтоғич, асбоб-у, чалғу ўроқларни ясаб, қўли гул уста эканлигини кўрсатди.

Эрта-кечда Бозоркул қария билан суҳбатлашиб қолганда қирғизларнинг ўн олтинчи йилдаги Уркун тарихини тинглаб, айбсиз халқнинг азоб-укубатларини тасаввур қилиб, ичида худога шукрона келтириб юрди. Бу ердаги болқорларга бош-қош бўлиб, ёрдамини аямади. “Ўз ўчоғингда ўт ёнмаса, ўз уйинг деразасида чироқ порламаса — телпак кийганинг нимаси” — дейишади. “Бировнинг уйи — бир кунлик, ўз уйинг — бир умрлик” — эмасми. Ҳар биринг ёз бўйи гишт қуй, сой тўла тош экан, пойдеворлаб уй тиклайлик деб ташаббус кўрсатиб, қишлоқ четига алоҳида кўча очириб, унга Болқор кўчаси деб ном берди. Меҳнаткаш халқ эмасми, ҳеч қанча вақт ўтмасдан тирикчиликлари ўнгланиб, эчки-улоқ дегандек, кейин бузоқ-танача сотиб олишиб, ҳийла тикланиб олишди. Хотин-қизлари лавлаги парваришлаб, ўспиринлари арава ҳайдаб, ҳарҳолда колхознинг ишчан азаматлари бўлиб қолишди.

Али ўзи тенгкур, бир-икки ёшга катта бўлган Қосимбек, Чўлпонбек, Бектурсун, Абиластар билан ошиқ, тўп қочди, чиллак ўйин ўйнаб юриб, қирғизчани расмана ўрганиб олди. Уша йилнинг кузида биринчи қирғиз синфига кириб, зукколигидан энг илғор ўқувчилардан бири бўлди. Бугун болқор мактабларида ўқиган ўспиринлар қирғиз синфларида таълим олишиб, бир зумда тенгдошлари қаторига кўшилишди. Еттинчи синфни битирганлари ШМК² га киришиб, тракторчи, комбайнчи бўлишиб, жавлон уриб меҳнат қила бошлашди. Еттинчини битирган Али уларнинг изидан бормади. Улуғотаси: “Ўқигин, ўрта билим олгин, ундан кейин олий билимли бўласан — сенинг пешананга ёзилган тақдир бошқа. Оллоҳ сени шуълага ўраб яратган. Бу хосиятни билмасак, фарқламасак — гуноҳдир, яхши ўғлим!”-деб унинг ишончини мустаҳкамлади. Али еттинчи синфни имтиёзли гувоҳнома билан яқунлаб, ўрта билим сари ошиқди.

Маҳмуд афанди ҳам тоғ этагидаги бу қишлоқда ўтказган умридан ўзи мамнун эди. Ёт ерда ўз юртининг битта кўчасини бунёд қилиб, бола-чақа ўстиришда ўз ватандошларига ёрдами тегаётганига қаноат ҳосил қилди. Яна бир шукроналик ери — иттифоқ-ризқли, бирдамлик

¹ П у д — оғирлик ўлчов — 16 килограмм.

² Ш К М — қисқартирилган русча сўздан — школа механизаторов и комбайнеров — касб-ҳунар билим юрғларининг ибтидолари.

урф бўлган, биттасининг ғам-андухини ҳамманинг ғам-ташвиши деб билган, тўю-маъракаларини ҳамжиҳатликда ўтказган халқнинг шарофати тегиб, етти йилдан бери, ана у қирдаги қишлоқ мазори ёнида бирорта болқорнинг қабри дўшаймаганини — ё қариган чолкамбир бўлсин, ё бирорта норасиданинг вафот этмаганини — Яратган эгамнинг раҳмдиллигига шукрлар бўлсинким — болқорни болқор бўйича сақлаб қоламан дегани, қолаверса бағри кенг халқнинг феъл-атворидан деган битимга келган.

Бир пайтлар “яхши ўғли” Али айтганидек “Юлдузи яқин мана шу қишлоқда” — набираси Алининг ўспиринлик чоғи келиб, мўйлов туқлари белги бера бошлаганига, ақл йиғиб, фикрлари тиниқлашганига, дарсларини пухта бажариб, таълим олишдан қочмаганига бир қувонса, улуғотасидан яшириб битта қалин дафтарга қирғизча шеър битиб юрганини пайқаб, ҳатто ўзи йўғида варақлаб ўқиб кўриб, ҳўв Болқордалик пайтида ўзи айтган болқорча шеърларни қирғизчалатиб кўйганига Маҳмуд афанди ич-ичидан қувониб юрди.

“АКО”

Маҳмуд афанди уй тиклаганда, эри фронтда вафот этган Зоммай бевани ҳам ёддан чиқаргани йўқ. Феъли тунд, аёллар билан ҳам кўп суҳбатлашавермаган, бировнинг уйига сизмайдиған қилиқларини ўйлаб икки хонали уй солиб берган ҳамқишлоқлари билан тўпланишиб, катта ўғли Ақо бошқаргани одам йўқ, тентакроқ чиқиб, ўқишга хуши йўқ, синфдан-синфга қолавергач, охири мактабни ташлаб, қолхознинг ҳар хил қора юмушларини бирини кўйиб, бирини бажариб юрди.

“Озғин хўрознинг — бўйни узун” дейилади халқ мақолида. Дароздек бўлиб, қўл-оёқлари ҳам узун, кийимнинг каттасини кияр эди. Узидан уч-тўрт ёш кичик болаларнинг жиғига тегиб, йиғлатгани-йиғлатган. Халқ ичида айтилганидек “Итлар талашган ерда юрган” жанжалкашлиги ҳам бор эди унинг. Шундай бўлса ҳам у неғадир Алини ўзига яқин кўрар эди. Тўрт ёш катта бўлишига қарамасдан тенгдошидек кўрар эди.

Бир марта чўмилиб келамиз деб чақириб қолди. Дарёда катта сув оқади. Катта болалар, ҳатто катта ёшдаги одамлар ҳам ёзнинг чилласида айни туш пайти чўмилишар эди, роҳатланмоқ учун.

— Али, юр, чўмиламиз. Гугурт олиб ол, кақоб пишириб бераман,— деди.

Али хурсанд бўлганидан гугуртни олиб чиқди ва улар биргаликда соҳилга боришди. Аконинг баданим куйсин деб яланғоч борганини, кўйлагига эса бир нарсани ўраб кўтариб олганини кўрган эди.

Чўмилиб чиққач, Али деди:

— Қуриган шох-шаббалардан териб кела қол. Мен эса кақобни тайёрлаб тураман.

Али келса, ерга ёзилган кўйлагада патлари юлинган тўртта жиш палапон ётар эди. Ақо уларнинг ҳар бирини қаттиқ чивик бўйнидан суқиб, ортидан чиқариб, тайёрлаб кўйибди.

— Товуқнинг палапоними —деб сўради Али.

— Йўқ, какликники, ҳўв анув қирнинг устида какликлар юрар эди-ку. Ушалар жўжа очишибди. Эрталаб ушлаб олганман.

— Ие, какликнинг ўзидек катта-ку булар? — деди Али.

— Катта бўлади-да, палапон ҳам ўсади, билсанг — деди Ақо.

Улар иккитадан кақобни тушириб, ҳийла чўмилишиб, уйларига келишса — Алининг темир қанот ўнта жўжасидан тўрттаси йўқ. Дарров

Акодан шубҳа қилди. Айтай деса, ўзи бирга баҳам кўргани ёдига тушиб, улуғотасининг ҳар доим айтиб юрадиган мақолини эслади: “Тош отсанг, аввало унинг қаерга тушишини қараб ол, кейин от”.

Эртаси куни ҳам Ако Алини чўмилишга, кабоб еб келишга таклиф қилди. Али Акони “жазолашни”, уни уялтиришни ўйлаб кўйган эди.

— Какликнинг палапони яна ўзи келдими кўлингга — деб киноя билан сўради.

— Бу сафар овим бароридан келмади, бор-йўғи иккитагина ушладим. Лекин кечагилардан катта, — деди Ако.

Худди кечагидек бўйни узилган, оёқлари йўқ, йирикроқ палапонлар экан. Ако иккаласини кабоб қилиб пиширди. Али эса ейишдан бош тортиди.

— Сассиқ экан булар ҳам. Кеча еб олиб ўлгудек қусдим, менга ёқмайди ҳалоллаб сўйилмас.

— Тентак, — деди Ако, — каклик ҳам ҳаром бўладими. У ҳам товукқа ўхшаш ҳалол-ку.

— Товук-бу товук, кўлда боқилади, у — ҳалол. Бу эса ҳаром — нима еб, нима ичишини ким билади.

Иккала палапонни ҳам еб олиб, Ако сувга чўмилгани кетди. Худди шу пайт Али Аконинг битта резина этигини олиб товонига катта қилиб “Ахо” деб ўйиб ёзиб кўйди. “К” ҳарфи ўрнига осонлиги учун “Х” ҳарфини ўйиб ёзди. Кумга босиб кўрган эди, изда “Ахо” деган ёзув чиқди.

Алиларнинг кўшниси Фатиматнинг иккита катта жўжаси “ҳаром ўлгур калхат” илиб кетганини унинг қарғанидан эшитган.

Эртасига Ако Алини чўмилгани, кабоб еб келгани таклиф қилган эди, Али Акогога шундай деди:

— Мен бугун бора олмайман. Палапонларга қарамасам бўлмайди. Ўтган сафар бизнинг тўртта палапонни, Фатиматларнинг иккита катта палапонларини ҳам ўлгур “Ахо” деган калхат илиб кетибди. Изи эса тупроқда қолибди.

— Обқоч-а, — деди Ако, — калхатнинг изи бўлар эканми.

— Бўлганда қандоқ, ишонмасанг ортингни, этигининг изини қараб кўр-чи, — деди Али.

Аконинг чап этигининг изида “Ахо”, “Ахо”, “Ахо” деган ҳарфлар ўнг этик изларини қувиб бормоқда эди. Ако қизарганча Алига деди:

— Дўст бўлайлик, ҳеч кимга айтма, мен бу изларни ўчириб, кесиб ташлайман. Энди ҳеч қачон бировнинг жўжасини ўғирламасликка ваъда бераман.

Ако ваъдасида турди.

КАВКАЗ ТОҒЛАРИ, ЭЛЬБРУС ЧҶҚҚИСИ

Алининг энг севган иккита фани бор эди. Адабиёт, кейин география.

Адабиётга бўлган қизиқиши, эсини таниганидан улуғотаси ўқиб берган ёки кўйга солиб айтган шеърларидан, уларнинг маъно-моҳиятини ақлга солиб, тушуниб етмасдан бурун, қалб тубидаги дил туйғуси шеърнинг сеҳрли оҳангини, сержило хусусиятларини илғай бошлаганидан бошланган. Мактаб остонасини ҳатлаб, китобни мустақил ўқиб, айниқса, шеърларни ёдлаб келишга вазифа берила бошлангандан тортиб, катта иштиёқ билан ёдлаб, кейин уни дарсларда шариллатиб айтиб, қирғиз оғзаки адабиётининг асрларни қаритиб, оғиздан-оғизга, авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтиб давр сувида оқа бериб, сайқалланган, ёдга бот тушган, тилда қоқинмасдан раво

кетган, оҳанглари бири-бирига яқин, бўғин ўлчамлари бир хил сўзлардан иборат шеърлари, қолаверса, хаёлий тасаввурларини бойитиб, ажойиботлар олами сари етаклаган эртаклари тилсимлаб олганидан бери адабиётга бўлган ишқи баланд. Адабиёт дарслари унинг хаёлот оламини жунбишга келтирган сеҳрли куч эди.

Географияга бўлган қизиқиши илк бора тарвуздек ола чипор глобусни кўрганда, бутун ер юзини қўли билан ушлаб, айлантириб, хоҳлаган ерда тўхтагиб ё чир айлантириб қўйса бўлар экан-да, деган лол қолар даражалаги болаларча ҳам содда, ҳам табиий туйғунинг уйғонишидан бошланган. Қочиқ тўғрисидаги фикр юқори синфларда, география дарсида Олтимиш оғайи доскани бутун юзасини қоплаган дунёнинг физик харитасини илиб қўйиб, бошқа муаллимларга ўхшаб китобга қараб ё ўзи ёзиб келган дафтардан ўқиб бермасдан, ўша харитага қараб олиб, махсус бежирим ясалган бир қулоч, бармоқдек ингичка кўрсаткич таёқчасини ўнг елкасидан ошириб, қарамасдан туриб, айтган мамлакат ёки шаҳарни, денгизлар билан кўлларни, тоғлар билан текисликларни таёқчасининг учи билан кўрсатган оғайининг билимига тасанно ўқиганидан, ундан кейин Болқор билан Минг-Тоғ Кавказнинг қайси жойида эканлигини билишга бўлган ички талпинишидан, ўша ёққа қайси йўл ва қандай улов билан, неча кунда етиб борса бўлади, деган хуфийна сирнинг ечимини излаш жараёнида тугилган бўлса ажаб эмас.

Европа билан Осиёни ажратиб турган чегаралар тўғрисидаги вазифани Али алоҳида ёдлаб олди. Шу дарсга қадар Олтимиш оғайи унинг географияга бўлган алоҳида қизиқишини “аълочи бўлмоқчи экан-да, шунинг учун ҳамма вазифаларни ёдлаб олади” деб ўйлаганди. Алининг бу галги қилини ўқитувчини лол қолдирди. Одатда у ўзини билмасликка олиб, бошқаларга ўхшаб “мен айтаман”, “мен доскага чиқаман” деб кўл кўтармас эди. Қачонки сўраб қолса, шариллатиб жавоб берар эди. Дарсликда ёзилганидан ташқари, ўқитувчиси қўшимча айтганларини ҳам ёдида сақлаб, жавоби мукамал бўларди.

Бу гал Али ўрnidан тура солиб, овозини баландлатиб:

— Оғай, мен айтаман! Менга рухсат беринг, — деб қолди.

Унинг бу қилигига ажабланганча, нима бўлиб кетди экан дегандек қилиб:

— Доскага чиқ? Мана таёқча, кўрсатиб айтавер! — деди Олтимиш оғайи.

— Ер шари олти қитъадан иборат. Қитъа деганимиз... — деб бошлади Али.

— Буларнинг ҳаммасини айтмоқчи бўлсанг, янги дарсни бошлай олмай қоламиз. Сен Европа билан Осиёни ажратиб турган қисмларнинг номларини айт, уларни харитадан кўрсат, — деди ўқитувчиси.

— Европа ва Осиё қитъаларини ажратиб турганлар: Урал тоғлари, Урал дарёси, Каспий денгизи, Кавказ тоғлари... — Худди шу ерга келганда Али кўрсаткич таёқчасининг учини Эльбруснинг чўққисига тираганича тўхтади. Кейин чегараларни ажратган географик номларни айтмасдан ўша ерга тўхталди:

— Дунёдаги энг баланд чўққи — Эльбрус — болқорларнинг Минг-Тоғи ажратиб туради..

— Али бир нафас индамай қолди. Ўқувчилар пиқиллаб кулиб юборишди, чунки дарсликда Минг-Тоғ деган ном йўқ эди. Олтимиш оғайи тушунди Алининг жавобини.

— Тўғри, Кавказ тоғларидаги энг баланд чўққи Эльбрус, у дунёдагина эмас, СССРда ҳам баланд чўққилардан бири. Унинг конуссимон иккита чўққиси бор. Фарб томондаги чўққиси 5642 метр,

Шарқ томондаги чўққисининг баландлиги 5621 метр. Аммо Эльбруснинг — Минг-Тоғ деб номланишини биринчи эшитишим. Дунёдаги энг баланд чўққи — Эверест, унинг баландлиги 8848 метр, европаликлар Эверест деб номлашган. Маҳаллий халқ: непалликлар — Жамолунгма дейишса, Ҳиндулар — Сагартмагха дейишади. СССРдаги энг баланд чўққи 1943 йили Ғалаба чўққиси деб номланган. У бизнинг Тиён-Шанда, баландлиги эса 7439 метр. Қирғизлар қадимдан Хон-Тангри деб атаб келишган. Балки болқорлар Эльбрусни бурун Минг-Тоғ деб аташгандир. Биз бошқа мавзуга ўтиб кетдик.

— Европа билан Осиёнинг ажратилишини ким айтади? — деб савол ташлади ўқувчиларга Олтиммиш оғай.

— Мен ўзим айтай, оғай — деди Али.

— Айтақол, Али, — деди Олтиммиш оғайи меҳр билан.

— Урал тоғлари, Урал дарёси, Каспий денгизи, Кавказ тоғлари Эльбрус чўққиси..

Дув кулиб юборишди ўқувчилар. Али қизариб кетди. Дарров, яна бошлади:

— Урал тоғлари, Урал дарёси, Каспий денгизи, Кавказ тоғлари, Қора денгиз, Босфор қўлтиги, Мармар денгизи, Дарданелли қўлтиги, Эгей денгизи, Ўрта Ер денгизи, Сувайси канали, Қизил денгиз, Араб денгизи ва Ҳинд океанлари ажратиб туради. Мен буни жуда яхши биламан. Барибир Минг-Тоғ — мен учун ҳаммасидан баланд! — деди Али болаларга қараб.

— Аъло! Жуда яхши, Али. “Ҳар кимнинг ўзи ер — Миср”. Энг муқаддас, энг қадрли. Билиб олинлар, болалар, — деди Олтиммиш оғайи. — Энди болалар янги мавзуга ўтамиз, билимдан ташқари, янги ерларга саёҳат қиламиз..

ЯНА ЮК ВАГОНИ БИЛАН

География — болаларга Олтиммиш оғайи айтганидек: “Билимдан ташқари, янги ерларга саёҳат қилишнинг” дарси бўлса, Али учун кўзлаган мақсадини амалга оширишнинг дарси эди. У дарсликдаги кичкина хариталардан бошлаб, ўқитувчисининг ўқитувчилар хонасидан олиб келиб илган хариталарга қараб, ҳеч нима кўрсатмай яшириб юрган алоҳида дафтарга темир йўллар йўналишларини, шаҳарлар ўртасидаги масофаларни чизиб ҳамда ёзиб, ёдлаб олди.

Алининг темир йўл харитаси ҳам ажойиб эди. Ҳар бир станцияси 240 ҳисобланган. Ҳар куни 480 километрдан йўл юрса — Фрунзедан Пятигорскка ўн кунда етар экан. Унадан нари Нальчикка бир кунлик йўл. Ҳисоб-китобларнинг бундай чиқишига сабаб — у юк поездида юришни ҳисобга олган эди. Йўловчиларни ташувчи поезд билан кета олмасди, унга чипта олиш учун пули ҳам етмайди, етганда ҳам хужжат-паспорт йўқлигидан чипта беришмас эди, юк поездига ўғринча чиқиб олиб, биридан-бирига ўтиб, манзилига етиб олса бас. Озиқ-овқат томони уни ташвишга ҳам солгани йўқ. Садақа сўраб, танга тўшлаб, нон еб — сув ичиб кетаверарди. Алининг харита тузиш пайтида ажаблангани, хариталардаги масофаларни масштаб бўйича олганда, ҳар бир станциянинг оралиғи бир хилда, яъни 60, 120, 240, 480 километрни ташкил қилгани эди. Бу энди шунчаки ҳисоб эмас эди. Нима учун? Бу саволни у Олтиммиш оғайига ҳеч ким йўғида, мактабдан уйга ёлғиз қайтаётганида берди:

— Оғай, нима учун темир йўл станцияларининг оралиқлари бир хил?

— Қанақасига? — ҳайрон бўлиб сўради Олтиммиш оғайи.

— Масалан, Тўқмоқдан Фрунзегга олтмиш километр, Фрунзедан Луговойга юз йигирма километр, Луговойдан Жамбулга юз йигирма километр, Жамбулдан Чимкентга икки юз қирқ километр, Чимкентдан Қизил Урдага тўрт юз саксон километр, ундан Уралгача яна шунча, Уралдан Саратовга, ундан Сталинградга, ундан Ростовга, ундан Ставрополгача, ундан Грознийгача ҳам худди шунча. Нима учун?

Олтиммиш оғайи ҳайрон қолди. Бунақа ҳисоблаш, таъбир жоиз бўлса, ҳаёлига ҳам келмаган экан. Бу каби маълумотлар айтилмаган, ёзилмаган ҳам.

— Мен, Али, ростини айтсам, билмас эканман. Бу ҳақда ўқиган ҳам эмасман. Шаҳарлар оралиғини солиштириб кўрай, аниқлаб сенга жавобини айтаман. Эртага, балки айтиб берарман, ҳўпми? — деди ўқитувчиси.

Алининг бу саволи Олтиммиш оғайини ўйга толдирди. Хариталарни олиб, аҳоли манзиллари оралиқларини масштабга солиб, чизиғи билан ҳисоблаб ҳам кўрди.

Ҳақиқатда ҳам Қирғизистондаги аҳоли манзилларининг, темир йўллардаги кичкина станцияларнинг оралиғи 20 километрдан экан. Нима учун? Станциялар аҳоли яшаган пунктларда қурилган-ку. Бу манзиллар, шаҳарлар қачон бунёд этилган, уларга қачон асос солинган? Ўқитувчиси бу топишмоқнинг жавобини топгандек эди. Қирғизистонда ҳам, Қозоғистонда ҳам қишлоқлар билан шаҳарлар Россия империяси ўзига қаратган пайтда пайдо бўлган эмасми. Ҳарҳолда у пайтлар машина, поезд дегани ҳали йўқ эди. Масофа аравалар карвони юриши асосида ҳисобланган. Ҳарбий топографлар шуни ҳисобга олишгани шубҳасиз. Ҳайрон қоларли жойи, Қирғизистондаги рус кўчманчилари асос солган қишлоқларнинг оралиғи тўппа-тўғри 20 верста¹дан эканлигини билиб олди. Демак, Қозоғистондаги қишлоқларнинг оралиғи ҳам шунақа масофада, темир йўл станциялари ҳам йирик аҳоли манзилларига қурилганлиги учун оралиқлар 20-40-60-120 километр бўлиши қонуният эканлигига кўзи етди.

Эртаси Алига ҳаммасини тушунтириб берди, лекин Алининг бу “каш-фиёти” маъносига, ундан кўзланган мақсад нима эканлигига аҳамият бермади, шунчаки зукко ўқувчининг қизиқиши деб ўйлади у.

Али ўз “режасини” амалга оширишни унча-мунча танга тўплашдан, уни сўмга айлантиришдан бошлади. Янги ўқув йили муносабати билан кийим-бош олиб кий деб улуғотаси берган пулни ҳамда олтига товўқни олиб, халққа кўшилиб, Тўқмоқ бозорига жўнади. Кетини олдилан Акога учраб, бундай деди:

— Ако, сен менга ҳақиқий дўстмисан?

— Али, мен сени яхши кўраман, ҳаммамиздан ҳам яхши ўқийди, тентақ эмас, зукко деб яхши кўраммиз, — деди Ако.

— Йўқ, Ако, сен ҳақиқий дўстмисан ёки йўқми?

— Нима десам экан, Али, агарда сен дўст қилсанг, сўзсиз дўст бўламан. Катталигимга қарамасдан.

— Унда ке, ҳақиқий дўст бўлайлик. Биримизни биримиз ҳеч қачон сотмайдиган, розимисан?

— Дўст ҳеч қачон сотмайди, бошидан жудо бўлса ҳам, — деди Ако.

— Ваъда берасанми? — деди Али.

— Ваъда бераман. Қасам ич десанг — қасам ичаман, — деди дадиллик билан Ако.

— Бўлмаса эшит. Мен Кавказга, Болқорга кетаман, қочиб кетаман.

¹ В е р с т а — рус ўлчови, 500 саржинга баробар — 1,06 км.

— Болқоргами?! — ҳайрон бўлиб сўради Ақо.

— Ҳа, лекин оғзингдан чиқмасин. Уч кунгача. Кечқурун улуготамга айт: “товуқларни сотиб, Фрунзегга бораман деганди. Ўша ёқдан кийим олиб, уч кундан кейин келаман деди”, дегин. Кейин уч кун ўтгач, Болқорга кетти деб айт. Хат ёзаман деди, дегин. Сўзсиз хат ёзаман улуготамга, сенга ҳам. Оғзингдан чиқмайдим, Ақо?!

— Мени ҳам бирга олиб кет, Али, агарда чин дўст бўлсанг. Мен ҳам соғиндим Болқорни. Обкет, Али, нима сўрасанг, ҳаммасини муҳайё қиламан. Айтганларингни ҳаммасини бажараман, худо урсин!

— Тентакмисан, иккаламизни ушлаб олишади-ку. Бўйингни қара, яширина ҳам олмайсан. Ушлаб олишади сени ҳам, мени ҳам. Қочиб кетаман деяпман-ку, ахир? Сени дўстим деб, кетмоқчилигимни айтдим. Сен эса ҳамма ишнинг пачавасини чиқармоқчисан. Яна айтганларингни ҳаммасини бажараман, худо урсин дейсан-а. Ваъда қани, Ақо? Мен, албатта боргандан кейин сенга хат жўнатаман, қандай қилиб етиб боришни ёзиб юбораман. Хатимни кутасанми? Сен сўз бермасанг, унда мен сенга хат ёзмайман.. Бугун қочмайман. Барибир, ҳаммангни алдаб, охири қочиб кетаман. Ўшанда сен ҳаммасидан қуруқ қоласан, Ақо.

Ақо ўйланиб қолди. Али айтганини қилмай қўймайди. Али зукко, географияни беш қўлдай билади. Қайси поезд билан қандай қилиб боришни у аввал билсин, кейин ўзимга осон бўлади-ку, деб ҳам ўйлади.

— Бўпти, Али. Агарда хат ёзмасанг дўстликдан кечаман. Охиратда ҳам кечирмайман, эшитдингми, Али, — деди Ақо.

— Эшитдим, сен ҳақиқий дўстсан, Ақо, — деди Али.

Бозорда товуқларини сотгач, битта осма сумка сотиб олди-да, унга тандир нондан сиққанича тикди, темир йўл станциясига бориб, юк поездлари қачон фарбга томон йўл олишини суриштириб билиб, яшириниб ётди. Қарагай юклаб келган вагонларни судраб келган паровознинг қайтиб кетишини билиб, лип этиб бирининг устига чиқиб, беданадек пусиб ётиб олди. Бошини кўтариши билан ушлаб олишади гўё. Паровоз вишиллаганча Пишпек станциясига келиб тўхтади. У ердан қандайдир темир йўл тугунига обориб, вагонларни узиб қўйишди. Ярим кун ётди, кунга куйиб “Қўй, — деди ичида, — бошқасига чиқмасам бўлмайди”. Қоронғу тушгач, яна битта юк вагонга чиқиб, Луговой станциясига, ундан нари Жамбул станциясига етди. Худди ўша ерда, Пишпек станциясидагидек қум юкланган вагонларни темир йўл тугунига обориб, чиқариб қўйишди. Али ундан тушиб, Чимкентга борувчи поездни кутиб, кўмир юкланган поездга чиқаётганида темир йўл назоратчиси — форма кийган гавдали қозоқ йигит оёғидан ушлаб ерга туширди-да, елкасидан ушлаганча йўл назорат милициясига обориб топширди.

Қозоқ милиционерлари қирғизча гапирган болани Маймоқ тарафга кетаётган болалардан экан, деб ўйлашди. Лекин пўписалаб ҳамда алдаб сўраб ўтиришиб, уни Тўқмоқдан келганлигини, болқор боласи эканлигини билиб, бундай дейишди:

— Сен, болакай, турмага тушгинг келаяптими? Иззатингни борида ортинга қайт. Сургун муҳлатинглар битганича йўқ. Биздан бошқалар ушлаб олишса, аллақачон ахлоқ тузатиш лагерига жўнатворишарди сендек қочоқларни. У ерда эса турмадан ҳам ёмон. Бандит бўлиб чиқасан. Ё сен бандит бўлишни хоҳлайсанми?

— Йўқ, мен бандит бўлмайман. Мен сўзсиз шоир бўламан, — деди Али.

Қозоқ милиционерлар кулиб юборишди. “Сўзсиз шоир бўлар эмиш”. Нима қилганда ҳам оқинни ардоқлаган халқ эмасми, алдаб-сулдаб,

ақл ўргатишиб, Алининг чўнтагида қолган пулига Фрунзегача чипта олиб беришиб, йўловчилар кузатувчисига қаттиқ тайинлашиб, қайтариб жўнатиб юборишди.

Ако уч кундан кейн Маҳмуд афандига Алининг Кавказга — Болқорга кетганини айтиб, ватандошларига уни азамат деб мақтаб, гурур билан ўзи ҳам Алидан хат келиши билан ҳеч нарсага қарамасдан жўнаб кетишини эълон қилиб юрди.

Ҳеч қанча ўтмасдан, Аконинг “эълони” айтилиб битмасдан туриб, икки кундан кейин, бўш сумкасини елкасига илганча, тўзиган, кайфияти синиқ Али, кундузи қишлоққа киришдан ийманиб, тун қоронғусида улуғотаси яшаган уйнинг остонасини ҳатлади.

— Али, яхши ўғлим, келдингми? Билганман қайтиб келишингни. Бобонгни ёлғиз ташламаслигингни билганман, — деб гапирганча Маҳмуд афанди Алини бағрига маҳкам босди.

Али бобоси учун қайтиб келмаганлигини у қайдан билсин. Алини мажбур қилишди қайтиб келишга. У барибир, бобосига ҳам қарамасдан, Кавказга — Болқорга бормаи кўймайди. Озиб-тўзиган, истаги амалга ошмаган шўпшайган боланинг кўксидаги жону-жаҳони Ота Ватанга талпинаётганини, эзгу мақсад сари етаклаётганини билган одам бормикин бу дунёда?!

*Русчадан
Анвар ЗУЛФИҚОРОВ
таржимаси*

Султония архиепископи ИОАНН

Амир Темур ва унинг саройи ҳақида хотиралар

I. Темур Бейнинг тахтга ўтириши

Бу ҳукмдорнинг қўли дастлаб унчалик узун бўлмаган ва уни кўпчилик танимаган, қўл остида ўзига ўхшаш оилалардан чиққан атиги ўн чоғлик маслакдоши бўлган. Ҳамроҳларининг сони ортиб, қирқтага етган, шундан сўнг у отлар, бошқа жониворлар, истеҳком ва ер-мулкларни эгаллаб, маслакдошлари сонини ниҳоятда кўпайтирди, куч билан Рефюж¹ қалъасини қўлга киритиб, ўғирлаган мулклари ва ўлжаларини ўша ерга жойлади; шу йўсинда унинг истеҳкомлари, шаҳар ва амлоқлари кундан-кунга кўпайиб, ўзи кучайиб борди².

Ўз ҳаракатларидан буюк Мўғулистон императорининг газаби қайнаб турганини сезган Темур Бей тўпша-тўғри Хитой императори ҳузурига борди, бу киши камарли насронийлар мазҳабидан бўлиб³, мўғул императорининг рақиби ва душмани эди. Темур Бей шу насроний император ҳузурига кўп ҳаракат қилиб, ундан қудратли бир қўшинни ёрдамга олди; шу қўшин билан у зикр этилган Мўғулистон императорининг қатта ерларини қўлга киритди;

¹Нахшаб, ҳозирги Қарши шаҳри. Ибн Арабшоҳда ҳам худди шу шаҳар эслатилади. Қаранг: Амир Темур тарихи. Т., 1992, 2 жилдлик, 1-жилд, 78-бет (Рефюж французчасига «бошпана», «маскан» деган маънони беради, қавс ичидаги изоҳлар бизники – тарж.).

²Руи Гонсалес де Клавихода ҳам шунга ўхшаш талқин бор. Қаранг: Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406), М., Наука, 1990, стр. 104 (42 а-б).

³Камарли насронийлар – маронитлар ёхуд камарли насронийлар, ўша даврда Пекинда яшаган насронийлар қатта камар тақиб юришган.

Мамлакатимиз истиқдолга эришгач, Амир Темур шахси яна Ватан ва миллат тимсолига айланди. Истиқлолимизнинг ҳар бир тадбирида, мустақил давлатимизнинг ҳар бир қадамида ул буюк зот руҳи бизга ҳамроҳу ҳамнафас бўлиб бормоқда.

Юртимизда ҳар йили Амир Темурнинг таваллуд санаси кенг нишонланади. Соҳибқирон номи, унинг фаолияти билан боғлиқ тадбирлар алоҳида кўтаринки руҳда ўтади. Бошқача айтганда, Амир Темур номи, унинг сиймоси халқимизни бирлаштиришда, жиңслаштиришда, йймон-оқибатли бўлишда, қудратли келажагимизни куришда бизга янги-янги куч-қувват ва шижоат бағишлаб турибди.

Буюк аждодимизнинг энг муҳим фазилатларидан бири шуки, у бундан олти аср аввалок, ҳеч қандай давлатнинг қўшнилари билан ўзаро яхши алоқалари, манфаатли ҳамкорлигисиз ёрқин истиқболи бўлмаслигини теран англаган. Шу сабабли, у Европа ва Осиёни боғлашга хизмат қилган улкан ишларни амалга оширган. Бир томондан – Хитой, Ҳиндистон, иккинчи томондан – Франция, Испания, Англия ва бошқа давлатлар билан алоқалар ўрнатган ва шу муносабатларни мустаҳкамлашга интилган.

Амир Темур Франция ҳукмдори Шарл VI (айрим манбаларда - Карл VI), Кастилия ва Леон қироли Дон Энрике III (айрим манбаларда – Испания қироли Генрих III), Англия қироли Генрих IV саройларига элчилар юбориб, мутаносиб равишда

хусусан у Семеркант¹ шаҳрини эгаллади, шаҳар Шарқда жойлашган бўлиб, Мўғулистон императорига қарарди. Шундан сўнг у (Амир Темур) насроний императорнинг лашкарларига рўхсат берди.

Темур Бей томонидан шу тарзда хўрланган ва ҳақоратланган мўғуллар императори ўз рақибига қарши курашиш учун жуда катта кўшин тўплади ва унинг хузурига элчилар йўллади; элчилар унга (Амир Темурга) ёхуд жанг майдонига чиқишни, ёхуд Мўғулистон императорига сўзсиз итоат этишни айтишлари лозим эди; агар у (Амир Темур) унга (Мўғулистон императорига) итоат этса, катта ҳоким этиб тайинланиши ваъда қилинган эди.

Хузурига келган элчиларни кўрган Темур Бей катта мақр ишлатиб, кўрпачулик қилиб олди ва ўзини бетоб қилиб кўрсатди, зеро у зикр этилган императорнинг куч-қудратини яхши биларди: у қандай қилиб рақиб ва унинг элчиларини гафлатда қолдиришни ўйлай бошлади. Яхшилаб фикр қилиб бўлгач, янги сўйилган мол қонини келтиришларини буюрди ва уни ютиб олди ҳамда элчиларнинг не мақсадда келганини билиш учун уларни тезгина ўз хузурига чорлади. Элчилар унинг хузурига кирган чоғ унга (Амир Темурга) шошилиш равишида тоғора келтирдилар ва у элчилар ҳозирлигида ютган қонини қайд қила бошлади; улар (элчилар) бу қонни унинг (Амир Темурнинг) қони деб ўйладилар. Бу билан у элчиларга ўз тақдирдан қочиб қутула олмаслигини ва дардига ҳеч қандай даво йўқлигини, яъни тез орада ўлажаклигини билдирди. Ушбу хабардан сўнг элчилар бемалол қайтиб кетишлари мумкин эди, чунки улар Темур Бейнинг ўлаётганини ўз кўзлари билан кўришган эди.²

Бундан хабар топган император кўп шодликларга тўлди ва ўз лашкарларига, уларнинг хотинлари ва фарзандларига ижозат бериб, кичик бир аскарлар гуруҳи ва ўз хотинлари ҳамда фарзандлари билан хурсандчиликка берилди. Элчилар қайтиб кетганига ишонч ҳосил қилган Темур Бей сақраб тўшагидан турди ва бутун кўшини билан зикр этилган императорнинг изига тушди; Темур Бей уни хотинлари ва фарзандлари ҳамда кичик бир аъёнлар гуруҳи билан айш-ишрат қилиб турган чоғида учратди. Темур Бей қиличини кўтарди ва императорни маҳв этди, унга қариндош бўлган хотинини ўзига хотин қилиб олди, ўғилларига императорнинг қизларини олиб берди, эркак зотидан бўлганларнинг ҳаммасини ўлдирди, фақат биттасини ўз ёнида олиб қолди, исми Солтамақуш³ эди, Темур Бей унинг номи билан ҳукмронлик қилди. Ва шу йўл билан у бутун Тартария империясини⁴ қўлга киритди. Бу воқеалар рўй

¹ Самарқанд.

² Бу ҳикояда чиндан ҳам жон бор: амакиси Хожи Барлос Боязид Жалойир билан бирга ўзига қарши фитна тайёрланаётганидан хабар топган Амир Темур учаласи учрашган пайтда бурнидан қон оқаётганини баҳона қилиб, ташқарига чиқиб кетган ва фалокатдан омон қолганди (Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. 24-25 (14⁶ бетлар).

³ Суюрғатмуш.

⁴ Оврупада ўрта асрларда Мўғулистон ва Хитойнинг катта қисми Буюк Тартария деб аталган.

франциялик, испаниялик, англиялик, хитойлик ва бошқа қатор хорижий элчиларни ўз салтанатида қабул қилгани ҳақида атрофлича баён этилган кўплаб тарихий ва илмий асарлар бу фикрни яққол тасдиқлайди.

Амир Темур одатда Европа мамлакатларига масиҳийлик дини пешволарини элчи қилиб юборган. Франциско, Франциско Садр, Султония архиепископи Иоанн ана шундай вазифаларни адо этганлар. Мисол учун, 1402 йилда руҳоний Иоанн Франция ва Англия қироладарига Соҳибқироннинг хагларини олиб борган.

Шу маънода, архиепископ Иоанннинг «Амир Темур ва унинг саройи ҳақида хотиралар» асари ўтган олти юз йил мобайнида Амир Темурга бағишлаб Европа тилларида яратилган 500 дан зиёд, Шарқ тилларидаги мингта яқин жиддий асарлар орасида алоҳида ўрин тутайди.

Чунки у асрлар мобайнида дунё миқёсида яратилган кўпсонли солномалар, эсселар, бадиий ва драматик асарлар ичида Амир Темур ҳақида, унинг тарихи, давлат арбоби ва саркардалик фаолияти ҳақида, ғанимлари ва дўстлари, ўз кўшинида ўрнатган тартиб-қоидалари, салтанати ва саройи ҳақида, у ердаги урф-одатлар ҳақида европаликларга илк бор ҳикоя қилиб берган асардир.

Бу асар Соҳибқирон билан Самарқандда учрашган европалик бошқа бир инсон — Кастилия қироли элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг кундаликлари, шунингдек,

берганида у 40 ёшда ёхуд каттароқ эди; шундан сўнг у Шарқдаги кўп вилоятларни кўлга киритдики, жумладан уларнинг бири Сименана¹ деб аталарди, бу хусусида куйида сўз юритилади.

Л. Керэн изоҳи: *Амир Темурнинг оддий оиладан чиққанлиги, ўз фаолиятини дўстлари билан бошлаганлиги, ҳамда атрофида Чингизхон сулоласига мансуб мулозимлар бўлганлиги бошқа классик манбаларда ҳам қайд этилган, бироқ унинг Хитойнинг насора императори билан иттифоқ тузганлиги ва ҳатто Тартария императорининг ўша даврда умуман мавжудлиги ва зикр этилган жойларга келганлиги афсонадан ўзга нарса эмас. Бироқ Амир Темур амир Хусайнни ўлдириб, унинг беваси, мўғул авлодидан бўлган хонзода Сароймулкхонимга уйланиши рост.*²

II. Темур Бей исмининг талқини хусусида

Шундай қилиб, бу татар императорининг исми Темур Бей эди; бу исм куйидагича талқин қилинади ва изоҳланади: Темур Бей атоқли отдир ва «темир» сўзидан келиб чиққан бўлиб «fer» (темир, фр.-тарж.) маъносини билдиради, ва «бей» сўзи «хукмдор» маъносига тенг бўлиб, «темир хукмдор» деганини англатади. Бошқалар уни «Тамурлан» деб аташади, бу сўз ҳам «темир» дан келиб чиққан бўлиб, французчасига «Темур оқсоқ» деган маънони билдиради; «оқсоқ» унинг лақаби эди.

Бу татарча ва форсча талқинлардир. Эронда уни «миритабам», яъни «хукмдор» деб ҳам, «калан», яъни «буюк хукмдор» деб ҳам аташади.

Л. Керэн изоҳи: *Чиндан ҳам унинг исми Темурбек, Темур хукмдор бўлган, уни «Тамур» ва «Тамурлан» (форсчадаги «ланг» — «оқсоқ» лақабининг Темурга қўшилгани) деб ҳам аташган. Унинг исмига Соҳибқирон ва Кўрагон унвонларини қўшганлар. Соҳибқирон «сайёралар соҳиби» маъносини билдиради, Кўрагон эса чингизий хонзодаларга уйланишларга бериладиган мўғул унвонидир.*³

III. Темур Бейнинг унвони хусусида

«Темур Геракан сосмус» иборасида Темур «императорнинг ўғли» ёки «куёви» деган маънони билдиради, ва «сосмус» — «бизнинг қатъий сўзимиз» деганидир;⁴ у ўзини на қирол, на император ва на бошқа ном билан атайди. Ва у қачон

¹С и м н а н — Мозандарон яқинидаги шаҳар.

²La Timuride, 2004, No 28, p. 18.

³La Timuride, 2004, No 28, p. 18.

⁴Бу ерда гап Амир Темурнинг Франция қироли Шарл VI га ёзган «Темур Кўрагон сўзимиз» ибораси билан бошланувчи мактуби хусусида кетаяпти. Фақат епископ Иоанн талқинидаги «Темир» сўзининг ўрнига «Кўрагон» сўзи қўйилса, «хоннинг куёви» маъносига тўғри келади.

Амир Темур билан бевосита мулоқотда бўлган машҳур тарихнавислар Ибн Арабшоҳ ва Ибн Халдун қаламига мансуб тарихий китоблар каби бебаҳо бирламчи манба саналади.

Яна бир муҳим жиҳат — бугун Клавиҳо, Ибн Арабшоҳ, Ибн Халдун номларини ва уларнинг асарларини юртдошларимиз яхши биладилар. Аммо, афсуски, руҳоний Иоанн ва унинг хотиралари бизда ҳам, Россияда ҳам аксарият кўпчилик учун номаълумлигича қолмоқда. Элчи Иоанн хотираларининг ҳозирга қадар на ўзбекча ва на русча нашри мавжуд эмаслиги юқоридаги фикримизни тасдиқлайди.

Архиепископ Иоанннинг ушбу асари билан илк бора танишган кишида у афсоналар ва ҳақиқат омухтасидан иборат китоб, деган таассурот туғилади. Иоанн ўз хотираларида Амир Темур ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ қатор бошқа манбаларда тасдиқланган аниқ тарихий маълумотлардан ҳам, шунингдек, Соҳибқирон шахси ва ҳатто унинг феъл-атвори, диди ва таъби ҳамда қизиқишлари ҳақида қимматли, баъзан ҳеч бир манбада тилга олинмаган тафсилотлардан, талайгина маълуму номаълум афсона ва ривоятлардан ҳам кенг фойдаланган.

Шу боис, мазкур асарни, биринчидан, ўша давр тарихий воқелигидан келиб чиққан ҳолда, иккинчидан, Амир Темур элчиси сифатида архиепископ Иоанннинг зиммасига юкланган муайян вазифалар масъулиятини эътиборда тутиб мутолаа қилиш лозим.

сўзласа ва амр этса, император номидан сўзлайди ва амр этади ва унга ҳурмат кўрсатиб, йилига бир марта уни бориб кўради; ва бу ҳурматдан сўнг у ўша император ҳақида гапириб, унга ўз саройида иззат кўрсатаётганини айтади. Бироқ Темур Бей барча ишни императорнинг тамғасисиз амалга оширади.

Л.Керэн изоҳи: «Сосумус» дегани «бизнинг сўзимиз» деганидир. Бу ерда гап Амир Темурнинг фармонлари ҳақида кетаяпти, фармонлар «Темур Кўрагон сўзимиз!» шаклида бошланган.¹

IV. Унинг ирқи хусусида

У келиб чиқиши бўйича шарқлик татарлардан бўлиб, уларнинг миллати Йокате² деб аталади, баъзиларнинг фикрича шу томонларда бизнинг Исус Христосга тенг келадиган уч қирол ўтган экан. Бу ўлкага Хиндистон томонидаги Персиядан кейин келадиган Корасин³ вилояти, Медие⁴ вилояти ва бошқа вилоятлар қиради. Бу ўлка таркибига кирувчи яна бир шаҳар бу Темур Бейнинг шаҳри Семерканддан жуда йироқда, юз кунлик масофада, Жийон дарёсидан нарида — Персияда жойлашган Сузис⁵ шаҳридир.

Л.Керэн изоҳи: *Чигатой?! Ундан кейинги номларнинг ҳам унча қизиғи йўқ.*⁶

V. Ўғилларининг насл-насаби ва исмлари хусусида

Темур Бейнинг кўп ўғиллари бўлган, ва ҳозир улардан атиги иккитаси ҳаёт, уларнинг каттасини Миранза деб аташади ва унинг ёши қирқ ёки ундан бир оз катта; энг кичиги Сонхарни деб аталади ва унинг ёши йигирма икки атрофида.⁷ Биринчисининг исми қуйидагича талқин қилинади: **мир** — жаноб ва **за** — қирол, яъни «жаноби қирол». Иккинчисининг исми француз тилида «қиролнинг юзи» маъносини беради. Тўнғич ўғил барваста, хушмуомала, ҳурфирк ва барча насронийлар каби, отасининг саройида ҳамма уни ҳурмат қилади. У насронийлар ва франкларни, яъни барча лотинларни (оврупаликларни) жуда яхши кўради;

¹La Timuride, 2004, No 28, p. 18.

²Йокате — Чигатойнинг французча номидан; Djagatai; Jagate, Iocate.

³Корасин — Хуросон.

⁴Медие — Озарбайжон.

⁵Сузис — Ҳозирги Эроннинг Жануби-ғарбий қисмида жойлашган Суза шаҳри, аҳамонийлар давлати пойтахти, ҳаробага айланган.

⁶La Timuride, 2004, No 28, p. 18.

⁷Бу ерда гап Мироншоҳ ва Шохрух ҳақида кетаяпти.

Элчи Иоанн хотираларининг иккита французча қўлёзмаси мавжуд бўлиб, улар Франция Миллий кутубхонасидаги француз фондида сақланмоқда. Асар 23 бобдан иборат, унда Соҳибқирон Мовароуннаҳр тахтига ўтирган кундан бошлаб 1402 йилнинг августигача бўлиб ўтган асосий воқеалар қаламга олинган.

Ушбу асар биринчи марта бевосита француз тилидан ўзбек тилига таржима қилиниб, юртдошларимиз ҳукмига ҳавола этилмоқда. Китоб таржимони истеъдодли олим ва француз тили билимдони Баҳодир Эрматовнинг астойдил саъй-ҳаракатлари билан она тилимизга раван ва мароқли услубда ўгирилган архиепископ Иоанннинг хотиралари юртимизнинг маданий-маърифий ҳаётида муҳим воқеадир.

Кези келганда асарнинг айрим ўринларига таржимон томонидан ҳавола этиб борилган изоҳларни алоҳида таъкидлашни истардик. Изоҳлар нафақат китобхоннинг асарни тушунишини осонлаштиради, айни чоғда унга муайян талқину тафсилотлар юзасидан тарихий ва илмий далилларга асосланган тўғри йўналишни кўрсатишга кўмаклашади.

Асарнинг юртимизда чоп этилиши, бир томондан, Ўзбекистон билан Франция ва, умуман, Европа давлатлари ўртасида тобора кенгайиб бораётган маданий ва илмий алоқаларни янада кенгайтиришга хизмат қилса, иккинчи томондан, буюк ажлодимиз Амир Темур руҳи олдидаги ворислик бурчимизни адо этиш йўлидаги камтарин бир хизмат сифатида қабул қилинади, деган умиддамиз.

Акмал САИДОВ,
юрidik фанлари доктори, профессор

у бамисоли иккинчи Александр (Александр Македонский); унинг 4 хотини ва 4 ўғли бор: хотинларининг энг суяуклиси император авлодидан ва Конзода (Хонзода) деб аталади – у ўлган акасининг хотини бўлган. Ўғилларининг лашкарлари катта, яъни 20-30 минг кишидан иборат ва саройлари ҳам катта, айниқса Абасимеза¹ исмли тўнғич ўғлининг лашкари жуда катта; бу исм «худонинг марҳамати ила туғулган» дея талқин қилинади, бу ўғил қурол ишлатишга жуда моҳир; тўрт ўғилдан яна бирининг исми Омариза² бўлиб, у Темур Бейнинг лейтенанти: унинг саройида мулозимлар кўп, қўл остида катта ўлка бўлишига қарамай, шароити оғир ва бесаранжом; унинг икки ўғли бор.

Л.Керэн изоҳи: *Амир Темурнинг ўғли Мироншоҳ Мирза чиндан ҳам чингизий Хонзодага уйланган эди. Иоанн Сонхарни деб атаган иккинчи ўғил Шохрух Мирзодир.*

VI. Жиянлари ва набираларининг сони хусусида

Темур Бейнинг олтмиш-етмиш чоғлик ёхуд ундан зиёд жиян ва набиралари бор; уларнинг энг биринчиси катта акасининг ўғли бўлиб, она томонидан император авлодидан эа катта ер-мулкка эга; иккинчисининг кўп ўлкалар ва томонларда ўзига маслакдош ва содиқ вассаллари бор; унинг исми Мамузатаин³.

Л.Керэн изоҳи: *Сурияликлар тарафига ўтишга ҳаракат қилган Мирзо Султон Хусайн.*

VII. Темур Бейнинг хотинлари хусусида

Темур Бейнинг тўрт қонуний хотини ва кўплаб канизаклари бор. Катта хотини император оиласидан бўлиб, Карон⁴ деб аталади ва доим аёллар доирасида фароғат топади ва эркакларни асло ёқтирмайди; у соғлиги ёмонлиги туфайли ҳар куни (табобийётга) минг дукат (тилла) сарфлайди, тез-тез хотинлар қуршовида юради.

Л.Керэн изоҳи: *бу ерда гап Сароймулкхоним ҳақида кетаяпти.*

VIII. Темур Бей ҳукмронлигининг бошланиши

Ёшлиғида у ўз тенгқурларига ўхшаш йигит эди, аммо ақли-заковати ва зукколиги билан ажралиб турарди ва доимо мард йигитлар қуршовида юрарди; у доимо худони олқишлаб юради ва нима қилса барисини худо учун ва унинг хоҳиши билан қилади; ўзининг айтишича у бир бечора аёлнинг ўғли, кучсиз ва камбағал йигит бўлган, у нимага эришган бўлса худонинг марҳамати ила эришган, вақти келиб буларнинг ҳаммасини худога қайтаради. Яна унинг айтишича, барча бўладиган нарсани худо унга олдиндан башорат қилади.

У ўзини на қирол ва на император деб ҳисоблайди, бироқ ҳозир у жуда катта ва қудратли ҳукмдор, зеро шу пайтгача Шарқда ҳеч ким унга тенг келадиган бирорта инсонни кўрган ҳам, учратган ҳам эмас, айниқса у Семеркант шаҳрини ва Тартария империясини қўлга киритганидан кейин шундай қудратга эга бўлди, зотан, у (империя – тарж.) Шарққа томон шунча катта макон ва йўл эгаллаганки, унинг бир чеккасидан иккинчи чеккасига етиш учун тинмай ярим йил йўл босиш керак. У кўплаб вилоятлар, шаҳарлар, қўрғонлар, мулкларни қўлга киритди ва тобе этди. Жумладан у Ҳиндистондаги Дилли⁵ деган шаҳарни забт этди ва қиролини тобе этиб, шундан сўнг Фарбга томон юрди ҳамда Константинополгача бўлган барча ўлкаларни эгаллади.

¹А. Моранвиленинг фикрича бу Абубакр Мирзо, Мироншоҳнинг тўнғич ўғли бўлса керак.

²Умар Мирзо.

³Эҳтимол Мирзо Султон Хусайн.

⁴Сароймулкхоним (Клавихода – Кано).

⁵Дилли-Деҳли.

Л.Керэн изоҳи: *Бу каби мулоҳазалар ўша даврдаги бошқа битикларда ҳам учрайди ва ҳақиқатга яқин туради. Одамлар орасида Амир Темур ўртаҳол бир оиладан чиққан ва бутун Шарқни эгаллаган ҳукмдор, бирор марта ҳам мағлубият аламини татмаган ва барча ўлкаларни маҳв этган саркарда деган афсона тарқалган эди. Бу унинг Худо ёрлаққан инсон эканлиги ва барча ҳодисалар унга фаришталар томонидан башорат қилинишидан дарак беради. Бироқ шу билан бирга у ҳақиқатдан ҳам барча муҳорабаларда зафар қозонганини ва ғанимларининг қандай жанг усулини-танлашини олдиндан била олиш қобилияти мавжудлигини тан олиш керак. Иоанн фаришталар ҳақидаги гапларга унчалар эътибор бермаган бўлиши ҳам мумкин.*

IX. Темур Бей ҳукмронлик қиладиган вилоятлар ва ўлкалар хусусида

Темур Бей ҳукмронлик қиладиган Ҳиндистондан Туркиягача бўлган масофани бир одам пиёда нақ бир йилда, отда эса тўққиз ойда босиб ўтади; у жуда катта вилоятлар ва катта қиролликларни ўзига тобе қилди; унинг салтанати таркибига жумладан қуйидаги ўлкалар киради:

Дилли (Деҳли), йирик шаҳар.

Сиенан,¹ вилоят.

Маластан,² вилоят, қимматбаҳо тошлар ўлкаси.

Феринус,³ ҳинд зирворлари шу ердан келади ва Сийон⁴ дарёси орқали бошқа ўлкаларга олиб ўтилади.

Органун, бу вилоят Персияда Корасмо⁵ деб аталади.

Чин-Мочин,⁶ шифобахш ўсимликлар ўсадиган вилоятлар, у ерларда ясалган чиройли буюмларни Генуяга олиб кетишадди, тупроғи яхши сақланади, айтишларича, бир буюмни қирқ йилда ясашар экан.

Бокара,⁷ аъло сифатли олтини билан машҳур вилоят.

Коросан,⁸ ўттиз шаҳарли вилоят.

Медиа,⁹ жуда катта вилоят.

Спахан,¹⁰ вилоят.

Сирас,¹¹ вилоят.

Шилан,¹² шаҳар ва вилоят, Каспий ёҳуд Бачин денгизи яқинида.

Аран,¹³ жуда катта вилоят.

Порт Ферре,¹⁴ жуда катта вилоят ва Александр денгизни Кавказ деб аталган тоққача қазиб олиб борган шаҳар. Бу тоғда турфа тилли халқлар яшайди, Темур Бей улардан бирортасини ҳам эгаллаган эмас, яна айтишларича бу тоғда бошқаларга қўшилмайдиган халқлар ҳам яшар эмиш, уларнинг номлари Гог ва Магог.¹⁵

¹Симнон, Мозандарондаги ўлка.

²Маластан, А.Моранвилленинг фикрича — Бадахшон. Марко Поло уни Баласиан деб атаган.

³Феринус, А.Моранвилленинг фикрича — Кефериан ёки Кимсхрепган, Нишонур яқинида Афрек дарёси бўйида жойлашган шаҳар. Ҳинд зирворларининг Сайхун ёҳуд Сирдарё орқали кириб келиши хато кўрсатилган (А.Моранвилле).

⁴Сийон-Сайхун-Сирдарё.

⁵Урганч, Хоразм. Марко Полонинг таърифида — Органа (Voyages anciens et modernes, t. 2, p. 231, note 3.)

⁶Чин-Мочин — Хитой.

⁷Бухоро.

⁸Хуросон.

⁹Озарбайжон, Эроннинг шимоли-ғарби.

¹⁰Исфакон.

¹¹Шероз.

¹²Ғилон, Каспий денгизининг жануби-ғарбида.

¹³Аран, Филоннинг шимоли, Гуржистон (Грузия) жанубида.

¹⁴Порт Ферре, Каспий денгизининг ғарбий қиргоғи, ҳозирги Боку шаҳрининг шимолида жойлашган девор. Ривоятларга қараганда бу деворни Александр Македонский Эронни скифлардан ҳимоя қилиш учун қурдирган экан. Ҳозир девор харобалари Қизил Алан деб аталади. Араблар бу деворни Баб-ал-Абуаб, турклар Демир Капу деб аташган.

¹⁵Инжилдаги Гог ва Маготнинг бунга алоқаси йўқ. Муаллиф Каспий денгизининг шимоли-ғарбида яшайдиган халқларни шундай атайди.

Жоржия,¹ қироллик ва жуда катта вилоят.

Буюк Армения,² у ерда Нуҳ пайгамбарнинг ёйи жойлашган тоғ бор.

Курдистон, жуда катта вилоят.

Калдея,³ вилоят.

Астрия,⁴ вилоят.

Рум,⁵ вилоят.

Туркия, вилоят.

Ва бундан ташқари қўшлаб вилоятлар ва шаҳарлар унинг салтанати таркибига киради, уларнинг сони юз мингта, қисқароқ бўлиш мақсадида номларини келтирмаймиз.

Л.Керэн изоҳи: *Амир Темур қўл остига ўтган вилоятлар ва шаҳарларнинг тўлиқ бўлмаган ва тўғри номланиши.*

Х. Темур Бейнинг маҳорати ва қудрати хусусида

Қисқа қилиб айтганда, Темур Бей жангоҳларда барчани, жумладан Тартариянинг буюк императорини, қўшлаб қироллар ва шаҳзодаларни енгди, на бирор шаҳар ва на бирор истеҳком унга дош бера олган; у сонсиз ва саноксиз шаҳарлар ва қўрғонларни забт этди ва ҳисобсиз халқларни тобе қилди, шаҳарлар, қўрғонлар ва истеҳкомларни ер билан яксон этди; саноксиз муҳорабаларда зафар қозонди ва мана ҳозир ҳам у Буюк Туркни (Боязид Йилдиримни) маҳв этди ва Туркия уники бўлди; қўшлаб қироллар ва шаҳзодалар ва катта ҳокимлар унинг тарафида.

Л.Керэн изоҳи: *Соҳибқирон қўлга киритган ўлкалар номининг қайтарилиши, «у бугун Буюк Туркни маҳв этди ва Туркия уники бўлди» сатрлари билан тугайди.*

ХI. Темур Бейнинг буюклиги ва лашкарларининг сони хусусида

Бу хусусида ҳар хил гаплар юради, бироқ лашкарларининг сони қанчалигини ҳеч ким аниқ билмайди: айримларнинг айтишича, унинг қўшини ўн юз минг (миллион — тарж.) аскардан ва камида саккиз юз минг отлардан иборат; туялар ва бошқа жониворларнинг эса асло ҳисоби йўқ. Унинг яна қирқта жанговор фили бўлиб, аскарлар уларнинг устида ўлтириб жанг қиладилар; қуролланган суворий шаҳзодалар ва мард инсонлар у билан бирга юрадилар, улар енгил қуролланганлар ва ортиқча аслаҳалари йўқ, улар шамширлари ва камонларига ишонишади, ва хусусан унга ўттиз олти йилдан бери ҳамроҳлик қилиб юрган одамлари шаҳарларга кирмадилар, аксинча, доимо очиқ далада тунайдилар.

Л.Керэн изоҳи: *Айрим мураррихлар унинг бир миллион аскарлари ва саккиз юз минг отлари бўлган, деб хабар берадилар. Айтишларича, унинг олтмишта жанговор фили ҳам бўлган экан. Бу рақамлар ҳақиқатга тўғри келмайди.*

ХII. Темур Бейнинг бойликлари хусусида

Унинг турли шаҳарлардан ва мулклардан тортиб олиб, Семеркандт шаҳрига жўнатган бойликларининг соң-саногги, офирлиги ва миқдорини ҳеч ким билмайди. Худди шундай йўл билан у қўл остидаги барча вилоятлардан йиққан хирожларини ҳам у ерга (Самарқандга) юборди; қимматбаҳо нарсаларга кел-

¹Грузия.

²Арманистон

³Ироқи Араб.

⁴Ассирия.

⁵Туркиянинг Осиёдаги Босфор бўғозигача бўлган қисми.

ганда эса, айтишадик, ва мен бунга ишонаман, бирорта ҳам ҳукмдор, у қанчалар буюк ва золим бўлмасин, у қадар кўп пул тўплай олмаган. Ва яна у ўз кўл остидаги барча вилоятлардаги ер ости бойликларини ҳам қидириб топдириб, уларга эга бўлди ва айтишларича, ўтган йили (яъни 1401 йил) у оғирлиги юз ва XVII сә беладаган бир жавахир топганки, VI сә бир унцияга тенгдир.

Сўнгра, Бағдод шаҳри олинганидан кейин у Евфрат (Фрот) дарёсининг тубига ғарқ бўлган бир кемани топди, унда Форс қиролларининг барча бойликлари жойлаштирилган эди; хазинадан соф ва нафис олтин дарахт топилиди, унда турфа рангли ва турфа номли қимматбаҳо тошлар ва сонсиз-саноксиз марваридлар бўлиб, уларчалик катта аҳамиятга ва қийматга эга бўлган ёхуд улардан яхшироқ марваридларни ҳеч ким кўрган эмасди. Ва у бу нарсаларнинг ҳаммасини Семеркандга жўнатди, бу ерда унинг ўн сиккизта улкан саройи бўлиб, уларнинг барчаси бойликларга шу қадар тўла эдики, ҳеч бир инсон уларнинг таърифини қилиб адо эга олмасди.¹

Л.Керэн изоҳи: *Амир Темури хазинаси асосан унинг кўл остида бўлган ўлкалардан мол-мулк олиб ўтувчи карвонлардан тушган божлар ҳисобига бойир, бироқ унга Соҳибқирон кўла киритган давлатлардан келтирилган бойликлар ҳам қўшилар эди; бойликлар Самарқанд шаҳридаги Кўксарой ва шаҳар ташқарисидидаги ўнга яқин (Клавихонинг гувоҳлик беришича) саройларда ҳамда Сароймулкхонимнинг ҳодиридида сақланар эди (Фрот дарёсидан топилган олтин дарахт ва бошқа ғаройиб зеб-зийнатларни Клавихо шу ерда кўрган).*

ХIII. Темури Бейнинг очиққўнгиллиги ва шафқатсизлиги хусусида

У шароб ичганида меҳрибон ва очиққўнгил бўлиб қолади; бироқ бундай ҳолат жуда кам бўлади, яъни у жуда кам шароб ичади; алқисса, у ғазаб отига минмаган пайтларида адолат юритади: адолатининг шиори учун ўз тамғасига форс тилида «Адолат» сўзини икки марта ёздирган.² У ўз дўстларига ва элчиларга, айниқса узоқ ўлкалардан келган элчиларга етарлича очиққўнгиллик қилади; бошқаларга нисбатан, яъни ўзига қарши бирор иш қилган ёки амрига (хоҳишига) қарши борганларга нисбатан у ўта шафқатсиз — уларни турли азобларга солади ёки ўлимга ҳукм қилади; уни айбдорларнинг на туриш-турмуши, на насл-насаби ва на дини-иймони қизиқтиради ва, айниқса, маврларга нисбатан у шундай муносабатда бўлади...

Л.Керэн изоҳи: *Амир Темури кўнлаб юртларнинг элчилари, зодагонлари ва олиму уламоларини қабул қилар, улар билан қизиқарли суҳбатлар қулар ва насораларга суҳбат чоғида шароб таклиф этарди. У ўз душманларига ва мамлакатда ўрнатган тартиб-қоидаларига амал қилмаган фуқароларига, ҳатто энг бадавлат кишиларга ҳам, уларнинг динидан қатъий назар, шафқатсиз бўлган. Бунинг*

¹Амир Темури ўзининг Бағдодга биринчи юриши чоғида на Фрот ва на Дажла дарёсидан султон Аҳмад Жалойирнинг хазинасини топгани ҳақида шарқлик муаррихлар ҳеч нарса демайдилар. Бироқ Бағдод иккинчи марта қамал қилинган пайтда, яъни 1401 йил ёзида, ўша хазина топилган бўлса ажаб эмас, зеро, чиндан ҳам айнан ўшанда шаҳар ҳокими Фараж қочиб кетаётган кема Фрот дарёсига ғарқ бўлган эди. Мазкур ҳолисани Шарафилдин Али Язйи куйидагича тасвирлайди: «Алқисса, Фаражи бадавлатким, Бағдод шаҳрида эрди, телбалардек ё фидойилардек жонидан кечиб, урушур эрди... Мансур черик тўрт ёндин кириб, ҳисор эли ҳар сориқим қочиб борса эрдилар, анда ўқ ва қилич эрди. Фаражи бадавлат қизи билан кемага кириб, сувнунг юқори сори қочиб борур эрди. Ўқ захмидин ўзларини сувга солиб, балиғ таъмаси бўдилар. Ва маллохлар ҳукм билла сувга кириб, Фаражнинг жасадини чиқардилар.» (Зафарнома, 248-б.).

²Маълумки, Амир Темурининг шиори «Рости-русти», яъни «Куч-адолатда» деган ҳикмат бўлиб, бу шиор унинг давлат тамғасига ҳам битилган эди. Бироқ архиепископ Иоанн Соҳибқироннинг «тамғасига форс тилида «Адолат» сўзи икки марта ёзилган», деб гувоҳлик беради. Бизнингча бу ерда архиепископ «рости» ва «русти» сўзларини бир-биридан ажратолмай хато қилган. Нафақат Иоанн, балки Клавихо ҳам бу икки сўзнинг фарқига бормаган, зеро, Кастилия элчиси Амир Темурининг тамғасида ағтиги бир сўз битилган эди, деб ёзиб қолдирган. (Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). М., Наука, 1990, с. 142 (59)).

натижасида ўзи мусулмон бўлган бу ҳукмдор асосан мусулмонларни (Иоани қайд этган маврлар) ва мусулмон давлатларни – Ироқ, Эрон, Олтин Ўрда, шимолий Ҳиндистон, Туркия ва бошқаларни жазолади. Амир Темурнинг тамғаси «Куч-адолатда», форсча «Рости-русти» сўзлари битилган уч кичик халқадан иборат бўлиб, Франция қиролига битилган мактубдан афсуски бу сўзлар учиб кетган. Айрим манбаларда айтилишича, тамғага форсча «Рости» сўзи икки марта ёзилган.

ХIII. Темур Бейнинг ҳаёти ва унинг халқи хусусида

Темур Бейнинг турмуш тарзи ва халқи ҳақида шундай дейиш мумкинки, у ҳар доим очиқ далада ҳарир шоҳи чодир остида умр ўтказди; зеро, унинг халқи шунчалик кўпки, улар шаҳарда яшай олмайдилар. Бироқ уларга зарур барча нарсалар худди шаҳарлардагидек бу ерга олиб келинади, сотилади ва харид қилинади; бу ерга узоқ ўлкалардан озиқ-овқат маҳсулотларини олиб келувчи савдогарлар жуда кўп, бу ерда паррандалар, бошқа турфа хил маҳсулотлар ва ҳатто қўллар ҳам сотилади; унинг одамлари жуда қимматбаҳо, нафис шоҳи матолар ва ҳарир жун матолардан кийимлар кийишади; уларнинг улуғлари Константинополь императори каби бош кийимлар кийишади, мартабалари қанчалар улуғ бўлса-да, улар бош кийимларига қимматбаҳо тошлар тақишмайди ва айримлари туркларга ўхшаб думалоқ кокилез¹ кийиб юришади.

Унинг фуқаролари саранжом-саришта одамлар, улар ерда – стол ва курсисиз овқатланишади. Бу ерларда гўшт ва гуруч сероб, улар мутлақо нон ейишмайди, улар нонни ёқтиришмайди, бироқ ажнабийлар тўйгунларича нон ейишлари мумкин, зеро ҳар қадамда нон тўлиб ётибди.

Унинг саройида шароб ичиш тақиқланган, нарсонийлар эса шароб ичишлари мумкин, у ҳам бўлса фақат кечки овқат олдида, овқатдан сўнг эса чой ва қимиз ичилади; бир қимизки, шаробдан кам кайф бермайди. Уларнинг донли экинлардан тайёрланадиган яна бошқа бир ичимлиги бўлиб, унинг ранги сутдек оппоқ ва шаробдек кайф беради.

Унинг саройида номуссиз аёлларнинг яшаши тақиқланган, ҳар кимнинг ўз хотини ва мол-мулки бор. Аёллар эркаклар каби моҳир чавандоз, улар яхши кийиниб оладилар, отда юрганларида фақат бурунлари ва кўзлари очиқ бўлади; аёлларнинг лозимсиз юриши катта гуноҳ ҳисобланади. Одамларнинг юзлари кенг ва осийликларга хос, ҳамма қатори янанади ва саррапинлар мазҳабидандирлар.²

Темур Бей зиёфатларда тилла ва қумуш идишларда овқат ейди ва ўз олдидаги гўшгдан вассалларига, шаҳзодалар, зодагонлар ва элчиларга улашади; ҳамма ерда ўтириб овқатланади, агар у ўзи чақирмаса, унинг ёнига боришга ҳеч ким журъат эта олмайди. Уғиллари ва беклари ҳам русхатсиз унинг ёнига бориб ўтирмайдилар.

Л. Керэн изоҳи: *Ушбу каттагина бобда Амир Темур давлатидаги фуқароларнинг турмуш тарзи ҳақидаги битиклар юқорида ёзилганлардан деярли фарқ қилмайди. Фақат шуни таъкидлаш лозимки, Амир Темур кўшинлари сафида насоралар ҳам бўлган ва улар очиқчасига шароб ичишган. Соҳибқирон ўз кўшинлари сафида ахлоқ-одоб сақланишига жиддий эътибор берган.*

XV Темур Бейнинг ўз асирларига муносабати хусусида

Агар у бирор ўлкани забт этишни ихтиёр этса қора рангли туғини кўтарали ва унинг аскарлари ўша ўлкани забт этишга отланадилар, забт этилган ўлканинг барча бой эркак ва аёллари турли хирож ва бойликлар йиғилади. Аскарлар аёллар ва ёш болаларни ҳам аямайдилар; уларнинг айримлари қул қилиб сотилади, айримларини банди қилиб ватанларига жўнатадилар... Шуни

¹5624 рақамли французча қўлёзмада «токез».

²С а р р а ц и н л а р – Испанияда яшаган араблар, бу ерда мусулмон суннийлар демоқчи.

унутмаслик керакки, улар насронийларга ҳам, мусулмонларга ҳам бирдай муносабатда бўлишади.

Л. Керэн изоҳи: Амир Темурга бўйсунини истамаган ёки забт этилганидан сўнг исён кўтарган шаҳар ва қўрғонларга нисбатан қўлланган жазо чоралари ҳақидаги афсона ва ривоятлар бир-бирига ўхшайди. Бироқ Соҳибқирон бу жазоларни бошқаларга ўрнатиб бўлиши учун қўллаган. Иоани сўз юритган қора туғ солномаларда келтирилмаган.

XVI. Темур Бейнинг муҳораба ҳақидаги фармонлари хусусида

У фармон бериш у ёқда турсин, имо қилиши биланок, ҳар ким нима қилиш зарурлигини яхши билади. У ўз қўшинини мингликларга, юзликларга ва ўнликларга бўлган бўлиб, амрига итоат этмаганларнинг боши кетади. Атрофига кўпшаб довурак ва мард, қурол ишлатишда моҳир инсонлар тўпланган, улар ёшлиқдан у билан бирга ўсишган, доимо отда юришга ва дала-даштда ухлашга одатланишган, улар на совуқ ва на иссиқдан кўрқишади.

Шундай қилиб, у жангда ҳам қатъий тартиб ўрнатган: кимда ким жангда олд томонидан жароҳатланса, унга катта эҳтиром кўрсатилади, жангда орқасидан жароҳатланган кимса эса таҳқирланади. У жасур ва мардларни кўп иззатлайди ва уларга катта тўхфалар қилади.

У ўзидан кучли ганимларга қарши жанг қилиш олдидан лашкарларини водийларга шу қадар пухта жойлаштирадики, бирор нарса ҳам назаридан четда қолмайди; сўнг у ганими ўз хушёрлигини йўқотишини пойлайди ва шу заҳотиёқ унинг устига қўтилмаган зарба бериб, истехкомларини вайрон қилади. У қисқа муддатда узоқ йўл босиб ўта олади, пухта изланишлар ва доно фармонлар ила ўз лашкарларини катта талафотлардан сақлаб қолади. Муҳтасар қилиб айтганда, у шу пайтгача барча муҳорабаларда зафар кучган, ҳеч ким унга қаршилиқ кўрсата олмаган.

Темур Бей Туркия ва Арманистон ўртасида жойлашган Туркка қарашли (Йилдирим Боязид назарда тутилмоқда) катта шаҳар Сабастр (Сивос) га борганида ҳам худди шундай бўлган; у мазкур шаҳар қаршисида ўн бир кун турди, шундан беш кун ичида қалъа деворлари ёнида шундай бир минора қурдирдиким, ундан бутун шаҳар яхши кўриниб турар эди.

Ўзга чора йўқлигига амин бўлган шаҳарликлар у қон тўқмасликка сўз берганидан кейин таслим бўлдилар...

Бу ердан кейин Темур Бей жуда катта дарё бўлган Евфрат (Фирот) дарёси бўйига борди ва у ерда беш кун ичида зарур кема ва қайиқлар ясаптириб, икки ярим кун ичида бир ярим миллион кишидан ортиқроқ лашкарини дарёнинг нариги қирғоғига ўтказди. Дарёдан ўтиб, у баланд тоғ устида жойлашган Халаб шаҳри деворлари ёнига етиб борди ва шаҳар ичкарасида султоннинг қудратли қўшини жойлашганидан хабар топди ҳамда қалъани қаттиқ курашсиз қўлга кирита олмаслигига кўзи етди. Шу алфозда Темур Бей уч кун шаҳар қаршисида туриб қолди ва тўртинчи куни лашкарининг катта бир қисмини олиб Халабдан икки лье узоқликдаги баланд тоғ ортига ўтди ва ўелини ўттиз минг аскар билан шаҳар қаршисида қолдириб, агар султон кучлари унга ҳужум қилишса, бир оз жанг қилишни ва сўнг чекинишни буюрди. Ўғли ҳам уч кун давомида отаси айтганини қилди: султон қўшинлари унга ҳужум қилса, у бир оз курашган бўлар ва сўнгра чекинарди; тўртинчи куни ўртада жуда катта жанг бўлди ва ўғли одатлагидан кўпроқ чекинди, султон қўшинлари уни шунчалик узоққа қувлаб бордиларки, тоғнинг ортида бекиниб турган Темур Бей фурсатдан фойдаланиб; ганим қўшинининг орти билан шаҳар деворлари ўртасини эгаллади ва султоннинг ўн уч минг аскарини ўлдирди, сўнг шаҳарни эгаллади...

Темур Бей бу ердан Дамашққа йўл солди ва шаҳарни қамалга олди: у ерда ўн бир кун турди ва шаҳар деворларининг кўп ерларига миња қўйдиртирди, бунини кўриб узоқ қаршилиқ кўрсата олмасликларига кўзлари етган шаҳарликлар таслим бўлишди; шундан сўнг Темур Бей шаҳарнинг барча уламолари ва қозилари қалъанинг энг катта масжидига йиғилсинлар, деб жар солдирди; масжидга

йиғилишни хоҳловчилар жуда кўп бўлди, зеро улар шундай қилсак омон қоламиз, деб ўйлашарди. Темур Бей шаҳарга кириб, ушбу масжидга ўт қўйдиртирди,¹ барча қозилар ва уламолар ўтда куйиб кул бўлди: масжидда саккиз-тўққиз минг одам бор эди — бу ерга омон қолиш умидида бошқа кўпгина одамлар ҳам кирган эдилар, улар ҳам ҳамма қатори ёниб кул бўлдилар. Темур Бей билан бирга бўлган савдогарларнинг айтишича, у ўз юртига тилла ва қумуш, қимматбаҳо тошлар ва бошқа нафис узуклар ортилган саккиз юзта туя жўнатди.

Бу ердан у Эрондаги буюк халифа² нинг Бодаш³ деган ўлкасига йўл олди ва Бодаш шаҳри қаршиида тўхтаб, у ерда қирқ кун қолиб кетди: зеро, шаҳар деворларини айланиб чиқиш учунгина икки кечаю икки кундуз керак бўлур эди; шаҳарликлар қайсарлик қилдилар; уларнинг қайсарликларини синдиришди...

У бу ерда сон-саноксиз бойликларни қўлга киритиб, ватанига жўнатди...

Л. Керэн изоҳи: *Бу ерда гап Амир Темурнинг ғарбий ўлкаларга қилган беш йиллик юриши ҳақида кетмоқда. Сивосда зафар қучган Соҳибқирон 1400 йил октябрида Сурияга кирди ва Ҳалаб шаҳрини эгаллади. У ҳалок бўлган ғанимлари бошларидан мезаналар тиклаттирди. Солномада айтилишича Амир Темур бу ишни муҳорабадан бир неча кун олдин Ҳалаб шаҳри ҳокими томонидан ўлдирилган ўз элчиси учун қасос олиш мақсадида амалга оширган. 1400 йил декабрида Соҳибқирон Дамашқ шаҳрини қуршовга олди ва қўлга киритди. Бироқ шаҳар қўрғони 43 кунлик қаршиликдан сўнг таслим бўлди. Бу Амир Темурнинг ғазабини кўзгади, зеро, унинг Туркияга ҳужум қилиш режаси ортга сурилмоқда эди. Шу сабабли у қайсарларни жазолаш мақсадида ўз аскарларига шаҳарни уч кун давомида талашга рухсат берди. Мана шу тартибсизликлар пайтида шаҳарнинг у ер бу ерига ўт кетиб, у катта масжидгача етиб борди. Ибодатхона қисман вайрон этилди, бироқ бу иш атайлаб қилингани йўқ. Мазкур масжидга ислом дини уламоларининг алдаб олиб келиниши ва тириклайин ўтда куйдирилиши ҳақидаги гаплар ғийбатдан ўзга нарсга эмас.*

Амир Темурнинг Ироққа қилган биринчи ғарбий юриши давомида забт этилган Боғдод (Бодаш) шаҳри ўзаро келишувга мувофиқ иккинчи марта дарвозаларни очиши лозим эди. Бироқ шаҳар бунга риоя қилмади ва Соҳибқирон уни куч билан қўлга киритди...

XVII. Эдигни исмли императорнинг Темур Бейга қилган хиёнати хусусида

Темур Бей чамаси бундан икки йил бурун Тартаристоннинг Эдигни⁴ исмли императорига ўз элчиларини йўллаган эди, оқ тартарларнинг мазкур ҳукмдорининг бош шаҳри Соркате⁵ Кафа⁶дан XVIII чақирим нарида жойлашган бўлиб, унинг лашкари юз эллик минг суворийдан иборат. Элчилар ўша ҳукмдорнинг қизини Темур Бейнинг ўғли учун сўрашди ва ҳукмдор рози бўлди; бироқ у узр сўраб, қизини Темур Бейдек қудратли ҳукмдорнинг ўғлига узатиш учун зарур тақинчоқлар ва сармоясини камлигини баҳона қилди ҳамда элчилардан ўз ҳукмдорларидан келинни ясатиш учун керакли зеб-зийнат юборишини ва унинг (келиннинг) истиқболига саройидаги энг нуфузли кишиларни жўнатишини илтимос қилишларини сўради; элчилар унинг илтимосини Темур Бейга етказдилар. Элчиларнинг ҳисоботини эшитиб Темур Бей бағоят шод бўлди ва шу заҳотиёқ тилла, қумуш, жавоҳир ва қимматбаҳо шоҳи матолар ортилган йиғирма беш туя ва саройидаги энг юқори лавозимларни эгаллаган саккиз⁷ баронни Қипчоққа жўнатди.

Карвон Эдигнининг хузурига етиб боргач, у тилла, қумуш, жавоҳирлар ва

¹ Дамашқ шаҳридаги Бени Умайя жомеъси назарда тутилмоқда.

² Аҳмад Жалойир назарда тутилмоқда.

³ Боғдод демоқчи.

⁴ Қипчоқ хони Идику барлос назарда тутилмоқда.

⁵ Соркате (Сорахат, Солхат, Унхат) — Эски Крим, Кримда жойлашган Судак шаҳри.

⁶ Қирим ярим оролининг жанубидаги шаҳар, ҳозирги Ялта.

⁷ 5624 рақамли французча қўлёзмада XX.

бошқа молларни қабул қилди ва баронларни банди қилиб, уларнинг ҳам пулларини тортиб олди, аммо Темур Бейга қизини жўнатмади. Темур Бей эса дунёда ҳеч ким мени бу қадар алдамаган, деб шунчалар изтироб чекдики, ҳеч ким бу ҳолга тушган эмас; у ҳеч қачон бунчалик газабланмаган эди, у ўз тилида «урғочи тулки эркак тулкини алдади» деди ва умрида бунчалик қуёнмаганини айтиб, бунинг учун ўч олмагунча тинчимаслигини билдирди.

Темур Бей ҳозиргача амалга оширган ишларидан кўпроқ иш қилиши мумкин эди, бироқ у ўзидан ҳам катта ҳукмдор бошқараётган Форс (Эрон)дан йироқлаб кетишга журъат қила олмагани, бу ҳукмдорнинг қудрати унинг қудратидан бир ярим-икки баробар кўп бўлиб, унинг исми Тамирасак, Баласан ҳукмдоридир;¹ бу ерда аҳвол шу даражага бориб етганки, Темур Бей расман у ўлканинг ҳам ҳукмдори ҳисобланса-да, унинг асл хўжайини Тамирасакдир. Баъзиларнинг айтишига қараганда агар ул иккиси бир бўлишса, бутун ер юзини забт этишга кучлари етар эмиш.²

Л. Керэн изоҳи: *Эдигни(?) исми императорнинг исми ва ишлатган макри баҳсталаб ҳодисадир. Тартариянинг императори дея аталмиш Тамирасак (эҳтимол Олтин Урда хони Тўхтамиш)нинг куч-қудрати ҳам бўрттириб кўрсатилган, зеро у Амир Темур томонидан 1395 йили бутунлай тор-мор этилган.*

XVIII. Темур Бей Буюк Туркни қандай маҳв этгани ва банди қилгани хусусида

Лашкарларининг сони ва мардлиги жиҳатидан қудратлиси бўлган Темур Бей батальонларини (фавжларини) тепаликлар ва дараларга яқин жойда тартибга солди ва уларнинг ортига ўзининг энг катта батальонини ва ўз яқинларини қўйди. Рақибга етарлича қаршилик кўрсатишига ишонган Турк лашкарларини тўрт батальонга бўлди; ғанимга яқинлашиб, унинг лашкарларидан кўрқиб кетган туркларнинг биринчи батальони сардори ўз қўл остидаги барча аскарларини олиб қочишга тушди; Турк буни кўриб уларни ортига қайтармоқчи бўлди, бироқ батальон сардори унинг амрига қулоқ солмади ва кўздан ғойиб бўлди.

Шундан сўнг Турк иккинчи батальонини жангга ташлади, бу қисм жон-жаҳди билан курашди, бироқ Темур Бейнинг лашкарлари кўрсатган жасорат туфайли туркларнинг жуда кўп аскарлари, ҳисоб-китобларга қараганда, ўн беш мингдан зиёд киши ҳалок бўлди. Навбат Туркнинг учинчи батальонига келди, бу қисмда унинг ўғиллари ҳам жанг қилди, қисмдагиларнинг ақсарияти ҳалок бўлди ва қолганлари қочмоққа тушди. Буни кузатиб турган Турк тўртинчи батальонини жангга ташлади ва унга шахсан ўзи қўмондонлик қилди; у ҳалокатга учраганини сезгач, қочмоқчи бўлди, бироқ қоча олмади, зеро уни ғаним аскарлари тўла қуршовга олган эди. Шу алфозда у июлнинг йигирма саккизи жума куни соат йигирма тўртда қўлга олинди; аниқ ҳисоб-китобларга кўра бу муҳорабада иккала томондан қирқ минг киши ҳалок бўлди; ғанимларига нисбатан турклар кўпроқ қурбон беришди.

Жуда кўп турклар қочиб қутилишди, хусусан Туркнинг икки ўғли ярим тунда қурол-яроғсиз ва кийим-бошсиз қил яланғоч қочишди. Темур Бей лашкарларининг катта бир қисмини Туркнинг бош шаҳри Бурсага жўнатди; қалъа олингач, у бетоб бўлиб қолган Туркнинг хазиначисини қўлга киритди: бу хазинани ҳамда кўп сонли хизматкорлар ва қулларни Семеркентга жўнатди. Шундан сўнг у бутун Туркияни ишғол этишга киришди, Темур Бейга

¹Бу ерда архиепископ кимни назарда тутаётганини била олмадик. Лотинча ҳарфларда битилган Tamyrasas Тамиразак ёки Темирузоқ бўлиши мумкин. Бироқ бундай исми ҳукмдор бизга маълум эмас. Tamyrasas ёки Тамиразаш Темуртошга жуда яқин. Аммо Темуртошнинг лашкари Амир Темурниқидан икки баробар кўп эмас; балки анча кам бўлган. Balasan номди ўлкага келсак, бу фақат Марко Поло ёзган Balasian, яъни Бадахшон бўлиши мумкин (Книга Марко Поло, М., 1955, с. 74).

²Назаримизда, бу ҳам архиепископ тўкиб чиқарган нарса бўлса керак. Зеро, бу Темур Бей ўз қўшиниси билан бирлаша фарангларга (оврупаликларга) қандай таҳдид солиши мумкинлигига қилинган шимадир, зотан, «агар ул иккиси бир бўлишса, бутун ер юзини забт этишга кучлари етар эмиш», деганда шуни назарда тутган.

иттифоқдош бўлган айрим ҳокимларга қарашли ўлкалар бундан истисно эди. Туркнинг тўнғич ўғли Юнонистонга ўтиб кетди, у ҳозир ҳам ўша ерда иззат-хурматда; унинг кенжа ўғли ҳозир Туркияда ва Темур Бей унинг изидан қувиб юрибди. Бу нима билан тугагини Худо билади. Тангрининг иродаси Темур Бейдан бошқа бирор тирик жонга аён эмас.

Л.Керэн изоҳи: *Бу ерда гап чиндан ҳам 1402 йил 28 июлдаги Анқара жанги ҳақида борапти. Бу жангда Амир Темур Боязид бошқарган турк қўшинларини маҳв этган. Бу муҳораба турклар учун ҳалокатли тугади. Амир Темур лашкарлари бутун Туркияни эгалладилар, Бурса шаҳрини ва султон хазинасини кўлга киритдилар, Боязиднинг икки ўғли эса қочиб қутулди. Афтидан, Амир Темурнинг Франция қиролига битилган мактуби бу жангдан атиги бир неча кун кейин Иоанннинг қўлига тутқазилган, зеро, архиепископ жангдан кейинги воқеалардан огоҳ эмаслигини билдиради. Бир даврнинг ўзида Иоанн учун ишонч ёрлиғи бўлиб хизмат қилувчи Амир Темурнинг мактуби эса 1402 йил 1 августда битилган. Мактубда Анқара жанги қандай тугаганилиги ҳақида ҳеч нарса ёзилмаган. Эҳтимол, Иоанннинг Францияга сафари олдиндан тайёрланган бўлиб, унга мактуб Туркиядан ташқарида топширилган. Бу ҳақда мактубдаги қуйидаги сўзлардан билиш мумкин: «мазкур мактубни Сизга элтувчи бўлган воқеаларни сўзлаб беради». Иоанн Францияга жўнаб кетиши олдидан жанг тафсилотлари ҳақида хабар топган ва уларни ўз хотираларида баён қилган.*

XIX. Темур Бейнинг салтанати ва шаҳарларидаги тартиб-қоидалар хусусида

У ўз фуқароларига қатор солиқ ва тўловлар ўрнатган бўлса-да, ажнабий тужжорларга катта эътибор кўрсатади ва уларни, айниқса фаранглар ва насораларни рағбатлантиради, салтанати ҳудудида уларнинг хавфсизликларини таъминлайди. У жон ва туз солиқлари олинган кўп масканларни йўқ қилдириди ва бу солиқлар фақат йирик шаҳарларда олинсин, деб фармон берди. У салтанатининг барча ҳудудларида тужжорлар ҳаётига хавф соладиганларга шафқатсиз жазо тайинлади: тужжорларни талаган ўлка аҳли унга (тужжорга) таланган мол қийматини икки баробар қилиб қайтаради ёхуд салтанат хазинасига тужжор йўқотган мол-мулк қийматининг беш баробари миқдориди жарима тўлайди.

Барча аҳоли масканларида унинг зобитлари (қозилари) бор ва у адолатга қатъий риоя қилади ҳамда жиноят қилган ҳар қандай кимсага — кимлигидан қатъи назар — шафқат қилмайди: кичик бир жинояти учун каттаю кичик амалдорларга шу заҳотиёқ жазо тайинлайди; жазо асосан жарима шаклида бўлади: айбдорлар катта миқдорда жарима тўлайдилар; унинг амалдорлари жуда бой ва тўқ яшашади ва шунинг учун улардан катта пул ундирилади ва бу пуллар нақ юз ҳачирга юк бўлади ва улар ҳар йили катта байрам учун сарфланади. Барча шаҳарлар ва ўлкалар ҳар йили ўзларининг даромадларининг ўндан бири ёки чорагини салтанат хазинасига туширадилар ва бу иш билан унинг газначилари ва нозирлари шуғулланадилар.

Унинг ўзи шахсан ҳеч кимга озор бермайди ва у шундай қилган одамларни қаттиқ жазолайди, зеро, у сафардалиқ пайтида кўплаб шундай ишлар бўлиб туради. Шаҳарлар ва ўлкаларни унинг ўғиллари, жиянлари ва ноёнлари бошқаради; унинг нақд пулда маош бериш одати йўқ, бироқ у ўз аёнларига ер-мулк беради ва бошқа тўхфалар қилади. У ўз фармонларига барча ерда сўзсиз итоат этилишини истади ва ажнабийлардан кўра кўпроқ ўз фуқароларидан ҳадиксирайди.

Л.Керэн изоҳи: *Амир Темурга қарашли ҳудудларда юк ташиш ва мол айирбошлашнинг ҳамда карвонларнинг бошқа давлатларга чиқиш жойлари (божхоналар) яхши йўлга қўйилганлиги ҳақида ўша замондаги бошқа ҳужжатларда ҳам гапирилади. Бундан шундай хулосага келиш мумкинки, божхоналардан тушган тўловлар асосан Соҳибқирон қўшинига янги аскарларни*

жалб қилиш ва уларни кийим-кечак, қурол-аслаҳа билан таъминлашга, янги иморатлар барпо этишга сарфланган. Йўлларда хавфсизликни таъминлаш, салтанатига туташ халқаро минтақаларда зўравонлик қилувчиларнинг адабини бериш Соҳибқироннинг асосий ташвишларидан бири бўлган. Назаримда Амир Темур божхона тизимининг — йўллардан олиб ўтиладиган молларнинг сифати ва миқдоридан олинадиган тўловлар, мол-мулк солиғи, маҳаллий солиқлар ва ҳоказоларнинг асосчиси бўлган.

XX. Темур Бейнинг душманлари бўлмиш айрим кудратли императорлар хусусида

Темур Бейнинг асосий рақиблари Шарқдаур; бу энг аввало Катай¹нинг буюк императоридир, у камарли насронийлар мазҳабидан бўлиб, куч-қудратда Темур Бейга тенг ёхуд ундан зиёдрокдир. Унинг иккинчи рақибни Форс императори² бўлиб, у бундан XV йил илгари Темур Бейдан зўрага қочиб қутулган, ҳозир Бадаш ва Калдея³нинг қолган қисмларига ҳукмронлик қилади. Унинг яна бошқа рақибларидан бири Миср Султони бўлиб, буюк Тартариялик Эдигни эса унинг асосий душманидир. Зикр этилганлардан сўнгги учтаси саррацинлар мазҳабидан. Темур Бейнинг у ер бу ерда яна бошқа қатор душманлари бўлиб, улар ундан қўрқишади ва ўлимни кутишади. Улар ўзларича башорат қилишиб, Темур Бей Қоҳирада мағлубиятга учрайди ва ҳалок бўлади, деб ўйлашмоқда. Темур Бей, аксинча, бунга инонмайди ва ҳали яна узоқ умр кўраман, дейди.

Л. Керэн изоҳи: *Иоаннинг Амир Темурнинг душманлари ҳақида ёзганлари ҳақиқатдан анча йироқ: Хитой императори насроний (камарли) эмасди, Амир Темур ўша пайтда унга таҳдид солмаётган эди. Форс ҳокими Амир Темурнинг ўзи бўлиб, Боғдод султони Аҳмад Жалоийр эса маҳв этилганди. Қоҳиранинг мамлук султони Сурияда мағлуб этилган бўлиб, Соҳибқирон ҳукмронлигини тан олган эди. Татар хони Эдигни (Идику) эса йироқда юрарди. Чиндан ҳам гороскоп мавжуд бўлиб, унда Амир Темурнинг Қоҳирада оламдан ўтиши башорат қилинган эди. Бироқ бизга яхши маълумки, агар гороскоплар ўзининг режаларига мос тушмаса, Амир Темур уларга қарамасди.*

XXI. Темур Бейнинг ҳузуридаги шоҳ ва шаҳзодалар хусусида

Энг аввало Тартария императори у билан бирга, у кўнгли нимани хоҳласа шуни қилади; Мағластан қироли, Коросан қироли, кўп мамлакатлар ва ўлкаларнинг ҳукмдорлари ва шаҳзодалари ҳамда қатор кичик ҳукмдорлар унинг ҳузуридалар. Шоҳ Алдин ҳам унинг ёнида, бироқ ундан қочиб юради. Форс императорининг икки ўғли ҳам унинг ёнида.⁴ Гургания императорининг укаси (акаси) шоҳ Бокаран ҳам унинг ҳузурида, Темур Бей уни бичтириб қўйган.⁵ У ўзи забт этган барча вилоятлар ва ўлкалар ҳокимларининг тўнғич ўғиллари ва ўлка ноиблари ҳам у билан бирга, илм-фан, хусусан, астрология, медицина ва нигромания (қорамания)нинг энг кучли олимлари ҳам унинг ҳузурида: у бу илмни ва яхши оиладан чиққан инсонларни кўп эъзоқлайди. Темур Бей улар билан савол-жавоб қилишни яхши кўради. Зикр этилган инсонларнинг барчаси билан у яхши муносабатда бўлади ва ҳурмат-эҳтиром кўрсатади; узоқ ўлкалардан келган элчиларга ҳам у худди шундай муносабатда бўлади; шунга қарамай улар

¹Хитой.

²Султон Аҳмад Жалоийрий назарда тутилмоқда. Амир Темур 1393 йил Боғдодни эгаллаганида Аҳмад Жалоийрий Мисрга мамлук султон Барқуқ ҳузурига қочган.

³Араб Ироқи.

⁴Форс шоҳи Шужоънинг Шибли ва Зайн ал-Обидин исмли ўғиллари бўлиши мумкин.

⁵Бу ерда гап архиепископ Францияга кетиши олдидан Амир Темур ҳузурида бўлган инсонлар ҳақида кетаяпти шекилли. Бироқ уларнинг ҳаммасининг шахсларини аниқлашнинг имкони бўлмади.

Ўзларини эмин-эркин ҳис эта олишмайди: зеро унинг ёнида бой-бадавлат юришдан кўра, ундан узоқ туриб, қашшоқликда яшашни ихтиёр этувчи шоҳлар ва шаҳзодалар ҳам учраб туради. Буюк Турк¹ ҳам унинг ёнида, унга катта иззат кўрсатилмоқда. У қочиб кетишга уриниб кўрганидан сўнг Темур Бей унга тилла занжирдан кишан урдирди; Темур Бей уни енгиб катта шухрат қозонди, энди эса вақтини у билан хурсандчиликда ўтказмоқда.

XXII. Темур Бейнинг имон-эътиқоди ва у кўрсатган башоратлар хусусида

Темур Бей ўз эътиқоди бўйича саррацин бўлиб, ўз динига амал қилмайдиганларни жазолайди ҳам қийнайди; у айниқса баччабозликка берилган саррацинларни қаттиқ жазолайди, зеро, у баччабозликни энг оғир гуноҳлардан бири, деб ҳисоблайди. У илгари насронийларни яхши тушунмас ва хуш кўрмасди, мана энди, Султония архиепископи биродар Иоанни ва доминикан мазҳаблик биродар Франсуани кўрганидан ва бизнинг эътиқодимизга ишонч ҳосил қилганидан кейин у ўзининг хатосини англади ва қаттиқ тасъирланди. У насронийларга ҳайрихоҳлик қилади ва эҳтиром кўрсатади, насронийларга ва хусусан лотинларга, яъни французларга бирор ёмонлик қилмайди; уларга ўз салтанатида эмин-эркин юришлари учун йўл берган ва, айниқса савдогарларга, ўз эътиқодларига риоя қилишлари, черковларга бориб ҳамма насронийлар бажарадиган амалларни бажаришлари учун барча шароитларни яратган.

У ўз дини талабларидан келиб чиқиб, кунига беш мартаба худога муножаат қилади ва қаерда бўлишидан қатъи назар саррацинлар қўллайдиган барча амалларни бажаради. У яҳудийларни етти ёшидан етмиш ёшигача барчасини ёмон кўради. У тез-тез фаришталарни кўришини ва уларнинг ўзига қилган башоратларини айтиб юради ва бу дунёда нима иш қилса барисини худонинг иродаси билан қилишини айтади. У кунлардан бир куни тушида фаришгани кўрганини сўзлаб берди: эмишки унинг қаршисида ердан осмонгача етган нарвон турганмиш, тепада фаришта пайдо бўлиб, уни ўзи томон чорлармиш: — «Урнингдан туриб, нарвонга чиқ» — дебди унга фаришта. Темур Бей фаришта айтганини қилиб, қирқинчи қаватга кўтарилибди. Шунда фаришта унга: — «Энди пастга туш» — дебди. Темур Бей пастга тушибди. Шундан сўнг у бу тушнинг таъбирини сўрабди. Тушнинг таъбири қуйидагича экан: у бутун ер юзини эгаллаб, қирқ йил давомида соғ-омон ҳукмронлик қилар эмиш.

Ўзининг айтишича, у одамларнинг фикрлари ва режаларини олдиндан билиб олар эмиш, буларни унга фаришталари маълум қилар эмиш; кимки унга қарши бирор ёмон фикрга борса, у бунга тезда билиб олади ва уни қатл эттиради, унинг атрофидагилардан кўнчилиги шундай қисматга учради ва учрамоқда. У кекса эркаклар ва кекса аёлларга чуқур иззат-эҳтиром кўрсатади, уларга катта ҳадялар қилади, унинг саройида ҳеч ким аёлларга, хусусан, энагаларга қарши бирор сўз айта олмайди. У жуда яхши тарбия кўрган, зеро ажнабийларнинг ҳар бирига уларнинг мавқеи ва мансабига мос равишда иззат-эҳтиром кўрсатади.

Л. Керэн изоҳи: *Амир Темур мусулмон эди ва шарият ақидаларига сўзсиз итоат қилинишини назорат қилар, уламолар ўртасида ҳам катта обрў-эътиборга эга эди. Бу унинг ҳукмдор сифатидаги мавқеини янада оширган эди. У дастлаб европаликларга, жумладан насроний франкларга душман эди, бироқ мазкур хотираларнинг муаллифи Султония архиепископи Иоанндан ва руҳоний Франсуадан (Амир Темур билан европаликлар ўртасида махфий алоқачи бўлган Франсуанинг номи Соҳибқирон Француз қиролига битган мактубда ҳам, уша даврдаги Византия ва Генуя ҳужжатларида ҳам учрайди) европаликлар тўғрисида аниқ маълумотлар олганидан сўнг амир Темурнинг уларга муносабати ўзгарди.*

¹Йилдирим Боязид назарда тутилмоқда. Маълумки, архиепископ Амир Темурнинг Анқарадаги зафаридан сўнг 1402 йил августда Оврупа томон йўлга тушган, бу пайтда Йилдирим Боязид ҳали тирик ва Соҳибқирон билан бирга бўлган. Тилла кишан ва темир қафас ҳақидаги гаплар уйдирмадир.

Чиндан ҳам туркларга қарши курашда европаликларга таяниш ҳамда улар билан икки томонлама фойдали савдо-сотиқ ишларини йўлга қўиши мумкинлигини англаган Амир Темур уларга иттифоқдошлардек муомала қилди. Амир Темур 1370 йил тахтга ўтирган эди, Иоанн ўз хотираларини 1403 йилда битган. Соҳибқирон бутун дунёни яна 7 йил ичида қўлга киритиши лозим эди. Бироқ у 1405 йил оламдан ўтди, демак унинг умри ҳақидаги башорат 5 йилга хато қилади.

Чиндан ҳам Амир Темурнинг замондошлари унинг исёнлар ва бошқа ҳодисаларни олдиндан кўра билиш қобилиятига тан берадилар, кўпчилик буни магияга йўяди. Бироқ у билан учрашиб, суҳбат қурган Ибн Халдун Соҳибқироннинг ўта билимдон ва ҳар нарсага қизиқувчанлигини таъкидлайди.

Амир Темурнинг Иоанн таъкидлаган яна бир хислатига эътибор бермоқ лозим: Соҳибқирон кекса чоллар ва кампирларни ардоқларди ва уларга тез-тез ҳадялар қилиб турар, аёллар ҳақида ёмон гапирганини тақиқлаб, ажнабийларга уларнинг кимлигига қараб мурожаат қиларди.

XXIII. Темур Бейнинг ёши ва соғлиги хусусида

Унинг ёши олтмиш-олтмиш беш атрофида ва у ўттиз йилдан бери ҳукмдорлик қилиб келмоқда. Ўтган давр мобайнида у шунчалик гаройиб ишлар қилганки, уларни ёзиб ало қилиб бўлмайди. У ўрта бўйли... испанча соқолига оқ оралаган ва қомати тетик инсон, бироқ унинг ўнг қўли ва ўнг оёғи мажруҳ бўлиб, уларни даволаш мумкин эмас, зотан томирлари кесилган. У ёшлигида лашкарларини ўзи жангга бошлаб кирарди: моҳир чавандоз эди, аммо энди баъзан икки отга ўрнатилган ўриндиқда сафар қилади ва шундай қўриқланадики, ўзи қақиртирган одамдан бўлак ҳеч ким унга яқинлашишга журъат эта олмайди. Темур Бейнинг амри шу эрур.

Л.Керэн изоҳи: *Иоанн ўз хотираларини битган пайтда Амир Темур 67 ёшда эди ва у 33 йилдан бери салтанатга ҳукмронлик қиларди. Унинг бўйи ўша пайтда ўртадан юқори эди (1 метр 70 см.). Соҳибқирон ўнг қўли ва ўнг оёғидан жароҳатланган бўлиб, сўнги пайтларда ўзи мустақил юра олмас, бироқ лашкарлари билан жангу жадалларда кезарди.*

Темур Бей ёқтирадиган нарсалар хусусида

Энг аввало унга қуйидаги нарсалар ёқади: буғдойрант, қирмизи ва алвон, опшоқ ва оч яшил, худди Ренсда¹ тайёрланадигандек нафис тўқима матолар, маржон шодалари, биллур тошлар, тилла ва кумуш идишлар, худди Франциядаги каби ишлов берилиб, зумрад тошлар билан безатилган идишлар, тоза Кипр² камлоти,³ гаройиб балиқларнинг тишлари, Франциядаги каби курсилар, Франциядагидек қимматбаҳо ғиламлар, хушбўй ва мазали зираворлар, дунёнинг турли бурчагидан келтирилган зотли бақувват отлар, катта итлар ва Испаниядаги каби катта хачирлар; бироқ зикр этилган нарсалар унда беҳисоб.

Л.Керэн изоҳи: *Амир Темур ёқтирган нарсалар ҳақида ёза туриб, Иоанн француз қироли саройи аъёнларига хуш ёқишга ҳаракат қилади. Менинг «Амир Темур даврида Самарқанд сафари» номли китобимда Иоанн битган хотираларнинг фото нусхаси келтирилган. (La Route de Samarkand au temps de Tamerlan, Imprimerie Nationale, Paris, 2002, page 50).*

Соҳибқирон Амир Темур европалик замондоши

¹Ренс — Франциянинг Шампан вилоятидаги шаҳар.

²Ўрта денгиздаги Кипр ороли.

³Камлот — пишиқ жун газлама, баъзан ип ёки ипак қўшиб тўқилади.

НИГОҲИДА

Фарбий Овруна халқларининг кўн асрлик адабиётларида Амир Темур ҳаёти ва фаолиятига бағишлаб ёзилган асарлар ниҳоятда кўп бўлиб, улар турли жанрларга мансубдир. Уларнинг орасида эсселар, роман-хроникалар (солномалар), драматик асарлар бор.

Амир Темур фаолияти, ғанимлари ва дўстлари, салтанати ва саройи ҳақида, у ердаги урф-одат ва тартиблар ҳақида оврупаликларга илк бора ҳикоя қилиб берган асар Султония архиепископи Иоанн (Жан) томонидан ёзилган «Амир Темур ва унинг саройи ҳақида хотиралар» (*Mémoire sur Tamerlan et sa cour*)дир¹. Архиепископ Амир Темурни яқиндан билган, унинг ҳаёти ва фаолияти билан яхши таниш бўлган².

Иоанн ҳақида икки оғиз сўз. Баланд бўйли, оппоқ юнонча соқоли кўксига тушиб турган архиепископ Иоанн ўша даврдаги Рим папаси Бонифаций IX нинг 1398 йил 23 августдаги фармонида биноан Султония шаҳри архиепископи этиб тайинлангунига қадар Нахичеванда хизматда бўлган.³

Иоанннинг айнан ўша йиллари Султонияда хизмат қилганлигини таниқли француз шарқшунос олимлари Силвестр де Саси⁴ ва Х.Моранвиле⁵ ҳам тасдиқлайдилар. Бироқ Х.Моранвиленинг таъкидлашича, Султония шаҳри алоҳида епископликни ташкил этмаган, аксинча, Нахичеван епископлигининг қароргоҳи Султонияда жойлашган.

Руҳоний Иоанн 1403 йил май ойининг бошида Парижга келиб, ўзини Амир Темурнинг элчиси деб таништиради. Чиндан ҳам у Амир Темурнинг мўъжазгина тамғаси босилиб, зарҳал ҳарфлар билан битилган ишонч ёрлигини — мактубини Франция қироли Шарл VI га топширади. Тантанали маросимда Султония шаҳри архиепископи қирол саройида Шарл VI ва Франциянинг бешта — Берри, Бургундия, Орлеан, Бурбон ва Бретания герцоглари ҳамда кўплаб бошқа юқори мансабли шахслар ҳузурда нутқ сўзлаб, ташрифига доир икки сабабни баён қилади: биринчиси, Амир Темурнинг Боязид устидан қозонган ғалабасини маълум қилиш; иккинчиси, у турк султонининг асир олингани, туқунлик озод қилинган насроний бандиларни Амир Темур Оврупага қайтариб юборганлигини ва яна бошқа бандилар топиладиган бўлса худди шундай йўл тутажани билдиради. Ташрифининг иккинчи сабаби Франция қиролини ўз кўзи билан кўриш ва у ҳақда Амир Темурга сўзлаб бериш. Епископнинг гапига қараганда, мазкур элчилик насора динига икки қулай имконият яратади: биринчидан, бу элчилик иккала дин вакилларига ҳам ўзаро эркин савдо қилиш имкониятини берса, иккинчидан, агар қирол ва герцоглар рози бўлишса, бу қулайликларни шартнома ёки ахдлашув шаклида расмийлаштириш мумкин бўлади.⁶

Х.Моранвиленинг гувоҳлик беришича, Амир Темурнинг элчиси бўлмиш Иоанн ўзининг «Амир Темур ва унинг саройи ҳақида хотиралар»ини нафис француз тилида битиб, қирол Шарл VI саройида тарқатган, соф француз тилида маъруза қилган.⁷

Архиепископ Иоанннинг «Амир Темур ва унинг саройи ҳақида хотиралар»и

¹Mémoire sur Tamerlan et sa cour par un dominicain, en 1403 par H. Moranvillé, Extrait de la Bibliothèque de l'École des chartes, Paris, 1894.

²Бу ҳақидаги илк маълумотлар Париж яқинидаги Сен-Дени шаҳрида дастлаб лотин тилида нашр қилиниб, XIV асрдан бошлаб француз тилига афдарилган Chroniques de Saint-Denis ёки Grandes Chroniques de France солномасида келтирилган - Chronique du Religieux de Saint-Denys, Ed. Bellaguet, t.III, p.134; Chronographia regum Francorum, t. III, ad annum 1403; La Route de Samarkand au temps de Tamerlan par Ruy Gonzalez de Clavijo, traduite et commentée par Lucien Kehren, Paris, Imprimerie Nationale, 1990, p.50.

³Jean Richard, La papauté et les missions d'Orient au Moyen Age (XIIIe-XVe siècles), Ecole française de Rome, 1977, p.p. 181-182; La route de Samarkand au temps de Tamerlan par Ruy Gonzalez de Clavijo, Imprimerie Nationale, Paris, 1990, p. 51.

⁴Silvestre de Sacy, Mémoire sur une correspondance inédite de Tamerlan avec Charles VI, Mémoires de l'Académie des inscriptions et belles - lettres, Paris, 1822.

⁵Mémoire sur Tamerlan et sa cour par un dominicain, en 1403 par H. Moranvillé, Extrait de la Bibliothèque de l'École des chartes, Paris, 1894.

⁶Cronographia regum Francorum, t.III, ad annum 1403.

⁷H. Moranvillé, ўша жойда, p.p. 2-3.

номаълум таржимон томонидан лотин тилига ағларилган бўлиб, у Chronographia Regum Francorumда тўлалигича келтирилган.¹

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, архиепископ Иоаннинг «Амир Темур ва унинг саройи ҳақида хотиралар»и Амир Темур билан Самарқандда учрашган оврупалик бошқа бир инсон — Руи Гонсалес де Клавихо «Кундалиқлар»и каби Амир Темур шахси, ҳаёти ва фаолияти ҳақидаги бебаҳо ҳужжат ҳисобланади. Хотираларда Соҳибқирон Мовароуннаҳр тахтига ўтирган кундан бошлаб, 1402 йил август ойигача бўлиб ўтган асосий воқеа ва ҳодисалар тилга олинади, Соҳибқирон шахси ва ҳатто феъли-диди ҳамда қизиқишлари ҳақида бошқа ҳеч ким тилга олмаган қимматли маълумотлар келтирилади. «Хотиралар»нинг икки французча қўлёзмаси мавжуд бўлиб, улар Франция Миллий кутубхонасининг француз фондида 5624 (fol.63 V^o) ва 12201 (fol.84 I^e) рақамлари остида сақланмоқда.

«Хотиралар» билан илк бора танишган кишида у афсоналар ва ҳақиқат омухтасидан иборат асар, деган таассурот туғилиши табиий. Ҳақиқатдан ҳам муаллиф Амир Темурнинг ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ қатор бизга маълум ва номаълум афсона ва ривоятлардан кенг фойдаланган. Бироқ «Хотиралар»да бошқа мағбалар тасдиқлаган қатор аниқ тарихий маълумотлар ҳам талайгина.

Архиепископ Иоанн Амир Темурнинг Мовароуннаҳр ҳукмронлигини қўлга киритиши ҳақида сўз юритар экан. «Бу воқеалар рўй берганида у қирқ ёшга тўлган ёхуд ундан катгароқ эди»- дейди (Иоанн, 12). Бу билан архиепископ ўзи нафақат ўлкада рўй берган воқеа ва ҳодисалар ҳақида, балки Амир Темурнинг ёши тўғрисида ҳам аниқ тасаввур ва маълумотга эга эканлигини кўрсатади. Ҳақиқатдан ҳам, Амир Темур Балхда султон Хусайн кўшинларини енгиб, Самарқандда қурултой ўтказганидан кейинги ўн йил ичида (1370-1380) «Мовароуннаҳр ва Туркистонда феодал тарқоқликка барҳам берилди. Мамлакат бир давлат бўлиб бирлаштирилди.»²

Архиепископ Иоанн ўз «Хотиралар»ининг Амир Темур бойликларига бағишлаган 12-бобида Соҳибқирон хазинасининг миқдори ҳақида ва у забт этган ўлкалардан йиққан бойликлар ҳақида сўз юрита туриб, жумладан шундай дейди:

«Ва яна у ўз қўл остидаги барча вилоятлардаги ер ости бойликларини ҳам қидириб топдириб, уларга эга бўлди; ва айтишларича, ўтган йили (яъни 1401 йил, таъкид бизники — тарж.) у оғирлиги юз ва XVII с³ келадиган бир жавоҳир топганки, VI с³ бир унцияга тенгдир.»

Шарафиддин Али Яздийнинг ёзишчига, ҳақиқатдан ҳам 1401 йил май ойининг сўнгги кунларида, яъни Султония архиепископи Оврупага жўнаб кетишидан бир йил олдин Бағдод шаҳри қаршисида турган Амир Темурга амир Мусабек оғирлиги юз йигирма мисқол жавоҳир тақдим этган:

«Ушбу маҳалда Мусабек Мовароуннаҳр вилоятининг амирзода Муҳаммад Султон қошидан келиб, саломатлик хабарлар келтурди. Ва бир лаълким, юз йигирма мисқол эрди ва Бадахшон конидан ҳосил бўллуб эрди, Соҳибқиронга тортти.»⁴ Бу маълумотни Низомиддин Шомий ҳам тасдиқлайди.

Кўриниб турибдики, архиепископ Иоанн келтирган маълумотлар тарихий берган воқеаларга асосланади. Айниқса, Амир Темурга ҳадя этилган қимматбаҳо тош (лаъл) ва унинг оғирлигидаги аниқлик — 120 мисқол ва 117 с³ — кишини ҳайратга солади. Мазкур бобда Амир Темур бойликлари ҳақидаги ҳикоясини лавом эттириб, Иоанн жумладан шундай ёзади:

«Сўнгра, Балдаш (Бағдод) шаҳри олинганидан кейин у Евфрат Фирс дарёсининг тубига фарқ бўлган бир кемани топди, унда Форс қиролларининг барча бойликлари жойлаштирилган эди; хазинадан соф ва нафис олтин дарахт топилди, унда турфа рангли ва турфа номли қимматбаҳо тошлар ва сонсиз-саноксиз марваридлар бўлиб, уларчалик катта аҳамиятга ва қийматга эга бўлган ёхуд улардан яхшироқ марваридларни ҳеч ким кўрган эмасди. Ва у бу

¹Chronographia regum Francorum, t. III, publiée pour la Société de l'Histoire de France par H. Moranvillay, Paris, 1897, pp. 206-223.

²Бурибой Аҳмедов. Амир Темур. Т., 1995, 589-бет.

³С³—қадимий француз оғирлик ўлчови, тахминан бир мисқолга тенг келди (тарж.).

⁴Шарафиддин Али Яздий, Зафарнома, Т., 1997, 248-б.

нарсаларнинг ҳаммасини Семеркантга жўнатди, бу ерда унинг ўн саккизта улкан саройи бўлиб, уларнинг барчаси бойликларга шу қадар тўла эдики, ҳеч бир инсон уларнинг таърифини қилиб адо эта олмасди.»

Архиепископ Иоанн Фирот дарёсига гарқ бўлган кемадан топилган бойликлар орасидаги олтин дарахт тасвирига алоҳида тўхталади ва бу дарахт ҳам бутун хазина қатори Самарқандга жўнатилганини маълум қилади. Архиепископ мазкур олтин дарахт Самарқандга етиб борган-бормаганни ҳақида гапирмайди, зеро, у Соҳибқирон салтанати пойтахтида бўлмаган.

Бироқ 1404 йил Самарқандда Амир Темур билан мулоқотда бўлган Руи Гонсалес де Клавихо шу олтин дарахт ҳақиқатдан ҳам бўлганлигини тасдиқлайди. Кастилия ва Леон қироли Энрике Шнинг элчиси уни Сароймулкхонимнинг чодрида учратади. Клавихо дарахтни қуйидагича тасвирлайди:

«Ушбу хонтахта қаршисида эман дарахти шаклидаги «олтин» дарахт турибди. Дарахтнинг танаси одам оёғи йўғонлигича келади. Унинг шохларида эман дарахти баргларига ўхшаш япроқлар ҳар томонга таралган, баландиги одам бўйича бор. Дарахтнинг сарғиш, қизил, зангори ёқутлар, зумрадлар, ферузалар ва ажойиб йирик-йирик, думалоқ, сариқ марваридлардан «мевалари» бор эди. Бундан ташқари, дарахтга олтин қушчалар қўниб турибди. Қушчаларга ҳар хил сирли бўёқлар билан сайқал берилган. Баъзи қушчаларнинг қаноғи туширилган, баъзилари тушиб кетадигандек бўлиб бутуқларга зўрга илиниб турибди, айримлари дарахтнинг ёқут, феруза, марварид ва бошқа тошлардан ишланган меваларини тумшукларида тишлаб турарди.»¹

Клавихо ёзиб қолдирган мазкур гувоҳлик Султония архиепископи Иоанн ҳақиқатдан ҳам ўз замонасида рўй берган муҳим воқеа-ҳодисалардан яхши огоҳ бўлганини яна бир бор тасдиқлайди, у билдирган маълумотлар қимматини янада оширади.

Султония архиепископи Иоанннинг «Амир Темур ва унинг саройи ҳақида хотиралар»и эски француз тилидан таржима қилинди. Бироқ яқинда юртимизнинг яқин дўсти, Франциядаги «Темурийлар тарихи ва маданиятини ўрганиш ҳамда француз-ўзбек маданий алоқалари» ассоциациясининг президенти, Ўзбекистон Республикасининг «Шухрат» медали соҳиби профессор Керэн жаноблари асарни замонавий француз тилига ўтирганлигини маълум қилиб, «Хотиралар»нинг ҳар бир бобига ўзлари ёзган изоҳларни бизга лутфан жўнатибдилар. Биз у кишига ўз миннатдорчилигимизни билдирган ҳолда, мазкур таржиманинг ҳар бир бобидан сўнг Л.Керэн изоҳларини келтирамиз.

Изоҳлар Парижда чиқадиган «La Timuride» журналининг 2004 йил ноябрь сонидан олинган.

*Баҳодир ЭРМАТОВ,
филология фанлари номзоди,
доцент*

¹Амир Темур ва Улугбек замондошлари хотирасида. Т., 1996, 91-92-бетлар.

Абдулла Қаҳҳор таваллудининг 100 йиллигига

Абдуғафур РАСУЛОВ

Абдулла Қаҳҳор ва ёшлар

Абдулла Қаҳҳорнинг истараси иссиқ эди: унинг сийрак, майин, оппоқ сочлари, қош-кўзи, серсоқол мардона юзи ўзига ниҳоятда ярашарди. Ёзувчининг кўзлари «гапирарди», юпқа лабларига зумда кўниб, учиб турадиган кулгу, табассум, жилмайиш, истехзо, мисоли, қат-қат маъноли матн эди. Қачон, қаерда Абдулла Қаҳҳорга сўз берилса, тингловчилар бир қалқиб оларди. Ҳамма дарҳол хушёр тортар, минбарда ижро этиладиган ғаройиб драмани кўриш, маъзини чақишга чоғланарди. Ёзувчилар уюшмасида Абдулла Қаҳҳор билан ёш ёзувчилар учрашувни бўляпти. Беғубор саволлар. Самимий жавоблар. Залда хуш кайфият ҳукмрон. Кимдир савол бериб қолди:

— Устоз, асарларингизда чолу кампирлар образи кўп. Нега ёшлар ҳақида кам ёзасиз?

Ёзувчи савол бергичга бир қур назар солди. Бироз сукут сақлади. Лабларига табассум кўнди, кўзларида қув шўхлик жилваланди:

— Ёшлар образини сизлар яратяпсизлар. Менга ўхшаганларга, на илож, қари-қартанглар қоляпти...

Жавоб маъқул бўлди, шўх кулги кўтарилди. Ҳамма янада очилиб-сочилиб кетди.

Абдулла Қаҳҳор ҳеч қачон шонмасди, гапни секин, салмоқлаб бошларди. Унинг нима демоқчилигини, кайфиятини кўз қарашлари, юз ифоласи билдириб кўярди. Жиқдий гапни айтмоққа чоғланса, билинар-билимас хўрсиниб оларди. Ҳазил қилмоқчи бўлса, юзига табассум қалқирди, лаб-лунжини бот-бот сийпалаб кўярди.

Абдулла Қаҳҳор ёшлар даврасини севарди. Ҳозирги Миллий университет талабалари билан неча бор учрашган бўлса, ҳар гал ёшлар хотирасига миҳланиб қоладиган фикрларни айтган.

Абдулла Қаҳҳор ўзига хос мураббий — устоз эди. Қаерда истеъдод учқуни чақнаса, зийрак тортар, умидли ёш билан учрашмагунча, унга мактуб йўлламагунча тинчимасди.

Ёзувчи ёшларга алоҳида меҳр билан боқар, уларнинг характерини ёрқин тасвирлашга интиларди.

«Ижодингизда ёшлар тимсоли кам»-дегувчини Абдулла Қаҳҳор икки оғиз гап билан жойига миҳлаб қўйиши мумкин эди. Устоз, аксинча, енгил ҳазил-мутойиба билан жавоб қайтарарди.

Бошловчи ёзувчилар англашлари зарур қоидалардан бири шуки, ёшлар характери, тимсолини яратиш ниҳоятда муҳим. Ўсиб келаётган авлод санъаткорнинг суянч тоғи: ёшлар руҳияти, танлаган йўли, кайфияти истиқбол сийратини аниқлайди. Санъат, бадиий адабиёт табиатида ҳамиша олдга интилиш, номаълум ҳудудларга кириб бориш, футурология бор:

«Чаккамга бир томчи илиқ ёш томди. Станцияда паровозлар бир-бирига навбат бермай қичқирар эди. Савринисо ўйчан, лекин беихтиёр товуш чиқариб гапира бошлади:

— Поезд мени чақиряпти... Чақир! Каттиқроқ чақир, бораман. Мени узоқ-узоқ юрларга олиб кет!» («Ўтмишдан эртақлар» қиссасидан).

Ёшлик — гўзаллик. Санъат гўзалликни тасвирлаши жоиз. Қайси асарда ёшлар образи маромида тасвирланган бўлса, унда гўзаллик акс этиши аниқ. Мусулмончиликда кўз зиноси деган гап бор. Қарангки, дин ҳам гўзалликка тўйиб қарашга рухсат бераркан. Ихчам ҳикоят бор. Талабалар «Кўз зиноси» мавзуида ваъз тинглаб кўчага чиқиштилар. Воиз — домла ҳам уйига шошилипти. Иттифоқо, муллаваччалар-у, домла олдида бир офатихон гўзал ўтиб қолибди. Толиблар гўзалга боққанларича қотиб қолибдилар. Устоз йўлида давом этибди, лекин бот-бот шогирдларига қараб кўярмиш. Улар ўша-ўша, маҳлиёмиш. Домла икки-уч бор томоқ қиритти. Зийрак муллавачча Устоз авзойини кўрапти-ю:

— Тақсир, айбга буюрмайсиз. Анови малакка бир боқанимизча ҳануз кўзимизни узмадик... Бир бор қарашга ҳақлимиз-ку, — дедти...

Ниҳоят, ёшлик — ҳамиша янгилиниб турадиган ҳолат. Йил давомида ой ўн икки бор «туғади». Нозик қизнинг ишдай қоши монанд ҳилолга боқиб инсонлар яхши ният қиладилар, юзларига фотиҳа тортадилар. Ҳар кўкламда бойчечак очилади, игнанинг учидай ялпиз бош кўтаради. Бу янгилик ҳам инсон қалбини кўтаради, ёшартиради. Санъат, адабиётнинг вазифаси ана шундай оҳори тўқилмаган янгиликни кашф этиш, мангуга муҳрлашдир.

Абдулла Қаҳор асарларида Абдулла, Кулала, Хайри, Холиқ («Ўтмишдан эртақлар»), Ҳамида («Адабиёт муаллими»), Ўсар («Ўжар»), Ўлмас («Йиллар»), Омон («Шоҳи сўзана»), Ўқувчи қиз («Майиз емаган хотин»), Насиба («Оғриқ тишлар») сингари ўсмирлар образи бор. Улар асосан катталар соясида яшайдилар, ўзларини мустақил куч ҳисобламайдилар. Лекин ёзувчи бу ўсмирларнинг ўзлиги, «ярқ» этиб кўринган ҳолатларини дарҳол, ҳарорати пасаймасдан тасвирлайди. Холиқ фарқ пишган гилос шохчаларини синдириб-синдириб ариққа оқизади. Биладики, Тўракул вофурушнинг банди хотини — навниҳол Хайри уларни туғиб олади, Холиқни алқаб-алқаб гилосларни ейди. Мулла Норқўзининг оиласидаги жирканч ишлар фош бўлган, катта-ю кичик унга нафрат билан қарайди. «... ўн икки ёшлардаги бир қиз девордан кесак кўчириб олиб мулла Норқўзига ўқталди.

— Ху, ўл, турқинг қурсин! Бошингга солайми шу билан! Маҳаллада сасиб, ўқувчи қизларга кун бермайсан-у, ўзинг нотўғри иш қиласан...» Ўсар, Ўлмас, Омон, Кулала ҳам тўғри гапни шартта-шартта айтишга ўрганган.

Абдулла Қахқор асарларидаги Туробжон («Анор») Сотиболди («Бемор»), Унсиной («Даҳшат»), Бабар, Азим дудуқ («Ўтмишдан эртақлар») муте, ҳақ-ҳуққусиз, ночор камбағаллар. Аммо уларнинг қалбида эзгуликка интиқлик, эрка ташналик, оилавий бахтга илинж бор. Увоқ-ушоққина Унсиной эрк илнжиди унча-мунча эркакнинг юраги дов бермайдиган юмушни уддадашга чоеланади. Бабар ҳам бўш-баёв, кўрқоқ одам. Аммо унинг аниқ режаси бор: пул йиғади, хотинини Тешиктошга олиб боради, кутуриш балосидан сақлаб қолади...

Ёзувчи ижодида Туробжон, Сотиболди, Бабар, Абдурахмоннинг («Ўтмишдан эртақлар») хотини, Саиданинг онаси («Синчалак»), Саидийнинг опаси («Сароб») сингари хок-туроб, ер билан яксон инсонлар тимсоли кўринади. Уларнинг номи ҳам, тили ҳам, ҳуқуқи ҳам, соғлиғи ҳам йўқ. Аммо уларда қалб бор. Мана, Туробжон хотинининг изҳори: «унинг Туробжон билан уй қилганига уч йил бўлиб келаётир, назарида, бу одам шу йилдан бери гўлдираб келган...

Иттифоқо, бу кун нима бўлди-ю, уч сўзни равшанроқ айтди: «Жигарларинг эзилиб кетсин» деди. Оламда унинг суянгани эри, бирдан-бир орзуси — анор эди, бирданга ҳар иккиси ҳам йўққа чиқди».

Абдулла Қахқор ижодини боғ десак, ундаги ҳар бир тимсол, характер, мисоли серҳосил дарахт. Ёзувчи бу боғдаги дарахтлар таърифини умумлаштириб аниқ айтади. Эшон («Синчалак»), Ризамат («Оғриқ тишлар»), Юсуф («Тобутдан товуш») бир хилдаги «дарахт», бир палакнинг «мева»лари. Уларнинг яшаш тарзлари Эшон «фалсафаси»да мукаммал ифодасини топган: «Отам... қозикнинг учи ҳам бўлма, боши ҳам бўлма, ўртаси бўл; учи, бўлсанг ерга кирасан, боши бўлсанг тўқмоқ ейсан деганлар».

Абдулла Қахқор асарларида қиёфодош, тақдирдош, маслакдош, касбдош — замондош тимсоллар талайгина. Саида («Синчалак») ва Сорахон («Сароб») — тенгдош, қиёфодош. Ҳар иккиси шунчалар ориққи, муаллиф айтганидай, ана букилиб кетади, мана синиб тушади, деган хавотирда қолади ўқувчи. Аммо моҳиятан бу икки қиёфодош, мисоли, ер билан осмон. Сорахон ғирт жинни,

тантиқ, ҳеч нарсага яроқсиз банда. Маккор Муродхўжа, булбулигўё — шалиақи она Сорахонни баркашга ўтқазиб, бошларида кўтариб юришипти. Саидийдек гўзаллик шайдоси Сорахонга ялтоқланишга кўниқиб қолган. Саиданинг суянадиган тоғи йўқ: у ёшлигидан ўз аравасини тўртишга мажбур бўлган. Ақллилиги, зийраклиги, бағри кенглиги туфайли у эл-юртга танилди, «Бўстон»ликларнинг ўз одамига айланди. «Кўшчинор чироқлари»да Канизак тимсоли бор. Саида синчалак бўлса, Канизак игначидек. Менга синчалакхон игначиодан ўсиб-унгандай туюлаверади. Канизак «Кўшчинор чироқлари»даги асосий қаҳрамонларни ўзаро улайди, роман ғоясининг ёритилишидаги асосий кучлардан бири ҳисобланади. Канизакда саҳий қалб, тиниқ ақл, адоқсиз меҳр бор. У ўзлигини танитаётган, ҳаётдаги йўли, қадр-қимматини тиклаётган характер.

Канизак ўтган асрнинг 30-йиллари аёли. У мураккаб, замонда йўл излаётган, ижтимоий ҳаётдаги ўрнини белгилаётган аёл. Саиданинг онаси остона ҳаглаб катта йўлга қадам босар-босмас эри томонидан чавақлаб ташланди. Арслонбек ўлдим-куйдим дея ёш жамоатчи, ўқитувчи Хуринисога уйланиб олди. Қаландаров битта пўписа билан хотинини уй қафасига тикди-қўйди. Собиқ ўқитувчи Хуринисонинг зехн-ақлини пўпанак босди. Бора-бора у ариққа эгилиб бир пиёла сув ололмайдиган даражага етди, курортга боришни оғир, машаққатли иш деб биладиган бўлди...

Саида XX асрнинг 60-йилларида шакланган раҳбар. Канизак ва Саида оралиғида Ҳафиза («Шоҳи сўзана») образи бор. Бу қиз ёлғиз онасини, қадрдон қишлоғини ташлаб, Деҳқонбойнинг этагини маҳкам тутиб, чўлқувар тоғаси Мавлонни қора тортиб Мирзачўлга келади. Ҳафиза чўлнинг оғир шароитида, мураккаб ижтимоий муносабатлар жабҳасида ўсиб-улғаяди.

Шундай қилиб, Канизак, Ҳафиза, Саида ўзбек аёлининг ижтимоий ҳаётга кириб келиши, ўзлигини топиши ифодаланган ёшлар тимсоллари. Мантиқан, мазкур учлик яна бир тимсолни тақозо этади. Бу — Савринисо. У — увоққина персонаж. «Ўтмишдан эртақлар»да тасвирланган ижтимоий муҳит жаҳолат ўчоғи бўлса, Савринисо зулмат ичра нур бўлиб порлайди, Абдулла сингари ўсмирлар руҳида эзгулик, келажакка умидни тарбиялайди. Абдулла Қаҳҳор ижодида Савринисо, Канизак, Ҳанифа ва Саида тимсоли асос, таянч, марказ вазифасини ўтайди.

Эътибор беринг, ёзувчининг «Синчалак», «Ўтмишдан эртақлар» қиссалари, «Тобутдан товуш», «Аяжонларим» драмалари, «Даҳшат», «Маҳалла» ҳикоялари 1956-1964 йиллар оралиғида яратилди. Шўро давлати ҳукмронлиги, коммунистик мафкура тазйиқи даврида 1956-1964 йиллар демократик тамойиллар бир қадар изга тушган, инсоний илиқлик шабадалари эсиб, кишилар руҳида ҳаётбахш тамойиллари қайта уйғона бошлаганлиги билан ажралиб туради. Компартиянинг XX съезди даҳшатли қатағон — қирғинлар учун инсониятдан узр сўрагандай бўлди, миллионлаб хорланган, хўрланганларнинг қадрини, шаънини тиклади, кўрқинчли тушдек кечган умрлар, тақдирлар ҳақидаги санъат асарларини юзага чиқарди. Иродаси синган, руҳи сўнган минглаб кишилар қайта ҳаётга қайтди. Ана шу кўтаринки руҳ таъсирида Абдулла Қаҳҳор энг сара асарларини яратди. «Синчалак» янгича руҳ, илиқ ижтимоий кайфиятнинг самараси бўлиб, 1958 йилда ёзиб тугалланди. 1959 йилнинг бошларида қисса «Роман-газета», «Звезда Востока» журналларида чоп этилди, китоб шаклида ўзбек тилида босилди. Қисса ҳақида Ҳомил Ёқубов, Озод Шарафидинов, Матёқуб Кўшонов ва бошқа танқидчилар яхши мақолалар ёздилар. Қиссанинг шахдам қадамини тўхтагишга ҳаракат қилиб, ҳар хил муҳокама-ю баҳслар уюштиришга беҳуда уринганлар ҳам бўлади.

Ихчамгина қиссада сурат билан сийрат ўртасидаги номувофиқлик кўзга дарҳол ташланади. Асарда коммунистик партия, райком секретари, партия бюроси, партия мажлиси, социализм, коммунистик мусобақа сингари сўз, бирикмалар талайгина. Кўзга ташлангани турадиган қизил сўзлар 80-йилларда баъзи тафтишчи-танқидчиларни шошириб қўйди: улар бу «соф партиявий қиссадан» воз кечиб қўя қолишни маъқул деб билдилар. Яхшиямки, ўша «донишманд»ларнинг фикри инobatга олинмаган экан. Акс ҳолда, тикандан чўчиб, гулдан, илондан кўрқиб ҳазинадан воз кечган одам ҳолатига тушиб қолган бўлардиқ. «Синчалак» инсонни севиш, англаш ҳақидаги асардир. Унинг ҳар бир саҳифасидан инсонга меҳр, одамни эъзозлаш руҳи уфуриб барқ уриб туради.

Масалан, райком секретари Тоҳиржон Носиров қамчисидан қон томган одамни эмас, меҳриғиёси кучли, нимжонгина Саидани «Бўстон»га партбюро котиби вазифасига йўллайди. Райком секретари сиёсий масалаларни байроқ қилиб кўтармайди. У ҳўжаликларни ақл-хўш билан бошқаришни, кишиларга жабр қўлмасликни асос деб биллади. Ёдингизда бўлса, Саида кўрс Қаландаровдан, девдай Арслонбек Қаландаров синчалакдек партия котиби устидан шикоят қилиш учун райкомга келадилар. Тоҳиржон Носиров на Саида, на Қаландаров шикоятини тинглайди: суҳбат мавзуини жамоа ҳўжалиги ҳаётига буриб юборади.

Қиссада нозик бир ишора бор. «Бўстон» раиси Қаландаров раҳбарлардан Қодировни, овқатлардан паловни, дорилардан пенициллинни тан оларди. Райкомнинг собиқ секретари Қодировнинг тушунчаси, билими донгдор, чаласавод раисниқидан унчалик баланд эмасди.

Тоҳиржон Носиров таълимини олган Саида жамоа ҳўжалигида инсонлар омилини кўтаришни, турмушини яхшилашни биринчи ўринга қўяди. Қишлоқнинг ёшу қариси Саидани ҳўрмат қиладиган, уни «Ўзимизнинг Саидахон» дея эъозлайдиган бўлди. Халқ Қаландаровнинг соясига кўрпача тўшар, аммо унга зинҳор қалбини очмасди. Саида Қаландаровни роса ўрганди, унинг юрагида жамоага, жамоа аъзоларига ҳўрмат кучлилигини англади. У раис табиатидаги фазилатлардан ўрнини топиб фойдалана бошлади. Раис Саидани «жуда пишиб қолган бир кампирниқига» бошлаб келди:

— Жиянингизни олиб кетгани келдим. Иш топдим.

— О, болам, — деди кампир, — ишга ярамайди! Ақли бўлмаса, кучи бўлмаса..

— Мен топган ишга ақл ҳам керакмас, куч ҳам, лекин ярим меҳнат кунни олади. Одамнинг чиқити бўлмайди, айтиб чиқинг! Кеча Гулаг худудиди чиқит одамлар сон мингга эди. Бугун ақли ноқис одамга ҳам иш топилиб турибди.

«Синчалак»да Қаландаров ва Саида асар гоёсини очишда гаянч, куч вазифасини ўтайди; бири — иккинчисини тўлдиради. Муҳими шундаки, Қаландаров билан Саида ўт билан сувдай гап. Улар орасидаги баҳс ҳар хил вазиятларда, ҳар хил шаклларда давом этади. Саида атрофига Козимбек, Умида, Усмонжон, Исмоилжон сингари ёшлар уюша бошлайди. Кези келди, «Синчалак» қиссаси талқини, таҳлилига оид бир мулоҳазани айтиб ўтай. Қисса ёзилганига ярим аср бўлди. Бу даврда асарни рус, ўзбек ҳамда хорижий танқидчилар таҳлил қилдилар. Афсуски, қиссанинг академик нашри ҳануз яратилмаган. Матн руҳига кириш, уни синчиклаб ўрганиш — асарнинг академик нашрини тайёрлашни тақозо этади. «Синчалак» ҳақидаги мақолалар жамланса, қисса ҳажмидан бир неча баробар ортиб кетди. Лекин ҳанузгача асарда на мунаққидлар, на муҳаррирлар кўрмаган камчиликлар мавжуд. Ёзувчи Саидани Тожихон ва Ҳамидулла хонадонига бошлайди:

«Унинг ҳовлисини, уйини, рўзгорини кўриб, Саиданинг оғзи очилиб қолди: ҳовли эмас, гулистон — бўстон, уй эмас, кичкина қаср, рўзгор эмас, хазина — музей! *Столовойеа* кирилганда жилвалашиб турган *мебеллар*, ҳеч қаерда кўрилмаган каттақон ярқироқ радиоприёмник, буфетнинг ойнасидан кама-лакнинг ҳамма рангида товланаётган *хрустал* ва қимматбаҳо чинни анжомлар, деворларга осилган аломат суратларнинг зарҳал *рамкалари* кўзни жимирлатиб юборар эди». Абдулла Қаҳҳор асарларида сифат, сифатдошлар бунчалик кўп қўлланиши, ўзбекча номлари аниқ «эшитилиб» турган сўзларни ажнабий атамаларда берилиши ғалати туюлар экан.

Яна бир парчани ўкиб кўрайлик. «Тожихон тушунтириб берди. Эри унинг мана шу хилда дўппи тикиб, Фурқат айтмоқчи:

Ўсмадин қошлар қаро, қўллар хинодин дола ранг,
Дурранинг оғушида пешонанинг аҳволи танг...

бўлиб, ўтиришини орзу қилар экан”

Фурқатнинг «Келинчак» ғазали асида: «Сурмадин кўзлар қаро қўллар хинодин доларанг» мисраси билан бошланади. Бу мисра Фузулийники бўлиб, «устозлардан бир мисра ёхуд бир байтни олиб, шу вазнда шеър ёзиш» шарқ адабиётида «тазмин» деб аталади. Фурқат тазмин этган Фузулий мухаммасининг охириги байти бундай бошланади:

«Сурмадан кўзлар қаро, аллар хинодан доларанг».

Фурқат тазмин қилган ғазалнинг иккинчи байти куйидагича:

Заъфароний кўйлак узра аргувоний камзихул
Рўймол оғушидин пешонани аҳволи танг.

Абдулла Қаҳҳор мумтоз ғазалга анча эркин ёндашгани кўриниб турибди.

Мен «Синчалак»нинг Тожихон ва Ҳамидулла оилалари тасвирига бағишланган XXI бобини ўқиб ҳайрон қолдим. Матннинг занжирдай пухта эмаслиги, сўз қўллашдаги паришонлик ғалати туюлди. Абдулла Қаҳҳор моҳир заргар, сўзларни чертиб-чертиб, ўрнига қўйиб-қўйиб тасвирловчи уста ёзувчи сифатида шуҳрат қозонган. Лекин нега Тожихон тарихи қисса руҳига сингиб кетмаяпти? Келинг, ёзувчи — Абдулла Қаҳҳор руҳига киришга ҳаракат қилайлик. Жамоа аъзолари амал-тақал қилиб кун кечиряптилар. Ойнисага ўхшаган аёллар оғир меҳнатдан эзилиб кетган: уззу кун далада, шоир айтганидек, саратон дошқозонида, аёз бобо кучоғида ишлайдилар. Ҳориб-чарчаб уйга қайтадилар-у, бола-чақа, эр, мол-ҳолга қарайдилар, ҳамир қорадилар, тандирга ўт ёқадилар. Устига-устак эрга аёлдай кўриниш тадоригини кўрадилар. Даҳшати шундаки, улар касалхона, туғруқхонага тушиб қолсалар, гарчи қишлоқда яшасалар-да, бир пиёлагина оқликка зор бўладилар. Миндан бир аёлгина Тожихондай обрў-эътиборга лойиқ топилади — орден-медалларини сиққанича кўксига қадайдди, қолганини рўмолчага тутиб юради. Бундай бахтли аёллар биронта катганинг эътиборини қозонган бўлади, одатда. Абдулла Қаҳҳор буни жуда яхши билади. Демак, Ҳамидулланинг рашклари сароб эмаслигини ҳис қилади. Иккинчидан, ёзувчи Ҳамидулланинг ақлли-ҳушли, тadbиркорлигига қойил қолади. Тожихоннинг ўзи айтиб турибди: «Ҳамидулла дуруст: ичмайди, чекмайди, бейўриқ улфатчилик қилмайди». Шундай ақлли, топармон эр суюкли хотинини бекадек бежаб қўйса ёмонми? Абдулла Қаҳҳор ўзи севган ота касбини Ҳамидуллага раво кўради. Тожихоннинг эри «автомобилнинг электр ускунаси, мотоцикл, айниқса, радиоприёмник тузатишга районда ҳам тенги кам топиладиган уста бўлиб, бу ишларни кечалари баъзан уйда, баъзан мижозларининг ҳовлисига қатнаб қилар экан». Абдулла Қаҳҳор Зулфиқоров ва Мехри тарихини ҳам қойиллатиб ёзиб қўйган. Ҳамидулла бундай «тарихлар»дан беҳабар деб бўладими? Қолаверса, Қаландаров, бошқа раис, амалдорлар ҳам хотинларини даладаги қулларча меҳнатдан халос қилганлар. Ҳамидулла шундай йўлни тутган бўлса, не ажаб? Ҳамидулла ва Тожихон тарихи тасвирида Абдулла Қаҳҳорнинг ёзувчилик маҳорати ва инсон сифатидаги ўй-қарашлари тўқнашди. У Ҳамидуллани замонавий мўмин-қобил Отеллога айлантиради. Бундай моҳирона тасвирга қойил қолиш мумкин, лекин XXI асрнинг зукко китобхонлари, чин демократияни ҳис қилган кишилар Абдулла Қаҳҳор руҳдан кечган асл ҳолатни топиб оладилар. Абдулла Қаҳҳор комфирқанинг XX съездида айтилган фикр-мулоҳазаларга тасаннолар айтди. Лекин у шўро ҳукумати мустаҳкам, унча-мунча одамни суюб қолиш, лозим бўлса таъзирини бериб қўйишга қодирлигини чуқур англайди. Хуллас, Абдулла Қаҳҳор моҳир, сезгир санъаткор эди. Аини вақтда у шўро давлатининг фуқароси, соцреализм адабиёти намояндаси эканлигини нозик англади.

Абдулла Қаҳҳорнинг «Синчалак» (1958), «Ўтмишдан эртақлар» (1964) қиссаларида диққатни жалб қиладиган истилоҳ, атамалар кўп. Бадиий асар унутилаёзган эски сўзларни қайта жонлантиради, уларни фаол сўз, иборалар сафига қайтаради. Ялангаёқ, товдон, тугал, бўриқ, жавнакпеса, қамишмушак, сариқ сўпиён, какликнинг қаққувоғи, чилон (член), зиндамбир (земломер), бувак (укача), силов, хайис, вофуруш, карнайгул (громофон), шайтон арава (велосипед), бозвон, баранчук, «қўли, оёғи кесилиб келига ўхшаб қолганлар», «енгига йиғлаш», «тутхўрликдан сутхўрликка» сингари сўз, иборалар диққатни жалб этади.

Хуллас, Абдулла Қаҳҳор ижодда ёшларнинг пишиқ-пухта яратилган ўнларча характер, тимсоллари бор. Бошқача айтганда, ёзувчи ҳаётда ҳам, ижодда ҳам ёшлар руҳидаги ўсиш-ўзгаришларни кунт билан кузатган. Хурфикрлилик шабадаси эмин-эркин эсиб қолган 1956-1964 йилларда Абдулла Қаҳҳор энг яхши, пишиқ-пухта, бадиий юксак асарларини яратдики, улар ҳар доим янги, XXI аср китобхонини маънавий-эстетик дидини юксалтиришга ҳисса қўшади.

Адиб адаби

Абдулла Қаҳҳор ҳикматларидан

Адабиёт атомдан кучли. лекин кучини ўтин ёришга сарфлаш керак эмас.

* * *

Агар ёзувчининг ахлоқ кодекси тузиладиган бўлса, мен ҳалоллик билан шижоатни биринчи молда қилиб қўяр эдим, чунки ёзувчининг бошқа ҳамма хислатлари учун қай даражада ҳалол, нақадар шижоатли зехнига боғлиқдир.

* * *

Юртни обод қилмаман деган киши ўзи обод бўлади.

* * *

Юртдан чиқиш тириклай гўрга кириш деган сўз.

* * *

Одамлар интиладиган чўққи тоғ чўққиси сингари, булутлар орасида эмас, ерда бўлади.

* * *

Танингда филнинг кучи, чумолининг ғайрати бўлсин.

* * *

Яхши тарбия кўрган одамнинг хислатларидан бири шуки, бундай одам ўз фаолиятида бошқалардан бир қанча олдинга ўтса, дарров орқага қарайди, шерикларига ёрдам қўлини узатади, сафини кенгайтириб, янги ғалабани кўзлайди.

* * *

Тўкилгандан томчилаган ёмон, тўкилганни киши дарров пайқайди, томчилаганни узоқ пайқамаслик мумкин.

* * *

Эс-ҳуши жойида ҳар бир одам кўриб-билиб турган ҳақиқатни мен айтмасам, сиз айтмасангиз, бошқа биров айтмаса, ким айтади?

* * *

Пул ўлгурнинг тиши бўлса, ўзини еб қўяр эди. Тиши бўлмагани учун баъзи бировларнинг ақлини ялаб, виждонини сўриб юрибди.

* * *

Одам ҳаётда из қолдириб, олтмишга кирса, ёшликдаги кайфият, ғайрат тураверар экан.

* * *

Одамзод ҳасад қилмаслиги керак. Ҳавас қилиши керак. Ҳавас қилган одам муродига етади.

* * *

Дарахтни ундирадиган, ўстирадиган ва мевасини лазиз қиладиган кўёш, ер ва сув бўлса, бадиий маҳоратни ундирадиган ва ўстирадиган, самарасини жозибали қиладиган халқ ҳаётидан олинган илҳомдир.

* * *

Ҳаёт магнит — ўзига тортади, ёзувчи шу магнитни ўзига юқтира олсагина китобхонни ўзига торта олади.

* * *

Ёзувчини ҳеч қачон ҳеч ким кўтармайди. Яхши ёзувчини яхши асарлари кўтаради, яхши ёзувчи кўтарилиб кетганини ҳатто ўзи билмай қолади.

* * *

Ёзувчининг бир пас ҳам китобхонни унутишга ҳаққи йўқ.

* * *

Адабиёт ҳунар, уни касбга айлантириб олган ёзувчи олмага тушган қуртдан фарқ қилмайди.

* * *

Адабиёт кўнгил иши, илҳом самараси. Туйғусиз, илҳомсиз ёзилган асар чангланмаган гулга ўхшайди — мева тугмайди. Кўнгил рози бўлган асаргина китобхоннинг кўнглига йўл топади, китобхоннинг кўнглида мева тугади.

* * *

Нима учун кўча ҳаракати қондасини бузган кишига милиция хуштак чалади-ю, бутун бир тилни бузаётган одамларга ҳеч ким хуштак чалмайди?

Институтни битиргандан кейин жойларга бориб ўқувчиларга инглиз, немис, испан, француз тилларини ўргатасизлар. Менинг сизларга айтадиган энг зарур гашим шуки, сизлар борадиган жойларингизга чет тиллар билан бирга (балки биринчи навбатда) ўз она тилимиз — ўзбек тилига чексиз муҳаббат туйғусини олиб боришлар! Ўзбек тили ғоят бой, ниҳоятда чиройли, ҳар қандай фикр ва туйғунини ифода қилишга қодир эканини амалда кўрсатинглар; қаерда ва қандай шароитда ишламанглар, тил маданиятимизнинг машъали бўлинглар!

Мен бу гапни тилимизнинг бойлигига даҳл қиладиган, хусн-латофатини бузадиган, тилимизни “таҳрир” қилишга қаратилган қилиқларга барҳам бериш мақсадидагина айтаётганим йўқ. Бу гапнинг фақат тилимизгагина эмас, тузумимизга ҳам алоқаси бор.

* * *

Гап қанча яхши бўлса, у шунча қисқа бўлади.

* * *

Чуқур билим, ҳақиқий талант эгаси ўз кучига, олдинда кетаётганларга етиб олишга, бир сафда кетаётиб, ҳеч қачон орқада қолмаслигига ишонади. Маърифатсиз, талантсиз ёзувчи (ёзувчи эмас) эса, бировга етиб олишга ожизлик қилади-ю, уни чалиб йиқитишга, лоақал бўйнига кир латта илиб, таъбини хира қилишга, юргани халал беришга уринади. Ҳақиқий талант эгалари бир-бирига ҳасад эмас, ҳавас қилади, бир-бирининг ғайратини келтиради. Булар орасида рақобат эмас, жамиятимизни олға силжитадиган куч-мусобақа бўлади.

* * *

Товуқ семирса туғиши қийин бўлади.

* * *

Дунёда яратилганича қолган одамлар ҳам бор... Бу хилдаги одамлар вақтида на ўқиб билим олган бўлади, на ўқиб ҳунар: бир вақт кўзини очиб қарасак, ҳамма нимадир қиляпти ва ҳеч нарса қилмайдиган одамга таҳқир назари билан қараяпти. Булар мана шу назардан қочиб бирон эшикка киргани, у ерда одамларни сичқондай кемиргани, уларнинг меҳнати ҳисобига мол-дунё, шараф ва шуҳрат орттиргани уринади.

* * *

Бу олам тўнкарилиб қолган кўнғизга ўхшайди, ўнглаб кўядиганларнинг кўлини саситади.

* * *

Чин муҳаббат туғилиши, мустаҳкам оила вужудга келиши учун жисмоний балоғат туйғусигина кифоя қилмайди, бунинг устига маънавий камолот ҳам керак. Шундагина йигит қиз зотининг, қиз эса йигит зотининг энг мукаммалини топа олади, очик кўз билан муҳаббат кўяди, бу чин муҳаббат асосида мустаҳкам оила вужудга келади.

* * *

Муҳаббат чақмоққина эмас, одамга ўхшайди; туғилганда бир парча гўшт бўлади, кейин кўзини очади, кейин қулдиргич пайдо қилиб илжади, кейин тил чиқариб, ҳар куни янги бир гап айтади.

* * *

Адабий асарнинг жони — унинг мазмуни, лекин бу жоннинг жон бўлиши учун жасад ҳам керак. Жонни жасадсиз тасаввур қилиш мумкин эмас.

* * *

Оилавий бахтда ҳикмат кўп. Бахтиёр оила энг биринчи ва энг кучли тарбия ўчоғи, демак, ёшларимизнинг толеи, жамиятимизнинг пойдевордир.

* * *

Катталар учун ёзилган китобда йўл қўйилган хатони тузатиш мумкин, лекин болалар учун ёзилган китобда ўтиб кетган хатони тузатиб бўлмайди. Бу хатодан болани огоҳлантирилса, хато унинг зехнига чуқурроқ ўрнашади.

* * *

Қайсидир бир мамлакатда... ҳайвонот боғида кекса фил бор экан, занжирбанд фил юз йил лавомида қозиқ атрофида айланибди. Оқибатда занжир ейилиб, узилибди. Шундан кейин ҳам фил маромини бузмасдан узилган занжирни судраб, қозиқ атрофида яна юз йил айланган экан.

* * *

Камбағаллик ҳамма одамнинг жонига теккан нарса. Лекин одамзод жонига теккан нарсадан қутулиш йўлини билмаса, осмон йироқ, ер қаттиқ бўлади, унга кўникади, шунчалик кўникадики, бу нарса жонига текканини ҳам пайқамай кўяди.

* * *

Жўн нарсаларни билиб олишга мураккаб йўл билан эришади киши.

* * *

Уят фақат инсонга хос туйғудир.

* * *

Имон деган нарса дилда бўлади.

* * *

Биров виждонининг гапига киради, биров кирмайди; биров виждонининг кўзини кўр, қулогини кар қилишга мажбур бўлади.

* * *

Биз, ёзувчилар, журналистлар, радио ходимлари — ҳаммамиз, пропаганда ходимларимиз. Бизнинг туб мақсадимиз одамнинг онгидаги бепарволик, лоқайдлик, ёлгончилик, рижкорлик, мақтанчоқлик сингари маразларни қириб, суриб чиқаришдир. Бу ҳол бизнинг зиммамизга ниҳоятда катта масъулият юклайди. Ҳар биримиз шу масъулиятни қанчалик чуқур ҳис қилсак, ишимизнинг муваффақияти шу қадар нақдроқ бўлади.

* * *

Бугун ростини қўйиб ёлгон гапирган одам, эртага нима деганини унутади-ю, ростини айтиб қўя қолади ва шу билан ўзини-ўзи бевурд қилади.

* * *

Хунарли одам ҳеч қачон оч қолмайди.

* * *

Тинмай қоққан эшик очилади. Фаридан қандайдир бир илоҳий куч кутиб яшаш — сувга суянгандай гап.

* * *

Дунёдаги ҳар бир катта-кичик касбнинг фазилатларини айтиб ўтиш учунгина ҳам биттадан роман яратса бўлади....

* * *

Урушда вайрон бўлган иморатни тиклаш осон, лекин мустамлакачилик қўлоғини боғлаб, тақдир ҳукмига топширган одамни бу фалокатдан халос қилиш қийинроқ!

Марица БОДРОЖИЧ

Юлдузларга жило бериб

Менинг олмон тилидаги ҳаётим

Муайян бир тилни билиш, сирғқи юзада ёрила-
диган пуфакларни ботинда ҳам ҳеч қандай
шовқин-суронсиз ҳосил қилиш демакдир.

Жорж-Артур Голдшмидт

Инсон қалби тарихидан ҳикоя қилиш таржимаи ҳолни ўраб-
чирмашдан ҳалос бўлишдир. Менинг олмон тилим моҳиятан мадҳия
бўлиб янграйди. Қалб хотирасида. Ботинимдаги гобелен¹ вужудимнинг
бирдан-бир, ягона жон қулоғига айланган. Бунда Европани бош деб
олсак, ундаги хотира инсон янглиғ либосга бурканади. Суратлар эса
менинг ҳаётим, унда ботинан ва зоҳиран бир вужуд бўлиб яшайман.

Болалигимда исмим илк бор олмон тилида янгради. Ушанда ўз
исмим мени ҳарфлар оламига олиб кириб, гўёки забт этилаётган
сайёрага айланди. Славян тилимни эса ўз-ўзидан ёзишга киришга-
нимдагина англай бошлайман. Бирламчи тилдаги ана шу доимий
кафолат мени ўз ҳақимда сўйлашга ундайди. Бироқ, аввало олмон
тилидагина туғилиб ўсган ўз уйим ўзимга эшитила бошлайди. Ўз орзу-
ўйларим, келиб чиқишим, таржимаи ҳолим, аввало, худони
танигандек, ҳарфларда ўз аксини топди. Мана шу нарса нафақат мени
ва гапни боғлайди, нафақат кусурларни бекитади, балки яна бардавом
ҳикоянинг туғилишига имкон яратади. Бу эса нафаснинг кўчма
манзараси, унда кўринмас олам йўсинида нарсалар бир-бири билан
қўшилишиб кетади, фақат ҳарфлардагина дунё ҳақида ёзавериб
чарчаган бу қўл, сўзлар овозини руҳлантирган ҳолда ҳамда маъно
учун Иаков нарвони бўлиб, беҳосдан кўриниб қолади.

¹Деворга осиб қўйиладиган суратли гилам.

Марица Бодрожич Оврупонинг машҳур адибларидан бири. У 1973 йилда Хорватияда
туғилган. 1983 йилдан буён Олмонияда яшайди. Эркин ижодкор. Унга асар муаллифи.
Хорват, олмон тилларидан ташқари инглиз, испан, француз тилларини ҳам билади.
Анча муддат Францияда ва Швейцарияда истиқомат қилган. Ҳозирги кунда Берлинда
яшайди.

Адибанинг илк ҳикоялар тўплами — “Тито ўлди” учта мукофот — Херманн Ленц
стипендияси (2001), Хаймиго фон Додерер (2002), Адалберт фон Шамиссо (2003)
рағбатлантирувчи мукофотларига лойиқ кўрилди. “Ботиний лаҳзалар ўйинчиси” романи
эса Роберт Бош жамғармаси стипендияси билан тақдирланди. “Шамол тўловчи”
ҳикоялар китоби учун яна шу стипендияни қўлга киритди. У шунингдек, “Хотиранинг
қалб суврати” бадиий фильмининг муаллифи. Эссенавис сифатида ҳам машҳур.

Марица Бодрожич қиянда Тошкентга келди. Олимлар, шоиру таржимонлар,
талабалар билан учрашувлар ўтказди. Уч кун мобайнида Фаргона бўйлаб саёҳатда
бўлди.

Қуйида адибанинг “Юлдузларга жило бериб” номли эссеси журналхонларимиз
эътиборига ҳавола қилинмоқда.

Мутаносиб тарзда жонланиб бораётган ушбу ҳикоя менга олмон тилида гапира бошлайди, у гўё телефон кўнғироғи, унга, ушбу суҳбатдан, худди азиз кишинг билан бўлганидек, умрбод ажралмаслик учун, қабул қилувчи мослама ўрнатгим келади.

Бирон нима ҳақида ҳикоя қилиш, бирон нимани сақлаш, асраш истаги менга бобомдан ўтган, илк бор насрга қўл уришга журъат қилганим ҳам у киши туфайлидир. Аслида бу фикр менда бир куни у кишининг порлаб турган кўк кўзлари, қирмизи олмадек тиниқ юз-кўзлари болаларча тасаввуримда сурат янглиғ кўз олдимда намоён бўлган пайтда туғилган эди, бундай суратни эса фақат, агар унга инсон қиёфасидаги ботиний моҳиятни яққол тасвирлаб бериш вазифаси топширилган бўлса, буюк мусаввир ярата олар эди. Бобом қиёфаси шундай, расомлар орзу қиладиган эди. Менга у ҳамиша шакл ва инсонийлик тимсоли бўлиб кўринган, мен илк бор тасаввур қилганим — унинг қиёфаси эди.

Боқий қиёфа ҳамда қалбим хотирасида яшаётган кўк кўзларнинг мана шу суратини мен ҳеч қачон бирламчи тилимда ёд олмаганман. Олмончада у худди уйимда бирга яшаётган яқин кишимдек, ёдимга тушаверди ва қўлимга қалам олиб, уни тасвирлашга киришмагунимга қадар намоён бўлаверди. Юз ва кўзлар сурати менга нимаики айтган бўлса, барчасини баён қилиб бўлинди, деб туюлгунга қадар, ўлимнинг вазифаси — бизга яшаб бўлинган ҳаёт хотирасини ёдга солиш эканлигини тушуниб етгунимга қадар, ҳаммаси шундайлигича қолаверди. У (ўлим) бизга бой берилган нарсаларни, бизни ҳаётдан Мосуво қиладиган нарсани, шунингдек, бизни ўз қобилятимизни ҳис этишга монелик қиладиган ожизликни ҳам эслатиб туради. Бинобарин, тилда ўзни севишни ҳис қилишни ҳам.

Гапларда нафас яшайди. У шуни хоҳлайди, у гапни пухта ишлаб чиқади, пиштади. Агар юрак ҳаяжондан гупилаб урса ёки кўз ёшлари ўз-ўзидан думалаб кетаверса, нафас бироз «дам олади». Нафас энди бошқа бирор ёққа бориб, шу дақиқада бирор бошқа кишига, эҳтимол черковдаги туҳфа тарқатувчига ёки ўзини қалтакка рўпара қилган бирор мушукка бақор келиши мумкин. Уша мушукни урадиган инсон қўли тошга ўхшаб, ўзи ҳақида ҳеч нарса билмасди, тош бағрида эса орзу-умид ва атиргул қувончи мужассам эди.

Нафас ухлаётган пайтда ҳарфлар бир-бирларини тополмайдилар, Иаков нарвони ҳам дам олади. Тилнинг ботиний қисми сараланиб, уни ҳисоблаб чиқиш мумкин бўлади. Энди ҳарфлар жимликдан фойдаланиб, инсонларнинг қулоқларига ўзлари қандай хоҳлашса, шундай эшитиладилар: «Мен» ўзининг кераклилигини ҳис қилиши ва қайтадан Ернинг янги бир овоз (оҳанг) турига тўқнаш келиши учун ҳам сукунат зарур бўлади. Мусаввирларнинг қизил тупроғи вергулли нуқтада, нуқтада, вергулда, сўз билан сўз ўртасидаги йўқликда, катта ва кичик ҳарфлар орасида яшайди. Мана шу оқимни мен фақат олмон тилида ҳис қиламан, мана шу тилдагина ҳарфларнинг негизлари, ботиний макон аҳолиси бутунлай мен билан боғлангандир, славян тили ундагина ритм ва фан мусиқаси сифатида яшайди, бироқ ҳеч қачон ҳарфлар жўравозлиги, куй-қўшиқ бўлиб эмас. Фақат олмон тилида ўйлаш мумкин. Фаришталар ҳам муҳаббат ҳарфларидаги, ўй-хаёлнинг ҳаётий жабҳасидаги мушкулотлар билан иш юритишлари керак бўлади, бу мушкулотлар инсонларга хос, у L ҳарфи билан тўлдирилган ва муҳофаза қилинган, Ерга ўзига мансуб нарсалардан бир нима келтириш учун унга юқоридан, тик ва ётиқ нур тушиб туради. Нур ботинидан эса қўшиқлар таралади, бу

қўшиқлар тўғри чизик бўйлаб, унумдор заминга шошилади, бу заминда одамлар уйлар курадилар, орзу-умидлар қиладилар, ғам-қайғуга ботадилар.

Менинг бирламчи тилимда «муҳаббат» сўзи **ljubav** дейилади, у **L** билан намоён бўлади, мана шу ҳарф сурати менга шундай кўринади, ана ундан сўнг **J** ҳарфи келади, унинг каттагина қисми ерда, ўсимликлар ва дарахтларнинг илдизлари бир-бирларидан бўса олиб, туташган, бир-бирлари билан битишиб, рангларининг истиқболи хусусида келишиб олишган жойда яшайди. Ушбу ҳарф худди катта чўмичга ўхшайди. Кейинчалик яна қайтадан янгилиниш учун ерга кириб туради. Шу туфайли муҳаббат билан янгилик менга ҳамиша бир нарса бўлиб туюлиб келган, баъзан уларнинг, ўша бирламчи, ўша иккинчи, ўзимга ўзим ҳақимда ҳикоя қиладиган ва бошқа ҳар бир жонли тилда азоб бера олишининг боиси ҳам шунда. Номларда эса баъзан бирламчи тилнинг исботласа бўладиган жўшқинлиги сақланиб қолган. Масалан, «**Filomena**» сўзи менга худди олмон тили эшиклари олдига қўйилган сафар чамадонига ўхшаб кетади. Сўз шу ерда яшаб, менинг ўзимнинг бошқа тарафимда эса мустаҳкам тил манзилига эга бўлиб, қўлга киритилишни хоҳларди, у худди бошқа қитъаларни ўрганганидан сўнг энди ўтмиш воситачиси ва ҳозирги замон сари қурилган кўприк сифатида ўзлигини билиши лозим бўлган сайёҳ қариндошга ўхшарди.

Бу ҳақда синглимга гапириб, бу номни узоқ излаб, фигура учун топганлигимни, Саня ва Паула «**Filomena**»дан олдинроқ чиққан бўлишса-да, бироқ ўзларини оқлай олмаганлигини айтган эдим, синглим, **Filomena** тўғри сўз, деди. Ва: «Бу бир пайтлар мен эдим, менинг ўзим бир пайтлар шундай эдим».

Мана шу «бир пайтлар»ни у бошқа бир ҳаётда ёки бир замонлар Ер юзиде берилган барча номларнинг архивлашган нафасиданми, қаердан топган бўлса ҳам, у синглимнинг ўз овози билан акс-садо бердики, энди мен учун у катта одам бўлиб қолган эди ва билъакс мен, унинг опаси, энди ўзимни аллаким деб ҳисоблашим, қўл узатишим ва ўзимни ожиз деб ҳис қилишим мумкин эди, бунга ижозат унинг овозидан ва бу ердаги номидан уфуриб турарди. Унинг исми **Zdravka** бўлиб, уни талаффуз қилишдан олдин, уни ўйлагандаёқ, барча фикрлар бошланган ўша жойдаёқ одамлар нотаниш кимсадан қандай ҳайиқсалар, ўзларидан ҳам худди шундай бирдек қўрққанлари янглиғ, олмонча тиллар ҳам мушакларидаги енгилгина оғриқни ҳис қиладилар. Бунда **zdrav** шунчаки соғлом деган маънони англатади ва ундаги **ka** эса мана шу соғлом инсоннинг кичик дўстидек жаранглайди, у асли тоғлик бўлса керак, инсоний сўзларни у тоғ чўққисидан бу тоғ чўққисига олиб юриб, бу билан одамларга ушбу сўзларни яхшироқ ўрганиш ўз вазифаси эканлигини бот-бот эслатади, унинг айтишича, улкан бир коинот қалпоғи борки, унда ҳар бир айтилган сўз фидойилик билан яшайди. Бу қалпоқда жой ҳақида гап бўлмайди, Вақт коинотнинг ҳамма жойида ўртача катталикидаги шамдир, у моддийлик қанча изн берса, шунчалик узоқ ёнаверади; фақат Ер юзидагина аҳволот шундай, гўё Вақт ҳақиқатан ҳам текшириб кўрса бўладиган ўзгармас нарседек.

Менинг синглим топишмоқларни яши кўради ва ҳавода фақат сон-рақамларнигина кўради, томлар ҳам унинг учун ёнма-ён турган сонлардан иборат бўлиб кўринади. «Мен анча йиллардан буён сонларда ўйлайман», деди у бир куни менга ва мен унга: «бу иш фақат жуда зиёли кишиларнинг қўлидан келади», дедим. Бугунги

кунда эса шуни тасаввур қиляяпманки, менинг соғлом синглим учун сонлар бирламчи ҳамда иккинчи тил ўртасида воситачилик ролини ўйнаган экан.

Сонларнинг ҳам қушларга ўхшаб, ўз осмонлари бор, бу билан илк болаликда бошланган куй-қўшиқнинг яна имкони топилган. Ўзни асраб қолишнинг бирдан-бир йўлини сонлар ўзлаштириб олишган ва ишончли, хавфсиз жойни кўмсаб, қийналгани боис, улар хузурига сонлар фариштаси ташриф буюриб, ўзини уларнинг оламларида ижарада яшовчи, деб таништирган. Унинг ота-онаси унга ҳаммиша у тунги суратлар манзарасини кундалик ҳаётига ҳам олиб кираётганини, бу аҳвол шундай давом этаверса, бу борада онаси билан отасининг фикрлари истисно тариқасида бир жойдан чиққан эди, ундан ҳеч нима чиқмаслигини таъна қилишгани-қилишган эди.

Сонлар фариштаси атиргул кварцини олиб келиб, уни юрак атрофига қўяди ва газета ўқий бошлайди, газетада эса ҳеч қандай хабарлар, умуман, ҳеч нима, сукунатдан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. Мана шу жимжитлик синглимга аста шивирлаб, на Паула, на Сания Filomena бўлмаслигини айтади, шунинг учунми, менинг Здравкам ўзининг эҳтимол тоғларда, балки олмонзабон кўл бўйида узоқ яшаган Filomena эканлигини яхши билади, у ерда ўзлик ҳужжати аввалбошданоқ арзимас қоғоз, бироқ барибир яланғоч фикрга ўхшаш бир нима бўлган экан, у ўша ерда ўсган гиёҳ-мавжудотдан, агар орзуларимизнинг тасвирласа бўладиган ярми ўсимликлар дунёсига айланиб қолса, унда нима бўлади ва мабодо, биз эсишимиз зарур бўлиб қолса, унда ҳаво билан шамол каби эсишимиз лозиммиди, деб сўраган бўлар эди.

Ўйлаш мумкин, қорақарағайларнинг қанотлари яхшироқ, теракларнинг эса кифтлари каттароқ, улар билан ҳарфлар аҳил яшай оладилар ва улар ҳавонинг тўғри сарҳадини аниқлай олишлари учун нафақат бош (калла)нинг тўсиқларини ва қулоқларнинг орасидаги масофани енгиб ўтишларига тўғри келади. Қулоқлар орасидаги ёруғлик ўлчови қорақарағай ва теракларнинг қобилиятларини кишиларнинг мумкин бўлган индамасликлари билан боғлайди. Агар тил хоҳласа, агарки сўзларни эга бўлиш истаги қамраб олса ва гаплар жаҳаннам қаърига, номсиз ўликлар хузурига йўл олса, унда ёруғлик ўлчови ҳам ўлиши мумкин; биз ўликлардан кўрқамиз, бунинг боиси, улар бизга айтилиши жоиз бўлган нарсаларнинг чегараланганлигидан сабоқ берадилар, шундан бўлса керак, эҳтимол.

Олмон тилида мен мана шу чегараларни тушуниб, ҳаётга ишона бошладим. Дарахт тепасидаги шох-шаббаларнинг ва ўзимдаги хотиранинг билиниб турган қатъиятининг опа-сингиллигига ҳам. Мана шу хотиранинг ўзини ҳеч қачон хонадаги бир чизиқ деб ўйлаб бўлмаса агар; уни ер юзидаги узлуксизликка қўшса бўлади, у нафас ва суратлар билан қон-қардошир.

Алифбода таажжубнинг ўзига хос тури бошланади, у бошқа бирор инсонни чув туширмасдан, бирон-бир улуғ ишни амалга ошириш қобилиятига бўлган ботиний ишончдаги ҳиссий қуёшнинг олмон тилидаги сезса бўладиган ибтидонинг акс-садо майдонидир. Бунда балки бирдан-бир йўсин шуки, олмоқ худди мева ҳосилини олишдек гап, бундан ҳеч ким зарар кўрмайди ва ҳеч кимдан ҳеч нима олинмайди, берувчи бўлган дарахтдан ташқари, демак уни ҳам ҳеч қандай ўғри урмайди.

Озодликнинг улуғворлиги менга олмон тилида насиб бўлди, фақат қалбга яқин бўлган барча нарсалардан маҳрум бўлиш ҳисобига.

Дарахтларнинг номларини қайтадан ўрганишга тўғри келди. Липа (жўка) дарахти энди йира деб аталмасди, унинг ҳиди ҳам илгаригидек, болаликдагидек кучли эмасди, ўша йилларда иссиққа чидайдиган ўт-майсалар устида бўлгуси алифбо ва ўз исмимиздан беҳабар, болаларча беғамлик билан ит ва мушуклар панжалари ила ёнма-ён ётган пайтларимиз бўларди.

Исмимдаги славянча ҳарфлар олами болада, энди мени исмим орқали танишолмайди, деган ҳадик-хавотир уйғотди. Бунда бугунги ботинимдагидек ҳеч қандай гап юзага келмаганди. Фақатгина қийинчиликнинг оғир бўйи менинг янги болаларча «мен»имга кириб келди, ичкари томонга дарҳол ёруғ хоналар очилди, юз-кўзларим эса узоқ қишларнинг соясини ва анча кейин олмон ёзини ҳам ўзим учун фойдали ҳисоблашимга изн бера бошлади. Олмон ёзига қийин бўлди. Унинг катта рақобатчиси бор эди: у Ўрта ер денгиз (бўйи)дан келган эди ва болаликнинг моҳиятан вояга етган иштирокчиси эди. Ота-оналар томонидан ҳавода таъқиқ мавжуд бўлиб, аниқ бўлмаган Ўрта ер денгиз (бўйи)га оид келиб чиқишга эга эди. Олмон тили жанубникидек ҳақиқий ёзни келтириб чиқара олмасди.

Бу узоқ чўзиладиганга ўхшаб кўринди. Бироқ қачонлардир олмон тили билим, сўраб ўрганиш соҳасига айланди ва шу тариқа ҳаётимга қатъиятга ўхшаш нимадир олиб кирди. Фақат олмон тилидагина бу ҳақда аниқ орзу қилиш мумкин эди. Тил оқими аниқликка, видолашаётган сир-синаотларнинг математикасига айланди. Гўё халос бўлмаган нарса болалик жароҳатлари билан чулғаб олинган жойга, ўзидан, мендан, ўзининг муваққат ҳокимидан номлар ва сўзлар нафас оладиган дунёга, асосиз бўлса-да, ўзимни оқлашим керак бўлмаса-да, ҳеч бир ниятсиз, қалбларимизнинг марказлашган кўчасида ҳеч бир тақвимсиз бориб тушмоқни хоҳларди, бу кўча эса пиروвардида бизни ташқи бир ўлкага бошлаб борган эди. Энди биз қаерда яшайтимиз ўзи, сўрардик биз, болалар ўзимиздан. Ва бир куни мен, биз воқеликда ўз ботинимизда, ўз ҳаётимизнинг теран мусофирхонасида ўзимиз айланиб юрар эканмиз, ташқи кўриниш театрга ўхшаш бир ихтиро бўлса керак, деб ўйладим.

Ҳақиқатан ҳам ҳеч биримиз — мен ўйлайманки, бу гапни энг камчилик одамлар учун айтиш мумкин эди — иш юзасидан бошқа бир тилли вилоятга, гарчи ташқаридан қараганда, бизга яқин бўлмаса ҳам, бормаган эдик. Биз, болалар буни усиз ҳам йўлда бўлиш деб, қарар эдик. Австрия биз учун ҳақиқий манзарасини намойиш қилаётгандек, соҳилдан соҳилга ва ундан сўнг тоғлар бағрига қишда қори ва ёзда чарақлаган куёши билан, худди бизга ўхшаб йўл-йўлакай, ўзига ато этилган юксак чўққиларни юваётгандек туюларди.

Ҳар ҳолда онам кетди, чунки кетиш унга ор-номус, мол-мулк, далалар ва ўз оиласининг урф-удумлари туйғуси учун яшашга қараганда бошқа бир нима учун бирдан-бир имконият туғдирган эди. У гастарбайтер эмасди. Ўз соғинчини ўзи билан олиб, бир куни Германияда иш топган иккала сингиллари ҳузурига шунчаки кетворди-қўйди. Германиядаги бир черковда бир-бирларини учратиб қолишган ота-онам тарихини мен фақат олмон тилида тушуна олардим, бирламчи тилда анъана заруратдек таассурот қолдирган, гўё у ерда бу тилда айтилган гап барча замонлар учун, даврлар оша ўз кучини сақлайдигандек ва ҳеч кимнинг, ҳатто менинг онамнинг ҳам замона зулмидан халос бўлишга ҳақ-ҳукуқи йўқдек туюларди.

Олмон тилида менга бу анъана умуман тушунарли эмасди, бу балки мана шу тилда жароҳат ва мўъжиза бир-бирига шу қадар

яқинлигидан бўлса керак, гўё бир сўз бошқасининг ҳосил бўлишига хизмат қилгандек, бу билан ягона бир ҳарфнинг таъсир кучи абадиятга айлана оларди, бу билан мана шу ҳарф менинг юлдузлар олиб келган ҳаётим алифбосида нафақат муҳим воситачилик ролини ўз зиммасига оларди, балки уни таниш ҳаёт ва ўлимга ишонччи ҳал қилган ва ота-онам ўртасидаги муҳаббатни ҳам ифодалаган эди.

Буни тушунтиришнинг ҳожати йўқ, бироқ бу иккала сўз орқали мен ҳар бир ҳужайрам билан ҳаёт ва ўлим эмас, балки ҳаёт ва ўлим ўша бир-бирига зид тушунчалар эканлигини англайман, улар ҳар бир инсонга ҳамроҳлик қилади, чунки ҳар бир одам ўзича, ўзига хос чегара бўйлаб юривчи, чегарадан ўтувчидир. Ҳар бири бутунича ўша улкан фазовий қалпоқнинг яшовчисидир, унда шу Ернинг номлари билан сайёрамизнинг тиллари ҳам ёнма-ён яшайди, улар ўша ерда, осмоннинг бир бўлагига англаш мумкин бўлган буржларга, оҳанглар, сонлар, ҳарфлар ва инсон овозларидан иборат таъсиротларга айланган.

Айтилган гап, отилган ўқ. Ҳеч қайси бошқа тилда мен ўз-ўзимга овоз ҳам йўлда бўлиш, чегараларини ўзим ўйлаб топганим ички ҳаракатланадиган бирон-бир аъзо атрофида бўлиш эканлигини тасаввур қилолмайман, бундан кўзлаган мақсадим — танамнинг ўзида сакрашни, дарёлар ва сойлар устидан, ўз соям устидан ва оёқ чалишлар устидан сакрашни машқ қилиш эди. Нариги тарафга сакраб ўтганимдагина мени танишади, ана унда сакраб бўлган бўламан ва менинг оёқларим энди истакларим, ташвишларимнинг оғир юкига айланади, уларни ҳар бир ёзилган олмонча сўз билан улоқтириб ташлайман, ҳар бир гап билан ташвишнинг кўринмас қиёфасини таниб, уларнинг шериклик ва ишончлилигини билиб бораман ва бу нарсанинг ҳақиқатан ҳам инсон ҳаётига дахлдор эканлиги рўйирост ошқор бўлади.

Йиллар оша менинг соғлом синглим унга ҳеч қандай бир ҳаёт қонун-қоидаси ёрдам бера олмаётганидан қайгуриб, ғам чекарди. Бирламчи тилда унинг ҳар бир мустақил фикри унга худбинларча сакраб ўтиш ҳаракати бўлиб чап берар, нокерак нарса бўлиб эшитилар ва ҳар биримиз ўз ҳаётимиз ҳақида жўн ва бирдек гўзал нарсаларни ифода этишга уринишга улгурмасимиздан, бирламчи тил бизни тепиб юборар, унинг тасарруфидаги кўплаб отлар гўё бошқа бировлар томонидан бошқарилгандек, бизсиз йўртиб қочиб қолар ва фақатгина оғамиз, ўсмир йигит бизга иккала тилда ҳам ҳаётга тўғри йўлланма бераётгандек кўринарди. Уни у балки ўзи билан бирга, ўзининг эски ҳаётидан, ўзи туғилган, келиб чиққан юртдан ёки фақатгина ота-оналарининг муҳаббат ҳақидаги фикрларидан олиб келган эди. Агар биз, Зуҳро, Сириус ёки Плеяда (юлдузлар тўдаси)дан деб айтганимизда, бу — бизга янада гўзалроқ туюлган бўлар эди. Бироқ бу муҳаббат шоҳидлари бўлган ва яшаш ҳуқуқларини эрта таниган савол берган болаларга ҳам кифоя бўлиши керак эди.

Сингил ва ака бирламчи тилда бир-бирларига қарашли эдилар, улар ҳатто менинг мансублик ҳуқуқимни ҳам рад этдилар, ака(м) мен унинг синглиси эмаслигимни ва бутунлай бошқа одамларга дахлдор эканлигимни баралла айтиб юборди. Олмон тилида нафақат жароҳат ва мўъжиза сақланиб қолганди, балки озодлигимнинг мазкур тилига умид ҳам кириб келган эди ва олмон заминидаги ҳар бир орзуим билан, акам менинг бошқа яқин кишиларим йўқлигини ва синглимсиз мен бу дунёда бир умрга яккаю-ёлғиз бўлиб қолишимни англаб етсин, тушуна олсин, деб умид қилардим. Хонадондан

ташқарида, мактаб ҳовлисида мен ҳатто уни деб, олишгандим ҳам, чунки кунларнинг бирида, у ниҳоят, «катта синглизини»ни ёрдамга чақириб қолди, боиси уни бошқа болалар қийин-қистовга олишиб, унга қараб муштларини дўлайтириб турардилар. Мен бир сония ҳам ўйлаб ўтирмасдан, энгларимни шимариб, хезланганимча уларга ташландим, сингил деган номни қозониш учун бақор келдим, бугун менга шундай туюладики, энди менинг кимимдир бор эди, мен ҳам мана шу олмон мактабида унга тегишли эдим ва бундан буён энди кўлларим воситасида эришган ҳақиқий номим бор эди.

Бу орада синглимни бир касалхонадан бошқасига олиб боришарди. Кутқарув хизмати доим иккинчи катта танаффусда келар эди, етти йилдан буён у ботиний алдов ҳақида гапирарди. Биз биргаликда бирламчи сўзни унутиб қўйган эдик, ҳаттоки уни ўрганганмизми-йўқми, билмас ҳам эдик ва баъзан, югославча қўшиқлар тинглаган пайтимизда (бу пайтда «югославча» сўзини айтиш таъқиқланмаган, ҳали уруш бундай «бўйруқ» чиқармаган эди) ҳар биримиз ўзимизча йиғлар эдик; чунки «tuga» сўзи, яъни «қайғу-ғам» «duga», яъни «камалак» сўзи билан ҳамон қофияга тушарди, бироқ «ёмғир» сўзи ёлғиз бизнинг ичимизда қолган, «ёй» эса барча рангларни ўзи билан бирга олиб, ғойиб бўлган эди.

Олмон экрани орқали собиқ юртимизни туман босганлигини, тўсатдан йўқ нарсадан милтиқлар ва снарядлар пайдо бўлганлигини кўрдик, бир неча ўн йиллар давомида ғафлатда қолишиб, мана шу ур-йиқитни кутишгани кейинроқ маълум бўлди, ўша биз билган ва севган ҳақиқий одамлар эса, ўзларига янги қиёфалар касб этишиб, кўзларида ўт чақнаб, ҳокимият сўзларини ўргандилар, ўз хоҳиш-иродаларини кучлилар соатларига тўғрилаб, барча нарсаларни ёдлаб олдилар, замон эса, мана шу, ичувчи ва одамларни алдовчи, одамларга очлик, очлик ва телбанамо, қўлтиқтаёқда юрувчи шон-шуҳрат олиб келувчи замон эса, шир яланғочланиб, ароқ ича бошлаганди.

Мен эса, мен ўша, менинг бирламчи тилимда орзу қилган, ўз инсонийлик орзуларига хиёнат қилган ва кўзичокни қушхонага олиб борганларга ҳақиқат, тўғрилиқ ҳамда бункердаги хоинликлари сабабли, уларга энди ортиқ мансуб эмас эдим. Барча ўзича қудратли, тўсатдан кучлилар ҳаммаёқда пайдо бўлишганди, кучсиз, бечора, азиз чеҳра ҳеч қаерда йўқ эди, фақатгина ғолиблар йўлнинг икки четида гўё чиндан ҳам одамларни ўлдириб яшаш мумкиндек, тизилишиб турардилар.

Энди одамлар бизнинг бирламчи ўша еримиздан иккинчи ўша еримизга, ўша бошқа бу ердан мана шу бошқа бу ерга келишаётганини ва энди ўзларининг эски чегаралари ва паспортлари хусусида ҳам сохтакорлик қилишаётганларини кўрар эдик. Баъзилар Сараеводан, баъзилар Герцеговина, Словениядан ёки соҳил бўйидаги Рийекадан ҳам келишарди. Синглим ва мен икки нафар янги келганларни бир кўришдаёқ севиб қолдик. Миле сараеволик, Рашо эса — Рийекадан эди. Улардан биринчиси — босниялик хорватни мен, иккинчисини — хорватиялик сербни эса синглим севиб қолди. Ёз эди, уруш кучайгандан кучайган пайт, ўша йили ўн саккиз баҳоримни нишонлаган эдим. Илиқ ва бўлиқ эди ўша август ойи, эгнимда қизил тўсли ўғил болалар қўйлаги, қоп-қоронғи қовоқхонада ўтириб, хорват тилида ёзилган илк шеърларимни ўқиб бергандим.

Мен ўзим мана шу тилда илк бор куйлаш нима эканлигини мутлақо билмас эдим, эсимда қолгани шу эдики, ўшанда Миле йиғлаб

юборганди. У мана шу қоронғи емакхона ўртасида ўтирволиб йиғларди ва бизнинг Югославиямиз тоабад ўз имкониятини йўқотган эди. Ўзимча илк бор, кўк кўзли инсонни сўз билан йиғлатиш ҳам ўзи гўзал иш бўлса керак, деб ўйладим. Биз учта машхур югослав эстрада-чолғу ансамблларида бирининг мусиқасини, Азра, Бйело Дугма ва Рибля Чорба ёки аллақандай далмация лапарларини узлуксиз тинглардик, уларда денгиз, онанинг ҳаёти ёки яна ҳижрон азобига дучор бўлган муҳаббат тарихи куйланарди.

Рашо гитарада машхур югослав кўшиғи — «Balkane moj» («Менинг Болқоним»)ни ижро этарди, биз истироҳат боғида ўтириб, тун ярмидан оққунга қадар сигарета пачкаларини чекиб тугатдик, янги дўстларимизга олмон тилини тушунтирдик, «rollen» сўзидаги «г»ни қайта-қайта уқтирдик. Телевизорда Югославиядан лавҳалар кўрсатишди. Уруш ўз башарасини намоён қилди. У йиғларди. Олмон тилининг ҳимояси билангина телевизор олдида кўз ёшларимни аранг тутиб тугардим.

Одамлар бунга кўникишди. Ота-онам пастки хоналарнинг бирига герцеговиналик қочоқлар — гўзал кўк кўзли эр-хотинни қабул қилишди. Бизнинг Олмониядаги тушдан кейин бўладиган суҳбатларимизга янги сўзлар кириб келди, жанговар зоналар, ҳарбий бўлинмалар, милтиқлар, гранаталар бизнинг камтарона кичкинагина синчли уйимизга ҳам бостириб кирди, бу уй ҳессенлик бир деҳқонга қарашли бўлиб, биз унда ижарада турардик, уй йиллар оша таъмирланмас эди. Иккинчи жаҳон урушидан кейингина ҳар қалай уй фасадига оддий оқ плиталар ётқизилди. Энди деҳқон уйни сотиш учун унинг баҳосини чамалай бошлади. Бунинг учун айнан менинг хонамнинг деразаси остидан баъзиларини олишди. Баҳо чамалаб кўрилгандан сўнг, гап ҳақиқий кўҳна синчли уй ҳақида кетаётганлиги ва уй эгаси уни арзон-гаров сотворишга ҳеч қандай ҳаққи йўқ эканлиги маълум бўлди.

Агар янглишмасам, «ёдгорликларни муҳофаза қилиш» деган гап пайдо бўлди. Бу деҳқонни бироз чўчитиб юборган бўлиши керак, шунинг учунми, у яна оқ плиталар ётқизишни хоҳлаб қолди. У уйда мана шу тамгани қолдирди ва уйнинг ёнидан ўтган ҳар бир киши, уй кўринишдан чет элликларники бўлса керак, деб ўйларди. Бундан мен уялардим, бирон нима учун, кичкина деразалар учун, синглим ва мен ухлайдиган, эски ёғоч печкали, иситиш тизими йўқ бўлган хона учун ҳам доимий тарзда уялиб юардим. Ота-оналар бу ҳақда, ҳатто тушларида ҳам ўйлашмайди, ўйлардим ўзимча ва ертўлага тушиб, у ердан ёғоч ёки кўмир опкелардим. Баъзан ортга ўгирилиб, менга шундай туюладики, гўё мана шу уй бутун олмон тарихини ўзида мужассамлаштиргану, менинг ўзим ҳам худди қари хотин бўлиб қолганман, ёш ва ҳали қиз бола бўлишимга қарамасдан, ертўлага букилиб тушиб-чиқардим, чунки у ерда тик туришнинг иложи йўқ эди.

Хотирамда уй ҳам ўз жойида эмасдек, гўё бизнинг замонамизга тегишли эмасдек, унда нимадир бошқача бўлиб қолган эди. Нафақат ертўладан, балки уйдан ҳам чириган ҳид келарди. Гўё мамлакатимиздаги воқеалар Ҳессендаги яшаётган уйимизнинг фасадида ҳам етиб келгандек эди, у шундай хувиллаган ва қаровсиз эдики, худди юзидан ўқ еган одамга ўхшарди. Кўриниши сири очилган ва ҳафсаласи пир бўлган одам қиёфасини эслатарди. Ўшанда тўсатдан капиталистга айланган деҳқоннинг мана шу вайронасини ҳар кўрганимда телевизордаги хабарлардан ҳам кўра кўпроқ изтиробга тушганман.

Гоҳида «Янгиликлар»да шундай хабарлар ҳам бўлардики, уларда ватандошларимнинг овозларини ҳам эшитиш мумкин бўлиб қоларди. Олмон шарҳловчиси гап бошламасдан, она тилимни сезиб, пайқаб, аниқ-тиниқ тинглай бошлардим. Уч-тўрт сўзни илғаб улгурмасимдан, юрагимга тимсоҳ ўрмалаб кириб, кўксимда нимадир кўкрак қафасимни мажақлаб ташлаётгандек туюларди. Воқеалар бирламчи тилда, болаликдаги тилимда тасвирлангудек бўлса, нега мени бу қадар изтиробга солишини сира-сира тушунолмасдим. Мени олмон тили ҳам ҳаяжонга соларди. Бироқ у мени кўпроқ чалгитарди, холос. У менга содир бўлаётган даҳшатнинг жойини аниқлаб, уни ўзимдан одатдаги аҳамиятсиз нарсалар оламига соқит қилишимда ёрдам берарди, бу эса ўз навбатида менга ўн саккизга тўлган кунимни одатдагидек, бемалол нишонлашимга имкон берарди.

Жойларнинг номларини, одамларнинг исмларини бузиб, расвосини чиқариб талаффуз қилишлари мени ранжитарди. Энди биз, югославлар, одамларни қизиқтириб қўйгандик. Кимнинг қардан келаётгани, у «ёвуз» сербларга мансубми ёки «рахмдил» хорватларга қарашлими, буни ҳар бир киши билишни истарди.

Рашо бизга ўхшаб, бунга парво қилмасди. Милени ҳам бу кам қизиқтирарди, биз бир-бирларимизни кўзларимиз ва ҳамиша қалбларимизда яшайдиган қўшиқларимиз билан севар эдик, бу қўшиқлар биз учун чин инсонлардек эди ва вақт ўтиши билан уларни энг ашаддий хорватлар ҳам бирга қуйлай бошладилар. Биз сузишга борардик, сайр қилардик ва ўрмонни кўздан кечирардик. Давраимизга янги одамлар, ёшлар, оилалар, эндигина вояга етган навқирон шахслар келиб қўшиларди, улар учун энди ҳаёт хорват ёки серб ўзлигидан кўра кўпроқ маъно касб этарди.

Уйларимизда қаҳва ичаётганимизда синглим, акам ва мен бир-биримиз билан илк бор бутунлай она тилимизда сўзлашардик, бу пайтда туғилиб ўсган юртимизда уруш кундалик воқеага айланган эди. Биз ҳамон, уруш бизларни ва хотирамизни вайрон қилиш қўлидан келмайди, деб ўйлар эдик. Чунки хотира бўлса, куёш нурлари бўлса, қай бир тизимга арзирди, ахир унда лочинлар озод учиб юрган, умумюгослав табассуми остида чумолилар тирикчилик деб, уларнинг қизиллари қораларига қараганда чаққонроқликларини тушунишни истамаётган ҳайрон болаларнинг ва бизнинг оёқларимиз ёнгинасидан катта ўлжаларини ташиб кетаётган бўлишса. Биз яшашни истардик ва бунга қалбларимиз қодир, деб ҳамиша ишонар эдик.

«Қалб» ва «дил» сўзларидан кўрқмас эдик, биз улар билан бирга ўсган, барча қайғу ва ғам-аламларга қарамасдан, бизни улар катта қилган эди. Ҳар бир далмациялик болани ҳаётининг фақат бир кунда ўз исми шарифи қолиб, юз марта «дил ва қалб» сўзлари билан чақиришади. Фақат учинчи самимий ўпични куёш дейилади. Бу билан ҳар бир мурғак қалбда онг ўсиб боради, у ўзини куёшча, бизга ҳаёт бахш этадиган катта сариқ Куёшнинг вакили деб ҳис қилади. Ҳаёт ва Ёруғлик: Ўсишга таъсир кўрсатади. Ва ҳар бир сўзда ҳолдан тойдирувчи аниқлик мужассам эмас, агар мен биргина «Далмация» сўзини оладиган бўлсам, унда «alma» «дил» (унинг органи эса «қалб»). Далмация — таъсирчанликнинг аналогияси ҳамда меҳроби. Агар она боласини ўз олдига чақирса, у шундай дейди: *Dužo moja dodi ovamo*, яъни жоним, келақол олдимга. Мана шу чақиришда ҳар доим моҳият

муҳаббат тилига илҳақ, ундаги флюид эса кишининг ўзига ва яқин кишига ҳада қилинади, у олмон тилида мана шу дунёни ўзгартирувчи, қувонч бахш этувчи сўзларни айта олади.

Синглим ҳамон аччиқлангани-аччиқланган эди. Рашо билан дўстлиги учун ундан қочадиган, уни черков майдонида кўришгач, ола қараб, ҳар хил гапларни тарқатишиб, сербларнинг дўсти эканлиги сабаб уни лаънатлайдиганлар кўплаб топиларди. Бироқ у чуқур сукут сақлаган кўйи севгили бўлиб қолаверди, ўзини оқлаб юрмади, балоғат ёшига етаётган аёлнинг илк соғинчлари бор эди унда, дўстининг ҳузурига йўл олганида юзидаги кулдиргичлари қатрада куёш акс этгандек жилва қиларди.

Орадан бир неча ой ўтгач, у индамайгина кўпчиликнинг ўз Рашосига нисбатан холис ниятли бўлишига эришди. Бунинг учун у ҳеч нарса қилмади, ҳеч қандай ҳақ-ҳуқуқ талаб қилмади, бақириб-чақирмади, ҳеч кимни ўз хатти-ҳаракатининг бемаънилигига ишонтириб ўтирмади. У фақат севарди ва шунинг ўзи кифоя эди. Бутун қиш бўйи биз барчамиз Бистро йўсинидаги қаҳвахонада учрашиб юрдик, у ер, маълум бўлишича, барча собиқ югославлар дийдорлашадиган жой экан. Кўз очиб юмгунимизча, ўзимизни загребликлар, белградликлар, македонияликлар, Нови Сад, Сараево, Сплит ва Мостардан, ҳар томондан келган одамлар даврасида кўрардик, улар ҳар доимгидек югославларга хос тарзда бир-бирлари билан аҳил эдилар. Агар одамлар мендан, югославларга хос йўсин, бу нима ўзи, деб сўрашганларида, уларга буни ишонарли қилиб тушунтиришга, энг аввало, буни баланд овоз билан гапиришга қийналган бўлар эдим. Уруш олдида буларнинг барчаси деярли бемаъни, тутуриқсиз жаранглайди. Бироқ мен буни мана шу ваздангина айтмаяпман. Мени ватан соғинчига ўхшаш нимадир чулғаб олгани ва содир бўлган воқеаларни рад қилишим мумкинлиги учун ҳам эмас, балки менда бутунлай ишонарли бир нима бор эди. Мен уни асраб-авайлашни истардим. Умрни ботиний ўхшашликлар билан поёнига етказа оламиз, деб ишонгим келарди.

Менга мудом, бу ҳам яна тасодиф эмас, дунёнинг ҳамма ерида мана шундай, деб ишонувчилар учраган. Уларнинг барчаси, худди менга ўхшаб, хорижлик югославлар, дея эътироз билдириш мумкин. Бироқ биз ўзимизда, нимани асраш лозим бўлса, шуни авайлаб, сақлаб қолдик-ку. Мана шу — бус-бутун жой. Яъни барча тушунадиган тинчлик кўпригини.

Азалий Югославия халқларига хос эътиборга молик нарса ҳаммаша сақланиб қолган: агар улар ўз уйларида бир-бирлари билан тортишиб, уришиб, қирпичоқ бўлишган бўлса, хорижда бир-бирларидан ажралмас, бир халқ лапарларини, бошқа бир халқнинг қўшиқларини тинглашардилар ва шу тариқа барчаси бирлашиб кетар эди. Бу фақат қувонч бағишлар эди, бунга ҳаммаша ҳар бир киши ўз ҳаётида, ўз хотирасида гувоҳ бўлиши мумкин эди. Ҳеч бир тўй-томоша бўлмасдики, унда мана шу барча қўшиқлар куйланмаган бўлса, унда мандолина (мусиқа асбоби), гитара, гармон ва зарб билан чалинадиган мусиқа асбоблари ижро этилмаган бўлса, ҳеч нарса, томоқ қириб ашула айтишлар ҳам эсдан чиқмасди, ҳатто деворга қаратиб, қадаҳ улоқтиришлар ҳам бўларди; бир куни бунинг сабабини, нега энди яхши кўрган нарсани иргитиш керак экан, деб сўрасам, мусиқа туфайли, дея жавоб беришди.

Муסיқа биз учун мудом кўприк бўлиб хизмат қиларди. Энг қайғули дамларимизда, Бйело Дугма ёки биз ҳақимизда ўзимизга шамол каби бир нималарни сўйлаб берадиган қандайдир Рома ансамблининг кўшиқларини тинглар эдик. Бунинг асли нималигини ўзимиз ҳам билмас эдик, бироқ у ҳаётимизга бир қадар жон бағишлар, дунёни ҳам маънодор қилиб кўрсатарди. Мана шу ҳолатларни мен Эмир Кустириканинг баъзи бир фильмларида пайқаганман, у Ер юзида бўлиши мумкин бўлган барча нарсалар билан, ҳамма нарсаларга қарамасдан ўзимиз учун вазифа қилиб олганимиз — қувонч билан қон-қардош бўлган тушкунлик эди.

Куйлаш бизга унутмасликда кўмак беради. Рашонинг синглисини Сека деб чақирар эдик, бу сингилча ёки кичик сингилча деган маънони англатади. Секанинг сочлари узун, ёнқокранг, оёқлари ҳам узун, келишган эди, уни мулақо кичкина деб бўлмасди. Ва унинг бутунлай жиддий тусли юзи навқирон хорватни барча нарсани, ўз келиб чиқиши, ота-она хонадони ва ўзининг миллий онг тушунчаси туфайли ҳессенлик барча хорватлар орасида таниқли отасининг католик қаттиқўлигини ҳам унутишига олиб келган эди. Отаси айнан черковда хорват миллий мадҳиясини биринчилар қаторида баралла куйлаган инсонлардан эди. Энди эса, унинг ўғли бир гўзал серб қиз билан жамоат жойларида қўлтиқлашиб сайр қилиб юрарди. Бундан биз барчамиз хурсанд эдик, чунки иккалови бир-бирларини яхши кўришар ва бир-бирлари билан ҳамиша қўл ушлашиб юрардилар. Аста-секин бу ҳеч кимни ортиқ ташвишлантирмай қўйди. Бир, икки йилдан сўнг қурама ошиқ-маъшуглар ўзларини бемало ҳис қила бошладилар ва бу ҳақда ортиқ ҳеч ким галаён қилмай қўйди. Боснияда одамлар ўла бошлади. Амакиваччаларимизни кўчириб олиб келишди. «Уруш» сўзи ҳамманинг оғзида, қашшоқлик, шаҳардаги холамнинг ҳам пули қолмади, емиш тортилиб қолди. Қашшоқлик ва очлик. Булар қариндош-уруғларимизга даҳшор янги сўзлар эди, биз эса ўзимизни 21 асрда яшаётгандек ҳис қилиб, чиройли жинсиларга аланглаб қарардик, бир маромда ҳаёт кечиришга, кинога тушиб, аллақандай янги фильмларни кўришга ёки атиги бир қадаҳ капуччино (ичимлик) ичиш учун жиддий ҳаракат қилардик. Ҳамиша онамдан усталик билан пул ундиришнинг эвини қилардик ва муҳим мактаб учрашувларини ўйлаб топардик, кинозалга бориб, Жон Траволта, Мелания Гриффитс ва Роберт де Нироларни томоша қилардик.

Ватандан олисдалик пайтимда амакиваччаларим яна янги фронтга кўчганликларини эшитдим, Дубровникни ўққа тутишар, Загребни ҳам бутунлай хавфсиз деб бўлмасди. Миле анчадан буён Хорватия пойтахтида эди, у ўзининг Сараевосини қўмсар ва ота-онам билмаслиги учун менга кирилл ёзувида шифрланган хатлар ёзарди. Босниялик билан нима қилмоқчисан ўзи, сўрарди отам ўсмоқчилаб, ахири у сени гўрга тикади, тамом-вассалом.

Милега нега атиги бир мартагина жавоб ёзганман, бунинг сабабини ўзим ҳам билмайман. У Загребда ўзининг меъморлик ўқишини тугаллаб, сўнг қайтиб келмоқчи эди. Ёки сен ўзинг олдимга келасан, деганди у, мен эса, баъзан ўзимча бу гапни ҳаёлимда, ўй-ҳаёлим асосида тасаввур қилганман деб ўйлаб, мамлакатимиз парчаланган ва Боснияда одамларнинг ҳаёти қил устида турган, болалари билан уларга яна бир кун ёки бир соат янаш насиб қиладими-йўқми, ана шундай бир пайтда ушбу дўстлигимиз истиқболга ишонган эдим.

Ана шу дўстлик Миленинг жўнаб кетиши билан мендан юз ўгирган экан. Бизнинг ботиний вужудимизда ўша даврдаёқ тиришқоқ бир режиссёр бор эди ва гарчи мен унинг режиссурасидан кўп изтироб чеккан бўлсам-да, барибир яхшиликка умид боғлаб, ҳақиқий мактубни интизорлик билан кутардим, унда гапни ортиқ айлантириб ўтирмасдан, барча нарсалар очиқ-ойдин айтилиши керак эди. Бироқ ана шундай хат ҳеч қачон келмади. Шунинг учунми, менинг режиссёрим ҳам ўзининг хатти-ҳаракат йўсинини далил сифатида келтириб, орқага тисланган кўринади, у билардики, ҳаммаси режа бўйича бораётибди, ҳижрон азоби ёмон ва у мени йигирманчи йилга пўсти арчилмаган, кузги беҳига ўхшатиб топширворди, буни эса ҳеч ким тушуна олмасди. Хатто ўзим ҳам.

Рашо ва унинг оиласи Рийекага бошқа қайтиб келмади. Синглимдан эшитишимча, укаси билан Сербияга келган заҳотиёқ уни ҳарбийлар ҳибсага олишган экан. Бизнинг югославча қўшиқларимизни куйловчи бу хушовоз хонандани ҳанузгача қўлида қурол билан тасаввур қилолмайман. Мен уни ҳам бошқа барча аскарлар сингари сигарета тутатиб турган ҳолда тасаввур қиламан. Унинг ҳаминча бир нималарни излаётган юз-кўзлари, бир нималар билан андармон бўлишни истаган кўллари кўз ўнгимда намоён бўлаверади, токи у гитараси ҳақида бемалол ўйлай олсин, дейман.

У синглимни тарк этмасидан олдин, бу улар учун таҳликали замон тақозо қилган қисмат эди ва улар тақдирга тан беришга мажбур эдилар, уни бир ўпай деб тегажожлик қилган экан. Здравка эса ҳафсаласи пир бўлиб, бунга кўнмаган. Қизнинг қалбига йўл тополмаган йигит унга кассета қолдириб, хайрлашади. Синглим уни узоқ вақт тинглаб юради.

Кассетага у билан биргалашиб куйлаган барча қўшиқларимиз гитара жўрлигида ёзилган эди. Бир куни менга қўйиб берди. Биз бир-бирларимизга қарамасдан, олис-олисларга термилганимизча, кўзларимизда ёш билан Рашони тинглардик, кассетани аниқ йигирма марта ағдариб қўйдик, охири оддий ҳаётни муҳаббат-ла соғиниб, чарчаганимиздан ухлаб қолибмиз.

Рашони менга бошқа кўриш насиб қилмади. Фақат, унинг ўрнига, ёздаги ижодий сафар чоғида у яшаган шаҳар — иккинчи жаҳон уруши тугагач, хорватлар Рийекасига айланган шаҳарни кўздан кечирдим. Ёз, олам унинг безавол нурлари бирла чароғон эди. Сайр қилиб юриб уни, оиласини, укаси Батони, синглиси Секани, ота-онасини, уларнинг Ҳессенда узоқ вақт амакилариникида бепул ижарада яшаган пайтларини эсладим, амаки бир куни улардан кўп пул олиб, эртасига уйдан чиқариб юборган эди, чор-атрофда эса уруш борар, ҳамон гранаталар портлар, иккала йигит афтидан, фронтга боришга мажбур бўлишганди, чоғи. Амакининг дастидан улар охирида Сербияга ҳам бордилар. Улар энди, ўзлари хоҳлармиди-йўқмиди, шу юртга мансуб эдилар.

Энди Югославия билан, Хорватия билан қиладиган ишим қолмаганди. Кўп йиллар мустақил инсон бўлиш ҳақида ўйладим, бу — бирданига, ҳа, ҳар гал бирданига — бугунги кунда журналистлар ва сиёсатчилар буни бошқача кўришни истадилар — парчаланиб кетадиган мамлакатнинг ўзлик ҳужжатига қараганда анча арзигулик иш саналарди. Югославиянинг қизил паспорти аслида умуман қизил ҳам эмас эди, у қорамтир узум новдаси рангида бўлиб, унда учта

чиройли олтинранг ёлқин ёниб турарди, бу аниқ эсимда қолган. Паспортимдаги ана шу ёлқинларни кўрганимда, ўн яшар бола эдим, ана шу ёлқинлар эди, мени Югославия, Австрия ва олмон чегаралари орқали Хессендаги Зульбахга олиб келган, у ердаги уйларнинг рақамлари, кўчаларнинг ва жойларнинг номлари ёзилган топ-тоза лавҳалар, барча янги нарсалар кишини жунбишга келтирса-да, бироқ барибир юрагимдаги кичкинагина қишлоқ мактабимизга муҳаббатни босиб кетоямас эди, бу муҳаббат, энг аввало, ўша етмишинчи йиллардаги олмон хонадонлари учун ҳамиша мезон бўлиб хизмат қиларди.

2005 йилнинг ёзидаги кашфиётим, инчунин, ҳафсаламни пир қилди; бир пайтлар мўъжазгина бўлган қишлоқ мактабимнинг деразаларига панжараларни устма-уст қалаштириб ташлашибди. Буни кўриб, шуни ҳис қилдимки, бу — шундай бир одамнинг иши эдики, унинг ички дунёси ҳам ана шу панжарали деразаларга ўхшаб тақатақ берк, чунки болаларга дунёни панжаралар ортидан кўрсатиш фикрини бундан бошқача нима ҳам деб баҳолаш мумкин.

Югославия паспорти ўз умрини ўтаб бўлган эди, бундан уни на узум ва на ранг теранлиги қутқара оларди. У тез орада ёшларнинг кўлларида ҳам эскилик сарқитидек кўрина бошлади. Мен ҳаворанг хорват паспортини олдим, бироқ уни олишдаги қийинчилик менинг бироз кайфиятимни бузди. Масъул мутасаддининг қабулига кириш учун соатлаб навбатда турдик. Ёз, иссиқ, одамлар терлаб-пишган, қандайдир муҳим иш чиқса, эса қоладиган воқеа бўлса, нуқул ёзга тўғри келади, йўлақларда навбат кутиб турган шаҳар ҳамда қишлоқлардан келган одамларнинг қўлтиғидан чиқаётган тернинг қўланса ҳиди нафасни бўғади. Шаҳарда яшайдиган холам таниш-билишларини ишга солиб, бизни навбатда турганлар ёнидан билдирмасдан олиб ўтмоқчи бўлди. Албатта, буни одамлар сезиб қолиб, қарғана бошладилар. Мен бундан уялиб кетдим, холам билан онамнинг ёнида қаддимни букиб юрганимча ичкари кирдим. У ерда иш билан ўта банд, жиддий қиёфали одамлар ўтиришарди.

Ўшанда мана шу барча ўзгаришларни ўз кўзим билан кўрганман, гувоҳи бўлганман, бироқ бутун бир давлат янгидан барпо этилаётганлигини кўпам тушуниб етмаганман. Ва инсоният ҳамда давлатлар тарихида ҳамиша бўлганидек, одамлар ишни аввало архивдан бошлаган. Биз энди хорватлармиз, деган гапни ҳаммаёқда эшитиш мумкин эди. Ҳа, албатта, уйлардим мен, мана шу пайтгача ичимизда бекиниб ётган нарса, ниҳоят юзага чиқди ва яна, терлаб-пишиб, олисларга назар ташлаб, уйлардимки, бу янги барпо этилган мамлакатда одамлар қўлтиқтаёқда юришса, ҳаммаёқда оёғи кесиб ташланганлар бўлса, сўзлар ҳам қандайдир ғалати эшитиларкан — хорват, граната, анор, апельсин, кинематограф — дунё алмашинувчан бўлиб қолдиёв, дейман.

Шунга қарамасдан мана шу алмашинувчанлик ҳар бир алоҳида нарса учун, буюм-ашёлар учун, номлар, маҳсулотлар, хоналар ва юз, қиёфалар учун маънони кучайтириб юборди. Энг аввало, юз, қиёфалар учун, жилмайиш тури ҳам ўзгарган эди. Одамларнинг табассуми ва ювошлигига нима бўлган экан? У ерда бир гал бўлган пайтимда, ўз-ўзимдан, болалигим бошқа бир юлдузлар маконидан бошланган бўлиши ва мен юз, қиёфаларни идеаллаштириб юборган бўлишим мумкинми, деб сўрадим. Даҳшатни мен ҳамиша одамларда

кўрганман, уларни, қандай бўлишса, шундайлигича севганман. Бу нарса болаликнинг ўша лаҳзаларида онгли равишда кечмаган, у пайтда гап нима ёки ким ҳақида кетаётганлигидан қатъи назар куруқ саросаб солишу дил хайрихоҳлиги бўлган, холос.

Кейинчалик хотираларда менинг ўзим ана шу лаҳзаларга айландим, ана шу сониялар бирин-кетин ёнма-ён тизилишиб, вақтнинг ўртасида туриб, вақтга боғлиқ бўлмасликни исботладилар. Нима бўлган бўлсам, мана шу одамлар билан бўлганман, улар билан ва уларнинг орасида бола ҳам бўлганман. Узоқ вақт мен ўзимни олмон тилида бундан нарида, деб ўйлаб келдим. Кичкинтой йилларнинг қадамлари кўмилиб кетгандек эди, гўё. Бобомнинг қиёфасини олмонча сўзлар билан тасвирлай бошлаганимда, меҳр-муҳаббатга тўла ушбу қиёфа, мана шу илк инсон ватани ҳам менга мурожаат қилганди, мендан сакраб чиқиб автоном оламга айланди, кўп йиллар ичра менда ботинан нимаики бўлган бўлса, у зоҳиран қиёфа касб этди. Бу олам теварагидаги аниқ ва лўнда фан эса мени хотираси бор инсонга айлангирди. Хотира шуки, мен унга ходим сифатида, ўз юлдузимнинг бурчак ва курсоқ атрофларидаги шай вакил сифатида керакман. Бироқ нима у, менинг юлдузим? Ким у, менинг юлдузим? Албатта, мен етти ёшимда, янги чиққан югослав кашшофи сифатида, бу юлдуз, чунончи ягона, фавкулудда бўлмаса-да, бироқ ҳар ҳолда қандайдир Тито ва унинг партизанча телпагидаги юлдуз билан туташ, у билан алоқада ҳамда унинг бюроси билан тўғридан-тўғри уланадиган телефон линиясига эга, деб ишонар эдим.

Олмончадан
Мирзаали АКБАРОВ
таржимаси

Жорж Салим

Жорж Салим замонавий Сурия ҳикоянавислиги тараққиётида муносиб ўрин эгаллаган машҳур ёзувчи. Адиб 1933 йилда Суриянинг Ҳалаб шаҳрида таваллуд топган. Ж.Салим болагигидан илмга чанқоқ, тиришқоқ, иқтидорли, адабиётга ёнлигидан қизиқиши кучли бўлган. Ёзувчи кўп йиллар давомида Дамашқ университетида ўқитувчилик қилган, Маданият вазирлигида ишлаган. Шунингдек Жорж Салим дастлаб Сурия Ёзувчилар уюшмаси, кейинчалик Араб Ёзувчилари уюшмасининг ташкилотчиси ва раҳбарларидан бири ҳисобланади.

Ж.Салим “Кувғинда”(1962) романи, “Бечора одамлар” (1968), “Кетиш” (1970), “Карлар суҳбати” (1973), “Қадимги ташналик ҳикояси”(1976), “Чексиз кенгликдаги ёлғиз товуш” (1976) номли ҳикоялар тўплами билан шуҳрат қозонган.

Ж.Салим адабиёт тарихига оид дарсликлар ёзиш, бадиий асарларни таржима қилиш билан ҳам шуғулланган. Унинг “Араб адабиётига шарҳлар”, “Араб адабиётига оид дарсликлар”, “Ҳикоячилик саргузашти” каби дарсликлари, француз тилидан араб тилига таржима қилган ўн битта ғарб адабиётига оид китоблари мавжуд. Адибнинг араб адабиёти тарихига оид китобларининг ҳар бири ўзининг бой ва қимматли манбалари, сермазмун таҳлиллари билан аҳамиятга молик асарлар ҳисобланади.

Жорж Салим 1976 йилда вафот этган. Унинг кўплаб ижод намуналари вафотидан сўнг қайта нашр қилинган.

Унинг ижоди икки даврга бўлинади: 1. Аънавий реализм даври (XX асрнинг 60-йиллар). 2. Неореализм¹ даври (XX асрнинг 70-йиллари).

Ж.Салимнинг аънавий реализм услубида ёзилган асосий асари 1968 йилда нашр қилинган “Бечора одамлар” ҳикоялар тўпламидир. Бу тўпلامга 14 та ҳикоя жамланган бўлиб, улар мавзу ва услуб жиҳатидан ранг-баранг ва ўзига хослиги билан ажралиб туради. Тўпلامдан ҳимоясиз, ночор инсонларнинг ҳаётига, ахлоқий муаммоларига, инсон руҳий ҳолатини тасвирлашга бағишланган ҳикоялар ўрин олган.

Ж.Салим реалистик ҳикояларида Сурия жамиятига хос бўлган муаммоларни акс эттириш билан чекланмайди. Ёзувчининг ҳикояларига психологизм, ўз қаҳрамонларининг ички дунёсига чуқур эътибор, фожиали, зиддиятли муносабатларни табиий ва холис тасвирлаш ҳам хосдир. Ж.Салим ижодининг илк даврида фаол қаҳрамонларни учратмаймиз.

Адиб ҳикояларининг композицияси аниқ ва изчилдир. Улар психологик тасвир устуворлиги билан ажралиб туради. Ёзувчи персонажларинининг ўй-кечинмалари, маънавий оламини драматик лавҳаларда таъсирли воқеалар фониди акс эттиришга моҳир. Изланиш ва янгилашиш жараёни унинг бутун ижодида яққол кўриниб туради. Ёзувчи ҳикоянинг тасвир доирасини фольклор (“Бахтсиз севги”), диний мотивлар (“Қаерга?”) ишлатиш ҳисобида кенгайтирди, асарларида мажозийлик ва таъсирчанликни кучайтириб борди.

¹Неореализм (ит. Пео еа — янги реализм) — реализмнинг бир йўналиши.

XX асрнинг 70-йилларида Ж.Салим ижоди янги босқичга кўтарилди. У эндиликда қаҳрамонлари ички дунёсига, унинг онг ости муаммоларига, руҳиятига ва алоҳида шахсларнинг ҳаёт тарзига қизиқиш билан қарай бошлади. Ж.Салимнинг бу даврда яратилган ҳикоялари ҳам мазмун, ҳам услуб жиҳатидан ўзгарди. Ёзувчи услубидаги бу ўзгаришлар бир томондан дунёқарашдаги ўзгаришлар, иккинчи томондан жаҳон адабиётидаги замонавий йўналиш ва оқимларнинг, айниқса, экзистенциализм фалсафасининг таъсири натижасида юзага келган.

Ёзувчининг бу даврдаги асарларида (“Кеттиш”, “Карлар суҳбати”, “Қадимги ташналик” ҳикоялар тўпламлари) инсон ва олам ҳақидаги янги фалсафий қарашлар ўз аксини топган. Бунда инсон ва Яратган, инсон ва тақдир, инсон ва ҳаёт, инсон ва ўлим каби фалсафий муаммолар ҳикояларнинг асосий ўзагига айланади. Ж.Салимнинг неореалистик асарларида қаҳрамоннинг синфий ва ижтимоий ҳолатига урғу бермаслик ва абстрактлик, қаҳрамоннинг исмсиз бўлиши (баъзи ҳикояларида қаҳрамонларнинг исми араб тилидаги “С” ҳарфи билан берилган) яққол кўринади. Бу ҳикоялар муаллиф Исломо (Куръон) ва Христиан (Библия) динлари, Шарқ маънавияти, тасаввуф илмини чуқур ўрганганлигини намоён қилади.

Ёзувчи неореалистик ҳикояларида услуб жиҳатидан янги босқичга ўтганини кузатиш мумкин. Уларда тасвирий воситалар шартли шаклларда берилади, ассоциативлик кучли. Дунёни англаш борасидаги қарашларини Ж.Салим ўз ҳикояларига кўчма маънолар, рамзлар, фантастик элементлар, ранг символикасини киритиш орқали сингдириб юборган. Ж.Салимнинг баъзи бир ҳикояларида магик реализмга¹ га ҳос хусусиятларни кузатиш мумкин: уларда реал ҳаёт ва фантастиканинг бирлашуви натижасида мавзу ва образлар талқинида ўзига ҳослик, оригиналлик юзага келган.

Ж.Салим ижодининг иккинчи босқичида универсал рамзлар тили, шахсий рамзлар тили, тарихий сюжетларни рамзийлаштириш усули, инсон руҳиятининг онг ости инстинктларига чуқур эътибор қаратиш (“онг оқими”), композициядаги кўпқисмлилик, сюрреалистик баён каби янги усуллардан кенг фойдаланди.

Ж.Салимнинг янги услубда ёзилган ҳикоялари интеллектуал жиҳатдан шаклланган, кенг дунёқарашли, бадиий тасвирдаги универсал ҳамда шахсий рамзларни, мифологик сюжетларни, яширин маъноларни, диний манбаларнинг моҳиятини тўғри тушуна оладиган китобхон учун мўлжаллангандир.

Куйида биз Ж.Салимнинг “Кеттиш” тўпамидан олинган “Сахро йўлида” номли неореалистик ҳикоясини илк бор ўзбек китобхоналарига тақдим этмоқдамиз.

САХРО ЙЎЛИДА

С. олатлагилан барвақт уйғониб, ҳали биринчи шафақ нурлари чиқмасданок ўрнидан турди. Сўнг сафарбоп кийимини кийиб, ўрнини тузатиб, хонасига кўз юритди. Кеча кечқурун тайёрлаб қўйган учта жомадонига энгашиб, бирини орқасига осди, қолган иккисини икки қўлига олди. Уйнинг эшиги-ю, деразаларига назар солиб, чироқларни ўчирди. Уй эшигини маҳкам беркитди. Узи турадиган баланд бинонинг зиналаридан пастга тушди.

Деярли бўш шаҳар кўчаларидан юриб кетди, одамлар бу соатда ҳали уйқуда эдилар. Аҳён-аҳёнла ҳар кўчала тунги қоровулларни учратар эди. Баъзи қоровуллар уни кўрганида бошларини қимирлатиб:

— Мусофир, шубҳа йўқки, мусофир, — дер эдилар.

С. уларга ҳеч қандай эътибор бермай, йўлида давом этди. Шаҳарнинг шарқий дарвозасига етиб келди. Дам олиш учун бир оз тўхтади. Жомадонларини ерга қўйиб катта тошга ўтирди ва уфқни кузата бошлади. Уфқ ёриша бошлаган эди. Кўрдики, бу тонг бошқаларидан ҳеч қандай фарқ қилмайди. С. Бир оздан сўнг кўзғолиб ўзига ўзи деди:

— Вақтни ўтказмаслигим керак, йўл узок.

¹Магик реализм — неореализмнинг бир тури. “Магик реализм”ни одатда Габриэль Гарсиа Маркеснинг “Ёлғизликнинг юз йили” номли романи билан боғлайдилар.

Йўлида давом этди. Кичкина шаҳар кўзидан ғойиб бўлишидан илгари унга охирги маротаба қаради. Текисликда ястаниб ётган шаҳар негадир озгина бўлса-да, суюкли туюлмади. Шаҳарни ўраб турган далалар оралаб яна юриб кетди. Шаҳар кўзига кўринмай кетгунча узоқ юрди.

Аслида учта жомадонни ҳам у ўзи билан олмоқчи бўлган нарсаларни сигдирадиган даражада катта эмас эди. Кўпгина нарсаларини уйда қолдираётганидан истиробга ҳам тушди. Шу боис, нарсаларни танлаш, уларни йиғиш ва жомадонларга тахлаш кўп вақти талаб қилди. Жомадонларнинг бирига баъзи тоза кийимларини, пальтосини ва янги кастюмини солди. Иккинчи жомадонга соқол олиш ва пардоз-андоз учун керакли асбобларни, анча-мунча нон ва егулик солди. У бу икки жомадонни кўлида кўтариб олган эди. Орқасига осиб олган учинчи жомадонга эса, ўзи яхши кўриб қайта-қайта ўқийдиган энг азиз китобларини, шунингдек, диплом ва бошқа ҳужжатларини, эсдалик дафтарини, яна битта янги дафтар солди — эсига тушган нарсаларни қайд қилиб бораман деган нияти йўқ эмасди. Булардан ташқари тутилган альбом ҳам шу жомадондан жой олган. У болалигидан бошлаб тушган суратлари, шунингдек дўстлари ва қариндошларининг суратлари билан тўлган эди. С. бу альбомни жуда эҳтиёт қиларди — ахир унда энг гўзал эсдаликлар муҳрланган, қалбига энг яқин, энг севган кишиларнинг суратлари жой олган.

Кун пешинга яқинлашганда С. очиққанини сизди. Юришдан тўхтаб, кенг дала ўртасидаги катта дарахт соясига ўтирди. Сўнг жомадонини очиб, ундан у-бу олиб тамадди қилди. Сўнгра дарахт орқасидаги чархпалакдан сув ичди. Чарчқ босиб, бир оз ухлагиси келди. Қолаверса, кеча кечқурун тўйиб ухлолмаган. Аммо ўзини кўлга олиб, йўлда давом этишга қарор қилди. Кўёш ботгач, ухлаб олар, ҳозир эса анча йўл босиб кўяди. Ахир унинг тунда юриш нияти йўқ. Хаёлига икки жомадондан бирини ташлаб кетсаммикан деган ўй келди. Бироз тараддулланди. Охири кўлини толдирган мана шу катта жомадон жуда зарур эмас деган фикрга келди. Ундаги кийимлардан нима фойда? У ҳали пальтони ёки янги костюмни киядимми, йўқми? Бир муддат жомадонни қолдирсамми йўқми деган ўй ўртасида иккиланиб турди, сўнг хоҳишига бўйсунди. Бир жомадонда овқат, наригисига илму-фикр.... ўзича деди:

— Менга бир кийим етади, тирик зот бундай кийимларга муҳтож эмас.

Охир-оқибат жомадонни ўзи ўтирган дарахт соясига ташлаб кетди. Юришда давом этди. Тезда, оғир, бефойда юкдан қутулганини ҳис қилди. Енгил бўлиб қолди. Далаларни тезроқ кесиб ўта бошлади. Иккинчи жомадонни бир кўлидан иккинчисига олар, юк оғирлигини ҳис қилмас эди.

Кўёш ботганида ҳам С. юришда давом этди. Ниҳоят, ўзи мўлжал қилганидек тўхташга қарор қилди. Лекин бир бўлак нон тановул қилиб олгач, юришда давом этишни афзалроқ деб топди. Қандайдир бир қамчи уни савалаётгандек эди. Қаттиқ толиқса-да, бир оз дам олиб, яна юришда давом этди. Иккинчи жомадонни ҳам ташлаб кетиш истаги пайдо бўлди, лекин унда овқат ва пардоз-андоз, соқол олиш асбоблари борлигини ўйлаб, ичида кулиб қўйди.

Агар у кўзлаган манзилига эртага етиб олса, буларга ҳожат қолмайди, демак, овқат ва ичимликни кўтариб юришдан нима фойда? Ҳа, лекин пардоз-андоз асбоблари-чи? Мириқиб кулди. Қандай қилиб буни илгари тушунмади, бу бекорчи нарсаларни кўтариб юриш машаққатига нима учун бардош бериб юрибди, соқоли ўсса ўсар, бундан нима зарар? Аксинча, бу унга салабот ва виқор бахш этади.

Иккинчи жомадонни йўл ўртасига ташлаб кетди. Ўзича деди: “Одамлар уни топиб, бу ўлжадан хурсанд бўладилар, ахир улар ўлжаларни яхши кўрадиларку. Уларнинг барча ўлжалари мана шу қабилидадир. Мен эса уларга муҳтож бўлмайман”.

Кичкина тўлин ой йўлни, дараларни ёритар, унинг нури рақс тушаётган дарахт баргларида акс этар эди. У бу гўзал манзарадан ҳайратда қолди, аммо ундан лаззатланиш учун тўхташни истамади. Бир муддат олдин уни чорлаган ва у жавоб берган сахрога етишга шошилди эди. Тўғри, сахро кўпдан бери, ўзини таниганидан буён уни чақиради. Лекин у бу чақирикни рад этолмай қолгунича унга жавобни кечиктириб келди.

Энди юриши енгиллашди, ахир икки кўли ҳам бўш эди. Файрат билан юриб кетди, қадамини тезлаштирди. Шунга қарамай, орқасига осиб олган жомадон

бир оз азоб берар эди. Аммо у бу жомадонни қаттиқ ардоқларди, уни йўқотишдан кўрқарди. Унда ўзи тўплаган тажрибалари йиғилган, кўп йиллар давомида кўлга киритган шаҳодатномалари бор. Аммо у тонг отар пайтида жомадон орқасини босиб, азоб бераётганини ҳис қилди. Бир мулдат мана шу илмлардан нима фойда бор, деб фикр юритди. Сахрода уни кутиб турган тотли, гўзал кунлар олдида бу илмлар нима бўлибди? Ундан кейин, бу илмлар унинг қалбига ўрнашмаганми? Хотираларига-чи? Бу билимлар руҳининг энг чуқур жойларига кўмилган. Руҳи асраган қоғозларни кўтариш шарт эмас. Орқасига боғлаб олган жомадон тугунларини ечар экан, юрагида азобли ғам-ғусса ҳис қилди. Сўнг уни ерга кўяр экан, ўзини овутиди: ичидаги қимматбаҳо китоблар, ғамгин эсдалиқлар, муҳим ишонч қоғозлари билан ушбу жомадонни топган одам унинг эгасини албатта муносиб тақдирлайди. Лекин у бошини қимирлатиб, бу фикрни рад этди. У ўзига ҳам ёқмади, у билар эдики, одамлар барибир буларнинг қадрига етмайди, эгаси кетгач, ўзи бундан махрум бўлгач, одамларнинг тақдирлашларидан нима фойда? У ҳаётда бахтли бўлмади, хурсандчилик кўрмади. Ва келган хулосаси ягона бўлди, у ҳам бўлса, барча нарса ботилдир. Ким билсин, балки ўзи излаган нарсаси сахрода серобдир, отса отиб юбора қолсин, дарҳақиқат фойдасидан кўра оғирлиги кўпроқ бўлган бу юк унинг озодликдан махрум қиянти-ку? С. барча ортиқча юкдан кутулган ҳолда юриб кетди.

Энди биргина ҳис қилаётган нарсаси ташналик эди. Чанқоқ унга тобора азоб берар эди. Қанийди, чанқоғини қондирадиган булоқ топилса. Узоқдан кўзига бир неча булоқ кўринди, уларга қараб жадал юриб кетди. Ундан қониб-қониб сув ичди. У беихтиёр қўйилиб келаётган терларини артди, бир неча марта юзини, пешанасини, бошини, қўлларини, оёқларини ювди, куч-ғайрат ҳис қилди. Шу пайтнинг ўзида ғалати бир фикр миясига келди: бу сеҳрли булоқ ўзи ҳақиқатда бор элими? Бунга сабаб шу эдики, ҳеч нарсани эслай олмади, мутлақо ҳеч нарсани эшлашга қодир бўлмай қолди, дунё кўзига қоронғи бўлиб кетди, фикри зехнини фақат бир нарса эгаллаганди — у ҳам бўлса, сахро. Аммо қаердан келди, кеча ва ўтган кунни нима қилди, қаерда бўлган, кунларини ўтказган, оиласи ва яқинлари қаерда, улар ўзи ким? Буларнинг барчаси унинг хотирасидан йироқлашди, олдида фақатгина сахро кўринар эди: сахро уни анчадан бери кутар эди.

С. орқа-олдига қарамай юриб кетди, сахронинг чақирлиғи энди ниҳоятда кучайган эди. Энди у тўхтаётган олмас, дам олишга жуда муҳтож бўлса-да, олдинда шубҳасиз роҳат келиши унга тасалли берарди. Мана сахро узоқдан кўзга ташланди. Ҳали унга етишига анча борлигини билса-да, унга жуда-жуда яқин кўриниб кетди, худди сахро уни ўраб олаётгандек бўлди. Шунга қарамай, у ҳали кўп юриши керак эди. Фақат бир нарса уни безовта қилар, бундан қандай кутулиш йўлини билмас эди. Кийимларининг вазни енгил бўлишига қарамай, С. агар тасмалари ва оёқ-кийимларини ечса, юришга, ҳаракат қилишга янада қулайроқ бўлади, деб ҳисоблади. Дарҳақиқат, камарини ечди, оёқ кийимларини, пайпоғини ерга ташлади. Бир неча қадам босгач, кийимлари сикаётганини ҳис қилди. Костюми, кўйлагини, шимини ечиб, ачинмасдан отиб юборди, ҳақиқатда ҳам улар уни сикаётган эди.

С. сахронинг ўртасини мўлжаллаб югуриб кетди. Барча кераксиз юклардан халос бўлгач, капалак ёки шабада каби енгил бўлди. У ўзи кўра олмаган, аммо уни ерга қаттиқ боғлаган мустаҳкам арқонлар узилгач, ўзини ҳатто учинга ҳам қодир бўлаётгандек ҳис қилди. Чексиз ястаниб ётган биёбонда югура бошлади. Орқасига қараб, ҳеч нарса кўрмади. У ҳозиргина олдида ўтган барча нарсалар кўздан ғойиб бўлган эди. Икки яланг оёқлари кум ичига бот-бот ботиб кетар эди. Ичида хитоб қилди:

— Сахрога етиб келдим, шубҳа йўқки, етиб келдим!

Кумдаги қадам изларини мушоҳада қила бошлади, уларнинг кўриниши уни ажаблантирди. Аммо шамол кутилмаган сахро сатҳини текислаб кўяр ва қадам изларни йўқ қилиб юборар эди. Шамолнинг иши унга азоб берди. Изларининг йўқолиши уни дилини ўртаб юборди. Изларини кўришга интилиб олга юрди, сўнг ғамгин ҳолда уларнинг йўқолишини кузатиб турди. Узоқда уфқда чўзилган оқ нур кўринди. Ўзи зор-муштоқ бўлган сувни кўрди, у тарафга қадамни тезлатди. Лекин унга ета олмади, тинимсиз ҳаракат қилди

унга етишиш учун. Аммо қанчалик интилмасин, сув ундан узоклашаётгандек бўлар эди. Узидан сўради: Бу нима? Ва тахмин қилдики, агар унга етишиш учун шундай юрадиган бўлса, минг йиллар ўтса ўтадики, унга ета олмайди. Ичидан бир даҳшатли ҳайқириқ отилиб чиқди:

— Эй, Худойим!

Уни кўрқув ва даҳшат ўраб олди. Жойида қотиб, йўқ нарсага бақрайиб қолди. Кумдан иборат кичик-кичик тепаликлар — барханлар агрофини ўраб олган, олдида нигоҳи еталган жойнинг барчасида қават-қават тепаликлар ётар эди. Танасидан тер куйила бошлади, улар ташна кумлар бағри тушар эди. Унинг тери қон каби қип-қизил эди. Номаълум кўл унинг елкасига қоқиб, аста шивирлади:

— Кўрқма.

Ҳеч кимни кўрмаса ҳам беҳол сўради:

— Етиб келдимми?

Унга ҳеч ким жавоб бермади. Шунда у икки кўлини оғзига кўйиб, кучи борича саволни қайтарди:

— Етиб келдимми?

Бир оздан сўнг акс садо жавоб янглиғ қайтиб келди:

— Етиб келдим...

Кичкина кўл иккинчи марта елкасига қоқаётганини ҳис қилди. Сўнг у кулоғига ёқимли, мусиқий оҳангда пичирлади:

Сен кийимларингни ечишинг керак.

— Лекин мен уларни ечиб бўлдим-ку?

— Қолганини ҳам еч.

С. хижолат бўлиб ён-верига қаради, лекин атрофда ҳеч кимни кўрмади.

— Хижолат бўлма, кийимингни ечиб, отиб юбор.

С. тезда буйруққа бўйсунди, сўнг даҳшат ичида сўради:

— Хозир мен қандайман?

Бу сафар ич-ичидан чиққан яширин овоз унга жавоб берди:

— Онанг туққанидексан.

Кўл яна унинг елкаларига оҳиста қоқди:

— Соатингни еч, уни нега тақиб юрибсан?

— Мен ундан вақтни биламан.

— Уни еч, у ерда вақт бўлмайди.

С. соатни ечиб, узокқа отиб юборди.

— Энди кум заррасига айланишинг керак.

Даҳшатдан оғзи қийшайиб кетди:

— Кум заррасига? Қандай қилиб?

Бу саволга ҳеч ким жавоб бермади, фақат буйруқ оҳангида хитоб эшитилди:

— Ерга ёнбошла, кўпгина кум заррачалари бўлган ака-укаларинг олдига ёт!

Бақриб юборди:

— Кум заррачалари ака-укаларимми?

— Ҳа, ҳа, сен ҳам улар каби кум заррасига айланасан.

Ҳайрон бўлиб деди:

— Лекин мен жуда катта бўлсам, қандай қилиб кўринар-кўринмас кичкина кум заррасига айланаман?

Саволига жавоб эшитмади, афсусланишга ўхшаш оҳангда деди:

— Ундай бўлса, шу охириги синовми?

Унга ҳеч ким жавоб бермагач, буйруққа бўйсунди ва ерга ётди. Хаёлига охириги савол келди:

— Бу қанча давом этади?

Кулоғига ниҳоятда босиқ, ингичка овоз пичирлади:

— Бу Худонинг хоҳишига кўра бир неча кунгина давом этади.

С. кўзини юмди...

Мақола муаллифи ва
арабчадан таржимон
Дилафруз МУҲИДДИНОВА

Гёте ва Шарк

Гёте ва жаҳон адабиёти. Жаҳон санъати нуқтаи назаридан туриб ёзувчи ижодини ўрганиш ҳозирги замон адабиётшунослигининг энг самарали йўналишларидан биридир. Ёзувчининг жаҳон адабиётига кириши учун биринчи мезон, энг аввало, ўзи мансуб миллий маданиятдаги ўрни, ижодининг оламшумул аҳамияти, маҳорат даражаси, умумбашарий муаммоларни бадиий ҳал эта олгани, шунингдек, турли мамлакатлар тадқиқотчиларини унинг асарларига мурожаат этиши каби муаммолар билан боғлиқдир.

Миллий маданият — бу ўз ички интизоми билан тарихий жиҳатдан узвий юзага келган бир бутунлик. Адабиётлараро муносабатлар миллий адабиётни янада умумийроқ тарихий адабий тизим билан боғлаб туради. Шекспир, Данте, Навоий, Ҳофиз, Байрон, Гёте, Пушкин, Достоевский сингари ижодкорлар яратган дурдоналар фақат ўз миллий адабиётларининг мулкигина эмас, балки жаҳон адабиёти хазинасига мансуб дурдоналардир.

Иоганн Вольфганг Гёте (1749-1832) “Фауст” ва “Ғарбу Шарк девони” каби оламшумул дурдона асарлар муаллифи. У немис адабиётининг вакили бўлиши билан бирга умуминсоний адабиётнинг ҳам ёрқин тимсолидир. Гёте ижоди серқирра, бошқа адабиётлар учун катта бадиий қиммат касб этади. Шунинг учун ҳам адабиётлараро муносабатлар жиҳатидан кунт билан ўрганилмоқда. Масалан, адабиётшуносликда айтиладики, 19-20-аср рус ёзувчилари учун Гёте немис адабиётининг тажассуми ҳисобланиб, ҳар доим кучли ва теран хайрихоҳликка сабаб бўлар эди. Гёте ижодини Пушкин, Лермонтов, Тютчев, Фет, Брюсов, Блок каби кўплаб рус адибларига таъсирини эътироф этиш зарур.

Гётенинг ватани Веймар шаҳрида умумбашарий маданият дурдоналари қаторида Пушкин ҳайкали қад кўтариб турибди. 1824 йили айнан Пушкин дўсти Кюхелбекерга ёзган хатида: “...Гёте ва Шекспирни афзал кўраман”, — деган сўзларни айтиб ўтган.

Германияда 20 йилдан кўпроқ яшаган, замондошлари “тафаккур шоири” деб атаган яна бир рус шоири Ф. Тютчев ҳам немис мутафаккирлари асарларини чуқур ҳис қилган. “Гётедан” деб номланган ўз бадиҳаларида у гётеча рамзий оламни гавдалантиришга, унинг бадиий тафаккури ва услубининг гайриоддийлигини, фалсафий теранлигини, бадиий руҳиятини акс эттиришга интилган ва “Ғарбу Шарк девони”дан “Ҳижра” шеърини таржима қилган эди. Гёте вафот этган 1832 йилда шоирнинг “Инсониятнинг билади дарахтида...” шеъри пайдо бўлди. Академик В. Жирмунскийнинг фикрича, Тютчев уни Гётега бағишлаб ёзган. Шеърда немис шоирининг улугвор қиёфаси “буюк қалб билан” гавдалантирилади.

18-аср охирида рус маданияти ва адабиётида бошланган Шарққа қизиқиш 19-асрда ўзининг юқори чўққисига чиқади. Л. Толстой ижодида ҳам шарқ мавзуйи энг муҳим йўналиш бўлиб қолади. М. Дмитриев, А. Фет, В. Вересаев каби етук ижодкорлар “Девон”дан парчалар таржима қиладилар.

20-асрнинг “рус фаусти” деб ном олган шоир А. Блок ўз ижодида гётеча рамзлар ва усуллардан фойдаланган. У Гётенинг буюклигини унинг “сирли иккилиги” билан боғлиқ, деб ҳисоблаган. Зеро, Гётенинг ўзи ҳам: “Менинг асарларимни ўқи. Мен ўзим иккиликда ягонадирман”, — деб ёзганди.

Гёте ижодиётини ўрганишда жаҳон адабиёти ҳаётий шароит ҳисобланади. “Жаҳон адабиёти” тушунчасини Гёте биринчи марта 1827 йилда тавсиф этади,

бу пайтда Гёте эстетикасида жаҳон бадиий жараёнини англаш анча юқори даражага кўтарилган эди. 1829 йилда шоир жаҳон адабиёти ҳақидаги рисоласи устида ишлай бошлайди, аммо афсуски, адабиёт назарияси, ҳам ғарб, ҳам шарқ миллий адабиётларининг у ёки бу муаммоларига бағишланган улкан асар Гётенинг кўплаб қораламалари, лирик мушоҳадалари ва қайдлари ҳолида қолиб кетди. “Ғарбу Шарқ девони”да, хусусан, унинг насрий қисмида қимматли фикрлар ва кузатувлар мавжуд. Улар асосан жаҳон маданиятининг ажралмас қисми сифатида Шарқнинг адабий-эстетик ва маънавий бойлигини юксак баҳолашга қаратилган.

Эккерман билан 1827 йил 31 январдаги суҳбатида Гёте шундай дейди: “Шеърят — инсоният бойлиги ва у ҳамма жойда минг-минглаб одамларда намоён бўлишига тобора кўпроқ амин бўлмоқдаман... Шу боис мен бошқа миллиятларда нима борлигини завқ билан кузатаман ва ҳар кимга ҳам шундай қилишни тавсия этаман. Миллий адабиётнинг энди унчалик аҳамияти қолмади. Энди Бутунжаҳон адабиётига гал келди...”

Гёте ғарбда биринчилардан бўлиб, Шарқ — бу умумбашарий тарих ва маданиятнинг энг муҳим таркибий қисми деб эълон қилди. Унинг замирида янги ҳаёлотларни жонлантириш ва уйғотиш, ўзининг миллий аҳамиятини аниқлаб олиш учун ижодкорга зарурий улкан, кучли бойитувчи анъана яширинган. “Ғарбу Шарқ девони”нинг ноёблиги шундаки, у на фақат улкан ахборот-билиш мазмуни билан, балки ундан-да муҳимроқ бўлган чинакам шарқона маънавий-шеърый маъно билан тўлдирилган. Бу теран бадиий-тафаккур ижод намунаси, муаллиф буюк Гётенинг ҳақиқий маънодаги дастлабки улуғвор меҳнати натижасидир.

“Ғарбу Шарқ девони”нинг яратилиш тарихи. Гёте синчковлик билан таъкидлаб айтган эдики, “Ғарбу Шарқ девони” — бу мустаҳкам қад кўтарган эҳром гумбази, гарчи у турли жанрлар билан тўлдирилган бўлса-да, мустаҳкам қад кўтариб турибди.

Бу эҳромга олиб борувчи шоир йўли оғир ва мураккаб эди, асарнинг насрий қисми ва шарқномалар, шунингдек, Гёте ва замондошлари хотиралари шундан гувоҳлик беради. Насрий қисмнинг сўнги мақоласи “Ниҳоят, ҳаммаси мустаҳкам бўлди” деб аталади. У жуда ҳам самимий ва айни дамда камтарона сўзлар билан бошланади: “Ўтмишлага қадимий Шарқни энг янги ва гуллаб-яшнаб турган хогира билан қай даражада боғлай олдик, бу ҳақда ҳолисона, лутфан ҳукм чиқариш дўстлар ва билимдонларга” тан.

Гётенинг “Ғарбу Шарқ девони” биринчи бор 1820 йилда чоп этилган эди. Аммо иш ҳали давом этарди, 1827 йилда иккинчи, кенгайтирилган нашри пайдо бўлди. Даставвал “Девон” “Ғарбу Шарқ девони ёхуд мудом Шарққа мос келувчи немис шеърлари тўплами” деб аталганди. Яна бир қанча номлари бор эди. Фақат охири, ўнинчи номи муаллифни қаноатлантирди: “Ғарбу Шарқ девони”. Ун икки китоб: “Ғарбу Шарқ девонининг энг яхши нусхасига мақоллар ва изоҳлар”.

Гёте Шарққа ёшлигидан қизиқарди. У идиш (яхудий тили)ни ўрганади, Инжилни ўқийди, диний ривоятларни фикридан ўтказди, хаёлан Миср ва Фаластинда бўлади, шарқ халқлари хулқ-атвори, одамлар, либослари тўғрисидаги китобларни ўқийди.

1811 йилда Гёте ҳинд адабиётини, Ведаларни, Соннер, Жонсон тадқиқотларини, “Гита Говинда” парчалари таржималарини ўрганади ва уларни тўла таржима этишни орзу қилади. 1814 йилда ношир И.Ф. Котте Ҳофизнинг И. Ҳаммер таржимасидаги икки жилдли нашрини Гётега совға қилади. Ҳофиз номи кундаликда 1814 йил 6 июлда биринчи марта тилга олинган. Гёте шу дамгача Ҳофиз газалларини яккам-дуккам ўқигани ва унинг шеърияти ҳақида тўла тасаввур ҳосил қилмаган эди.

1815 йилда Шарқ билан шуғулланиш давом этади. Гёте шарқшунос тарихчи, Ҳофиз ва шарқ шеърияти таржимони И.Ҳаммернинг олти жилдли “Шарқ хазиналари” йирик нашрини ўқийди. Пруссиянинг Истанбулдаги собиқ элчиси, барон фон Дитцинг икки жилдли шарқшунослик илмий ишени катта қизиқиш билан ўрганади. Бундан ташқари рўйхаги бир неча бетни эгаллайдиган бошқа кўплаб китобларни мутолаа қилади.

“Аннола” мақоласида (1815) Гёте ёзадики, Ҳофизнинг турли журналларда чоп этилган алоҳида таржималари уни сира ўзига тортмасди, бироқ энди “Шарқ

хазиналари” да Ҳофизни ўқиб, у қаттиқ таъсирланди ва бу қудратли таассурот юки уни бутунлай янчиб ташлашидан хавотирга тушади.

Гёте ўз ёзмаларида қайд этганидек, “Шарқ ҳавосидан нафас олиш учун” тилга, ёзувга, унинг хусусиятлари ва безакларига мурожаат қилди. 1816 йилда Ҳаммер ва Диц ишларини ўрганишда давом этди. Гёте қайд этади: “Ҳамма жойда Шарқнинг тоза ҳавосидан димоғим чоғ бўларди”. Гёте шарқ операси сюжетига қораламалар қила бошлади, бироқ бу иш охирига етмай қолди, чунки унинг ёнида ҳаммаслақ — бастакор йўқ эди.

1817 йилда Гёте шарқ тилларини ўрганади, хаттотлик билан шуғуланади, рух техникаси соҳасидаги бу саъй-ҳаракатлар “Девон”нинг кўплаб шеърларига таъсир кўрсатади. Куръони Карим сураларидан Гёте кўли билан бажарилган кўчирма нусхалар сақланиб қолган.

Бу вақтда Гёте “оташин муҳаббат намунаси сифатида” “Лайли ва Мажнун”ни сайёҳлар Петро делла Вилле Таверъне, Шарденларнинг аллақачон ўрганиб бўлинган илмий ишларини қайта-қайта мутолаа қилади. Таниқли шарқшунослар Силвестре Саси, Лоребах билан мулоқотлар бир зум тўхтамайди. “Девон”ни яратиб баробарида юзага келган кўплаб саволларга Диц жавоб қайтаради.

1818 йилда шарқшунос Михаэлиснинг “Араб сарфу наҳви”ни ўрганади, таниқли француз шарқшуноси Анкетил Дюперроннинг “Қадимги форсларнинг диний урф-одатлари” китобини, Бидпан (яъни “Калила ва Димна”) масалларини, Фрейтагнинг араб кўшиқларини мутолаа ва мушоҳада қилади. “Девон” устида олиб борилган ишда Ҳаммернинг “Форс мамлақати нафис одоб санъати тарихи” (Вена, 1818) ни мутолаа қилиш айрича аҳамият касб этди, бу китоб ўрта аср форс шеърининг ўзига хос баёзи эди.

“Девон” устидаги иш жадал борарди. Оз вақт ичида шоир талай шеърлар битди. “Ғарбу Шарқ девони” учун ёзилган дастлабки шеър Ҳофиз йўлида иншо этилган “Яралиш ва турилиш” бўлган эди, деб ҳисоблашди. Аввалбошданок Гёте “Девон”ни бир бутун деб эътироф этган ва ўзининг бўлажак асари тузилишини пухта ўйлаб олган. Асар устидаги иш ниҳоясига етгунга қадар у ўзидаги қандайдир бадиий нуқсонларга нисбатан талабчанликни ҳис қилиб турган. “Девон” устида ишлаш муаллифга улкан ижодий қониқиш бағишлайди. У қандайдир янги ва мисли йўқ бир иш қилаётганини англаб турарди, Ғарбий Европа ва Немис бадиий анъаналарини Гёте учун умрбод жозибадор ва битмас-туганмас ҳисобланган бой шарқона эстетик тажрибаси билан йўғириб юборишга муваффақ бўлган эди.

Гёте таъсири остида немис адабиётида Ф. Рюккертнинг “Шарқ гуллари” (1822), Август Платеннинг “Девон” яратилишига бағишлаб ёзган “Ғазаллар” тўплами дунёга келди. Бироқ Гётедан фарқли ўлароқ, Платен шарқ маданиятини ўрганишга муккасидан кетмади. Натижада у “ўзга” олам ичига теран ижодий кириб бора олмади. Гёте бу тўпلامга тақриз ёзди, мазмуннинг юзақилигини, услубнинг дабдабалигини таъкидлади, ундан унчалик ҳаяжонга тушмаганини айтди. Тақризда енгил киноя оҳанги ифода этилган.

Гёте учун шарқ маданиятини англаш — бу қийин, кўп қиррали ва аини вақтда ёқимли, севимли жараёндир. Уни на жўрофий, на этник-ижтимоий-психологик, на диний чекловлар ташвишга солади, аксинча, булар унга хузур бағишлайди. Ижодий жараёнга ҳамкорлик қилган далиллар тўғрисида гапирар экан, Гёте таъкидлайдики, улар бахтиёрлик туйғусининг жонланишига ва тобора кучайиб боришига имкон беради, соф туйғуга эга бўлган ҳар одам “Девон”ни мутолаа қилганида худди шундай кайфиятга берилади”.

Дарҳақиқат, “Девон”ни ўқир экансиз, шундай бир кутаринки ҳис туйғулар, теран фалсафий-эстетик мушоҳадалар муҳитига ғарқ бўласизки, бундай муҳитда шоир ҳам, унинг ўқувчиси ҳам ўзини том маънода бахтли ҳис этади.

“Ғарбу Шарқ девони”ни илмий ўрганиш. Гётенинг “Ғарбу Шарқ девони” жаҳон маданиятида қарийб икки юз йилдан буён яшаб келмоқда. Аммо шу вақтгача бу ноёб асар икки хил миллий-адабий-эстетик тизимнинг ўзаро суҳбати ўлароқ, ўқувчилари ва тадқиқотчилари олдида ўзининг барча сир-асрорини теран очиб берган, деб дадил айта олмаймиз. 1968 йилда таниқли рус шарқшуноси Н.Конрад шундай савол берган: “Гётенинг Ғарбу Шарқ достони машҳур ва ўрганилган, бироқ немис шоирининг Шарққа нисбатан на фақат

унинг ўз ижодий библиографиясидаги гоят жиддий вақтда, балки янги Европа адабиёти учун ҳам ҳаддан ташқари жиддий бўлган бир вақтда мурожаат қилганининг ўзи етарли даражада баҳоланганми?”

Афсуски, фан бу саволга ҳануз узил-кесил жавоб қилгани йўқ. Дастлабки тақризлардан бирини Гётенинг замондоши, шарқшунос, “Девон” устидаги иш жараёнида шоирнинг маслаҳатгўйи бўлган Козегарген ёзганди. Унинг кузатишлари алоҳида қимматга эга. Шуни таъкидлаш керакки, немис фани “Ғарбу Шарқ девони”га катта эътибор бериб келаётир, бу ҳақда немис олимлари ишларининг А.Михайлов мақоласида илова қилинган библиография гувоҳлик беради.

Рус адабиётшунослигида “Девон”га у қадар кўп эътибор берилмайди. В.Жирмунскийнинг “Гёте рус адабиётида” рисоласида (1937) “Ғарбу Шарқ девони” тилга олиб ўтилади холос, аммо адабиётшунослик нуқтаи назаридан таҳлил этилмайди. Л.Кессель ва И.Брагинский ишларида “Девон” диққат марказида турса-да, тадқиқ этилмаган муаммолар шундайича қолаверган.

Айрим мамлакат ва шаҳарларда Гёте ижодини ўрганиш бўйича жамиятлар мавжуд (мас. Франция, Россия, Грузия, Қозоғистон, Москва, Санкт-Петербургда). Уларда немис шоирининг асарлари билан боғлиқ кўплаб муаммолар кўриб чиқилади. Аммо “Ғарбу Шарқ девони” хоҳ германшунослик, хоҳ шарқшунослик, хоҳ туркшунослик бўлсин, ҳали ўз тадқиқотларини кутмоқда.

“ҒАРБУ ШАРҚ ДЕВОНИ”ДА ШАРҚ ТИМСОЛИ

Европаликнинг нигоҳи. “Ғарбу Шарқ девони”да Гётенинг ўз миллий нуқтаи назари намоён бўлган кўплаб кузатишлар, мушоҳадалар ва умумлашмалар учрайди. Бунда у Шарқ вакиллари учун қандайдир янги нарсани кашф этади. М. Бахтин таъкидлайдики, бегона маданият бошқа маданият кўзида ўзини тўлароқ ва теранроқ инкишоф этади. Айни вақтда яна огоҳ этадики, “...биноқ ижодий тушунуш ўзидан, замонидаги ўз маконидан, ўз маданиятидан воз кечишни билдирмайди ва ҳеч нарсани эсидан чиқармайди”. Бахтиннинг бу ҳаққоний қайди “Девон”нинг бутун мазмунида ўз тасдиғини топган, бунда маданиятларнинг ўзаро мулоқоти содир бўлади, бу мулоқотда ўзаро ҳамкорлик ва ўзаро бир-бирини бойитиш тўфайли улардан ҳар бирининг бойлиги, теранлиги янгича тарзда очиб берилади.

“Девон”нинг бош қаҳрамони шоир ўзини шарқ зиёратига йўл олган сайёҳ деб эълон қилади. Шоир тимсоли Гётенинг ўзи билан узвий боғлиқ, у ўзини немис деб ҳис этади, унинг учун Шарқ маънавий-эстетик тажрибаси билан тўқнашиш ўз ижодининг улкан ва қудратли имкониятлари — адабий уйғунликка, “ёт” эстетик анъанани нозик идрок этиш ва ижодий мушоҳада қилишга қодирликни намоён этишга имкон берди.

“Девон” устида қаттиқ иш олиб бораётган вақтда Гёте ношир И.Ф.Коттега хатида ёзадики, унинг (Гётенинг) мақсади Ғарб ва Шарқни, ўтмиш ва ҳозирни, форсча ва немисчани холисона бирлаштиришдан иборат, токи тафаккур қилиш хулқ-атвори ва услублари бир-бирига сингиб кетсин”.

Айни вақтда “Шарқ руҳи”да шеърлар ёзар экан, Гёте ҳамма нарсага европалик нигоҳи билан қарайди, унинг ғарб одами қаршисида очилаётган муҳим нарсаларни қайд этиб боради. Шоир огоҳлантириб дейдики, “Жаннат таассуротлари ҳақида барча одамларга немис сўзи билан хабар қиламан”.

Шарқ одамида, санъатида, шеърятда немис шоири унинг назарида жаҳон маданиятини бойитадиган фазилатларни очиб беради. У ёзади: “Форсларда шеърый нагюрморглар бор, уларни энг яхши нидерландия мусаввирларининг суратлари билан ёнма-ён қўйиш мумкин, ахлоқий жиҳатдан эса уларни янада баландроқ қўйиш мумкин... табиат неъматлари уларга диний афсоналарнинг ясама нусхалари бўлиб хизмат қилади. Гул ва Булбул Аполлион ва дафна ўрнини тўлдиради”.

Шарқ сўз усталари маҳорат даражасига юксак баҳо бериш билан биргаликда ушбу гётеча мушоҳадаларда умуминсоний маданият қаррига теран кириб бориш, замон ва маконда бир-биридан узоқ, хилма-хил миллийликни бир-бирига бақамти қилиб қўйиш, антикликдан, мифологиядан бошланган ғарб ва шарқ адабиётида умумий манбаларни усталик билан топиш кишини ҳайратга солади.

“ЮСУФ ВА ЗУЛАЙҲО” АФСОНАСИ ГЁТЕ ТАЛҚИНИДА

Муқаддас китоблар Инжил ва Куръони Карим кўп асрлар давомида Шарк ва Фарбнинг буюк сўз санъаткорлари эътиборини тортиб келмоқда, борлиқ ва кундалик ҳаётнинг абадий масалалари устида фикр юритиш ва мутгасил ўйлаш учун моя бўлиб ҳисобланмоқда. Заковат ва шеърый тафаккурнинг Фирдавсий ва Навоий, Жомий ва Ҳофиз, Саъдий ва Румий, Данте ва Гёте, Пушкин ва Достоевский, Байрон ва Толстой сингари даҳоларнинг адабий-диний ёдгорликларга бўлган қизиқишлари жаҳон мумтоз адабиётида ўчмас из қолдирди. Инжил ва Куръони Карим гоёлари, адабиётлари, муаммолари ва тимсолларига муурожаат қилар экан, Сўз Усталари бемисл асарлар яратганлар. Улар миллий-бадий тизим сирасидан чиқиб, умумбашарий жаранг касб этган.

Инжилни Гёте кўп марта лаб ўқиб чиққан эди ва у таъкидлаганидек, “бирон вақти-замони билан, усиз иш тутишига тўғри келганида тараддудланиб қолмаслик учун бу китобга жуда кўп меҳрини бахшида этган”ди. “Куръони Карим — бу ибрат ва кўнгли очиш учун ўқиладиган, одамлар қўли билан ёзилган китоб эмас, балки илоҳий битиклар ва ҳукмлардир”, дейди Гёте. Муқаддас китобни 1772 йилда Д.Ф. Мегерлин таржимаида ўқийди ва “Муҳаммад сураси” шеърини ёзди, “Муҳаммад” номли драма устида иш бошлайди. Гёте Куръони Каримнинг олтинчи сурасини лотин тилидан таржима қилади.

Ўрта аср шеърйатида ижодий жараён моҳияти ўзига ҳос кўриниш касб этди. Яратиш қобилияти фақат Оллоҳга ҳос, унинг билими ниҳоясиздир. Инсонга эса пайғамбарлик фазилати қисмангина ато этилган, бу биринчи навбатда шоирларга тегишли. Айнан шулар “руҳий қалб” билан юқоридан нозил бўлувчи умумий гоёлар оқимини идрок этишга, уларни хаёлан тимсолларга айлантиришга, тасаввур этишга, гавдалантиришга ва ниҳоят адабий асарлар яратишга қодирдирлар. Ижодий жараён бир неча босқичдан ташкил топади: гоёни идрок этиш, илҳомланиш, гоёларни кўра билиш, яъни асар яратиш. Бунда Куръони Каримни тез-тез эслаб туриш шарг. Шу боис Гёте “Девон”да шеърйат ҳақида ёзганда, у, ҳадисларда айтилишича, худодан келадиган шарк шеърйатининг айни моҳиятига, ўзак-ўзагига ёриб киради.

Ҳофиз, Саъдий, Навоий шеърйатида бўлганидек, “Девон”нинг шеърйат матни саҳифаларида Куръони Карим тез-тез эсга олинади. Куръон руҳидаги гоёлар, сюжетлар “Девон”нинг кўллаб шеърларига татбиқ этилган.

Инжил ва Куръони Карим оҳанглари шоир ижодида муҳим ўрин тутди. Гёте айтадики, “барча воқеалар, таълимотлар, рамзлар, масаллар бадий онгда у ёки бу тарзда фаолдир ва хотирага маҳкам ўрнашиб қолган.

Гёте икки ошиқ-маъшук Юсуф ва Зулайҳо ҳақидаги афсонавий шарк сюжети билан таниш эди. Бу ҳақда Гёте “Ишқнома” бобида берган тавсифдан хабар топамиз: “Тарчи нотаниш бўлсалар-да, гуноҳгача бир қадамдир, бу Юсуф ва Зулайҳодир” Гўзал Юсуф тимсоли уни ёшлиқдан маҳбул қилган. У қайд этиб ўтганидек, Юсуф тарихини ишлаб чиқиш азалдан мақбул иш бўлиб тасаввур қилинган, фақат иш шакли, ёндашув ҳажми ҳақидаги масала мудом кўндаланг бўлаверган. Насрий ишлов бериш анча қулай туюлган. Демак, Инжил афсоналарига асосланган ҳолда Гёте Юсуф ҳақида насрда ҳажмдор эпик дoston ёзган, аммо у сақланиб қолмаган.

Гёте шарк адабиётида Куръон сюжети адабий вариантини яратган сўз усталари қаторидан ўрин олган. Юсуф ва Зулайҳо севгиси тарихини Балхий Бахтиёрый, Фирдавсий, Рабғузый, Хоразмий, Жомийлар ёритиб берганлар. Бу икки севишганлар тимсоллари Низомий, Ҳофиз, Румий, Саъдий, Навоий ва Шарқнинг бошқа мумтоз ижодкорлари шеърйатининг дурдона намуналари бўлган.

Юсуф ва Зулайҳо ҳақидаги сюжетнинг 70 дан зиёдроқ адабий талқини туркий тилда ёзилган. Энг қадимгиси Лондонда сақланади, X асрга оид кўлёмаси Тошкентда мавжуд. Алишер Навоий бу афсонани “дostonлар ичида энг улугвори” деб атаган, у бу сюжетни бойитишга жазм қилган, аммо иш амалга ошмай қолган. “Юсуф ва Зулайҳо” дostonини Дурбек (XV а.) ижодида кўрамиз, 1981 йилда Рамз Бобожон томонидан ўзбек тилига, 1983 йилда рус тилига ўғирилган.

Шуни таъкидлаш жоизки, мазкур дoston фақат Шарқда шуҳрат топгани йўқ. Масалан, Кремлнинг Ёкут саройи деворини Юсуф ва Зулайҳо тасвири

туширилган нақшу нигор безаб турибди, Варшаванинг марказий боғида уларнинг тимсоллари ҳайкалда абадийланштирилган. Жаҳон адабиётида бу сюжет Т.Маннинг “Юсуф ва унинг ака-укалари” романида, Нозим Ҳикматнинг “Иосиф ва Менофис” драмасида акс эттирилган.

Гётенинг “Зулейханома”сида машҳур сюжетдан четланилади, аммо уни қайта гавдалантиришга ҳаракат қилинмайди, шоир бутунлай бошқа мақсадни кўзда tutади. Гётенинг диққат марказида Ишқ, Маъшуқа, Шоир, Шеърят ётади. Матнда Юсуф исми тилга олинса-да, қаҳрамонларга дахл қилмайди, бу ерда Зулейха ва Ҳотамни кўраимиз. У шарқ адабиёти ва шеърят билан боғлиқ белгили қиёфадир. Юсуф — илоҳий гўзаллик, исмату ифбат, мардликнинг ўзига хос рамзи бўлиб, сўз устаси Гётени ўзига жалб этгани шубҳасиз, аммо “Зулейхо китоби”да унинг фақат исми тилга олиб ўтилади. Сабаб шундаки, Зулейхо — бу ривоятлардаги Зулейха эмас, балки шоир Ҳотам шартли равишда “ўзимнинг Зулейхам” деб атаган бошқа аёл. Яъни, шарқ ривоятидаги қаҳрамон қизнинг фақат исми ва ишқ мавзуи олинган, холос.

Ҳотам тарихий исм бўлиб, туркий дostonларда учрайди. Тахминларга кўра Ҳотамтой VI асрда яшаб ўтган ярим афсонавий қаҳрамон ва шоир бўлган. Яна бир тахминда у афсонавий араб амири дейилади. Барча тадқиқотчилар пировард натижада уни яхшилик, ҳозиржавоблик, саховат тимсоли деган фикрга келадилар.

Ҳотам исми Саъдийнинг “Бўстон”ида ва яна Ҳофизнинг газалларида тилга олинади, Гёте, афтидан, бунини ўша ердан олган бўлиши керак. “Девон”да бу тимсол анча ўзгартирилган. У, аввало, шоир, донишманд, закий. У озига қаноат қилади, ердаги айшу фароғат ва бойлик-сарватларга парво қилмайди. Севги ва шеърятни ҳамма нарсадан устун кўяди.

Ишқ мавзуи Ҳотам ва Зулайхо мулоқотида кенг муҳокама қилинади. Козегартен қайд этганидек, уларнинг мулоқотларида форс шоирларининг тимсоллари ва тиби сақланиб қолган. Ҳотамнинг ўз маъшуқасини форс шоирлари Низомий, Жомий, Саъдийлардан қизганганлиги бежиз эмас. У мазкур шоирлар билан, уларнинг қаҳрамонлари билан баҳс бойлашади, ўз шеърларини улар шеърларига қарши қўйиши ҳам — шундан.

“Зулайханома” “Девон”даги йирик боб ва муаллифнинг ўзи уни тугалланган, деб ҳисоблайди. Бу боб даставвал икки қисмдан иборат бўлиши керак эди, бироқ кейинчалик Гёте унинг биринчи қисмини “Ишқнома” деб атади, иккинчиси эса юқорида айтилганидек, “Зулайханома” бўлган.

Ўзбек адабиётида Хоразмийнинг “Муҳаббатнома”си (XIV аср) тарзидаги мустақил дoston ёки Саъдийнинг “Бўстон”и сўнги қиемини ўрганиш асосида ишқ мавзуи алоҳида бобга олинган. Уларда ишқий изтироблар ва ишқий фароғатлар ҳақида кўтаринки руҳий оҳангларда ҳикоя қилинади.

“Фарбу Шарқ дostonи” — бу мураккаб рамзий тизим бўлиб, унда икки миллий — шеърӣ тизимнинг уйғунлашуви жараёни алайна кўриниб туради. Маъшуқаси ҳақида ҳикоя қилар экан, Ҳотам Шарқнинг анъанавий тимсолларидан унумли фойдаланади: кўзлар — юлдузлар, ақиқ — лаблар, олмос — нигоҳлар, киприк — ўқ, гажак — илон, булбул — гул ва ҳ.к. Бироқ Гёте ўз қарашлари билан шарқ шеърӣ услубларини бойитади, шарқ шеърӣятига хос бўлмаган рамзларни олиб киради: мағрур бўйин, сиймин сийналар, лолагул, гунафша ва ҳ.к. Гёте ишқий туйғуларни, жононга мардоналарча хизмат қилишни нозик психологик шаклларда, умуман ишқни янгича талқинда ифода этишга муваффақ бўлади.

“Низомий” мақоласида Гёте бундай таъкидлайди: “Ошиқ-маъшуқлар Мажнуну Лайлини, Хусраву Ширинни берди у бизга: кўнгил сезгиси, тақдир, табиат, одат, майл, завқ — булар бари шуларни бир-бирига боғлайди, ўзаро кайфият уларнинг қовушувига ёрдам беради, аммо ҳасадгўйлар, каж табиатдилар, тазйик, тасодифлар, тақиқлар уларни бир-биридан жудо қилади...”.

Агар Ҳотам ва Зулайхонинг ўзаро муносабатлари ривожланиши йўлини кўздан кечирадиган бўлсак, шунини айтиш лозимки, Гёте Низомий дostonларида кўрсатиб ўтган ўринларни у қайсидир маъноларда қайта гавдалантиришга ҳаракат қилади. Бироқ бу сюжет ясовчи вазиятлар узра тавсифлар, мушҳодалар, энг асосийси мулоқотлар қат-қат тахлана бошлади, шулар туфайли муносабат-

ларнинг мутлақо бошқа хили пайдо бўлади. Зулайҳо фақат оташин муҳаббат ўтида ёнган соҳибжамол қиз эмас, балки ақлу заковатда, маънавиятда ошиғидан заррача кам бўлмаган шахс сифатида намоён бўлади.

“**Фарбу Шарқ достони**” ва **ўзбек адабиёти**. Маълумки, Гёте Шарқни ҳар тарафлама ва чуқур ўрганган эди. У ўзига хос, жиддий тарзда, имкони борича илмий ва бадиий адабиётни мутолаа қилди, тарихий, жуғрофий, иқтисодий фанлар, ёдгорликлар, сайёҳларнинг қайдлари, шарқшуносларнинг илмий ишлари — бари-бари унга бегона эмасди. Тайёргарлик ишлари жараёнида шоир Гёте ўзининг шарқшунос, тилшунос, диншунос, файласуфга хос истеъдодларини намоён этарди. Бу кенг билимлар шоирона ички туйғулар билан омухта бўлиб қетар, европалик идроки ила бу мураккаб ва қийин мавзудаги энг муҳим қирраларни зийраклик билан илғаб оларди. Натижада “Фарбу Шарқ девони”да жаҳон тамаддузининг кўплаб муаммолари олға сурилди.

“Девон”да Осиё бўйича далолатларнинг мўллиги ва бойлиги кишини ҳай-ратга солади. Ўзбек адабиётига дахлдор алоҳида далолатларга кўзимиз тушади. Маълумки, мингйиллик тарихга эга адабиётимиз жаҳон маданиятининг антиклик, эллинизм, ренессанс, романтизм, маърифатсеварлик сингари барча босқичларини босиб ўтган. Н.Конрад “Ренессанс ва Алишер Навоий” мақоласида “жаҳон маданиятининг ўчоғи” деб атаган ҳудуд ҳозирги Ўзбекистон заминини ҳам ўз ичига олади. Н.Конрад таъбирича, “Ренессанснинг бу йўлидаги ваколатли вакили” бўлган Алишер Навоий ўзбек адабиётининг асосчиси, туркий тамаддуннинг ёрқин вакили, Жомийнинг дўсти. Унинг ижодида кўплаб жаҳон маданиятлари: юнон-рим, эллин, византия, форс, араб, ҳинд, хитой ва ҳ.к. маданиятлари, турли динлар ва этник хусусиятлар туташганди. Шубҳасиз, Гёте сингари Навоий ҳам жаҳон адабиёти вакили.

Кўплаб давлатлар Ўзбекистон тарихи билан боғлиқ, улар: кушон салтанати, Сўғдиёна, Хоразм давлати, Фарғона тамаддуни, Амир Темур давлати, буюк Бобурийлар сулоласи, Хоразмдир. Уларни Ҳофиз, Саъдий, Навоий ўз шеърларида тараннум этганлар ва Гёте ўзининг “Девон”ида тилга олиб ўтган.

Таниқли тарихчи А. Тойинби Фарғона водийси янги тамаддун маркази бўлиб қолади, деб башорат қилиши тасодифий эмасди, Француз олими П.Левек “Эллин дунёси” рисоласида Сўғдиёнани “Ўзбекистон элладаси” деб атаган. У таъкидлайдики, Самарқанд мана шу эллин давлати худудида қад кўтарган. Осиё ҳайкалтарошлик мактаби бўлган, фан тарихи Шарқнинг Фарбга таъсири тўғрисида кўплаб мисоллар беради. Ўзбекистоннинг илдизи йилларга бориб тақалувчи бой маданияти туркий маданиятга чуқур кирган, бу билан Гёте Дицнинг илмий асарлари орқали танишган. Гёте И.Коттега ёзган хатида Молликат ва Курьон Каримдан тортиб, Жомийгача бўлган шарқ шеърляти ва адабиётига алоҳида эътибор қаратган. Шу нарса муҳимки, Гёте тузган кўрсаткичда “Ўзбеклар” деган банд бор, бундан ташқари Хоразм, Самарқанд, Бухоро шаҳарлари тилга олинган. “Девон”нинг еттинчи боби “Темурнома” деб аталади, у икки кун — 1814 йилнинг 11 ва 12 декабри ичида ёзилган. Унга иккита шеър киритилган: “Совуқ ва Темур” ва “Зулайҳо”. Изоҳларда Гёте ёзади: “Сирасини айтганда, уни бошлаш қолган, холос. Агар Насриддинхўжа тимсолини олиб чиқиш лозим бўлса, фожиа асарини кулги билан бежаб чиқиш мумкин...”. Гёте илтимоси билан Диц Хўжа Насриддин ҳақидаги бешта латифани таржима қилган ва “Девон” учун унга юборган. “Темурнома” битмай қолган. Шу нарса эътиборга молиқки, Гёте ўзбек халқи тарихида, шунингдек, бутун жаҳон тарихи ва маданияти катта рол ўйнаган тарихий шахсга бефарқ бўлмаган.

Гёте ўз иши давомида тез-тез туркий фольклорга мурожаат қилади. У “Кўрқутнома”, “Ўғузнома” китобларини ўргангани, “Девон”да айрим ўринларда улардан фойдаланади. Айниқса, шоир XIV асрга оид “Қобуснома”дан қаттиқ таъсирланади. Қобуснома” немис тилига 1811 йилда таржима қилинган эди. Уни ўқиган, Гёте дўстларига ҳам ўқиб, фикрларини бойитишни тавсия қилади. Ўзи эса “Европа шароитида ўз ҳаёти ҳақида Тўғри ҳукм чиқариш учун кўплаб ибратли нарсалар топади. Китоб 44 бобдан иборат, бу боблар номларини муаллиф “Девон”да келтириб ўтган.

Гёте шеърлари ўзбек тилида ҳам худди аслиятдагидек ёқимли ва жарангдор. Гёте таржима ишига алоҳида аҳамият беради. Маълумки, таржима — бу адабиётлар ўртасида адабий воситачи. Ўзбек адабиётида Европа маданиятига катта қизиқиш билан қарайдилар ва бу ҳам унинг даражасини белгиловчи жараёнлардан биридир. Хомер, Софокл, Данте, Шекспир, Байрон, Пауло Коэльо, Ибсен асарлари ўзбек тилига таржима қилинган. Гёте ижодидан “Фауст”, “Ёш Вертернинг изтироблари” ва бир қанча шеърлар ўзбек китобхоналарига армуғон этилган. “Ғарбу Шарқ достони” эса ҳали маданиятимиз хазинасидан ўз ўрнини топганича йўқ ва бу қутлуғ иш ўз эгасига мунтазир бўлиб турибди¹.

ХУЛОСА

Гёте ижоди — бу маънавият ва заковатни ҳамма нарсадан устун қўювчи шахснинг тикланиши ва камол топиши ҳақида қўшлаб афсоналар яратилиши учун битмас-туганмас манбадир.

Ушбу вазифани ҳал этишда Гёте Шарқ қадриятлари ва ютуқларига мурожаат қилди. Шарқ маданиятини ўрганар экан, Гёте муҳим хулосага келади: “Олий устуворликка эга бўлишда шарқ шеърятининг асосий фазилатини, биз, немислар, руҳ деб атаймиз... Бироқ бундай имтиёздан фақат шоир эмас, балки бутун халқ фойдаланади...”

Гёте тантанавор бундай дейди: “Ғарбни Шарқдан ҳеч қачон ажратиш мумкин эмас”. У Ҳофиз шарофати билан Кальдеронни, Шарқ шарофати билан Европани, жаҳон адабиёти шарофати билан инсониятни яхшироқ тушуниш мумкинлигига асло шак келтирмайди. Гёте “акедош” сўзини яхши кўрарди, унинг шеърятида “ойна” тимсоли катта аҳамият касб этарди. Ғарбу Шарқ уйғунлиги сифатида турли маданиятларнинг ўзаро акс этишини Гёте бадий шеърый шаклда “Девон”да кўрсатиб берди. “Девон” келажакка томон беткай турибди. Буюк Гётенинг сўзи ҳали-ҳануз долзарб бўлиб қолмоқда.

*Камола БОБОЖОНОВА,
филология фанлари
номзоди, доцент*

¹ Айрим парчалар эълон қилинган.

Бадий тафаккур ёғдуси

“Тирилиш” ва “Кеча ва кундуз” романлари мисолида

Таржимоншунос олим Файбулла Саломов шундай ёзади: “Таржима ва таъсир механик равишда, бир томонлама, таъсир ва акс таъсир характерида бўлиб, бир неча халқлар яратган маданиятлар, уларнинг тиллари иштирокида содир бўлади”. Ўз-ўзидан кўринадики, адабий таъсир бир ёқлама жараён бўлмай, унда икки томон иштирок этар экан, ҳар иккаласи бир-бирига у ёки бу даражада таъсир ўтказади.

Ушбу мақолада адабий таъсир масаласини улуғ рус ёзувчиси Л. Толстойнинг “Тирилиш” ва ўзбек адиби Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” асарлари мисолида кўрсатиб беришга ҳаракат қилинди. Маълумки, Л. Толстойнинг “Тирилиш” романи катта ижтимоий муаммоларни илгари сурганлиги ва бадий қуввати билан жаҳондаги улуғ асарлар қаторидан жой олган. Роман Толстой ижодининг энг сара намуналаридан бири ҳисобланади. Романда минглаб олдий, ҳуқуқсиз инсонлар ҳаёти қандай поймол этилаётганиги улуғ инсонларвар санъаткор томонидан шафқатсиз ҳаққоният ва Толстойгагина хос бўлган изтироб билан ифода этилган. Асарда Толстой ўз маслағида қатъий туриб, роман бош қаҳрамони Дмитрий Иванович Нехлюдовнинг маънавий тузалишига, гуноҳини ювиш учун астойдил ҳаракат қилаётганига катта хайрихоҳлик билдиради. Чор империяси маъмурий идораларига хос иллатларни, шафқатсизликларни катта куч билан фош этади. Буларнинг барчаси кекса ёзувчининг маънавий эътиқоди билан боғлиқ эди. Нехлюдов ва унга ўхшаганларнинг “қайта тирилиши” — жамиятнинг софдил инсонлари олдидаги чексиз-чегарасиз гуноҳларини ювиб, инсониятнинг ҳалол,

покдоман кишиларига айланишига у ишонч билан қарайди.

Л. Толстойнинг ўткир ижтимоий-сиёсий воқеликни акс эттирган “Тирилиш” романи ўзбек ўқувчиларига XX асрнинг 30-йиллари бошидаёқ маълум эди.

Эндигина 23-24 ёшларга кирган таржимон Мирзакалон Исмоилий жаҳон адабиёти учун мумтоз намуна бўлиб қолган мазкур романни ўзбек тилида қайта “тирилтириш” шарафига муяссар бўлди. Яна ўттиз йиллар ўтгач, “Тирилиш” романи иккинчи бора таржима қилинди. Таржимашунос олим Ж. Шариповнинг ёзишича: “... таржимон Х. Аҳророва ниҳоятда катта бир ишга қўл урди. У Л. Толстойнинг машҳур асарларидан “Тирилиш” романини таржима қилиб, 1960 йилда нашр қилдириди”. Юқорида номлари келтирилган ҳар иккала таржимон Л. Толстойнинг “Тирилиш” романини ўзбек тилида уч қайта “тирилтириб”, ўзбек адибларининг бу асарга бўлган эътиборини кучайтирдилар. Таржима соҳасида бир асарга уч (!) мартаба қўл урилиши кичкина иш эмасди.

XX аср бошларида ўзбек адибларининг рус адабиётига бўлган қизиқишлари кўп жиҳатдан таржималар орқали қондирилди. Ўтган асримизнинг 20-йиллари сўнгида рус тилидан ўзбек тилига ўтирилган бадий таржималарнинг салмоғи анча ортди. Бу ўз навбатида бир томондан ўзбек адабиётини янги асарлар билан бойитган бўлса, бошқа томондан ўзбек адибларига ўз ижобий таъсирини ўтказиб, янги руҳдаги асарлар яратишга илҳомлантиради. Бундай асарларда, хусусан, Л. Толстойнинг “Тирилиш” романида кўтарилган ижтимоий-сиёсий ахлоқий масалалар ўзбек адиблари учун ҳам

ёт эмас эди. Негаки, XIX асрнинг 2-ярми адабиётида қўйилган ижтимоий ахлоқ масалалари XX аср бошларидаёқ ўзбек адабиётида ҳам катта акс-садо берди.

Эътироф этиш керакки, ёш ўзбек адиблари рус адабиёти вакиллари, хусусан, Лев Толстой ижодидан кўп жиҳатларни ўрганиш йўлида анчагина изландилар. Ўзбек адабиётига роман жанрининг кириб келиши ҳам кўп жиҳатдан рус адабиёти таъсирига боғлиқ бўлди. Уша даврда ёзилган Абдулла Қодирийнинг ҳикоялари, “Утган кунлар”, “Мехробдан чаён” сингари ўлмас романларнинг вужудга келишида ҳам инглиз, араб, озарбайжон, татар адабиётлари қаторида рус адабиётининг таъсири катта бўлган. Негаки, Абдулла Қодирий рус адабиётига зўр қизиқиш билан қараган ва бир қатор рус адиблари асарларини ўзбекчага ўгирган.

XX асрнинг 20-30-йилларида ёрқин ижодкорлардан бири бўлган Чўлпон ҳам рус адабиётини чуқур ўрганди, бир қатор насрий ҳамда назмий асарларни муваффақиятли таржима қилди. Ана шундай қизиқиш ҳамда адабий юксалиш Чўлпоннинг ўзбек адабиётида бутунлай янги йўналиш бўлган роман жанрида бадий жиҳатдан пухта асар яратишга олиб келди.

Абдулла Қодирий романлари қаторида Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романининг пайдо бўлиши ўзбек адабиётида катта воқеа эди. Бошқа адиблар сингари Чўлпон ҳам ушбу романда ижтимоий-ахлоқий-сиёсий воқеликни тасвирлашни мақсад қилиб олади. Шу билан бирга адиб давр ва одамлар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг нозик томонларини кўрсатиб беришга интилади.

Чўлпон “Кеча ва кундуз” асарида қаҳрамонларнинг чуқур ички кечинмаларини маҳорат билан тасвирлайди. Толстойнинг “Тирилиш” асарида ҳам худди шундай юксак ҳолатни кўрамиз.

Маълумки, Толстой романлари шунчаки беллестрика эмас. Адиб кишилар тақдирини ва рус ҳаётини йирик эпик тасвирлар экан, воқеа-ҳодисалар жараёнидаги вазиятга мувофиқ ҳолда ўзининг дунёқарашини асарга бевосита сингдириб беради. Персонажларнинг турмуш тарзи, уларнинг ўзаро муносабатлари ва фикри-хаёли фонид адибнинг қарашлари янада тушунарли, янада

таъсирчанлик касб этади. — Толстойнинг бадий ижоддаги катта маҳорати, буюк саркарда эканлиги ана шу нуқтада ёрқин намоён бўлади.

Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романида ҳам кўп жиҳатдан муаллифнинг дунёқарашини ўз аксини топган. Ҳар бир қаҳрамон муаллиф элагидан ўтади. Айниқса, Зебининг машғум тақдири Катюша Маслова қисмати каби муаллиф билан бирга, ёзувчининг ўз суюкли қаҳрамонига нисбатан ачиниш, ҳамдардлик туйғулари бутун асар давомида сезилиб туради.

Толстой ва Чўлпон асарларида тасвирга олинган ижтимоий муҳит бир-бирига ўхшашдир. Нехлюдов ва Мингбоши яшаётган тўкин ҳаёт ҳар икки асарда камбағалларнинг ночор ҳаёти билан қиёсланади. Зеро, “Қиёс нафосатнинг энг яхши тизими ва танқидидир”. Фақат қиёс воситаси билангина асарнинг битмас-туганмас, ранг-баранг оҳанглари ижро қила оладиган соз яшаш мумкин. Ҳар иккала асарда ички қиёс ҳам, ташқи қиёс ҳам ўзаро мувофиқ тарзда давом эттирилади. Ички қиёс тор доирадаги оила даражасида олиб борилса, ташқи қиёс умуман жамият доирасида давом этади.

Асарларда Россия ва Туркистон атом халқлари ҳаёти бир ҳовуч ҳукмрон доиралар қўлида эканлиги қатор лавҳалар, манзаралар ёрдамида кўрсатилади.

Хусусан, Толстой рус бойлари, зодагонларининг ўз кучларига ишониб, ҳар қандай жирканч ишлардан қайтмаслигини Нехлюдов образи орқали шафқатсиз бўёқларда тасвирлаган бўлса, Чўлпон мингбоши образида чор амалдорлари ва уларнинг маҳаллий югурдаклари қиёфасини, ахлоқий тубанлигини катта маҳорат билан тасвирлайди. Толстой ўз эътиқодига суянган ҳолда Нехлюдов дунёқарашига ўзгариш ясайди. Чўлпоннинг мингбошиси бу дунёдан ҳеч қандай ўзгаришсиз ўтиб кетади, лекин асар бошида ҳаётга энгил-елли қараган Мирёкуб ҳаётида кейинчалик жиддий ўзгаришлар пайдо бўладигани, шу жиҳатдан Толстой ва Чўлпон қаҳрамонлари ўртасида маълум муштараклик юзага келади.

Ҳар иккала асарда ҳам аёллар образи етакчилик қилади. Толстой Катюша Масловани ишонувчан,

тақдир азобларини бор бўйи билан қабул қилувчи муштирапар аёл сифатида тасвирлайди. Нехлюдов ўзининг юқори мартабасидан фойдаланиб, унинг устидан ўз ҳукмини хоҳлаганича юрита олади. Чўлпоннинг Зебиси талқи-нида ҳам унга айнан ўхшаш бўлмаса-да, лекин киборлар томонидан камситилиши жиҳатидан маълум муштараклик сезилади. Мингбоши Зебига нисбатан бир ашёга қарагандек қарайди. Гарчи Зеби мингбошини ўлдирмаган бўлса-да, унинг атрофидагилар унга нисбатан ўз “уйинлари”ни бемалол давом эттираверадилар.

Толстойнинг Катюшаси ҳам, Чўлпоннинг Зебиси ҳам кўп азоб-укубатларни бошидан кечирадилар. Ҳар иккаласи ҳам қилмаган гуноҳлари учун қамоқ жазосига мустаҳиқ бўладилар.

Айниқса, суд эпизодига боғлиқ ўринларда қаҳрамонлар характеридаги муштараклик очиқ кўринади. Ҳар икки қаҳрамон тасвири соф миллий бўёқларда чизилади. Ҳукмнома ўқилиб, тугар-туғамас, залдагилар чиқа бошлаган эдилар.

“... Домла юрагини қўлига олиб, ранги ўчган, лаблари бир оз қалтирагани ҳолда... суд залида қолди. Зақунчи тилмочни олиб ташқарига – Зебининг ёнига чиқди. Зеби чиммат остида хўнгур-хўнгур йиғламоқда эди” (99-бет). Эки “Тирилиш” да: “... Маслова эса ҳукмни эшитиб, қип-қизариб кетди.

- Гуноҳим йўқ, гуноҳим йўқ!- деб овозининг борича чинқираб юборди у. – Бу инсофдан эмас. Гуноҳим йўқ, ўйламаб эдим, хаёлимга ҳам келмаган эди. Рост айтянман. Рост”. – Шундай деб у ўриндиққа ўзини ташлаб, хўнграб йиғлаб юборди...” (256-бет).

Ана шундай укубатли кунларда ҳам Катюша Нехлюдовнинг тақлифларига рози бўлмайди. Лекин Чўлпоннинг романи тугалланмаган, яъни “Кундуз” қисми ёзилмаганлиги боис, Зеби тақдирида узилиш ҳосил бўлиб, кейинги ҳаёти қоронғилигича қолади.

Толстой Нехлюдовнинг виждон азобларидан сўнг, Катюшани эса оғир укубатлардан кейин “тирилиши”ни кўрсатади. Юқориде айтилганидек, Чўлпоннинг асари тугалланмай қолганлиги туфайли Зебининг “тирилиши” ёпиқ ҳолда қолади.

Умуман, ҳар икки забардаст адиб ҳам шахснинг маълум даражадаги гуноҳлари, бу гуноҳлар сабабли чек-

қан азоб-укубатлари ва кейинчалик юз берган “тирилиш” жараёнларини тасвирлайди. Толстой ўз ҳаётининг сўнгги даврларида жамиятдаги “бузилиш”ларни кузатиб, “тирилиш” заруратини сезган бўлса, Чўлпон ҳам XX аср бошларидаги нобоп ҳаётни кузатиб, жамиятнинг “уйғониш”и, “тирилиш”и заруратини туяди. Лекин Толстой “тирилиш”ни қаҳрамоннинг тавба-тазаррусиде кўрса, Чўлпон “тирилиш”ни халқни маърифатли қилиш, кўзини очиш, яъни жадидчилик гоёларини оммага синдиришда, деб билади.

Ҳар иккала асар ҳам баҳор, яъни “уйғониш”, “тирилиш”, “қайта тугилиш” палласига ишора билан бошланади. “Тирилиш романида:

“... Куёш қиздириб, қиртишланмаган жойларда ёлғиз хиёбонлардаги майсазорлардагина эмас, балки харсантошларнинг орасида ҳам ўтлар жонланиб ўсган ва кўм-кўк тусга кирган, қайинлар, тераклар, шумуртлар ёпишқоқ ва хушбўй барг ёзган, аргувонлар куртак чиқарган эди; зогчалар, чумчуқлар ва қаптарлар баҳордан хурсанд бўлиб ин қўйишар, офтобрўя деворлар бўйида пашшалар гўнгиллашарди” (5-6-бетлар).

“Кеча ва кундуз” романида:

“... Ҳар йил бир келадиган баҳор севинчи яна кўнгилларни қитиклай бошлади. Яна табиатнинг дилдираган танларига илиқ қон югурли...”

Толларнинг кўм-кўк сочпоқлари қизларнинг майда ўрилган кокилларида селкилаб тушмоққа бошлади. Муз тагида лойқаланиб оққан сувларнинг ғамли юзлари кулли, ўзлари ҳоргин-ҳоргин оқсалар-да, бўшалган қул сингари эркинлик нашъасини кемира-кемира илгари босадилар. Симёғочларнинг учларида якка-якка қушлар кўрина бошлади” (4-бет).

Лекин баҳор палласидаги гўзаллик ҳаётдаги хунукликка қарама-қарши қўйилади. Ҳар иккала адиб ҳам охири-оқибатда “хунуклик”дан кейин “тирилиш”, яъни “уйғониш” даври бўлишига, янги замонлар келишига қаттиқ ишонади. Ҳар иккала асарнинг бадий юксаклиги ҳамда муштараклиги ана шу устувор руҳда мужассам этилган.

Ҳидоят АЗИМОВА,
Жаҳон тиллари
университети докторанти

«Ҳақиқат — олий гўзалликдир»

Арасту. «Поэтика». «Ахлоқи кабир».
«Янги аср авлоди». Тошкент — 2004

Кадимият файласуфи Диоген Лаэртининг ёзишча, Арасту жуда бой фалсафий мерос қолдирган. Қадимий каталогларда Арастунинг юзлаб асарлари тилга олинади. У асарларида фалсафий ғоялардан ташқари, 158 хил давлат тузумини таъриф қилган. Арастунинг ўғли Никомах отаси ёзган асарларни асраб, нашр эттириш билан шуғулланган. Арасту асарларидан машҳурлари — «Эвдем», «Софист» диалоглари, «Ғоялар ҳақида», «Фаровонлик ҳақида», «Биринчи аналитика», «Иккинчи аналитика», «Категориялар», «Софистларга раддия», «Физика», «Метафизика», «Ҳаёт тарихи», «Жон ҳақида», «Никомах ахлоқи», «Эвдем ахлоқи», «Ахлоқи кабир», «Сиёсат», «Поэтика», «Риторика» ва бошқалар. Бу асарлардан фақат «Поэтика», «Ахлоқи кабир» ва «Риторика»нинг бир қисми ўзбек тилида нашр этилган. Таржимон адабиётшунос ва файласуф олим Маҳкам Маҳмуд бу асарларга изоҳ ва шарҳлар ҳам ёзган.

Арастунинг «Поэтика» (Нафис санъатлар ҳақида) китобида барча немис санъатларнинг қонун-қоидалари баён қилинади. Алломанинг бу асари Шарқ халқлари эстетик тафаккури ривожига катта таъсир кўрсатган. Атоқли шарқшунос олим Абдусодиқ Ирисов «Аристотель, «Поэтика»си ва унинг «Шарқдаги издошлари» номли илмий асарида юнон алломасининг асари қандай қилиб Шарқда тарқалганлигини тадқиқ қилади. «У маҳалларда, — деб ёзади Абдусодиқ Ирисов, — араб тили ҳали илмий тил сифатида танилмаган; кўп асарларни, шулар жумласидан, кўп юнон муаллифларининг таърифларини сурёний тилига таржима қилиш одат эди. Кейинчалик, X асрга келиб, «Поэтика» сурёний тилидан арабчага таржима қилинди. Арастунинг эстетик қарашлари, у қўйган муаммолар ҳақида фикр юри-

тиш, шу соҳада айрим рисола асарлар ёзиш, Абдусодиқ Ирисов айтганидай, олимларнинг олижаноб бурчи ҳисобланган. Арастунинг «Поэтика» асарига бағишлаб дастлаб Абу Исҳоқ ал-Киндий (801-866), сўнг Абу Наср Форобий (878-950), Ибн Сино (980-1037), Ибн Рушд-Аверроэс (1126-1198) каби атоқли олимлар шарҳлар ёзишган ва буларда ўзларининг эстетик қарашларини баён этишган.

Таржимон Маҳкам Маҳмуд «Поэтика» ва ҳозирги замон адабиёти» мақоласида бу асарда баён қилинган асосий назарий ғояларни мухтасар тавсифлаб беради.

Таржимон «Поэтика»даги перипетия сўзига ҳам катта эътибор беради. Арасту асарнинг (трагедия асарининг) асосий таркибий қисмларидан, «сюжет йўллари»дан бири, деб «перипетия»ни — воқеаларнинг кутилмаган, кескин ўзгаришини кўрсатади. Агар бу сўзларнинг моҳиятидан келиб чиқсак, «перипетия»ни яна «мушкулот» деб таржима қилиш мумкин. Чунки асар воқеалари давомида қаҳрамон тақдирида юз берган, кутилмаган, кескин ўзгариш, албатта, мушкулотни, мураккаб аҳволни юзага келтиради. Ана шу мушкулот пайтларида эса характерлар, одамларнинг қандайлиги билинади. Маҳкам Маҳмудов бадий асар сюжети таркибига кирувчи ана шу «перипетия» сўзини «тўсатдан билиб қолиш»: «таниб қолиш» деб таржима қилган. Бу ибора мазмунан тўғри бўлса ҳам, унчалик муваффақиятли чиқмаган. Чунки, «билиб қолиш», «таниб қолиш» сўзлари эстетика илмида атама сифатида жарангламайди. Бизнингча, таржимон бу юнонча сўз — перипетияни ўз ҳолича қолдирса, мақсадга мувофиқ бўлур эди.

Арасту «Поэтика»сининг шеърый тил ва стилистикага, лексика ва синтактик — гап тузилишига доир қисмларини атоқли шеършунос олим, фи-

лология фанлари доктори Уммат Тўйчиев таржимат қилган. Бу қисмларда Арасту қадимият шоирлари ижодидан келтирган намуналар ўзбек тилида ҳам муваффақиятли ифодасини топган.

Маҳкам Маҳмуд қадим юнон мутафаккири Арасту кашф этган қоидалардан бири “пафос”ни, ҳар қандай бадиий асарда эҳтирос, ҳаяжон, пафос жуда муҳим аҳамиятга эгаллигини анча теран шарҳлайди.

Таржимон бадиий асар пафоси ҳақидаги назарий қоидали ўзбек адабиёти билан, ўзбек адиблари ижоди, хусусан Абдулла Қаҳҳор ижоди билан боғлаб тушунтиради: Бу фикр адабиёт назариясига муносиб ҳисса қўшган ва қўшаётган ўзбек адиблари ва олимлари ижодида ҳам учрайди. “Ёзувчи ўзи ҳис қилмаган нарса ҳақида ёзса, буни ўқиган ўқувчи ҳам ҳеч нарсани ҳис қилолмайди”, — деган эди Абдулла Қаҳҳор. — Демак, куйдириш учун куйиш, ардоқлаш учун ардоқланиш шарт. Ҳис қилинмасдан ёзилган нарса қоғоздан қилинган гулга ўхшайди. Истеъдодларга бой ва йил сайин камолотга интилаётган ҳозирги ўзбек адабиётида ҳам чуқур ҳис қилиб, эҳтиросли ёзилган бадиий асарлар билан бирга, мавзуну чуқур билмай, айниқса, ҳис қилмай, лоқайдлик (ёки сохта пафос, сохта эҳтирослар) билан ёзилган асарлар бор. Шунинг учун Арастунинг пафос, эҳтирос, ҳаяжон, ғазаб ижодкорнинг табиатида бўлиши керак, деган таълимоти ҳозирги давр учун ҳам ғоят қимматлидир”.

Арасту “Поэтика” асарида кейинги даврларнинг адабиёт ва санъат назариячилари жуда муҳим деб билган ижодкор истеъдоди ва бадиий маҳорат муносабатини ҳам бошқача таърифлайди. Агар кейинги даврларнинг назариячилари ижодкорнинг бадиий маҳорати, ёзиш техникасига юксак баҳо бериб, маҳоратни истеъдод деб билсалар, Арасту ҳақим туғма истеъдодни илоҳий ва сирли ҳодиса сифатида улуғлайди, гарчи бир қадар маҳорат билан ёзилса-да, истеъдод етишмаган, ақл билан, ўйлаб тўқилган асарларни эса бадииятдан узоқ деб баҳолайди.

Кейинчалик, янги замон санъат назариячилари ҳам, материализм-моддийчилик, даҳрийлик, социалистик реализм исканжасидан қутулгач, Арастунинг фикрига қўшилиб, илоҳий илҳом билан ёзилган асар ўйлаб, тўқиб ёзилган асардан яхши эканлигини англай бошладилар.

Шуниси муҳимки, Шарқ мумтоз шоирлари ҳам поэтик асарни назарий принципларни чуқур ўзлаштирган

одамларнинг маҳорати ёки малакаси маҳсули деб ҳисоблашган. Лекин айна вақтда улар илоҳий илҳомни ҳам эътироф этишган.

Абу Наср Форобий ҳам Арастунинг “Поэтика” асарида ёзган шарҳларида шоирларни бир неча тоифаларга ажратади. “Энди биз сенга айтсак, шоирлар чиндан ҳам туғма қобилиятли ва шеър битишга тайёр табиатли кишилар бўлади ва улар ташбиҳ ва тамсилга лаёқатли бўладилар, — дейди у. — Бир хил шоирлар шеър санъатидан етарлича хабардор бўлишавермайди, балки улар туғма қобилиятларининг яхшилиги билангина қаноат ҳосил қиладилар. Бундай шоирлар чинакам мусалжис — лаҳзакор шоирлардан саналмайдилар. Чунки, уларда шеър санъатини ўзлаштириб олиш учун камолот етишмайди ва бу санъатда турғунлик бўлмайди”. Форобийнинг бу мулоҳазаларида Арастудан кўра, Афлотун нафаси сезилиб туради. Чунки Форобий шеър санъатини (маҳоратини, техникасини) яхши билган, мулоҳазакор шоирларни туғма истеъдодли шоирлардан устун қўяди.

Тўғри, Форобий замонида, Навоий замонидаги каби буюк шоирлар шеър назариясини, техникасини ҳам чуқур билишган. Навоийнинг “Мезон ул-авзон”, Бобурнинг “Аруз” — “Мухтасар” асарларини эслайлик. Бундан ташқари, Форобий — “мулоҳазакор” эмас, “мутафаккир” демокчидир?

Шу ўринда шарҳловчи Форобийнинг ғалати бир фикрини келтиради: “Айтишларича, мулоҳазалар ё бутунлай рост, ё бутунлай ёлғон бўлиши мумкин, — дейди Форобий. — Ё бунинг тескариси — тўғри ва ёлғон меъёри баб-баравар бўлиши мумкин. Буткул рост мулоҳаза, ҳеч сўзсиз, бурхоний — исботли деб аталади. Борди-ю, унинг рост томони кўпроқ бўлса, у ҳолда у жадалиий — диалектик бўлади. Борди-ю, рост ва ёлғон иккови баравардан бўлиб қолса, у ҳолда у хитобий-риторика бўлади. Рост бутунлай камайиб бораверса, у ҳолда суфастой-софистик бўлади. Бутунлай ёлғон бўлса, у ҳолда уни, ҳеч шубҳасиз шеърий деб аталади”. Албатта, бу ерда Форобий ёлғон деганда ҳаёл қилинган, образли ташбиҳли, тимсолли, метафорали, кўчма маъноли сўзларни назарда тутлади.

Маҳкам Маҳмуд шарҳидаги мана бу мулоҳазалар ҳам қизиқарлидир. У, шеърийнинг ўзига хос қонун-қоидаларини тушунмаган, ҳар бир асарга сиёсий, мафкуравий, ҳуқуқий жиҳатдан баҳо берувчи сиёсатбозлар-

вазъятда, турлича лаҳзаларда кайфиятга тушиши, эрта-деб бошқача, тушдан кейин бошқача ўйлаши мумкин. Нодон танқидчи, нега қахрамон изчил фикрламаяпти, нега унинг тасаввури меникидай (ёки бошқа одамларникидай) эмас, деб жар солади. Ҳолбуки, санъатда ана шу “ёлғон” образлар орқали кўпгина “рост” гаплардан кўра, тезроқ ҳақиқатга эришиш мумкин. Масалан, Гойя чизган бир суратда одамнинг оғзига каттакон кулф осилган. Албатта, ҳаётда худди шундай бўлмайди, ҳаётда инсон оғзини кулфлашнинг бошқа йўллари кўп. Аммо Гойя сўз эркинлиги ҳақидаги фикрни жуда ихчам, содда қилиб аңлатган.

Маҳкам Маҳмуд мухтасар шарҳида нима учундир бадиий ижод спецификасига катта эътибор бергани ҳолда Арастунинг “мимесис” назариясини етарли очиб бермаган. Аслида бу ибора Арастуда бадиий ижоднинг энг асосий қонунияти ҳисобланади, XIX ва XX аср рус адабий назариётчилари, бу сўзни “подражание” (“тақлид”) деб таржима қилганлар. Тўғри Маҳкам Маҳмуд шарҳининг бошқа ўринларида “мимесис” ҳаётга бадиий тақлид эмаслиги ҳақида муҳим фикрларини айтган.

Атоқли қадимшунос олим А.Н.Чанишев “Аристотель” китобининг охирида Арасту санъатнинг асосий тамойили сифатида “подражание” — “тақлид”ни олганини танқид қилиб, у санъатга юзаки таъриф берган, деб ҳисоблайди. А.Н.Чанишев ўз китобида Арастунинг “Табиёт” (“Физика”) асарида санъатнинг янада умумий таърифини берганлигини айтиди. Бу таърифга кўра, “Табиат яратган нарсалардан бошқа барча яратилмишлар санъатдир”. Бу ерда барча хунармандларнинг махсулотлари (меҳнат қуролларидан бошқача) санъат соҳасига қиради. Шарқ файласуфлари ҳам бу фикрни қабул қилиб, барча касбхунарларни ҳам санъат деб атайдилар.

Маҳкам Маҳмуд бу масалага — санъат асарига бошқача қарайди: Ички ҳиссиёт, интуиция, шоирона илҳом

этишни механик равишда бадиий ижодга кўчириш мумкин эмас. Ахир санъат воқеликни илмий аниқликда қайд этувчи тарих эмас. “Тарихчи ва шоирнинг фарқи бири вазндан фойдаланишда ва бошқаси фойдаланмасликда эмас, — дейди Арасту. — Ҳеродот асарлари шеърга солинганида ҳам, вазнсиз бўлганида ҳам тарихий асар бўлиб қолаверади. Тарихчи ва шоир шу билан тафовутланадики, бири ҳақиқатан бўлган воқеа ҳақида, иккинчиси бўлиши мумкин бўлган воқеа тўғрисида сўзлайди. Шунинг учун поэзия тарихга қараганда, фалсафийроқ ва жиддийроқдир: поэзия кўпроқ умумий, тарих эса яқка нарса тўғрисида сўзлайди”.

“Поэтика”нинг XXV бобида Арасту ҳаётнинг ўхшашини, тасвирини яратувчи шоирларнинг асарларига билдириладиган турли эътирозларга ўзининг раддияларини баён қилади. Худди шу бобда поэзиянинг асосий хусусияти “мимесис” — ҳаётга тақлид қилиш эмас (ёки ҳаётга оддий ўхшатиш эмас), балки ижод, янги ҳаёт яратиш эканлиги аён бўлади. Арасту ижод эркинлигини, санъат имкониятларини жуда кенг миқёсда тушунади. У бадиий тасвирнинг асосий хусусиятлари ҳақида бундай дейди: “Модомики, шоир (мусаввир ёки бошқа тасвирловчилар) ҳаётнинг ўхшашини яратар экан, у муқаррар қуйидаги уч нарсдан бирини: а) ҳаётнинг қандай бўлганлигини ёки (ҳозир) қандайлигини; б) одамлар у ҳақда қандай айтган ёки (улар) қандай тасаввур қилганлигини; в) (ҳаёт ва одамлар) қандай бўлиши кераклигини тасвирлайди. Бу нарсаларга эса (ё оддий) тил билан ёки ноёб сўзлар, кўчма маъноли тасвирлар билан эришилади”.

Санъат асари оддий тақлид эмас, балки бадиий истеъдодга боғлиқ мураккаб ижодий жараён эканлигини Маҳкам Маҳмуд бундай тушунтиради: Санъаткорлар Арасту айтган бу шартлардан бирига ёки ҳаммасига бирдангина амал қилиш ҳам мумкин.

Алишер Навоий дostonларида тасвирланган воқеалар ва характерлар бу талабларга жуда мукаммал жавоб беради. Навоий, чунончи “Фарход ва Ширин” дostonида ҳаёт ва одамлар қандай юксакликда бўлиши кераклигини тасвирлайди. У тасвирлаган Фарход ақл-заковатли, деярли барча хунар ва санъатларни мукаммал эгаллаган, олижаноб фазилатлар соҳиби. “Сабъайи сайёр” дostonидаги ажойиб-ғаройиб воқеалар эса (Саъднинг деуу шайтонлар сеҳру жодуларини енгиши, Сухайлнинг сеҳрли чашмага шўнғиб, бошқа оламдан чиқиши ва Мехр билан топишуви) халқ айтган ривоятлар асосига қурилган. “Садди Искандарий” дostonида Навоий ҳам ҳақиқий бўлиб ўтган воқеаларни, ҳам халқ тасавуридаги (яъжуж-маъжужлар каби) нарсаларни тасвирлайди. Шоир асарларининг кўпчилигида адолатли шох қандай бўлиши кераклиги кўрсатилади. Бу эса ижодкорнинг эстетик идеалига алоқадор ҳодисадир.

“Бундан ташқари, — дейди Арасту, — поэзиядаги (санъатдаги) ҳаққонийлик билан сиёсатдаги ҳаққонийлик ўртасида катта фарқ бор”. Адабиёт-шунослар ва санъатшуносларнинг кўпчилиги ана шу фарқни чуқур англамасдан, сиёсат ёки ахлоқ қонунлари билан санъат қонунларини аралаштириб юбордилар ва бадий асар образларига ўринсиз равишда сиёсий тўс бериб, баъзан ўзлари кулгига қоладилар. Адабиёт, санъат асарида кўрсатилган воқеа ва характерлар муайян умумлаштирувчи тарбиявий таъсир кучига эга бўлса-да, уларни сиёсатлаштириш ёки нормативлаш кулгилidir.

Поэзияда (нафис санъатда) табиий нарсани одам ишонмайдиган қилиб тасвирлашдан кўра, ғайритабиий нарсани ишонарли қилиб тасвирлаш яхшироқдир”, — дейди Арасту. У қадимги замоннинг машҳур трагик шоири Агафоннинг “Ҳаётда ғайритабиий нарсаларнинг кўп содир бўлиши ҳам табиийдир” деган фикрига асосланади. Ғайритабиий (невозможное) дегани ҳақиқатга зид дегани эмас, албатта. Чунончи, Чингиз Айтматовнинг “Алвидо, Гулсари” қиссасида қари йўрға отнинг сўнгсиз хаёллари, унинг армонлари, хотиралари тасвирланади. Юзаки ўйлайдиган ўқувчига бу тасвирлар ҳақиқатга зид кўриниши мумкин. Ёки

“Оқ кема”да боланинг ўзини сувга отиб, балиққа айланишига ишониши, ҳаётини ва бадий ҳақиқат даражасига кўтарилган. Ҳеч нарсага ишонмайдиган ва ҳис этмайдиган одамларгина тасавури бой одамлар устидан кулишади. И.С.Тургеневнинг эътиқодича эса, хаёлпараст Дон-Кихотлар ҳаётнинг кўрки, гўзаллигидир. Бундан ташқари, юзаки қараганда, ғайритабиий кўринган ҳодисалар ҳақиқий ҳаётнинг моҳиятини ҳаққонийроқ акс эттира оладилар. Хаёли чекланган, тасавури қашшоқ одамлар хаёлга бой асарларни ҳазм қилолмайдилар. Аммо, ғайритабиий, хаёлий тасвирлар ҳаётни тадқиқ этишнинг ранг-баранг кўринишларидан, усулларидан бири сифатида ҳурмат-эътиборга лойиқдир. Бугина эмас, хаёл тасавур бойлиги, хаёлий манзаралар санъатнинг фалсафий бойлиги ва гўзаллигини ҳам ташкил этади.

Аммо, ғайритабиий, ғалати нарсаларнинг ўзи тасвирнинг асосий мақсади бўлмаслиги, одамларни ҳақиқий ҳаётдан чалғитишга хизмат қилмаслиги лозим. Маълумки, қадимги софистлар ақл бовар қилмайдиган нарсаларни ўйлаб топиб, одамларни қалака қилар эдилар.

Абу Наср Форобий ўзининг Арасту “Поэтика”сига ёзган машҳур шарҳларида шу ҳақда гапириб, бундай дейди:

“Софист эшитувчини ғалатга ундаб, ҳақиқатга тўғри келмайдиган, нуқсонли нарсаларни (одамнинг) кўз олдига келтириб қўяди. Ҳатто у мавжуд нарсани номавжуд деб, номавжуд нарсаларни эса мавжуд деб тасаввур қилдиради.

Аммо тақлидчи (тасвирчи) бўлса, нарсанинг тескарисини эмас, балки ўхшашини тасаввур қилдиради”.

Шунинг учун ҳам оламни бадий ва маърифий ўрганишда, ҳақиқатни излаш ва кашф этишда тасвирчи — санъаткорларнинг истеъдодли, ижоди бебаҳо аҳамият касб этади. Н.В.Гоголь асарларини таҳлил қилар экан, буюк рус танқидчиси В.Г.Белинский “Ҳақиқат — олий гўзалликдир”, деган эди. Ҳақиқатга эришиш йўллари эса чексиз ва ранг-барангдир.

Адиб, мунаққид, таржимон Маҳкам Маҳмуднинг Арасту асаридан қилган таржималари ва мухтасар шарҳлари барча санъат ва адабиёт ихлосмандлари учун қизиқарлидир.

Эркин УМАРОВ,
фалсафа фанлари доктори

Олимнинг умр китоби

Ҳафиз Абдусаматов. Илм — менинг қуёшим
(Адабиёт ва санъат тарихидан лавҳалар). Тошкент,
“Ўзбекистон” НМИУ, 2006 й

Ҳар қандай соҳада, жумладан, илм, адабиёт ва санъатда ҳам маълум йиллар ўтиб, муайян тажрибалар ҳосил бўлгач, орқага қараб умр йўлини сарҳисоб қилиб олиш яхши удум ҳисобланади. Шунда ҳар бир ижодкор ёки олимнинг бажарган ишлари қафтда тургандек яққол кўринади, амалга ошмай қолган ниятларнинг сабаби таҳлил қилинади, улардан сабоқлар чиқарилиб, янги режалар белгиланади.

Адабиётшунос ва санъатшунос олим, тажрибали мунаққид Ҳафиз Абдусаматовнинг янги китобини ана шундай ижодий сарҳисоб деб баҳолаш мумкин. Муаллиф унда ўз ҳаёт йўлига саксон ёшлик улкан довондан туриб назар солади. Умр йўлида турли вазиятларда дуч келган одамлар, санъаткорлар, ёзувчилар, ҳамкасблар ҳақида самимий фикрларини айтади, уларнинг ҳаётига доир ибратли лавҳалар келтиради. Китобни ўқиб, Ҳафиз аканинг изланишлар, меҳнат кучоғида ўтаётган ҳаёт йўли билан яқиндан танишамиз. Маълум бўлишича, у кишининг бобоси Авлиё ота шаҳрида оқсоқол бўлиб, болаларига яхши тарбия берган экан. Жумладан, муаллифнинг отаси Шоаҳмад ака Германияда ўқиб, рус ва немис тилларини мукаммал ўрганиб келган пешқадам зиёлилардан бўлган. Замона зайлини тўғри англаган бу комил инсон Октябрь тўнтаришидан кейин ота мерос ҳовли-жойларини давлатга топшириб, Тошкентга кўчиб келади ва шўро идораларига ишга киради. Бу оқилона тадбир туфайли у ўзини ҳам, болаларини ҳам муқаррар бўлажак тазйиқлардан сақлаб қолади. Китобда муаллиф болалик, ўқувчилик ва талабалик йилларидаги машаққатли кунлари, Е.Э.Бертельс, А.Боровков, Мақсуд Шайхзода, А.Саъдий, Ҳоди Зарипов, Аюб Фуломов, Ҳ.Сулаймонов каби устозлари ҳақида ҳам меҳр билан фикр юритади. Айниқса, урушдан

кейинги турли ғалваларга тўла оғир йиллардаги шароит, Тил ва адабиёт институтидаги етук олимларга қилинган тазйиқлар, эллигинчи ва олтмишинчи йиллар адабий муҳити ҳақидаги лавҳалар китобхонлар, айниқса, ёш ўқувчиларга ана шу давр мураккаб-ликлари ҳақида тўғри тасаввур бера олиши билан муҳимдир. Муаллиф ана шу пайтдаги кўпгина ноҳақ ҳодисаларга гувоҳ бўлгани ва айрим ноҳақ айбланган (Ҳомил Ёқубов, Фани Жаҳонгиров, Мухтор Ашрафий Отақўзи Азизов ва бошқа) ижодкорларни ҳимоя қилишга журъат қилгани учун ҳам бундай саҳифалар самимий чиққан.

“Менинг илмий-ижодий уч маконим бор. Бири Фанлар академияси бўлса, иккинчиси ёзувчилар уюшмаси, учинчиси эса республика театр арбоблари уюшмасидир”, — деб ёзади Ҳофиз ака. Китобдаги мақола ва хотиралар, бадиий лавҳаларнинг барчаси “халқнинг донғини жаҳонга танитадиган” ана шу уч маънавийт даргоҳи намояндалари ҳаётига доир лавҳалар, қузатувлардан иборат. Олим атоқли сўз санъаткорлари Абдулла Қаҳҳор (“Ҳақ сўз сеҳрига интилиб”), Мақсуд Шайхзода (“Ватанга қулчилик — шоҳонз мансаб”), Фафур Фулом (“Тарихдан бир шингил”), Комил Яшин, («Тушимга кирмаган улуғ байрам бу!»); Уйғун (“Улсам айрилмасман қучоқларингдан”) ҳамда Баҳром Раҳмонов, Шўхрат, Мирмуҳсин, Лазиз Қоюмов, Рамз Бобожонларнинг ҳаёти ва ижод саҳифалари ҳақида мароқ билан сўзлар экан, ўзи гувоҳ бўлган кўпдан-кўп суҳбатлар, ҳаётий воқеаларни келтириб, бу адибларнинг бой маънавий дунёси ва асарларидаги жозиба сеҳрини кўрсатиб беради. Биз бу мақола-лар олимнинг адабий ҳаётда ҳам, илм ва театр оламида ҳам куюнчаклик билан яшаганидан, “ҳақ сўз”ни ҳимоя қилишга дадил интилганидан далолат беради.

Шу билан бирга, тўпلامда айрим мунозарали фикрлар борлигини ҳам

очиқ айтишга тўғри келади. Олим баъзи ўринларда ўзи илгари сураётган айрим фикрларни мутлоқ ҳақиқат, бирдан-бир тўғри хулоса сифатида баён қилади. Бу хулосаларга бошқача ёндашиш ёки масаланинг ўзгача қирралари ҳам бўлиши мумкинлигини тан олишни негадир истамайди. Жумладан, унинг Абдулла Қаҳҳор билан Шароф Рашидов муносабатларига доир мулоҳазаларини ўқиганда муаллиф ҳамма ўринларда ҳам тўғри йўл тутмаганлигини сезиш қийин эмас. Бу фикрни танқидчи А.Расуловнинг “Ҳозирги ўзбек танқидчилигида таҳлил ва талқин муаммоси” докторлик диссертациясига билдирган мулоҳазалари ҳақида ҳам айтиш мумкин. “Диссертация асосига, — деб ёзади мунаққид, — икки олимимиз М.Кўшжонов ва О.Шарафиддинов қўйилиб, уларнинг фаолиятлари кўкларга кўтарилиб мадҳ этилади”. Ўзбек адабий танқидчилигига катта ҳисса қўшган мунаққидлар фаолияти ҳақида илмий иш ёзиш мумкин эмасми? Бу олимларнинг фаолияти ижобий баҳолангани — объектив ҳақиқатнинг тўғри тан олингани эмасми?

“Бой ила хизматчи” драмаси борасида мунаққид билдирган мулоҳазалар билан ҳам баҳслашиш мумкин. Бугун адабий жамоатчилик мазкур драма бутунисича Ҳамза қаламига мансуб эмаслиги ҳамда Комил Яшиннинг драмани қайта

тиклашдаги катта хизматларидан яхши хабардор. Шундай экан, бу асарнинг муаллифи ким бўлади энди? Орани холисона очиқ қилиб олмагунча, бу борада аниқ бир тўхтамга келиб бўлмайди.

Китобнинг Мақсуд Шайхзода ижодига бағишланган ўринларида шеърий матнлар нотўғри кўчирилган ҳолатлар ҳам учрайди. Масалан, 103-бетда куйидаги сатрларни ўқиймиз:

“Ҳайкалларда
ва ғазалларда,
Боқчаларда
ва кўчаларда.
Расмларда
ва исмларда
ва базмларда”
М.Шайхзода кўряпти
“хар дамда уни...”

Шеърий парча эътиборсизлик билан кўчирилганини исботлашга ҳожат йўқ. Шоирнинг “Ҳамзаободда икки манзара” шеъридаги мана бу байт ҳам нотўғри келтирилган:

“Биттасида тирилмаган ўликни пайқар,

Иккинчисида ўлмайдиган тирикни боқар”.

Муаллиф ҳам, нашриёт муҳаррири ҳам шеър матнини яна бир карра қайта ўқиса, зарар қилмас эди.

Ҳафиз Абдусаматовнинг “Илмнинг қуёшим” асари баҳс-мунозара уйғотиши билан ҳам қадрлидир. Зеро, ҳақиқат фақат баҳсларда туғилади.

*Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ,
филология фанлари номзоди*

ЭЗОП

Масаллар

БУРГУТ БИЛАН ТУЛКИ

Бургут билан Тулки дўст тутинишди ва қўшни бўлиб яшашга аҳд қилишди. Бургут бир азим дарахтнинг қир учига уя қурди, Тулки эса, шу дарахт тагида буталар орасида болалади. Орадан бир қанча вақт ўтиб, кунларнинг бирида Тулки овга чиқди. Шунда ўз палапонларини нима билан боқишни билмай, очиқиб ўтирган Бургут пастга учиб тушиб, буталар орасида ётган тулкиваччаларни чангалига илиб уясига олиб чиқди-да, уларни ўз палапонлари билан баҳам кўрди. Мана, Тулки инига қайтиб келди, келди-ю, бир қарашда не ҳол юз берганини фаҳмлади. У жуда қаттиқ қайғурди — нафақат болаларининг нобуд бўлганидан, балки қотилдан қасос ололмаслигидан ич-этини еб изтироб чекди, зеро ердаги ҳайвон осмондаги қўшни тута олмаслигини у яхши билар эди. Нотавон ва ночор ҳайвон нима ҳам қила оларди? Фанимини фақат узоқдан туриб қарғашгагина кучи етарди унинг. Бироқ орадан кўп ҳам вақт ўтмай, Бургут дўстлик аҳдига хиёнат қилгани учун жазосини олди. Бир одам далада эчки сўйиб, худолар йўлига қурбонлик қилди; Бургут буни кўриб, учиб келди-да, қурбонгоҳда лаққа чўғ бўлиб ёнаётган ичак-чавоқларни ўғирлаб уясига олиб чиқиб кетди. Худди шу пайт бирдан қаттиқ шамол туриб, нозик шох-шаббалардан қурилган уя бояги ичак-чавоқлар орасидаги чўғлардан “пов” этиб аланга олди. Ҳали учишни ўрганмаган темирқанот, жиш палапонлар кабоб бўлиб ерга тушди; шунда Тулки югуриб келиб, Бургутнинг кўзи олдида унинг палапонларини ямламай ютиб юборди.

Масалдан ҳисса шуки, дўстликка хиёнат қилган одам дили оғриган дўстининг қасосидан қутулиб қолган тақдирда ҳам худолар қаҳридан қочиб қутула олмагай.

Русчадан
Кодир
МИРМУҲАМЕДОВ
таржималари

Пешонасига қул бўлиб туғилиб, қулликда ҳаёт кечириш ёзилган Эзоп қадимги Юнонистонда яшаб ижод қилди. У бугун жаҳон масалнависларининг бобокалони эди. Биз унинг ғоятда антиқа кечмишлари ҳақидаги қиссани ушбу эъзозли журналимиз саҳифаларида чоп этган эдик (1998 йилнинг июн сони). Эзопнинг бундан 3000 йилча бурун яратган ажойиб масаллари ҳозир, бизнинг давримизда ҳам ўзининг ҳаётлигини йўқотмаган, улар ҳанузгача одамзодга энг ноёб ва ибратли сабоқ бўлиб хизмат қилмоқдалар. Бугун биз муҳтарам журналҳонларимизга буюк масалнавис ижодидан айрим намуналарни тақдим этмоқдамиз.

БУРГУТ, ЗОҒЧА ВА ЧҶПОН

Бир Бургут баланд қоя бошидан учиб тушиб, яйловда ўтлаб юрган қўзичоқни чангалига илиб учиб кетди. Бунни кўрган Зоғча Бургутга ҳасад қилди ва у ҳам шундай иш тутмоқчи бўлди. Мана, у ҳаммаёқни бошига кўтарганча қағиллаб, бир қўчқорга ташланди. Бироқ унинг тирноқлари қўчқорнинг қалин юнгига илашиб, нуқул қанот қоқиб қағиллайверди-ю, аммо ҳеч учиб кетолмади. Бу ҳолни кўрган Чўпон масала нимада эканлигини тушунди: югуриб келиб Зоғчани ушлаб олди-да, қанотларини кесиб, кечкурун болаларига олиб бориб берди. Болалари: “Бу қанақа қуш?” — деб сўрашди. Чўпон бўлса: “Мен-ку бунинг Зоғча эканини биламан, лекин у ўзини бургут деб ҳисоблаётибди-ёв”, — деди.

Иқтидорли одамлар билан тенглашмоқчи бўлганлар ҳеч нимага эриша олмайдилар, аксинча, уларнинг ношудлиги бошқаларнинг кулгисини келтиради.

БУРГУТ БИЛАН ҚҶНҒИЗ

Бургут бир куённинг пайига тушди. Жон сақлаш учун кимдан ёрдам сўрашини билмаган куён йўлида рўпара келган ягона жонзодга — гўнг қўнғизига ёлборди. Қўнғиз унга далда берди ва қаршисида пайдо бўлган йиртқич қушга, мenden паноҳ излаб келган жонворга тегма, дея илтижо қилди. Бургут бу жинқарча ҳимоячининг гапига парво ҳам қилмай куённи тутиб еди. Лекин Қўнғиз бу разилона таҳқирни унутмади: энди у кун-уззу кун Бургутнинг уясини қидириб, ҳар сафар у тухум қўйган пайтда тухумларини думалатиб ерга тушириб синдираверди. Ниҳоят, ҳеч ердан паноҳ топа олмаган Бургут олий тангри Зевсга илтижо қилиб, тухум қўйиб бола очиши учун беҳавотирроқ жой кўрсатишни сўради. Зевс Бургутнинг бола очиши учун ўз қўйинини очиб берди. Бунни кўрган Қўнғиз бир парча гўнгни думалатиб соққа қилди-да, Зевс олдига — арши аълога учиб чиқиб, ўшал соққани бузург тангрининг қўйнига ташлаб юборди. Зевс қўйнидаги гўнг парчасини қоқиб юбориш учун бирданига ўрnidан туриб кетди ва Бургутнинг тухумларини тушириб юборди. Турган гапки, барча тухумлар синган эди. Айтишларича, шу пайтдан бошлаб бургутлар қўнғизлар тухумдан чиққан чоғда уя қурмайдиган ва тухум очмайдиган бўлишганмиш.

Масалдан ҳисса шуки, кичкиналарни менсимаслик яхши эмас, зеро ўзини таҳқирлагандан ўч олмоқчи бўлган жониворни заиф деб бўлмайди. Ахир айтганларку: “Ўзингни эр билсанг, ўзгани шер бил”, — деб.

БУЛБУЛ ВА ҚАРЧИҒАЙ

Булбул дарахт шоҳига қўниб олиб, ўз одати бўйича хониш қиларди. Уни қорни оч бир Қарчиғай кўриб қолди ва “шув” этиб учиб келиб, бечора қушчани чангалига олди. Шунда куни битиб ажали етган Булбул Қарчиғайга ёлвориб деди: “Жон ака, мени еманг, ахир мен зифирдаккинанман — тишингизнинг қавагида йўқ бўлиб кетаман. Агар қорнингиз очган бўлса, яхшиси, йирикроқ қушларни тутиб енг”. Лекин Қарчиғай унга эътироз билдириб деди: “Агар чангалимдаги ўлжани ташлаб, қорасиям кўринмаган ўлжани қидирадиган бўлсам, ғирт аҳмоқ бўлган бўлардим”.

Бу масал, аҳмоқ одамларгина мавҳум каттакон ўлжа илинжида ўз қўлига туширган бойликдан воз кечади, демоқчи. Ахир айтганларку: “Эртанги товукдан бутунги тухум яхши” — деб.

ҚАРЗДОР

Афинада бир одам бошқа бир одамдан қарз олади. Мана, фурсат етиб қарз берган одам, қарзни тўла, деб талаб қила бошлайди. Қарздор аввалига, ҳозирча ёнида пули йўқлиги сабабли қарзни тўлаш учун яна бир оз муҳлат сўрайди. Лекин илтимоси ерда қолади. Шунда қарздор одам биттаю битта сигирини бозорга олиб чиқиб сотмоқчи бўлади ва қарз берган одамнинг кўзи олдида сигирини харидорларга мақтай бошлайди. Бир харидор келиб ундан: “Сигиринг қисир эмасми?” — деб сўрайди. “Йўқ, — дейди қарздор, — ҳар йили қиш чилласида танача туғиб беради, ҳайит кунларига борганда буқача туғади”. Харидор бу гапни эшитиб ҳайрон қолади. Шунда қарз берган одам қарздорнинг гапини илиб кетиб дейди: “Нега ҳайрон бўляпсиз? Шошмай туринг, ҳали бу сигир айёми ажузга¹ бориб қўзичоқ ҳам туғиб беради”.

Ҳа, шундай одамлар борки, улар ўз фойдаларини кўзлаб, ҳар қандай ёлғон-яшиқ гапларни қасам ичиб тасдиқлашдан ҳам тоймайдилар.

ЭЗОН КЕМАСОЗЛИК КОРХОНАСИДА

Масалнавис Эзон кунларнинг бирида сайр қилиб юриб, кемасозлик корхонаси олдига бориб қолади. Кемасозлар унинг беўхшов важоҳатини, тасқара башарасини кўриб, мазах қилиб кула бошлайдилар. Шунда Эзон уларга жавобан дейди: «Даставвал оламда фақат гайримуташаккил — Хаос ва сув бўлган экан. Кейин тангри Зевс яна бир табиат янгилиги — Ерни яратишни ихтиёр қилибди. Ерни яратибди-ю, унга уч ҳўплашда дунёдаги барча сувни ичиб битиришни амр этибди. Ва Ер Зевснинг амрини бажаришга киришибди: бир марта ҳўплаган экан — тоғлар пайдо бўлибди; иккинчи марта ҳўлаганида — дала-даштлар намоён бўлибди; шуни билингларки, агар Ер учинчи марта ҳўпласа, бу касб-корингизнинг ҳеч кимга кераги бўлмай қолади».

Масалдан хулоса шуки, яхши одамлар устидан кулган ёмон одамлар бир кун келиб, ўзларининг бутун эл олдида шарманда бўлганларини сезмай қоладилар.

ТУЛКИ БИЛАН ТАКА

Бир Тулки бехосдан қудуққа тушиб кетди ва у ердан чиқолмай, ноилож жим ўтираверди. Шу пайт қудуқ бошига чанқаган бир Така келди; у қудуқ ичида турган Тулкини кўриб ундан, сув қалай экан, муздайми, деб сўради. Айёр Тулки сувни оғиз кўпиртириб мақтай кетди ва уни ҳам қудуқ ичига таклиф қилди. Чанқоғини қондиришдан ўзга нарсани ўйламаган Така қудуққа сакраб тушди ва мириқиб сув ичди. Ана шундан кейингина бу ердан қандай қутулиб чиқиш ҳақида Тулки билан маслаҳатлаша бошлади. Тулки: «Менда ажойиб бир фикр пайдо бўлди, агар уни амалга оширсак, иккаламиз ҳам бу ердан эсон-омон қутулиб чиқиб кетамиз, — деди. — Бундай қиламиз: сен олдинги оёқларингни кўтариб деворга тирайсан ва шоҳларингни эгиб турасан.

¹ Ай ё м и а ж у з — қишнинг охирги ҳафтаси.

Мен сенинг елкангдан тирмашиб юқорига чиқаман; кейин сени ҳам тортиб оламан». Тулкининг бу таклифини ҳам Така ўйлаб-нетиб ўтирмай қабул қилди; Тулки Таканинг думғазасига, кейин елкасига чиқиб, орқа оёқларини унинг шоҳларига тиради-да, олд оёқлари билан қудуқ оғзига тирмашиб, бир ирғишда юқорига чиқиб олди ва орқасига қайрилиб ҳам қарамай, ўз йўлида кетаверди. Така лафзида турмаган Тулкини бўралаб сўка бошлади, Тулки эса орқасига ўтирилиб деди: «Вой овсар-е! Агар миянгда соқолингнинг тукичалик ақл бўлганида, қудуққа тушишдан олдин, у ердан қандай чиқишни ўйлаган бўлардинг».

Шунингдек, ақли расо одам ҳам бир ишни бошлашдан олдин унинг оқибати нима билан тугаши ҳақида ўйлаб кўриши керак.

БАЛИҚЧИЛАР

Бир жамоа балиқчилар сувга ташлаган тўрларини торта бошлабдилар; тўр жуда оғир эмиш. Буни кўрган балиқчилар овимиз бароридан келди, деб ўйлашиб, кўшиқ айта ва ўйин туша бошлашибди. Лекин тўрни тортиб чиқаришгандан кейин қарашса, унга балиқ эмас, тош-у, сув ўтлари илинган экан. Балиқчилар қаттиқ қуюна бошлашибди: улар нафақат овлари юрмаганидан, балки, асосан, умидлари пучга чиққанидан хафа бўлишибди. Бу балиқчилар жамоасида бир кекса одам бор экан, шу одам уларга дебди: «Қайғуни бас қилинг, биродарлар: билишимча, қувонч билан қайғу — ака-ука, бинобарин, биз қанча қувонган бўлсак, шунча қайғуришимиз ҳам керак».

Шу сингари, бизлар ҳам ҳаётнинг ўзгарувчан эканлигини унутмаслигимиз ва башарти бирон ютуққа эришгудек бўлсак, энди умрбод саодат бизни тарк этмайди, деб ўзимизни ўзимиз алдамаслигимиз лозим. Ахир айтганлар-ку: «Ҳар тонгнинг бир шони бўлади», — деб.

ТУЛКИ БИЛАН МАЙМУН

Йўлда ҳамроҳ бўлиб кетаётган Тулки билан Маймун, қай биримиз машхурроқмиз, деб баҳслаша бошлашибди. Униси ҳам, буниси ҳам роса оғир кўпиртириб мақтанибди. Шу маҳал улар бир қабристон ёнидан ўта бошлашибди. Маймун у ердаги соғаналарга кўз ташлаб, оғир-оғир хўрсина бошлабди. «Ҳа, нима бўлди, нега хўрсиняпсан? — деб сўрабди ундан Тулки; шунда Маймун қабр тошларини кўрсатиб: «Нега хўрсинмай! — дебди. — Ахир мана шу қабр тошлари тагига ота-боболаримнинг қўллари дафн этилган». Тулки унга жавобан дебди: «Ҳа, мақтан-а, мақтан! Ахир бу майитларнинг биронтаси ҳам қайта тирилиб сени ёлғончига чиқараолмайди-да».

Одамлар орасида ҳам шундай ёлғончилар топиладики, улар сирларини фож қиладиган киши йўқ пайтида мақтанишади. Шунинг учун ҳам, мақтанишга мусофир юрт яхши, деб бекорга айтишманган.

ТУЛКИ ВА УЗУМ

Қорни оч Тулки бир боғ ёнидан ўтиб кета туриб, узумлари шовул бўлиб осилиб турган токни кўрди; кўрдию узумини емоқчи бўлди. Лекин қанча уринса, қанча сакраса ҳам узумга бўйи етмади. Шунда ҳафсаласи пир бўлиб нари кетаркан, ўзига ўз деди: «Ҳали хом — еб бўлмайди».

Одамлар ичида ҳам баъзи бировлар борки, жазм қилган ишларини уддалай олмасалар, вазиятни, шароитни баҳона қилиб кўрсатадилар.

МУШУК БИЛАН ХҲРОЗ

Мушук бир Хўрозни тутиб олди ва чиройли баҳона ишлатиб, уни ёмоқчи бўлди. Аввалига уни, кечалари бемаҳалда қичқириб одамларни безовта қиласан, уларни ухлагани кўймайсан, деб койида. Лекин Хўроз бу таънага жавобан: «Ахир мен айнан ўша одамларнинг фойдасини кўзлаб қичқираман-ку, уларни уйғотиб ишга боришга ундайман», — деди. Шунда топган баҳонаси ўтмаган Мушук: «Аммо сен гуноҳга ботган муртадсан: табиат қонунига риоя қилмай, онангниям, опасингилларингниям патира-путир босаверасан», — деб Хўрозга яна айб қўйди. Хўроз бўлса: «Мен бу ишни ҳам одамларнинг манфаатини кўзлаб қиламан — шундай қилсам, товуқлар кўпроқ тухум туғиб беришади», — деди. Бу жавобдан эсанкираб, гап тополмай қолган Мушук Хўрозга ўшқириб берди: «Нима, «али» десам, «бали» деб мендан қочиб қутулмоқчимисан? Овора бўласан!»

Масал демоқчики, нияти бузуқ одам бирон ёвуз ишга жазм қилдими, хоҳ қандайдир «олижаноб» важни баҳона қилиб, хоҳ дангал очикчасига иш кўриб, кўзлаган шум ниятини амалга оширмай кўймайди.

ДУМСИЗ ТУЛКИ

Тулки бир тузоққа тушиб, думидан айрилиб қолди-ю, бундай шарманда бўлиб яшашдан истиҳола қилди. Шунда у айёрлик қилиб, ҳамма тулкиларни ўз думларини кесиб ташлашга ундамоқчи бўлди: кўп қатори бўлсам айбим сезилмайди, деб ўйлаган-да. Мана, у бутун тулки қавминини йиғиб: «Келинглар, биродарлар, думларимизни кесиб ташлайлик. Сабабки, биринчидан, қоматимизни бузади; иккинчидан, у биз учун ортиқча юк». Бу ваъзний эшитган тулкилардан бири деди: «Сени қараю! Агар ўз фойдангни кўзламаганингда, бизларга бундай маслаҳат бермаган бўлардинг».

Бу масал, ўз яқин ҳешларига чин дилдан эмас, балки ўз шахсий манфаатини кўзлаб маслаҳат берувчи одамларга қаратилган.

БАЛИҚЧИ БИЛАН БАЛИҚЧА

Балиқчи сувга ташлаган тўрини тортган экан, унга битта кичкина балиқ илинибди. Шўрлик Балиқча тилга кириб, Балиқчига ёлвора бошлабди: «Эй саховатли Балиқчи, сен ҳозир мени қўйиб юбор — ҳали жуда кичкинаман, — кейинроқ, ўсиб катта бўлганимда тутсанг, ўзингга фойда бўлади». Лекин Балиқчи унга жавобан дебди: «Кўлимга илиниб турган ўлжани ташлаб, йўқ ердаги нарсага умид боғлайдиган аҳмоқ эмасман!»

Бу масал, келажакдаги катта фойдадан, кичкина бўлса ҳам, қўлга кириб турган ўлжа афзал, деб сабоқ беради. Ахир айтганлар-ку, узокдаги қуйруқдан яқиндаги ўпка яхши, деб.

ТУЛКИ ВА ДАРАХТ КЕСУВЧИ

Овчилар таъқибидан қочиб келаётган Тулки ўрмонда бир дарахт кесувчига рўпара келади ва унга: “Мени яшир,” — деб илтижо қилади.

Дарахт кесувчи унга: “Бор, кулбамга кириб беркинақол,” дейди. Бир оздан сўнг бу ерга овчилар етиб келишади ва дарахт кесувчидан: «Кўрмадингми, шу ердан бир тулки югуриб ўтмадими?» — деб сўрайдилар. Дарахт кесувчи баланд овоз билан: «Кўрмадим», — деб айтади, аммо айни пайда Тулкининг қаерга беркинганини қўли билан кўрсата бошлайди. Лекин овчилар унинг ишорасини тушунишмайди; қисқаси овчиларн унинг гапига ишонишиб, жўнаб кетишади. Ниҳоят, Тулки овчиларнинг от чоптириб кетишганини эшитиб, кулбадан чиқади ва чурқ этмай кета бошлайди. Бу ҳолни кўрган Дарахт кесувчи унга: «Ҳой, ношукур банда, ахир мен сени ўлимдан кутқариб қолдим-ку! Сен бўлсанг менга раҳмат ҳам айтмай, жуфтакни ростлаб қоляпсан-а!» — деб маломат қилади. Унга жавобан Тулки дейди: «Раҳмат айтардим, агар айтган сўзинг билан имо-ишоранг бир-бирига мос бўлганда».

Бу масални тили билан бир гапни айтиб, қўли билан мутлақо тескари ишни қилувчи одамларга нисбатан қўлласа бўлади.

КЎКТОРҒОҚ

Кўкторғоқ — хилват жойларни ёқтирадиган қуш, шу сабабли у ҳамиша денгизда яшайди. Айтишларича, у қуш овловчилардан ўзини олиб қочиш мақсадида уясини соҳилдаги қоя тошлар устига кўяр экан. Мана, унинг тухум қўйиб бола очадиган пайти келибди; у денгиз узра туртиб чиқиб турган бир қоя тошни танлаб, ўша ерга ин қурибди. Лекин кунларнинг бирида у овқат излаб учиб кетганида, денгиз кучли шамолдан қаттиқ тўлқинланиб, қушнинг инигача кўтарилибди ва уни ювиб юборибди; ҳамма палпалпонлар сувга чўкиб нобуд бўлибди. Кўкторғоқ қайтиб келиб, содир бўлган воқеани кўрибди ва дебди: «Шўргинам қурсин! Мен қуруқликдаги хатардан кўрқиб, денгиздан паноҳ излагандим, аммо денгиз янада қабихроқ, маккорроқ бўлиб чиқди».

Одамлар ҳам шундай, душмани таъқибидан қочиб қутулиш учун, билмасдан, ичи қора дўстларидан паноҳ излайдилар.

КЕМА ҲАЛОКАТИГА УЧРАГАН ОДАМ

Афиналик бир бадавлат одам кўпчилик йўловчилар билан денгизда сузиб борарди. Бир пайт қаттиқ тўфон кўтарилиб, кемани ағдариб юборди. Кемада бўлган барча йўловчилар жон сақлаб сувда суза бошладилар; фақат афиналик бой тангри Зевсга сиғиниб, унга бемисл ваъдалар қила бошлади. Шу пайт унинг ёнидан сузиб ўтаётган йўловчилардан бири: «Зевсдан мадад сўрашга сўра-ю, лекин ўзинг ҳам ҳаракат қилгин-да», — деди.

Бизлар ҳам худоларга сиғинишга сиғинайлик, аммо ўзимиз ҳам ҳаракат қилайлик-да. Ҳаракатда баракат, деганлар-ку, ахир.

ҚОТИЛ

Бир одам қотиллик содир этди. У ўлдирган одамнинг қариндошлари уни таъқиб қила бошладилар. Қотил қочиб, Нил дарёси бўйига келди, лекин бу ерда у бир бўрини учратиб, кўрққанидан шохлари дарё узра эгилган каттакон дарахтга тирмашиб чиқиб олди ва унинг қалин новдалари орасига яширинди. Қараса... шундоққина кўзи олдида каттакон бир илон тебраниб турганмиш. У илондан қочиб, ўзини сувга отди; лекин сувда уни тимсоҳ пойлаб турган эди — шу заҳоти уни ютиб юборди.

Масал дейдики, жиноят қилиб гуноҳга ботган одам ерда ҳам, кўкда ҳам, сувда ҳам, ўзига паноҳ топа олмайди.

МАККОР

Бир маккор одам, Делфадаги илоҳий башоратгоҳнинг ҳамма кароматлари ёлғон ва сохта; мен буни исботлайман, деб ўртоғи билан гаров ўйнабди. Кейин у бир чумчукни тутиб олиб, уни эгнидаги ридоси энгига яширганча ибодатгоҳга кирибди-да, кароматгўй илоҳ қаршисида туриб сўрабди: «Қўлимдаги нарса нима — жонлими ё жонсизми?» Бундай саволдан мақсад: агар тангридан, «жонсиз», деган калом эшитилса, у тирик чумчукни кўрсатмоқчи, борди-ю, «жонли», деган, ваҳий келса, чумчукни ўлдириб, ўлигини кўрсатмоқчи эди. Вале, тангри бу маккорнинг нопок ниятини фаҳмлаб шундай жавоб қилибди: «Бас қил муғамбирликни, нодон банда! Қўлингдаги нарсанинг жонли ё жонсиз бўлиши ўз ихтиёрингда-ку».

Бу масал тангриларни алдаб бўлмаслигини билдиради.

ДЕҲҚОН ВА УНИНГ БОЛАЛАРИ

Вақти қазоси етиб қолганини сезган бир кекса деҳқон ўзидан кейин болаларининг яхши миришкор деҳқон бўлиб, яхши ҳаёт кечиришларини хоҳлабди-да, уларни ўз қошига чорлаб, шундай дебди: «Болаларим, боғимиздаги тоқларнинг тагига мен хазина кўмганман». Чол қазо қилибди, ўғиллари уни дафн этиб келиб, дарҳол белкурак ва кетмонлар билан бутун боғни қавлаб, чопиб чиқишибди, аммо ҳеч қандай хазина топмабдилар. Вале, яхши ишлов берилган тоқлар кўз кўриб кулоқ эшитмаган бемисл мўл ҳосил келтирибди.

Ушбу масал, меҳнатнинг меваси — одамлар учун хазинадир, демоқчи.

ДЕҲҚОН БИЛАН ИЛОН

Бир Илон аста ўрмалаб келиб, Деҳқоннинг ўғилчасини чақиб ўлдирди. Бу оғир мусибатдан аламдийда бўлган Деҳқон қўлига болта олиб, Илонни инидан бош чиқаргани ҳамано чопиб ўлдирмоқчи бўлиб пойлай бошлади. Маъна, Илоннинг боши кўринди, Деҳқон уни болтаси билан чопмоқчи бўлди, аммо Илон чап бериб қолди, болта эса уя оғзидаги катта тошни ёриб юборди. Шу воқеадан кейин Деҳқон юрак олдириб қўйди ва Илонга ёлбориб, кел, ярашайлик, деди. «Йўқ, — деб жавоб қилди унга Илон, — ёрилган тошни кўриб мен ҳам, ўғлингнинг қабрини кўриб сен ҳам бир-биримизга яхшилик тилай олмаймиз».

Бу масал, мудҳиш адоватдан кейин битим тузиш осон бўлмаслигини билдиради.

ДЕҲҚОН ВА УНИНГ ЎҒИЛЛАРИ

Бир Деҳқоннинг ўғиллари доим бир-бирлари билан низолашгани-низолашган эди. Деҳқон неча-неча бор, аҳил бўлинглар, деб ўғилларига яхшиликча насиҳат қилиб кўрди, аммо улар кулоқ солишмади. Шунда чол болаларига дарахт чивикларини бир даста қилиб йиғиб келишни буюрди. Ўғиллар буйруқни бажаришди. Деҳқон

Ўғилларига, шу бир даста чивикни бир йўла синдиришларчи, деди. Лекин ўғиллари, қанча уринишмасин, чивик дастасини синдира олмадилар. Шунда ота чивиклар боғичини ечиб, ўғилларига биттадан чивик улашди; ўғиллар чивик доналарини осонгина синдиришди. Деҳқон деди: «Сизлар ҳам, болаларим, бир-бирингиз билан аҳил бўлсангиз, ҳеч қандай ғаним сизларни енга олмайди, борди-ю, мудом низолашаверсангиз, ҳар қандай ожиз одам ҳам маҳв этиши мумкин сизларни».

Масалдан ҳисса шуки, аҳиллик, тотувлик нақадар қудратли бўлса, низо-ю нифоқ шу қадар заифдир. Ахир, айрилган озар, бирлашган ўзар, деб бекорга айтмаганлар-ку.

КАМПИР ВА ТАБИБ

Кампир кўзи оғриб қолди, у Табибни чақириб, агар кўзимни даволаб тузатсанг, яхши ҳақ тўлайман, деб ваъда қилди. Табиб муолажани бошлади. Лекин у ҳар гал келиб Кампирнинг кўзига дори суркаганида, унинг кўзини чирт юмиб ўтирганидан фойдаланиб, уйлаги буюмлардан биронтасини олиб кетаверди. Ниҳоят, у Кампир уйлаги жамики қақир-қукур ва анжомларни олиб кетиб бўлгач, муолажа тугаганини айтиб, ваъда қилинган хизмат ҳақини талаб қилди. Кампир ҳақ тўлашдан бош тортди; шунда Табиб Кампирни ҳакамлар олдига судраб бориб, унинг устидан арз қилди. Кампир эса шундай баёнот берди: «Ҳақ рост, муҳтарам ҳакамлар, мен бу Табибга, агар кўзимни даволаб тузатса, ҳақ тўламоқчи бўлувдим. Холбуки, унинг муолажасидан кейин кўзларим ҳеч нима кўрмай қолди: мен илгари ўз уйимдаги ҳамма буюмларни кўрардим, энди у ерда ҳеч нима кўрмаяпман».

Ҳаётда ҳам шундай: бадбин ва бадният кишилар кўпинча катта манфаат кетидан қувиб, ўз иллатларини ошкор қилиб қўйганларини сезмай қоладилар.

БЕВА АЁЛ ВА ТОВУҚ

Бир бева аёлнинг ҳар куни тухум туғадиган битта товуғи бор эди. Бева, агар унга кўпроқ дон берсам, кунига иккитадан тухум туғиб беради, деб ўйлади ва шундай қилди ҳам. Лекин Товуқ бундай боқувдан семириб кетиб, бутунлай тухум қилмай қўйди.

Масал айтмоқчики, аксар зикна одамлар борига қаноат қилмай, тезроқ бойиб кетмоқчи бўладилар ва оқибатда бор бойликларидан ҳам жудо бўладилар.

ДЕҲҚОН ВА ТАҚДИР

Бир Деҳқон ўз чорбоғида ер чопиб туриб, хазина топиб олди. Шундан кейин у бу чорбоғни, ҳожатбарорим, деб эъозлаб, ҳар куни янги-янги турфа гуллар билан безатиб турди. Деҳқоннинг бу амалини кўрган Тақдир унинг ёнига келиб шундай деди: «Биродарим, нима учун сен Ерга миннатдорчилик билдирмоқдасан? Ахир хазинани сенга Ер эмас, мен бахш этдим-ку, сенинг бой бўлишингни хоҳлаб! Бордию ишларинг беҳосдан чаппасига кетиб, ночор ва нотавон аҳволга тушсанг, унда яна мени — Тақдирни қарғай бошлайсанми?»

Масалдан ҳисса шуки, ҳар бир инсон ўз валинеъматини билмоғи ва мудом унга миннатдорчилик изҳор қилиб турмоғи лозим.

ИККИ ЎРТОҚ ВА АЙИҚ

Икки ўртоқ ўрмондаги сўқмоқ йўлдан кетиб борарди, кутилмаганда олдиларидан бир баҳайбат Айиқ чиқиб қолибди. Йигитлардан бири шу заҳоти дарахтга тирмашиб чиқиб, новдалар орасига беркиниб олибди. Лекин иккинчи йигит қочишга улгура олмабди, шу боис ерга узала тушиб, худди ўликдай қимир этмай ётибди. Айиқ унга яқин келиб, афтини ҳидлай бошлаганида, йигит нафас олмабди; чунки, айтишларича, айиқлар ўлаксаларга тегмас экан. Мана, Айиқ орқасига ўгирилиб жўнаб кетибди, шунда дарахтга чиқиб олган ўртоқ ерга тушибди ва: «Айт-чи, Айиқ қулоғингга нималарни пичирлади?» — деб сўрабди. Ўртоғи унга жавобан бундай дебди: «Бундан кейин сафарга чиққанингда, сени мушкул аҳволда ташлаб қочадиган одам билан ҳеч ҳам ҳамроҳ бўлма, шипшиди».

Масалдан хулоса шуки, ҳақиқий дўст бошга оғир мусибат тушганда билинади.

ИККИ ЙИГИТ ВА ҚАССОБ

Икки йигит қассобдан гўшт харид қила бошлади. Қассоб иш билан алаҳсиган пайтда йигитлардан бири пештахтада ётган бир бўлак гўштни олиб, ўртоғининг қўйнига солиб қўйди. Қассоб ўгирилиб гўштнинг йўқолганини сизди ва йигитларни айблай бошлади. Лекин гўштни олган йигит, худолар шоҳид, менда сизнинг гўштингиз йўқ, деб, гўшт бўлагини қўйнига яширган йигит эса, мен гўштингизни олмадим, деб қасам ича бошладилар. Уларнинг найранг ишлатаётганини фаҳмлаган қассоб деди: «Ҳай, майли, ёлғон қасам ичиб мендан қутулиб кетяпсизлар; аммо, барибир, бундай қасамхўрлик қилганингиз учун худолар ғазабидан қутулолмагайсиз».

Масалдан ҳисса шуки, сохта қасам, уни нечоғлиқ ниқоблашга уринмасинлар, барибир ҳамиша у қабиҳдир.

РАҚИБЛАР

Ўзаро ёвлашиб қолган икки рақиб бир кемада сузиб борарди. Улар бир-биридан узоқроқ бўлиш мақсадида, бири кеманинг қўйруғига жойлашди, иккинчиси кема тумшугига ўтириб олди. Улар ҳамиша шу алпозда ўтиришди. Бир маҳал денгизда даҳшатли тўфон кўтарилиб, кема чўка бошлади. Шунда кема қўйруғида ўтирган одам даргадан, кеманинг қай қисми олдин сувга чўкади, деб сўради. «Тумшуги», — деб жавоб қилди дарға. Буни эшитиб, қўйруқдаги одам деди: «Ундай бўлса ўлимимга розиман, фақат душманнинг мендан олдин сувга гарқ бўлишини кўрсам армоним қолмайди — кўнглим таскин топиб ўламан».

Шундай одамлар борки, ганимининг изтироб чекишини кўриш учун ўзлари ҳам бадтарроқ азобга дучор бўлишдан қайтмадилар.

БУҒУ ВА ТОК

Бир буғу овчилар таъқибидан қочиб, токзорга яширинди. Овчилар уни пайқамай, токзор ёнидан ўтиб кетишди. Шунда фалокатдан

кутулдим, деб кўнгли таскин топган Буғу ток баргларини ея бошлади. Лекин овчилардан бири шу пайт тасодифан орқасига ўгирилиб, Буғуни кўриб қолди ва камонидан ўқ отиб уни яралади. Ажали етганини сезган жонивор оғир бир нола чекиб, ўзига ўзи деди: «Шўрим курсин! Қилмишимга яраша жазоимни олдим: бу ток мени ўлимдан қутқариб қолган эди, мен бўлсам уни нобут қилдим».

Бу масални ўз яқинларининг дилини оғритгани учун худонинг қаҳрига учраган одамларга нисбатан қўллаш мумкин.

ТУЛКИ БИЛАН МАЙМУН

Ўрмонда барча ҳайвонлар анжуманга йиғилишиб, ўзларига подшо сайламоқчи бўлибдилар. Бу йиғинда Маймун ўйноқлаб рақс тушиб, ҳаммани қойил қолдирибди; шу боис ҳайвонлар уни ўзларига подшо этиб сайлабдилар. Бироқ Тулкининг бунга ғайирлиги келибди; бир куни у ўрмонда бир бўлак гўшт илинган қопқонни кўриб қолибди ва Маймунни бу ерга бошлаб келиб дебди: «Бу ўлжани камина топдим, вале, уни ўзимга олмадим — сизга илиндим, подшоҳим, марҳамат, ўз қўлингиз билан олиб тановул қилинг». Ҳеч қандай шубҳа сезмаган гофил Маймун қопқонга яқин бориб унга илиниб қолибди ва Тулкидан бу разил қилмиши учун ўпқалана бошлабди. Тулки эса унга жавобан: «Вой, пандавоқи-е, ҳали шу фаросатинг билан барча ҳайвонлар устидан ҳукмронлик қилмоқчи бўлдингми?» — дебди.

Бирон бир ишга бемулоҳазалик билан киришган кишилар муваффақиятсизликка учраб, эл орасида шарманда бўладилар.

ТИЛЛА ТУХУМ ТУҒУВЧИ ҲОЗ

Бир одам худолар муждачиси Ҳермесга астойдил сиғинар ва уни эъозларди. Шу иззат-икромни учун Ҳермес унга тилла тухум туғувчи бир Ҳоз тухфа қилди. Лекин бу одамнинг оз-оздан бойишга сабри чидамади: у, ғознинг ичи олтинга тўла бўлиши керак, деб ўйлаб, уни шартта сўйди. Аммо нияти пуч чиқди — Ҳознинг қорнида ичак-чавоқлардан бўлак ҳеч нарса йўқ эди. Оқибат, ношукур банда кунда топиб тургани тилла тухумдан ҳам мосуво бўлди.

Манфаатпараст, очкўз одамлар ҳам шундай: катта бойлик кетидан қувиб, бор бойликларидан ҳам айрилиб қоладилар.

ИККИ ИТ

Бир одамнинг иккита ити бор экан: у бир итини ов қилишга, иккинчисини — уйни кўриқлашга ўргатибди. Ҳар сафар овчи ит эгасига ўлжа тутиб келганида, у ўлжанинг бир бўлагини кўриқчи итга ҳам ташлар экан. Бу ноҳақликка чидалмаган овчи ит кўриқчи итга миннат қилиб дебди: «Мен ҳар куни эртадан кечгача елиб-югуриб, ҳориб-чарчаб ов қилиб келаман, аммо сен ҳеч иш қилмай, бировнинг топганини еб қорин қаппайтириб ётибсан». Кўриқчи ит унга шундай жавоб қилибди: «Сен бу миннатингни менга эмас, хўжайинга қил, чунки мени меҳнат қилмай, бировлар ҳисобига кун кечиришга ўша ўргатган».

Биз ҳам ишқмас, ялқов болаларни эмас, балки уларни шундай қилиб ўстирган ота-оналарини қойишимиз керак.

БЎРИ БИЛАН УЛОҚЧА

Подадан орқада қолган бир Улоқчани Бўри кува бошлабди. Улоқча ундан қочаркан, орқасига ўгирилиб дебди: «Бўри, Бўри, биламан, ҳозир сен мени ейсан. Кел, ўлимим олдидан сени бир хурсанд қилай: сен сурнай чал, мен рақсга тушай». Мана, Бўри сурнай чала, Улоқча эса ўйнай бошлабди; шунда подани кўриқловчи итлар сурнай овозини эшитиб, Бўрини кува кетишибди. Бўри думини хода қилиб қочаркан дебди: «Бу кунимдан бадтар бўлмайманми: ахир қассобман-ку... Ким қўйибди менга машшоқлик қилишни?»

Одамлар ҳам шундай: агар бирон ишга бемаврид қўл урсалар, эришган ўлжаларидан ҳам қуруқ қоладилар.

ЗЕВС ВА ТОШБАҚА

Олий тангри Зевс тўй қилмоқчи бўлибди ва жамики жониворларни бу тўйга таклиф қилибди. Тўйга ҳамма ҳайвонлар келишибди; фақат Тошбақа келмабди. Бунинг сабабни тушунмаган Зевс эртаси куни Тошбақадан, нечун тўйимга фақат сен келмадинг, деб сўрабди. «Ўз уйим — ўлан тўшагим», — деб жавоб қилибди Тошбақа. Бундай жавобни эшитиб қаҳри қайнаган Зевс: «Бас, шундай экан, бундан буюн ўз уйингни ўзинг билан олиб юргайсан» — дебди.

Шунингдек, кўп одамлар ҳам бировнинг шоҳона зиёфатида меҳмон бўлишдан ўз уйларида камтарона кун кечиришни афзал кўрадилар.

ЎҒРИЛАР ВА ХЎРОЗ

Бир уйга ўғирликка тушган ўғрилар у ерда битта Хўроздан бошқа ҳеч вақо топмадилар ва уни тутиб олиб жўнаб қолдилар. Ўзининг сўйилишини сезган Хўроз ўғриларга ёлбориб деди: «Худо хайрингизни берсин, мени қўйиб юборинглар. Ахир менинг одамларга кўп фойдам тегади: уларни кечалари уйғотаман, ишга боришсин, деб». Ўғрилар унга дедилар: «Ана шу қилмишинг — одамларни уйғотиб, бизнинг ўғирлик қилишимизга имкон бермаганинг учун ҳам сени сўямиз».

Масалдан ҳисса шуки, яхши одамлар учун фойдали бўлган ҳар қандай амални ёвуз ниятли кишилар манфур иш деб биладилар.

ЗОҒЧА ВА ҚАРҒАЛАР

Бир Зоғча ўз қавмидаги бошқа зоғчалардан бўйдорроқ, бўлалироқ эди; шу боис у ўз уруғидан жирканиб, қарғалар жамоаси ҳузурига борди ва улар билан бирга яшамоқчи бўлганини айтди. Аммо Зоғчанинг турқи ҳам, овози ҳам қарғаларга ёт эди, шунинг учун улар бу қушга рўйихуш бермай, чўқиб-чўқиб ҳайдаб юборишди. Қувилган Зоғча ўз уруғлари олдига қайтиб келди; лекин зоғчалар бу такаббур қушдан нафратланиб, уни жамоаларига қўшмадилар.

Ўзга юртни афзал кўриб, ўз ватанини тарк этган кишилар Зоғчага ўхшайдилар: бегона юртда қадр-қиймат топмайдилар, ўз ватанларида эса одамлар улардан нафратланадилар.

ИТ БИЛАН БҮРИ

Бир Ит ўз хўжасининг уйи олдида мудраб ётарди; Бўри уни кўриб тутиб олди ва емоқчи бўлди. Ит Бўридан, бу сафар уни кўйиб юборишни илтимос қилди. «Ҳозир мен озгин, қоқ суякман, — деди у, — лекин яқинда хўжайиним тўй қилмоқчи, агар ҳозир менга тегмай, тўйдан кейин биққа семирганимда есанг роса маза қиласан». Бўри унинг гапига ишониб, уни кўйиб юборди. Орадан бир неча кун ўтгач, Бўри яна келди. Қараса, Ит энди том бошида мудраб ётибди; Бўри Итга ўзаро тузилган битимни эслатиб, уни пастга тушишга ундай бошлади. Ит эса унга шундай жавоб қилди: «Сенга маслаҳатим шуки, азизим, агар яна менинг уй олдида ухлаб ётганимни кўрсанг, тўй бўлишини кутиб ўтирмай қўяқол!»

Доно одамлар ҳам шундай: бошларига тушган катта хатардан бир марта қутулиб омон қолсалар, кейин умрбод хушёр бўлиб яшайдилар; ахир, кўр ҳассасини бир марта йўқотади, демаганмилар?

ЧИВИН ВА БУҚА

Бир Чивин учиб келиб, Буқанинг шохига кўнди ва анча вақт шу ерда ўтирди; кейин учиб кетишга шайланиб, Буқадан сўради: «Балки учиб кетмаганим маъқулдир сенга?» Буқа унга жавоб қайтарди: «Эҳ азизим, келиб шохимга кўнганингни ҳам сезмаган эдим, учиб кетсанг ҳам ҳеч нима сезмайман».

Ушбу масални, борми ё йўқмилигига ҳеч ким эътибор бермайдиган, ҳеч кимга ҳеч қандай нафи ҳам, зиёни ҳам тегмайдиган кишиларга нисбатан қўллаш мумкин.

ШЕР БИЛАН БУҚА

Шер баҳайбат бир Буқани ейишга чоғланиб, уни ширин сўзлар билан ўзига оғдирмоқчи бўлди. У қурбонликка қўй сўйганлигини айтиб, Буқани зиёфатга таклиф қилди. Нияти — меҳмонни дастурхон ёнига чўк тушган пайтида ейиш эди. Мана, Буқа келди; қараса, дошқозонларда сув қайнаётганмиш, бир қанча узун-узун сихлар ҳам кабоб қилишга шаймиш-у, аммо қўйдан дарак йўқмиш. Буқа бу ҳолни кўрди-ю, чурқ этмай, орқасига қайтиб кета бошлади. Шер ундан ўпқаланиб: «Нима, бирон гап билан дилингни оғритдимми, нега индамасдан орқанга қайтиб кетяпсан?» — деди. Буқа жавоб берди: «Бундай қилишимга сабаб бор: қарасам, бу ерда қурбонликка қўй эмас, буқа аталган кўринади».

Масалдан ҳисса шуки, ёвуз кишилар, қанча уринишмасин, ўз найрангларини доно одамлар назаридан яшира олмайдилар.

ШЕР БИЛАН АЙИҚ

Шер билан Айиқ бир ёш буғуни тутиб олишди ва уни талашиб жанг бошлашди. Улар то силлалари қуриб, кўзлари тингунча жон-жаҳдлари билан олишиб, ахийри ҳолдан тойиб йиқилиб қолишди. Шу маҳал бу ердан ўтиб кетаётган тулки буғу жасадининг икки ёнидан чўзилиб ётган Шер билан Айиқни кўрди ва уларнинг баҳоллигидан фойдаланиб, буғуни судраб олиб қочиб кетди. Шунда қимирлашга ҳам мадорлари қолмаган Шер билан Айиқ: «Шўримиз қурисин!»

Бундан чиқди, ҳали биз тулки учун тер тўкиб ҳаракат қилган эканмиз-да?” — дейишди.

Ахир, югурганники эмас, буюрганники, деб бекорга айтишмаган-да!

ШЕР БИЛАН ҚУЁН

Бир куни Шер ухлаб ётган Қуённи топиб олди ва уни емоқчи бўлиб, энди оғзига олиб борган эди, шу пайт қутилмаганда унинг ёнгинасидан бир буғу югуриб ўтди. Шер Қуённи ташлаб, буғу орқасидан қува кетди, лекин минг қувлагани билан унга ета олмади ва топган қуёнимдан қўямасин, деб орқасига қайтиб келди. Лекин қуён уйғониб, аллақачон жуфтакни ростлаб қолган эди. Шунда Шер Қуёндан ҳам айрилганини кўриб деди: “Минг лаънат! Узоқдаги ўлжани деб, қўлимдагисини қўйвориб ўтирибман мен, аҳмоқ!”

Баъзи одамлар ҳам шундай: доимо келиб турган мўътадил даромадга қониқ қилмай, катгароқ ўлажага кўз тикадилар ва бор бойликларидан ҳам Мосуво бўладилар Ваҳоланки, элда, узоқнинг хазиначисидан яқиннинг насибаси яхши, деган доно гап бор.

ШЕР, ЭШАК ВА ТУЛКИ

Шер, Эшак ва Тулки ҳамжиҳат бўлиб яшашга қарор қилишди ва биргаликда ов қилгани равона бўлишди. Уларнинг овлари бароридан келиб, бир талай ўлжа тўплашди. Шер ўлжани тақсимлашни Эшакка буюрди. Эшак ўлжани тенг учга бўлди ва Шерга, танла, деб айтди. Ғазаб қайнаган Шер Эшакни ғажиб еб қўйди ва энди ўлжани бўлишни Тулкига буюрди. Тулки жамики ўлжани бир тўп қилиб уйди, ўзига эса, қиттаққина нарса қолдириб Шерга, танла, деб айтди. Шунда Шер Тулкидан: “Ўлжани бундай яхши тақсимлашни кимдан ўргандинг? — деб сўради. “Мархум Эшакдан” — деб жавоб қилди Тулки.

Бинобарин, яқин кишиларининг бошига тушган бахтсизлик одамлар учун сабоқ бўлар экан.

ШЕР ВА СИЧҚОН

Бир Сичқон ухлаб ётган Шернинг устидан пилдираб ўта бошлади. Шер уйғониб кетиб, Сичқонни тутиб олди ва уни емоқчи бўлди. “Сен, яхшиси, мени қўйиб юбор, — ёлборди Сичқон, — кези келганда, мен ҳам бу яхшилигинг учун сени фалокатдан қутқараман”. Шер бу гапни эшитиб, хоҳолаб қолди ва Сичқонни қўйиб юборди. Лекин орадан бир оз вақт ўтгач, Сичқон, чиндан ҳам Шерга берган сўзининг устидан чиқди — уни бир ўлимдан асраб қолди. Гап шундаки, Шер овчилар тузоғига илиниб қолган ва улар Шерни арқон билан дарахтга боғлаб қўйишган эди; Шернинг нола чекиб ўқирганини Сичқон эшитиб қолди ва дарҳол унинг олдига югуриб келди-да, арқонни кемириб, Шерни тузоқдан озод қилди. Сўнг деди: “У куни устимдан қулган эдинг — сенга яхшилик қилишимга гўё ишонмагандай. Мана, энди Сичқон ҳам миннатдорлик билдиришга қодир эканлигини билиб олдинг”.

Бу масал, баъзида энг қудрати, забардаст одамлар ҳам, тақдир тақозоси билан, энг зайф кишилар ёрдамига муҳтож бўлишлари мумкинлигини кўрсатади.

БЎРИ БИЛАН ОТ

Далада тентираб юрган Бўри бир арпазорга бориб қолди. Арпа унинг емиши эмас эди, шу боис тескари бурилиб, ўз йўлида кетаверди. Йўлида у дафъатан бир Отни учратди ва уни арпазорга бошлаб келиб деди: “Қара, қанча арпа, ўзим емай сенга илиндим, чунки отларнинг “касур-кусур” қилиб арпа ейиши қулоғимга хуш ёқади”. Унга жавобан От деди: “Йўқ, биродар, агар бўрилар арпани тамадди қила олганларида, сен қулоғингнимас, қорнингни қувонтирган бўлардинг”

Масал демоқچики, табиатан нобакор ва сохтадил кишиларнинг сўзларига ҳеч ким ишонмайди.

БЎРИ БИЛАН ҚАРҚАРА

Бўрининг томоғига суяк тиқилиб қолди ва у ўзига ёрдам берадиган бирон жонзодни қидира бошлади. Мана, у бир Қарқарани учратиб қолди ва унга, агар томоғимга тиқилган суякни тортиб олсанг, сени яхши бир тухфа билан хурсанд қиламан, деди. Қарқара узун тумшугини Бўрининг оғзига тиқиб, суякни тортиб олди ва ундан ваъда қилинган тухфани талаб қилди. Бўри унга шундай жавоб қилди: “Бўри оғзидан бошингни омон тортиб олганингга шукур қилсангчи, нодон — яна қанақа тухфа керак сенга?”

Масал демоқчики, бадният кишилар, агар бировга ёмонлик қилмасалар, бу қилмишларини саховат деб ҳисоблайдилар.

БЎРИ БИЛАН ЭЧКИ

Бўри теран жар лабида ўтлаб юрган Эчкини кўриб қолди; у Эчкининг олдига чиқолмасди, шунинг учун уни пастга тушишга ундаб деди: “Жар ёқаси хатарли, фалокат босиб йиқилиб тушишинг мумкин; бу ерда, пастда ям-яшил дала, барра ўтлар, мазза қиласан”. Лекин Эчки унга бундай жавоб қилди: “Йўқ, гап пастдаги ўтлоқда ўтлаш “мазза” эканлигида эмас, балки сенинг қорнинг очлигида. Зеро сен менинг эмас, ўз қорнингнинг гамини еясан”.

Ҳаётда ҳам шундай, ёмон ниятли кишилар, агар оқил одамларга бирон бир ёвузлик қилмоқчи бўлсалар, кўзлаган барча макру хийлалари, бари бир, албатта фош бўлғай.

ЁҒОЧ КЕСУВЧИ ВА ҲЕРМЕС

Бир ёғоч кесувчи одам дарё бўйида ўтин тайёрлаётган экан, бехосдан кўлидаги болтаси сувга тушиб кетибди. Бундан қаттиқ хафа бўлган ўтинчи сув бўйига ўтириб олиб йиғлай бошлабди. Тангрилар муждачиси маъбуд Ҳермеснинг унга раҳми келибди ва олдига келиб, нима учун йиғлаётгани сабабини сўраб билибди. Сўнг у дарёга шўнғиб олтин сопли болта олиб чиқибди ва ёғоч кесувчидан, шуми болтанг, деб сўрабди. Ёғоч кесувчи, йўқ, бу болта меники эмас, деб жавоб қилибди. Ҳермес дарёга яна шўнғиб, энди кумуш сопли болта олиб чиқибди ва йўқотган болтанг эмасми, деб сўрабди. Ёғоч кесувчи бу болтани ҳам тан олмабди; шунда Ҳермес учинчи марта шўнғиб, ёғоч сопли болта олиб чиқибди. Бу сафар кесувчи ўз болтасини дарров танибди. Шунда Ҳермес Ёғоч кесувчининг диёнатли, ҳалол одам эканлигини кўриб, унга учала болтани ҳам тухфа этибди. Ёғоч кесувчи йигит Ҳермес тухфаларини олиб, ҳамкасб ўртоқлари

олдига борибди ва ҳамма бўлган воқеани сўзлаб берибди. Бир ўтинчининг унга ҳаваси келиб, у ҳам дўстига тақлид қилмоқчи бўлибди; у болтасини қўлига олиб, дарё бўйига борибди ва у ерда дарахт кеса туриб, атайин болтасини сувга тушириб юборибди. Кейин сув бўйига ўтириб йиғлай бошлабди. Шунда Ҳермес пайдо бўлиб ундан, нима бўлди, нега йиғлаяпсан, деб сўрабди. Дарахт кесувчи йигит болтаси йўқолиб қолганини айтибди. Ҳермес унга сувдан олтин соғли болта олиб чиқиб, йўқотган болтанг шу эмасми, деб сўрабди. Ўтинчи йигитнинг хасислиги кўзиб: “Ҳа, ҳа, шу менинг болтам”, — дебди. Лекин маъбуд Ҳермес бу ўтинчига ёлғончилиги учун совға ҳам тақдим этмабди, ўзининг болтасини ҳам қайтариб бермабди.

Масалдан ҳисса шуки, худолар диёнатли, номусли одамларга қанча яхшилик қилсалар, бетавфиқ, бедиёнат қишиларга нисбатан шунча ёмонликни раво кўрурлар.

ЭШАК БИЛАН БҮРИ

Яйловда ўтлаб юрган Эшак ўзи томон югуриб келаётган Бўрини кўриб қолди ва дарҳол оқсоқлана бошлади. Бўри келиб ундан, нега оқсоқланаяпсан, деб сўради. Эшак унга жавоб қилди: “Э, сўрама, четан девордан ҳатлаб ўтаётган эдим, палакат босиб, оёғимга зирапча кириб кетса бўладими... Биламан ҳозир сен мени ейсан; илтимос, олдин зирапчани суғуриб ол, тагин томоғинга тиқилиб қолмасин”. Бўри унинг гапига ишонди; Эшак оёғини кўтарди, Бўри эса синчковлик билан Эшакнинг туёғини кўздан кечира бошлади. Шунда Эшак пайт пойлаб туриб, Бўрининг жағига чунонам тепдики, йиртқичнинг ҳамма тиши дув тўкилиб тушди. Оғриққа чидолмаган Бўри нола қилиб деди: “Шўргинам қурисин менинг! Ахир отам мени қассобликка ўргатган эди-ку — табиблик қилишимга бало бормиди?”

Баъзи одамлар ҳам шундай: ўзлари уддалай олмайдиган ишга қўл урадилар-да, фалокатга учрайдилар.

ЎҒРИ БОЛА ВА УНИНГ ОНАСИ

Бир бола мактабда ўртоғининг дарс ёзадиган тахтакачини ўғирлаб онасига олиб келиб берди. Онаси уни уришиш ўрнига мақтади. Шундан кейин бола кимнингдир жуббасини ўғирлаб олиб келди; онаси жуббан мамнуният билан қабул қилди. Кундан кун, ойдан ой ўтиб, бола йигит бўлди. Энди у йирикроқ, қимматроқ нарсаларни ўғирлай бошлади. Ниҳоят уни жиноят устида қўлга олдилар ва қўлларига кишан солиб, қатлгоҳга олиб кетдилар. Онаси унинг орқасидан ўз кўкрагига муштлаб, сочларини юлиб, фарёд чекиб борди. Шунда ўғил онасининг қулоғига бир гап айтмоқчи бўлиб, уни ёнига чақирди; она ўғлига яқин келди, ўғил онасининг қулоғидан ғарчча тишлаб узиб олди. Онаси: “Бадбахт бола, шунча қилган жиноятларинг етмагандай, энди ўз туққан онангни ҳам жонига қасд қилияпсанми?” — деб уни койиди. Бола онасининг сўзини эшитишни хоҳламай, шундай деди: “Агар сен, она, биринчи марта тахтакач ўғирлаб келганимда мени койиб тўғри йўлга солганингда эди, бугунги машъум аҳволга тушмасдим ва мени қатлгоҳ, сари олиб бормаган бўлур эдилар”.

Масалдан ҳисса: агар гуноҳ ишнинг олди аввал бошдан олинмаса, у бора-бора зўриқиб, фалокат домига тортиши мумкин.

ТОВУС БИЛАН ЗОҒЧА

Жами паррандалар катта машваратга йигилиб, ўзларига подшо сайламоқчи бўлдилар. Шунда Товус, мени сайланглар, мен чиройлиман, деб талаб қила бошлади. Кушлар уни сайлашга рози ҳам бўла бошлаган эдилар, лекин шу пайт Зоғча сўз олиб деди: “Агар сен подшо бўлсанг-у, дафъатан бизларга бургут ҳамла қилиб қолса, қандай ҳимоя қиласан ҳаммамизни?”

Масалдан ҳисса шуки, ҳукмдорларни ҳусн эмас, иқтидор-қудрат безамоғи керак.

ЗЕВС ВА ИЛОН

Зевс тўй қилаётган экан. Ҳамма ҳайвонлар баҳоли қудрат, совға кўтариб келишибди. Илон эса оғзида бир дона гул билан ўрмалаб келибди. Зевс уни кўриб дебди: “Ҳамманинг совғасини қабул қиламан, аммо сен оғзингда олиб келган совғани олмайман”.

Масал, ёвуз ниятли кишиларнинг илтифоти ҳам хавфли бўлади, демоқчи.

ҚОБОН БИЛАН ТУЛКИ

Қобон бир дарахт тагида сўйлоқ тишларини қайрарди. Буни кўриб қолган Тулки ундан сўради: “Теварак-атрофда овчилар ҳам, бошқа хатарли нарсалар ҳам кўринмайди-ку, нега бунча зўр бериб тишларингни қайраб ётибсан?” Қобон жавоб қайтарди: “Бекорга қайтаётганим йўқ; бирон қор-ҳол ё фалокат юз бергудек бўлса, тишларим жангга тайёр бўлиб туради”.

Юз берадиган хавф-хатарга қарши олдиндан шай бўлиб туриш керак, деб ўргатади ва масал.

БЎРИ БИЛАН ҚЎЗИЧОҚ

Бўри бир Қўзичоқнинг пайига тушиб, уни қува бошлади. Қўзичоқ ибодатхонага қочиб кирди. Бўри уни чақириб деди: “Чиқ бу ёққа тезроқ! Бўлмаса, сени қоҳин тутиб олиб, худо йўлига қурбон қилади”. Қўзичоқ унга жавоб қилди: “Сенинг чангалинга ўлганимдан худо йўлида қурбон бўлганим афзал”.

Масал, агар киши ўладиган бўлса, бирон эзгу амал қилиб ўлгани маъкул, демоқчи.

ҚУШ ТУТУВЧИ ВА КАКЛИК

Кушларни тутиш билан шуғулланувчи бир одамнинг уйига бемаҳалда меҳмон келиб қолди. Меҳмонни сийлаш учун рўзғорида ҳеч вақоси йўқ эди. Шунда у ўзининг ўргатилган Каклигини сўйишга қарор қилди. Каклик: “Эй, яхшилиқни билмаган одам, — дея юзланди хўжайинига, — ахир сайраб-сайраб, қанчадан-қанча какликларни тўрингга илинтирган мен эмасмидим? Энди шу яхшилиқларим эвазига мени ўлдирмоқчи бўляпсан-а!” Куш тутувчи Какликка шундай жавоб қилди: “Ана, ўзинг тилинган илиндинг, сени ўз наслинга хиёнат қилганинг учун ҳам сўяман!”

Ўз қабиладошларига сотқинлик қилган кишидан нафақат хиёнат қилинган одамлар, шунингдек, бу сотқинликдан фойдаланганлар ҳам нафратланурлар.

ХУРЖУН

Маъбуд Прометей одамларни лойдан ясаб, ҳар бирининг елкасига хуржун илиб қўйибди; хуржуннинг бир кўзига у ўзгаларнинг қусур ва иллатларини, иккинчи кўзига — хуржун эгасининг шахсий нуқсонларини солибди. Прометей хуржуннинг хусусий нуқсонлар солинган кўзини одамнинг орқасига, ўзгалар қусури солинган кўзини олдига қилиб илибди.

Ана шунинг учун ҳам одамлар бировнинг айби ва камчилигини дарров кўрар экан-у, ўз нуқсонларини ҳеч пайқамас экан.

ҚИШ ВА БАҲОР

Қиш Баҳор устидан кулиб, унга маломат қила бошлабди: “Вой, тавба, сен келдинг дегунча одамларнинг тинчи йўқолади; биров далага чиқиб, кўш ҳайлаб экин экади, биров чаманзорларга бориб, турфа хил гуллардан гулчамбарлар ясайди, яна бошқа бир одамлар кемаларга чиқишиб, олис-олис ўлкаларга саёҳат қилишади — улар на аёзли бўроннинг, на қор-ёмғирнинг ташвишини қилишади. Аслида, мана, менман ҳақиқий ҳукмдор: мен кишиларни кўкка эмас, оёқ остларига қарашга мажбур қиламан, уларни дағ-дағ қалтиратаман, титратаман; шу боис улар кун-уззу кун уйларига қамалиб ўтирадилар”. “Ана шунинг учун ҳам, — деб жавоб қилибди унга Баҳор, — одамлар сен билан жон-жон деб видолашадилар. Менинг эса ҳатто исмиим ҳам одамларни ҳушнуд қилади. Зевс ҳаққт қасамки, бу исм дунёдаги барча исмлардан зарифроқ, гўзалроқдир. Мен йўқ пайгимда одамлар ҳаминша мени ёдлаб тилга олишади, кириб келганимда эса, шод-хуррамлик билан қарши олишади.

ШЕР, БҶРИ ВА ТУЛКИ

Қартайган Шер дардга чалиниб, ўз ғорида ётиб қолди. Подшоларининг ҳолидан хабар олгани ҳамма ҳайвонлар бир-кетин келиб, ундан кўнгил сўрай бошладилар. Фақат Тулкидан дарак бўлмади. Бу вазиятдан фойдаланган Бўри Тулкининг устидан ғийбат қила бошлади: “Бу Тулки улуг ҳукмдоримизни заррача ҳурмат қилмайди, шунинг учун ҳам у сизни кўргани келмаган”. Бу пайт ғор оғзида пайдо бўлган Тулки Бўрининг охириги сўзларини эшитиб қолди. Шернинг кўзи Тулкига тушиб, унга ўдағайлаб ўкирди. Тулки дарҳол ялтоқланиб ўзини оқлашга тушди: “Айтингчи, олампаноҳ, бу ерга тўпланганларнинг қайси бири сизга менчалик ёрдам қилаолди Билингки, мен ҳаммаёққа елиб-югуриб, сиз учун шифобахш дори ахтардим ва табиблардан сўраб-суриштириб уни ахири топдим”. Шу заҳоти Шер, у қандай шифобахш дори экан — қани айт, деб талаб қилди. Тулки деди: “Сиз Бўрининг терисини тириклигида шилиб олиб, унга ўранишингиз керак экан!” Кейинчалик, Тулки Бўрининг ўлик жасадига қараб мийиғида кулганча деди: “Ҳар доим ҳукмдорни ёвузликка эмас, эзгуликка даъват этмоқ лозим”.

Бу билан масал, бировга чоҳ қазиган одам у чоҳга ўзи тушади, демоқчи.

ДЕҲҚОН ВА БУРГУТ

Деҳқон тузоққа илинган бир Бургутни кўриб қолди ва унинг хушсуврат қуш эканлигидан ҳайратга келиб, тузоқдан озод қилди. Кейинчалик Бургут ҳам Деҳқоннинг ҳимматига яхшилик билан жавоб қайтарди: бир куни у Деҳқоннинг омонатгина чайқалиб турган бир девор тагида ўтирганини кўрди ва учиб келиб, унинг каллапўшини чангалига илди-да, олиб қочди. Деҳқон ирғиб ўрnidан турди ва Бургутни қува кетди. Бургут каллапўшни ташлаб юборди. Деҳқон каллапўшни олиб, орқасига ўпирилса, ўзи тагида ўтирган девор қулаб тушибди. Деҳқон Бургутнинг бу қилган яхшилигидан беҳад тўлқинланиб кетди.

Кимга яхшилик қилсангиз, ўша одам сизга ҳам яхшилик қилмоғи керак; кимки ёвузлик қилса, ўзи ҳам шундай ёвузликка дучор бўлгай.

ХАЧИР

Арпали ем еб семириб, босар-тусарини билмай қолган Хачир шаталоқ отиб югура бошлади ва овозининг борича: “Менинг онам — от, улоқ чопишда ундан асло қолишмайман!” — деб ҳайқирди. Кейин, югуришдан тўхтагач, бошини ҳам қилиб, бирдан хомуш бўлиб қолди. Сабабки, отаси эшак эканлиги эсига тушган эди.

Вазият тақозоси билан сен ҳатто осмон-фалакка кўтарилганинда ҳам, аслида табиатан ким эканлигингни унутма, зеро ҳаётдаги барча эзгуликлар ўткинчидир.

Шимолий Ҳиндистон халқ мақоллари¹

Оз еган — саз экан

Оз еган — бахтли бўлади.

Ғар ким еса кам-кам, соғлиғи бўлар мустаҳкам.

Энг ширин таом деганинг — очлиқда еганинг.

Очга нўхат ёғдай гап.

Эр ва хотин — қўш ҳўкиз

Эри бўлса қандай — хотини ҳам шундай.

Эр ва хотин иноқ бўлса, қози нима қилади.

Хотинсиз эр худди йўлдаги мусофир.

Эрсиз хотин — эгасиз дала.

Эрсиз хотин йиғлайди, ёмғирсиз — дала.

Эр-хотиннинг уруши нима деган гап?

Эр-хотиннинг жанжали — сутнинг қаймоқ боғлагани.

Ўз уйим — ўлан тўшагим

Ҳар кимга ўз боласи ширин.

Ҳеч ким ўз боласини қора демайди.

Ҳар қандай кулол ўз кўзасини мақтайди.

Ҳеч ким ўз айронини нордон демайди.

Ғилай ҳам ўзини ғўзал деб биледи.

Филнинг хартуми ўзига оғир эмас.

Сигирнинг шохи ўзига халақит бермайди.

Қовоқлар кўзни эзмайди.

Ўтни энг аввало ўз соқолида ўчирадилар.

Давоми. Боши ўтган сонда

Ўз ишида ақлсиз ҳам доно.
Ҳар кимга ўз мақсади азиз.
Ўз уйинг олисдан ҳам кўринади.
Бировнинг ўлими билан ким ўлибди?
Бировнинг қабрига ётолмайсан.
Таом-ку, бировники, лекин қорин бегона эмас.

* * *

Тентак боланг ҳақида қайғурасан, бировнинг устидан куласан.
Бировнинг айби дарҳол кўзга ташланади.
Ўз номусини асрамаган бошқаникига қайғурмайди.

* * *

Соғдан умид бор, ўлгандан умид қайда?
Танда жон бор экан, қайғу не керак?
Тирик мушук ўлик шердан яхшироқ.
Марҳум ҳеч кимга керакмас, тирикка ҳамманинг иши бор.
Ҳали тирик экансан, ғам-ғусса етиб ортали.

* * *

Умринг тутаганда, эшакмисан ёки одам барибир.
Ўлимга қарши ҳеч ким туrolмайди.
Ўлимнинг давоси йўқ.
Ўлимга қарши табиб — нодон.
Ўлим ўқларини қалқон тўсолмас.

* * *

Дунёга ўликлар азиз.
Одамни ўлимидан сўнг қадрлайдилар.
Ўлганнинг ўлимининг кўзлари шаҳло.
Тириклигида ҳол сўрашмайди, ўлгач, кўкракка уриб йиғлашади.
Тирик ота ҳақида гинг демайди, ўлгач, дарҳол қурбонлиқ буюради.

*Русчадан
Дилдора АЛИЕВА
таржималари*